সাধনা

উপহাৰ

....

....

....

তোমাৰ

স্নেহাকাংক্ষী

শ্ৰীদক্ষিনাথ কলিতা

অৰ্পণ

শ্ৰীযুক্ত কোমলচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ হাতত

প্ৰিয়বৰেষু,

স্কুলীয়া ছাত্ৰ হৈও সাহিত্যক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ লাভ কৰিছিলোঁ এদিন তোমাৰেই অযাচিত অৰ্থ সাহায্যৰ বলত। মোৰ দৈন্যক্লিষ্ট জীৱনৰ সি এক মধুৰ প্ৰভাত। তাৰ স্নিগ্ধ আলোকতেই মোৰ বৰ্ত্তমান সাহিত্য-সাধনাৰ আৰম্ভণ। সেই সুমধুৰ স্মৃতি সম্ভোগ কৰি আজি **সাধনা**ক তোমাৰ হাতত সমৰ্পণ কৰিলোঁ।

তোমাৰ
স্নেহাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদণ্ডিনাথ কলিতা

কলিকতা
৭ শাওন, ১৮৫০ শক

গ্ৰন্থকাৰৰ নিবেদন

বাস্তৱতাৰ মাজে দি আদৰ্শৰ উজ্জ্বল লোকলৈ পথ নিৰ্ম্মাণ কৰাই উপন্যাসৰ চৰম লক্ষ্য। এই লক্ষ্য মনত ৰাখিয়েই লিখকে **সাধনা** আৰম্ভ কৰিছে; সিদ্ধিলাভ জগৎনিয়ন্তাৰ হাতত।

সাধনা লিখাৰ পিচতেই জনচেৰেক কৃতবিদ্য লোকৰ সঙ্কেত লাভ কৰি, লিখক বিশেষ উপকৃত হৈছিল। সেই সকলৰ ভিতৰত শ্ৰদ্ধাস্পদ শ্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা, শ্ৰীযুক্ত বেণুধৰ দাস, শ্ৰীযুক্ত ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰঠাকুৰ, শ্ৰীযুক্ত নকুলচন্দ্ৰ ভূঞা, শ্ৰীযুক্ত বসন্তকুমাৰ বৰুৱা আৰু শ্ৰীযুক্ত ললিতমোহন চৌধুৰী প্ৰধান। তেওঁলোক সকলোটিকে লিখকে আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জনাইছে।

১৮৪৮ শকত অসম সাহিত্য-সভাৰ পৰা সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট উপন্যাসৰ নিমিত্তে তিনি শ টকা পুৰস্কাৰ ঘোষণা কৰা দেখি **সাধনাক** প্ৰতিযোগিতাৰ নিমিত্তে উক্ত সভাৰ সম্পাদকলৈ পঠোৱা হৈছিল। সৌভাগ্যৰ কথা, পৰীক্ষাত সকলোখিনি উপন্যাসৰ ভিতৰত সাধনাই প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰি ঘোষণা কৰা পুৰস্কাৰ লাভ কৰিলে।

সাধনাৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ওলোৱাৰ পাচত গোটেই অসমতে এটা হুলস্থুল লাগি পৰিছিল। কেইবাখনো জিলাৰ লোকেই সাধনাত বৰ্ণিত ঘটনাৱলী তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ জিলাৰ বুলি ধৰি লৈ নানা প্ৰকাৰ প্ৰশ্ন আৰু মন্তব্য-প্ৰকাশ কৰিছিল; আন কি, কোনো-কোনোৱে উকীলৰ লগতো পৰামৰ্শ কৰিছিল। আন ফালে, বহুতো সাহিত্যিক আৰু শিক্ষিতা মহিলাই লিখকক অভিনন্দিত কৰি তেওঁলোকৰ শুভ ইচ্ছা

জ্ঞাপন কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা আন একো নহলেও লিখকে এইটো বুজিবলৈ সুযোগ পাইছিল, যে তেওঁ বৰ্ত্তমান অসমৰ নাগৰিক জীৱনৰ প্ৰকৃত চিত্ৰ আঁকাত কৃতকাৰ্য্য হ'ব পৰিছে। ই লিখকৰ পক্ষে সৌভাগ্যৰ কথা।

যিসকল সহৃদয় পাঠক-পাঠিকাৰ অনুগ্ৰহত সাধনাৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ ওলাব পাৰিছে, তেওঁলোকৰ প্ৰতি লিখকৰ অশেষ ধন্যবাদ। আগৰ সংস্কৰণৰ দৰেই এই সংস্কৰণেও তেওঁলোকৰ সমাদৰ লাভ কৰিব পাৰিলেই লিখকৰ অৰ্থব্যয় সাৰ্থক হব। ইতি।

তেজপুৰ
১৮ আঘোণ, ১৮৫৬ শক

নিবেদক
গ্ৰন্থকাৰ

সাধনা

প্ৰথম খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

কবি-প্ৰিয়া

"উঃ! আজিৰ দৰে গৰম হলে দেখোন কাম-বন কৰা দূৰৰ কথা, মানুহ টিকাই টান হ'ব"।—এই বুলি দীনবন্ধুৱে হাতৰ কাপটো মেজৰ ওপৰত থৈ, লিখি থকা বহিখন জপাই বাহিৰলৈ ওলাল আৰু বাৰাণ্ডাত থকা মাচিয়া এখনত বহি তালপাতৰ বিচনী এখনেৰে বিচিবলৈ ধৰিলে। অলপ পিচতে মাত লগালে,—"গঙ্গা, এগিলাচ চৰ্পত লৈ আহ।"

"গৈছোঁ দেউতা"—এই বুলি অলপ সময়ৰ ভিতৰতে গঙ্গাৰামে এগিলাচ নেমুটেঙাৰ চৰ্পত আনি দিলে। দীনবন্ধুৱে একে শোহাই চৰ্পতখিনি খালে আৰু অলপ সুস্থিৰ হৈ বহিল। অলপ এনেকৈ বহাৰ পিচত তেওঁ উঠি ভিতৰলৈ গ'ল। তাৰ পিচত গাত এটা কামিজ সুমুৱাই আৰু হাতত এটা ছাতি লৈ এখোজ এখোজকৈ ঘৰৰ পৰা ওলাল। তেওঁ পোনে পোনে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰলৈ খোজ ললে। যেতিয়া নৈৰ ওচৰ পালেগৈ তেতিয়া তেওঁৰ মন-প্ৰাণ অলপ শীতল বোধ হ'ল; কিছু সময় পাৰে পাৰে ইফাল সিফালকৈ ফুৰি শেহত তেওঁ নৈৰ পাৰত

থকা গছ এজোপাৰ তলত শিল এটাৰ ওপৰত বহিল। তেতিয়া নৈৰ পৰা মৃদু মধুৰ সুশীতল বতাহ একো ছাটি আহি তেওঁৰ শৰীৰ শীতল কৰিলে, শৰীৰৰ ক্লান্তি অৱসাদ ক্ৰমশঃ আঁতৰি গ'ল। তেওঁ তাতে বহি বহুত বেলিলৈকে নদীৰ আৰু তাৰ আশে-পাশে থকা প্ৰাকৃতিক দৃশ্যাৱলীৰ সৌন্দৰ্য্য নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ লাগিল। বোধকৰোঁ তেতিয়া তেওঁৰ মনত কিবা কবিতাৰ ঝঙ্কাৰ উঠিছিল।

এনেকৈ বহি থাকোঁতেই বেলি পৰিবৰ হ'ল, তেওঁ পশ্চিমলৈ চকু ফুৰালে। তেতিয়া বিশ্বখনিকৰৰ মায়া-বাজিৰ মাজেদি প্ৰকৃতি দেৱীয়ে ৰূপ সলাইছিল, সূৰ্য্যদেৱ নিজৰ তাপত নিজে দগ্ধ হৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰত স্নান কৰি দেহা শীতলাবলৈ নামি গৈছিল, প্ৰকৃতি দেৱীয়েও হাঁহি মুখেৰে তেওঁক বিদায়-সম্ভাষণ জনাইছিল। সেই হাঁহিৰ ৰহণ সানি নীল আকাশ হেঙুলীয়া হৈ উঠিছিল, লুইতৰ বিশাল বুকু ৰঙচুৱা ঢৌৰ ৰং-ধেমালিত আন্দোলিত হৈছিল, পাৰৰ পাদপশ্ৰেণী আৰু নতোন্নত পৰ্ব্বত-মালা সেই কপিল কিৰণেৰে উদ্ভাসিত হৈ উজ্জ্বল সৌন্দৰ্য্যৰ আকৰ হৈ উঠিছিল। পানীৰ মাজত শিহুৱে আৰু পাৰৰ ওচৰত সৰু সৰু মাছে সাঁতুৰি সাঁতুৰি আনন্দ-উৎসৱত আপোন-পাহৰা হৈছিল, দুই চাৰি জন ডেকাই নাও খেলাইছিল, বহুতো বন্নুৱা মানুহে এডিঙি পানীলৈকে নামি গা ধুই দিনটোৰ দুখ-ভাগৰৰ পিচত শান্তি লাভ কৰিছিল। ঘাটত বহুতো আমোলা আৰু ছাত্ৰ গোট খাই কথা পাতিছিল, কোনো কোনোৱে গা ঘেলাইছিল। পৰ্ব্বতৰ দাঁতিৰ শিল এটাৰ আঁৰৰ পৰা সুমধুৰ সঙ্গীত উঠিছিল।

অকলৈ ফুৰাটোৱেই দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ; সেই কাৰণেই নৈৰ দাঁতিত বহিলেও তেওঁ ঘাটত নবহি যলৈ মানুহৰ সমাগম কম তেনে ঠাই বিচাৰি লয়। আজিও তেওঁ যিটো শিলত বহিছে সি ঘাটৰ পৰা কিছু আঁতৰত। আজৰি পোৱা দিনত পুৱা আৰু সন্ধ্যা সময়ত তেওঁ এই শিলটোত বহি

সূৰ্য্যদেৱৰ উদয় আৰু অস্ত কালৰ মহিমামণ্ডিত সৌন্দৰ্য্য নিৰীক্ষণ কৰে। আজিও তেওঁ তাতে বহি সূৰ্য্যাস্ত আৰু তাৰ আনুষঙ্গিক দৃশ্য চাই মুগ্ধ হৈ ৰ'ল। তেতিয়া তেওঁৰ মনত কি ভাব খেলাইছিল কোনে জানে!

প্ৰায় আন্ধাৰ হৈ আহিছে, এনেতে পাচফালে কিবা এটা শব্দ শুনি দীনবন্ধু চক্ খাই উঠিল, উভতি চাই দেখিলে তেওঁৰ এজন বয়স্য— উমাকান্ত।

উমাকান্তই ক'লে—"কি হে ইমান কৈ মাতিলোঁ, তেও সঁহাৰি নাই। মই নহা হলে কিজানি ইয়াতেই ৰাতি কটালাহেঁতেন হ'বলা!"

দীনবন্ধু—নহয়, কিবা এটা ভাবি আছিলোঁ।

উমা—সেইটো ময়ো বুজিছোঁ। পিচে এতিয়া নোযোৱা জানো?

দীন -এই যাওঁ, ব'লা।

দীনবন্ধু উঠিল আৰু উমাকান্তৰে সৈতে ঘৰমুৱা হৈ খোজ ল'লে। কেইখোজমান যোৱাৰ পিচতে উমাকান্তই কলে—পিচে তোমাক কথা এটা সোধো বুলি ভাবিছিলোঁ; বেয়া নোপোৱা যদি কওঁ।

দীন—কি কথা?

উমা -নতুন কথা একো নহয়। মই সুধিব খুজিছিলোঁ যোলে তুমি অকল কবিতাকে লৈয়েই জীৱন কাটাব খুজিছা নেকি?

দীন—পৰা হলেতো বেয়া নাছিল।

উমা—তোমাক দেখোন দেখিছোঁ পুৱা-পথূলি প্ৰায়েই নৈ দাতিত আৰু আজৰি পোৱা সময়ত ঘৰৰ চুকত। সংসাৰৰ লগত যদি তোমাৰ মিলিবৰ ইচ্ছা নাই, তেন্তে তাৰ পৰা একেবাৰেই বাহিৰ নোহোৱা কিয়?

দীন—সংসাৰ এৰি ঠাই ক'ত! মই যে ঘোৰ সংসাৰী।

উমা—তুমি যদি ঘোৰ সংসাৰী, সন্ন্যাসী নো কোন?

দীন—মই সন্ন্যাসী কেনেকৈ হ'ম ! মই দেখোন সংসাৰৰ একোকে ত্যাগ কৰা নাই আৰু কেতিয়াবা যে তেনে কৰিম বা কৰিব পাৰিম, তাৰো সম্ভাৱনা নাই।

উমা—তেনেহলে ভালকৈ সংসাৰক সাবটি নধৰা কিয় ? বিয়া-বাৰু কৰাই গৃহস্থী ধৰ্ম্ম পালন নকৰা কিয় ?

দীন—অ' তাকে কবলৈকে হবলা এই ডৰা পাতনি পাতিছিলা। মই দেখোন তাৰ উত্তৰ তোমাক কেতিয়াবাই দিছোঁ।

উমা— বৰ্ত্তমান জগতৰ লগত মিলাই চালে তোমাৰ উত্তৰৰ কোনো অৰ্থই নহয়। তোমাৰ কল্পনাৰ আৰু বাস্তৱ জগৎ কেতিয়াও এক হ'ব নোৱাৰে। স্বপ্ন এৰি তুমি দিঠকলৈ আহাঁ, তেতিয়াহে সংসাৰৰ প্ৰকৃত সোৱাদ বুজিবা।

দীন—মই যদি স্বপ্ন ৰাজ্যত ঘূৰিয়েই আনন্দময়ৰ আনন্দবিন্দু উপভোগ কৰিব পাৰোঁ, তেনেহলে তোমাৰ নিৰানন্দ ৰাজ্যলৈ ঘূৰি অহাৰ প্ৰয়োজন কি ? এই নিষ্ঠুৰ সংসাৰক মোৰ স্বপ্নৰাজ্যত পৰিণত কৰিব পাৰিলেহে মোৰ আদৰ্শৰ সফলতা।

উমা—কিন্তু সেই সফলতা-লাভ কোনো কালে নহয়। তোমাৰ কল্পনা অসংযত। তাক সংযত কৰিব নোৱাৰিলে,—বাস্তৱ জগতৰ লগত মিলাব নোৱাৰিলে, কেতিয়াও তোমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ব নোৱাৰে। সৰ্ব্বসাধাৰণৰ মঙ্গল সাধিব খুজিলে প্ৰথমে তেওঁলোকৰ ভিতৰৰে এজন কৰি নিজক গঢ়িব লাগিব, তাৰ পিচত তেনে জীৱনৰ মাজেদিয়েই তোমাৰ আদৰ্শ ফুটাই তুলিব লাগিব। তেতিয়াহে তোমাৰ আদৰ্শৰাজ্য স্থাপন কৰিব পাৰিবা, নতুবা আংশিক সফলতা কৰিলেও তোমাৰ উদ্দেশ্য সম্পূৰ্ণ সিদ্ধি হ'ব নোৱাৰে।

দীন—মই যে সৰ্ব্বসাধাৰণৰ লগৰ পৰা আঁতৰি পৰিছোঁ, সেই কথা সঁচা বুলিব নোৱাৰোঁ।

উমা—মই যি উদ্দেশ্যে সেই কথা কৈছোঁ, তুমি তালৈ মন কৰা নাই, সেইহে তেনেকৈ কৈছা। মই কৈছোঁ ইয়াকে, যে তোমাৰ অৱস্থাৰ, তোমাৰ বয়সৰ মানুহ সাধাৰণতঃ অবিবাহিত নাথাকে ; এই খিনিতেই সৰ্ব্বসাধাৰণৰ লগত তোমাৰ অমিল। আকৌ তোমাৰ কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ পাৰ্থক্য নাই, জন্ম অনুসৰি মানুহৰ উচ্চতা বা নীচতা নাই। ইয়াতো বেচি ভাগ মানুহৰ লগত তোমাৰ মতৰ অমিল। তোমাৰ এইবোৰ কাৰ্য্যই বহুতৰ স্বাৰ্থত ব্যাঘাত নজন্মোৱাকৈ নাথাকে। তেতিয়া সেই মানুহবোৰে তোমাৰ বিৰুদ্ধে ষড়যন্ত্ৰ কৰাটো স্বতঃসিদ্ধ। বহুতে তেতিয়া তোমাক অবিবাহিত বুলিয়েই সাধাৰণ মানুহৰ বিশ্বাস জন্মা কাহিনীৰ সৃষ্টি কৰি তোমাৰ কাৰ্য্যত ব্যাঘাত জন্মাব, তাৰ ফলত তোমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱা কঠিন হৈ পৰিব। সেই কাৰণে মই কওঁ তুমি সোনকালে বিয়া কৰোৱাঁ।

দীন—বিয়া কৰোৱা মানুহ কেতিয়াও উন্মাৰ্গগামী হব নোৱাৰে বুলি তুমি বিশ্বাস কৰানে ?

উমা—নকৰোঁ। আৰু অবিবাহিত হলেই তেনে হব বুলিও বিশ্বাস নকৰোঁ। কিন্তু তুমি যিবোৰ মানুহৰ মাজত কাম কৰিবা তাৰ সৰহ ভাগে তেনে বিশ্বাস কৰিব। সেই দেখিয়েই তুমি যেতিয়া সংসাৰী মানুহৰ মাজত থাকি কাৰ্য্য কৰিবলৈ ওলাইছা, তুমিও তেনে সংসাৰীয়েই হৈ লোৱা মই উচিত বুলি ভাবোঁ।

দীন—তুমি দেখোন মোৰ কথা সকলো জানা। মই জানো চিৰব্ৰহ্মচাৰী থাকিমেই বুলি কেতিয়াবা কৈছোঁ ? মই মাত্ৰ কৈ আছিছোঁ যে যদি মোৰ আদৰ্শৰ অনুৰূপ সঙ্গিনী নোলায়, তেনেহলে এই জীৱনত মোৰ বিবাহ নহয়। আৰু যদি কোনোবা ওলায়, তেনেহলে আনন্দ মনেৰে দাম্পত্য জীৱনৰ কৰ্ত্তব্য গ্ৰহণ কৰিম, কল্পনাৰ আদৰ্শ আচঁলত

পৰিণত কৰি মুক্ত বিহঙ্গমৰ দৰে বিচৰণ কৰিম, এক প্ৰাণ, এক উদ্দেশ্য লৈ মঙ্গলময়ৰ আলোকময় ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিম।

উমা—ৰ'বা ৰ'বা, তোমাৰ কবিতাৰ বলিয়ালিয়ে এনেকৈ উক দিলে আমাৰ পলায়নৰ বাহিৰে উপায় নাথাকিব।

দীন—তুমিয়েই হে জোকাই লৈছা, মোৰ গাত দোষ কি?

উমা—বাৰু জোকাই •লওঁ। তোমাক আৰু•এটা কথা ক'ব লগা আছে।

দীন—কি কথা কৈ যোৱা।

উমা—কথা হৈছে তুমি বিয়া নকৰোৱাৰ পৰা বহুতৰ অপকাৰ হৈছে।

দীন—মোৰ পৰা অপকাৰ হৈছে! কেনেকৈ?

উমা—কেনেকৈ শুনা। তোমাক জোৱাঁই পাবলৈ বহুতৰ আশা আছে, আৰু সেই বাবেই তেওঁলোকৰ ছোৱালী আন কাকো নিদি তোমালৈ বুলি সাঁচি থৈছে। শেহত তুমি বিয়া নকৰালে এই ছোৱালীহঁতলৈ সাউৎকৰে ক'ত ভাল দৰা পোৱা যাব? তেতিয়া যদি যেনে তেনে পাত্ৰক দিব লগা হয়, আৰু ছোৱালীহঁতৰ দুখ হয়, তেন্তে তাৰ বাবে কোন দায়ী হ'ব? আন নালাগে, তুমি বিয়া কৰালেও এজনীহে বিয়া কৰাবা, বাকীবোৰৰ কি হ'ব? তুমিতো আৰু সকলোকে নাসামৰা।

দীন—তাৰ বাবে মই দায়ী নহওঁ। মই কাকো তেনে কৰিবলৈ কোৱা নাই।

উমা—তথাপিও তোমাৰ বিয়া নোহোৱালৈকে তোমাৰ অজ্ঞাতসাৰে হলেও তুমিয়েই সেই অনৰ্থৰ মূল হৈ থাকিবা।

দীন—তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় নাই। আৰু এটা কথা—মোৰ বিশ্বাস বিবাহ-বন্ধনটো এক জন্মৰ নহয়, ইয়াত জন্ম-জন্মান্তৰৰ আকৰ্ষণ

আছে। পতি-পত্নী দুজনৰ যেয়ে য'তে থাকক, দুয়োজনৰ ভিতৰত এটা অজ্ঞাত আকৰ্ষণ থাকে,—পৰস্পৰৰ প্ৰতি এটা বুজিব নোৱাৰা আকুলতা জন্মে। বিধাতাৰ ইচ্ছাত যেতিয়াই দুয়োৰে সাক্ষাৎ ঘটে, তেতিয়াই দুয়োখনি হৃদয় আলোড়িত হৈ উঠে আৰু দুয়োৰে সত্তা একত পৰিণত হয়। মুঠতে মই বিশ্বাস কৰোঁ—

দ্বীপাদন্যস্মাদপি মধ্যাদপি জলনিধের্দ্দিশোঽপ্যন্তা।
দানীয় ঝটিতি ঘটয়তি বিধিৰভিমতমভিমুখীভূতঃ॥

উমা- তুমি লাগিলা আকৌ কবিতা আওৰাবলৈ। এনেকৈ হলে তোমাৰ লগত কথা পতাই টান দেখিছোঁ।

দীন—তুমিও বৰ পোন-পটিয়ে কথা পাতিছা বুলি মোৰ মনে ধৰা নাই। তোমাৰ উদ্দেশ্য কি ভাঙিয়েই কোৱাঁচোন।

উমা—মোৰ কথা এক ৰকম ভাঙিয়েই কৈছোঁ। মোৰ উদ্দেশ্য এই যে তুমি তোমালৈ আগ বঢ়োৱা ছোৱালীবিলাকৰ ভিতৰত যাকে মনোমত পোৱা, তেওঁকেই বিয়া কৰোৱাঁ। লগে লগে ইয়াকো কওঁ যে উষাৰ লগত তোমাৰ বিবাহ হলে মই সুখী হ'ম আৰু মোৰ বিশ্বাস তুমিও সুখী হব পাৰিবা। তাইৰ লগত মোৰ সম্বন্ধ থকাৰ বাবে অকল স্বাৰ্থলৈ লক্ষ্য ৰাখি মই এই কথা কোৱা নাই, তাই তোমাৰ উপযুক্ত হ'ব বুলি মোৰ পূৰ্ণ বিশ্বাস আছে দেখিহে কৈছোঁ। তোমাৰ কবিতা, তোমাৰ প্ৰবন্ধ তাই যি আগ্ৰহেৰে পঢ়ে, তোমাৰ প্ৰশংসা শুনিলে তাইৰ যি আনন্দ হয়, তোমাৰ আদৰ্শৰ উপযোগী হবলৈ যেনে যত্ন কৰে, তালৈ চাই মোৰ কথা অলপো অতিৰঞ্জিত নহয় বুলি ডাঠি ক'ব পাৰোঁ। মুঠতে, তাই তোমাৰ নিমিত্তেই, তুমি বিয়া কৰালে তাই সুখী হ'ব, তুমিও এজনী উপযুক্ত গৃহিণী লাভ কৰি সুখী হব পাৰিবা।

দীন—তোমাৰ অনুমান যদি সঁচা হয়, তেনেহলে বিয়া কৰাব পৰা হলে তেওঁক অন্ততঃ সুখী কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন ; কিন্তু সম্প্ৰতি মই তাৰ নিমিত্তে অপাৰগ।

উমা—আগলৈতো সমৰ্থ হবা।

দীন—তাতো মোৰ সন্দেহ আছে। মুঠতে মই তেনে বিধৰ কোনো দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিব নোখোজো।

উমা—বাৰু যি হওক, তুমি অলপ দকৈ কথাটো গমি চাবা।

এনেতে উমাকান্তই ঘৰৰ ওচৰ পাই দীনবন্ধুৰ ওচৰত বিদায় ল'লে দীনবন্ধুও ঘৰমূৰা হ'ল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

নৈশ সঙ্গীত

দীনবন্ধু ঘৰলৈ উভতি আহোঁতে আন্ধাৰ হৈছিল। তেওঁ আহিয়েই মেজৰ ওচৰত বহিল আৰু আবেলি সামৰি থৈ যোৱা বহিখন মেলি কিবা লিখিবলৈ ধৰিলে। লিখা শেষ হলত বহিখন মেজতে এৰি বাহিৰ ওলাল, চোতালত পাটী এখন পাৰি তাতে বহিল, অলপ অলপকৈ বলা জুৰ বতাহ বৰ স্নিগ্ধ, বৰ শান্তিদায়ক বোধ হ'ল। তেওঁ আধা বহা আৰু আধা শোৱা অৱস্থাৰে একোবাৰ আকাশলৈ আৰু একোবাৰ ঘৰৰ সম্মুখত থকা ফুলনিখনলৈ চাবলৈ ধৰিলে। নীল আকাশত লাখে লাখে তৰাই উজ্জ্বল হাঁহিৰ কিৰণ কণা ছটিয়াই দি সৌন্দৰ্য্যময় চন্দ্ৰতাপ বিস্তাৰ কৰিছে, ফুলনিৰ ফুলে ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ৰেণু বতাহৰ বোকোচাত তুলি দি বায়ুমণ্ডল সুৰভিত কৰি তুলিছে। দুয়ো স্নিগ্ধ, দুয়ো ক্লান্তিনাশক। দীনবন্ধু কবি, জোনাক ৰাতি এনে অৱস্থাত কবিতাৰ উদয় হোৱা তেওঁৰ পক্ষে স্বাভাৱিক; তেওঁ আপোন মনেৰে কাব্য-কাননত বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। হঠাৎ এটা গীতৰ সুৰ আহি তেওঁৰ কাণত পৰিল, তেওঁ চমকিত হ'ল, মনোযোগেৰে গানটো শুনিবলৈ ধৰিলে। গান চলিবলৈ ধৰিলে--

আহা! নীল আকাশত জোনক দেখি তৰাই পাতে থুল।
ধৰাৰ বুকুত ফুলৰ বিয়া,
(দেখি) জুৰাই হিয়া,
জিলিৰ গীতৰ ৰোল।
নিমজ্জ ডিঙি গায়ক পখীৰ,
শুনি বিচে মলয় সমীৰ,
বিশ্ব-পিতাই আপোন-হাতে লগাই মিলন-ডোল।

গীত শুনি দীনবন্ধু মুগ্ধ আৰু আচৰিত হ'ল! সঁচাকৈয়ে সেই সময়ত তেওঁ হৃদয়-বীণত যি কবিতাৰ নিফুট ঝঙ্কাৰ উঠিছিল, ই তাৰেই তাল-লয় যুক্ত পৰিস্ফুট প্ৰতিধ্বনি! তেওঁ অবাক হল! কিবা মোহত পৰি তেওঁ অন্তৰৰ সঙ্গীতকে বাহিৰত প্ৰতিধ্বনিত হোৱা শুনিছেনেকি? কিন্তু সেয়েই বা হয় কেনেকৈ? তেওঁতো সম্পূৰ্ণ জাগ্ৰত! তেওঁ স্পষ্টকৈ শুনিবলৈ পাইছে যে গীত তেওঁৰ সম্মুখত থকা ঘৰটোৰ পৰা আহিছে। সি যে আৰু আচৰিত! সেই ঘৰটো সাজি উলিয়াবৰে পৰা তাত তেওঁ কোনো মানুহ থকা দেখা নাই! তেনেহলে মানুহ নোহোৱা ঘৰত কোনে এই ৰাতি গান গাব! তাতে সুৰ শুনি ভালকৈ বুজা যায় ই পুৰুষৰ কণ্ঠস্বৰ নহয়, ইয়াত কামিনী-কণ্ঠৰ কোমলতা বিদ্যমান। তেন্তে ই কাৰ গান? অপ্সৰাৰ! অসম্ভৱ। নিশ্চয় আজি কোনোবা মানুহ এই ঘৰলৈ আহিছে। কিন্তু কোন আহিছে তাৰ তত্ত্ব পোৱা যায় কেনেকৈ? এইদৰে নিজৰ মনতে দীনবন্ধুৱে বহুতো প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ কৰিলে; কিন্তু কোনো সিদ্ধান্তত ওলাব নোৱাৰিলে। শেহত মনতে ভাবিলে -"যেয়ে আহক, যেয়ে গাওক, তাৰ সন্ধেদ বিচৰাৰ প্ৰয়োজন কি? যি সুন্দৰ, যি মধুৰ, সি যৰে পৰাই আহক, মনত মলি নাথাকিলে যেয়ে সেয়ে উপভোগ কৰিব পাৰে।" ইমানতো একো একোবাৰ তেওঁৰ মনত সন্দেহ জন্মিছিল। কিজানি ভাবি থাকোঁতে তেৱেঁই জাগ্ৰত স্বপ্ন দেখিছিল। কিন্তু তেওঁৰ সকলো সন্দেহ আঁতৰাই নৈশ নিস্তব্ধতা ভঙ্গ কৰি, আকৌ পিচৰ মুহূৰ্ত্ততে কামিনী-কণ্ঠৰ কোমল কবিতাময় গীত আহি তেওঁৰ কাণত পৰিল—

তুমি কোন নন্দনৰ পাৰিজাত তুলি
গাঁথিছা কি মালা যতনে?
মোৰ হৃদি-মন্দিৰৰ পৱিত্ৰ থাপনা
শূন্য ৰ'ল তোমা-বিহনে।

তোমাকে বিচাৰি ভ্ৰমিছোঁ ভুবন,
নিৰ্দ্দয়, তথাপি নিদিয়া দৰ্শন,
মালতীৰ মালা গঁথাতে শুকাল,
ৰেণু কাঢ়ি নিলে পৱনে।
নেদেখোঁতে হিয়া বিৰহে দহিলে,
নোৱাৰা পলাব এবাৰ ধৰিলে,
শূন্য থাপনাত থাপি যতনেৰে
পূজিম জীৱনে-মৰণে।

দীনবন্ধুৰ বিস্ময়ৰ সীমা নোহোৱা হ'ল! ই যে যেনে তেনে গীত নহয়, তেওঁৰ প্ৰাণৰ কথা! আজি কত দিন তেওঁৰ প্ৰাণৰ মাজত কিবা এটা অভাৱ অনুভৱ কৰি আহিছে, কত দিন কিবা এটা অজ্ঞাত বস্তুৰ চিন্তাত আকুল হৈছে, কিন্তু যিমানেই ভাবিছে, যিমানেই বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, তেওঁ বুজিব পৰা নাই সেই অভাৱটো নো কিহৰ! সি যেন কিবা এটা অতি সুন্দৰ, অতি মধুৰ, অতি প্ৰাণস্পৰ্শী! একো একোবাৰ ছোওঁ ছোওঁ হয়, ছুব নোৱাৰে, ধৰোঁ ধৰোঁ হয়, ধৰিব নোৱাৰে; যেন ৰিণিকি ৰিণিকি চকুত পৰে, অথচ নেদেখে! কেন কৰবাত তাৰ কিবা এটা সুৰ বাজি উঠে, কাণ পাতি থৰ হৈ থাকে, কিন্তু একো নুশুনে। তেওঁ বহুতো অনুসন্ধান কৰিছে, কিন্তু ক'তো তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষাৰ অজ্ঞাত বস্তু বিচাৰি পোৱা নাই। আজি এই গীত শুনি তেওঁৰ সেই অতীতৰ ভাবৰ ঢৌবোৰে নানা ভঙ্গীৰে তেওঁৰ অন্তৰ ওপচাই পেলালে, তাত এক বিশাল হেন্দোলনি উঠিল, তেওঁ সদায় উপভোগ কৰি অহা স্বভাৱ চিত্ৰৰ মাজেদি তেওঁৰ ঈপ্সিত অজ্ঞাত পদাৰ্থৰ কিবা এটা আলোক-ৰেখা নাচি নাচি উৰি গ'ল; কিন্তু তেওঁ বুজিব নোৱাৰিলে সি কি! আকাশৰ তৰাই ইঙ্গিতেৰে কিবা এটা দেখুৱাই দিলে, ফুলনিৰ ফুলে মূৰ দুপিয়াই সমৰ্থন কৰিলে, তেওঁৰ

হৃদয় আনন্দত আপ্লুত হ'ল, কিবা এক অবৰ্ণনীয় পুলকত গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠিল। কিন্তু আকৌ সেই লোকালোক! তেওঁতো সুবুজিলে তেওঁক কি লাগে! আৰু আচৰিত এই গায়িকাই তেওঁৰ মনৰ কথা ঢুকি পালে কেনেকৈ? নহলে কেৰোঁ সেই একে অভাৱকেই অনুভৱ কৰিছেনেকি? যদি সেয়ে হয়, তেন্তে নিশ্চয় দীনবন্ধুৰ লগত তেওঁৰ মনৰ মিল আছে। আজি ইমান দিনে দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ লগত মনে মনে মিলা কাকো পোৱা নাই; এই গায়িকা তেওঁৰ সেই অভাৱ পূৰ্ণ কৰিবলৈকে আহিছেনেকি? যি হওক, ইমান ওচৰত আছে যেতিয়া সোনকালে সকলো তত্ত্ব পোৱা যাব বুলি তেওঁ নিজৰ মনক প্ৰবোধ দিলে।

দীনবন্ধুৱে এনেকৈ ভাবি থাকোতেই গঙ্গাই মাত লগালে; "দেউতা খাবৰ হ'ল, আহক।"

দীনবন্ধু বহাৰ পৰা উঠি ভাত খাবলৈ সোমাল।

তৃতীয় অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ স্বপ্ন

দীনবন্ধুৰ ঘৰটো চহৰৰ এচুকত। ঘৰটোৰ পাচফালে এটা পুখুৰী, সম্মুখত এডোখৰ মুকলি পথাৰ। পথাৰৰ সিফালে এটা বাট আৰু তাৰ সিফালে এটা ভাল ঘৰ অলপ দিনৰ আগতে সজা হৈছে। ওচৰত কোনো আমোলা-বিষয়াৰ ঘৰ নাই। ইফালে সিফালে জনচেৰেক চহা মানুহ থাকে।

দীনবন্ধুৰ ঘৰটো চাৰিচলীয়া আৰু সম্মুখৰ ফালে আগ বঢ়াই টুপ লগোৱা। এই টুপৰে সৈতে ঘৰটোত চাৰিটা খোটালি। এটাত দীনবন্ধু শোৱে, এটাত লিখা পঢ়া কৰে, আৰু এটাত গঙ্গাৰাম থাকে; টুপটোৱে চ'ৰা ঘৰৰ কাম কৰে। থকা ঘৰটোৰ পৰা অলপ আঁতৰতে ৰান্ধনী ঘৰ, মাজত মাত্র এখন চোতল। বৰ ঘৰটোৰ পৰা কুৰি হাত আঁতৰত এটা দীঘল ঘৰ; তাত তেওঁ সাহায্য কৰি পঢ়োৱা ছাত্র কেইজনমান থাকে। তাৰ বিপৰীত ফালে এটা সৰু ঘৰত তেওঁৰ গাই দুজনী থাকে। থকা ঘৰটোৰ সম্মুখত এখন সাধাৰণ ফুলনি আছে।

ঘৰটোৰ আটাইকেউটা খোটালিৰ ভিতৰত চকুত-লগাকৈ সজোৱা হৈছে পাঠাগাৰটো; তাত চাৰিওফালে পৃথিবীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ মনীষী সকলৰ ছবি আৰু বহুতো সুন্দৰ সুন্দৰ পৰ্ব্বত, হ্রদ আদিৰ স্বাভাৱিক চিত্র; কৃত্রিম লতা ফুল আদিয়ে ঠায়ে ঠায়ে প্রাকৃতিক দৃশ্যৰ অভিনয় দেখুৱাইছে। চিত্রবিলাকৰ সোঁমাজতে এখন কবিতাময় পট; এইখন তেওঁ নিজ হাতেৰে আঁকা। চিত্রখনত এজোপা লতা আঁকা হৈছে, লতাডালত কেইবাটাও ফুল। প্রথম দৃষ্টিত যদিও তাত এজোপা

ফুলেৰে জকমকীয়া লতা মাথোন দেখা যায়, তথাপি ভালকৈ চালে, প্ৰত্যেকটা ফুলৰ সলনিত একোটা আখৰেৰে লিখা শব্দ ওলাই পৰে। সেই কেইটা শব্দ হৈছে—সত্যং শিৱং, অদ্বৈতং, পৱিত্ৰতা, প্ৰেম, আনন্দ আৰু শান্তি। তাৰ উপৰিও গোটেই লতাডালৰ আকৃতি হয় "ওঁ"। এই প্ৰণৱ চিত্ৰখন আনে ভাল পাওক বা নাপাওক, দীনবন্ধুৰ হলে বৰ আদৰৰ ; আন কি সেই চিত্ৰৰ যে চিত্ৰকৰ হ'ব পাৰিছে; সেই বাবে গৰ্ব্বও অনুভব কৰে। খোটালিটোত আলমাৰী কেইবাটাও, আটাই-কেইটা দৰ্শন, বিজ্ঞান, বুৰঞ্জী, পুৰাতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব, আদি বিভিন্ন ভাষাৰ গ্ৰন্থ আৰু সংস্কৃত কাব্য, নাটক, বেদ স্মৃতি, উপনিষদ, মহাভাৰত, ৰামায়ণ আদি গ্ৰন্থেৰে ভৰা। সঙ্গীত আৰু চিত্ৰবিষয়ক পুথিও খনচেৰেক আছে। এখন মেজত ইংৰাজী, সংস্কৃত আৰু অসমীয়া অভিধান আৰু লিখাৰ সঁজুলি সজাই থোৱা হৈছে। দুটা "ফুলদানিৰ" পৰা সদায় নতুন ফুলৰ গোন্ধ মলমলাই থাকে। দীনবন্ধুৱে আজৰি পোৱা সময়ৰ সৰহখিনি ইয়াতে কটায়। চ'ৰা খোটালিতো খনচেৰেক ছবি আছে, সেই কেইখন হৈছে, দেশৰ আৰু দহজনৰ নিমিত্তে জীৱন উচৰ্গা কৰোঁতা কেইজনমান অমৰ মহাত্মাৰ চিত্ৰ। তাৰ উপৰিও প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ প্ৰতিকৃতি কেইখনমানো দেখা যায়, তাৰ ভিতৰত তেওঁৰ স্বহস্ত-অঙ্কিত সূৰ্য্যাস্তনামক চিত্ৰখনি অতি মনোৰম। খোটালিটোৰ মাজতে এখন মেজ আৰু তাৰ বুকত খনচেৰেক বাতৰি-কাকত সদায় থাকে। অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ পাঁচ কি ছখনমান চকি আৰু এখন খাটো ইয়াত ৰখা হৈছে।

দীনবন্ধুৰ বৰণ একেবাৰেই বগা নহয়, কিছু শাওঁ বৰণীয়া, দীঘলে জোখতে, গাটো বিশেষ শকত নহলেও ক্ষীণো নহয়। মুখতো সদায় এটা গাম্ভীৰ্য্যৰ চিত্ৰ পৰিস্ফুট। মূৰৰ চুলি দীঘল আৰু কেঁকোৰা-কেঁকুৰি, তাৰ সৌন্দৰ্য্যই তেওঁৰ অবয়ব বেচি শুৱনি কৰি তুলিছিল।

সাজ-পাৰত দীনবন্ধুৰ কোনো ধুন-পেঁচ নাই। সাধাৰণতঃ এখন ধুতী, এটা কামিজ বা পাঞ্জাবী, এখন চেলেং কাপোৰ আৰু এযোৰ চটি জোতা হলেই তেওঁৰ সাজ-পাৰ সম্পূৰ্ণ হয়। জাৰকালি তাৰ লগতে এটা কোট আৰু এখন এৰীয়া কাপোৰ লগ লাগে।

দীনবন্ধুৰ লগত অকল গঙ্গাৰাম থাকে, সিয়েই তেওঁৰ লগুৱা-ৰান্ধনি—সকলো। সি এতিয়া দীনবন্ধুৰ ঘৰকেই তাৰ নিজা ঘৰ বুলি ভাবে, দীনবন্ধুৱেও তাক যথেষ্ট আদৰ আৰু সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰে। আন কি, খৰচ-পাতিৰ হিচাপো গঙ্গাকেই ৰাখিবলৈ দিয়ে। ইমানতো গঙ্গাৰ আগেয়ে এটা লগুৱাও দীনবন্ধুৰ লগত বেচি দিন টিকিব নোৱাৰিছিল। তাৰ কাৰণ ঘাইকৈ দুটা; প্ৰথম—তেওঁ মিছা কথা সমূলি সহিব নোৱাৰে, দ্বিতীয় যেই সেই কাম নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ত নহলে তেওঁৰ ধৈৰ্য্য হেৰায়। লগুৱাৰ গাত এই দুটা দোষ দেখিলে প্ৰথম দিনা তেওঁ গালি-শপনি একো নাপাৰি বা কোনো প্ৰকাৰৰ শাস্তি নিদি অতি সংযতভাবে উপদেশ দিয়ে। আকৌ দ্বিতীয় দিনা সেই একে দোষেই ঘটিলে তেওঁ একোকে নকয়, মাত্ৰ প্ৰাপ্য দৰমহাখিনি দি তেনে লগুৱাক বিদায় দিয়ে। এবাৰ যা বুলি ক'লে তাৰ হাজাৰ কান্দোন-কাটোন কাবৌ-কোকালিয়েও একো গুণ দিব নোৱাৰে। তেনে সময়ত যদিও তেওঁ মুখেৰে একো নকয়, তথাপি তেওঁৰ চকুলৈ চালেই যাৰে তাৰে হৃৎকম্প হয়। দীনবন্ধুৰ দৰে কোমল প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ এনে কঠোৰতা বহুতৰ মতে আচৰিত কথা। সেই দেখি মানুহে কয় বোলে "কৰি মানুহৰ ধাতু বুজা টান।" গঙ্গাৰামে কিন্তু তেওঁৰ ধাতু বুজি লৈছে, সেইহে তেওঁৰ ইমান আদৰ সাদৰ লাভ কৰিছে।

দীনবন্ধুৰ সংসাৰখন দেখাত ক্ষুদ্ৰ হলেও তেওঁৰ কাম নিতান্ত অলপীয়া নহয়। তেওঁ জীৱিকাৰ নিমিত্তে খেতি-বাতি কৰে, দুখীয়া গাৱঁলীয়া লৰাৰ নিমিত্তে ৰাইজৰ সাহায্য লৈ কেইবাখনো নৈশ বিদ্যালয় চলায়

আৰু অন্যান্য শিক্ষক নিযুক্ত কৰাৰ উপৰিও নিজে প্ৰত্যেক স্কুলতে সপ্তাহত এদিনকৈ শিক্ষা দিয়ে। মাউৰৰ বা আকালৰ সময়ত দুখীয়াৰ সাহায্য আৰু আশ্ৰয়ৰ নিমিত্তে এটি সেৱাশ্ৰমো তেওঁৰ যত্নতেই চলে। তেওঁৰ আশ্ৰয়ত থাকি পঢ়া লৰাকেইটাৰ পঢ়া-শুনা আদিতো চকু দিব লাগে। ইয়াৰ উপৰিও স্থানীয় ধৰ্ম্ম-সভা আৰু সাহিত্যসভাৰো তেৱেঁই সম্পাদক। নিজৰ দৰিদ্ৰ অৱস্থাৰ লগত যুঁজি ইমানখিনি কাম যথাৰতে সমাধা কৰাৰ পিচত যি অলপ সময় আজৰি উলিযাব পাৰে, তাক তেওঁ সাহিত্য চৰ্চ্চাত কটায়। তেওঁৰ কবিতা, তেওঁৰ প্ৰবন্ধ—সকলো ৰাইজৰ আদৰণীয়। দেশ আৰু সমাজৰ সৰ্ব্বতোভাবে মঙ্গল সাধনেই তেওঁৰ ৰচনাৰ উদ্দেশ্য, আৰু তাত তেওঁ আংশিক সফলতা লাভ কৰা নাই বুলিও ক'ব নোৱাৰি।

দীনবন্ধুৰ বন্ধু-বান্ধৱ চহা মানুহৰ ভিতৰত। নগৰীয়া মানুহৰ ভিতৰত যদিও তেওঁৰ লগৰীয়াৰ সংখ্যা কম নহয়, তথাপি তেওঁ প্ৰায় কাকো বন্ধুৰ আসন দিয়া নাই। অৱশ্যে প্ৰকৃত বন্ধু বুলিলে তেওঁ যি বুজে, তেনে বন্ধু নাই বুলিলেও অত্যুক্তি নহয়। সেই দেখিয়েই তেওঁ তেওঁৰ উদ্দেশ্যৰ কথা সিদ্ধিলাভৰ আগতে প্ৰায় কাকো জানিবলৈ নিদিয়ে, একমাত্ৰ উমাকান্তইহে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁৰ মনৰ কথা দুই এটা গম পায়। আনবোৰৰ লগত তেওঁ অৱস্থা বুজি ব্যৱস্থা কৰে। তেওঁলোকে কেতিয়াবা সামাজিক, ৰাজনৈতিক, আধ্যাত্মিক নাইবা দাৰ্শনিক আলোচনা কৰিলে তেওঁ তাত মুকলি মনেৰে যোগ দিয়ে; কিন্তু তেওঁলোকে তেনে আলোচনা কেতিয়াবাহে কৰে। সাধাৰণতঃ তেওঁলোকৰ আলোচ্য বিষয় পৰৰ স্ত্ৰী-কন্যাৰ ৰূপ-যৌৱন, আনুমানিক স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আৰু পৰ-নিন্দা। ডেকা কালত তেনে আলোচনা হেনো বহুতে ভাল পায়, কিন্তু আঠাইশ বছৰীয়া দীনবন্ধু সেই দলৰ বাজ। তেওঁ তেনে আলোচনাত যোগ দিয়া বা আনন্দ

পোৱা দূৰৰ কথা, কোনোবাই তেনে কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলেও দল এৰি পলায়। লগৰীয়াবোৰে কয়ঃ—“দীনবন্ধু কবি হৈও নীৰস॥”

সেই দিনা খাই-বই উঠি দীনবন্ধু পাটীত পৰিল, কিন্তু বহুন্ত ৰাতিলৈকে তেওঁৰ টোপনি নাহিল; কল্পনাত এনেকৈ গা এৰি দিলে যে তেওঁ নিজেই বুজিব নোৱৰা হ'ল—তেওঁ দেখিলে--সন্মুখত নীলাকাশ, তেওঁ আজিলৈকে যিবোৰ সুন্দৰ বস্তু দেখিছিল, সেই সকলোবোৰৰ পৰা সৌন্দৰ্য্যৰ ফিৰিঙটি উফৰি সেই মহা নীলাকাশৰ ফালে ধাৱমান হ'ল; চাওঁতে চাওঁতেই আকাশ-পৃথিৱী, জল-স্থল, গছ-লতা, ফুল-ফল—সকলোৰে সৌন্দৰ্য্য এক হৈ সজীৱতা লাভ কৰিলে; চাওঁতে চাওঁতেই সেই সৌন্দৰ্য্য-ৰাশি এক নাৰী-মূৰ্ত্তিত পৰিণত হ'ল। সেই দৃশ্যৰ পৰা তেওঁ চকু ঘূৰাব নোৱৰা হ'ল। চাওঁতে চাওঁতেই সেই মহা নীলাকাশ তৰঙ্গিত কৰি সুমধুৰ সঙ্গীত উঠিল; তাৰ ছত্ৰে ছত্ৰে অমিয়া-বিন্দু, তালে তালে ললিত ঝঙ্কাৰ। দীনবন্ধুৰ ধৈৰ্য্য হেৰাল, অজ্ঞাতসাৰেই মুখৰ পৰা গীতৰ প্ৰতিধ্বনি ওলালঃ—“শূন্য থাপনাত থাপি আদৰেৰে পূজিম জীৱনে মৰণে।”

এই চিত্তোন্মাদকাৰী সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হৈ থাকোঁতেই দীনবন্ধুৰ টোপনি আহিল।

ৰাতিপুৱা শোৱাৰ পৰা উঠি চকু-মুখ মোহাৰি দীনবন্ধুৱে খিৰিকীখন মেলিলে। এই খিৰিকীৰ পৰা সন্মুখৰ ঘৰটোৰ বাৰাণ্ডা স্পষ্টকৈ দেখা যায়। দীনবন্ধুৱে বাহিৰলৈ চকু দিয়েই বাৰাণ্ডাত এজনী সুন্দৰী যুৱতী দেখিবলৈ পালে, লগে লগে ৰাতিৰ গোটেইখিনি কথা তেওঁৰ মনত পৰিল। তেওঁ অলপ সময় যুৱতীলৈ চাই থাকিল, যুৱতীয়েও তেওঁক দেখা পালে, কিন্তু আনৰ দৰে নপলাল। দীনবন্ধু ধীৰে ধীৰে আঁতৰি আহিল, নিশাৰ দৰে তেতিয়াও যেন তেওঁৰ কাণত পৰিছিলঃ—

“শূন্য থাপনাত থাপি আদৰেৰে পূজিম জীৱনে মৰণে।”

চতুৰ্থ অধ্যায়

পানীৰামৰ পৰিয়াল

এই আখ্যায়িকাত যি সময়ৰ কথা কোৱা হৈছে, তাৰ প্ৰায় আঢ়ৈ কুৰিমান বছৰৰ আগতে ফেতুৰা নামেৰে এটা মানুহ আহি ওপৰত কোৱা চহৰৰ দাঁতিত এটা পঁজাত ঘৈণীয়েকৰে সৈতে বাস্ কৰিছিল আৰু চিপাহী কাম কৰি পেট প্ৰবৰ্ত্তাইছিল। এওঁৰ ঘৰ আগেয়ে মঙ্গলদৈ অঞ্চলৰ কোনোবা ঠাইত আছিল আৰু এওঁ সৰুৰে পৰা এজন বামুণৰ ঘৰত হালোৱা থাকি পেট পুহিছিল। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ প্ৰায় তিনি কুৰিমান বছৰ বয়সত বামুণৰ পত্নী বিয়োগ হয় আৰু এহেজাৰমান টকা খৰচ কৰি তেওঁ দ্বিতীয়বাৰ পত্নী গ্ৰহণ কৰে। যথা সময়ত শান্তি কৰাই বামুণীক ঘৰলৈ অনা হ'ল ; কিন্তু বামুণ-বামুণীৰ খৰিয়াল এদিনলৈকো নাভাগিল। এনেকৈয়ে এবছৰমান যোৱাৰ পিচত এদিনাখন ৰাতি বামুণী আৰু হালোৱা দুয়ো বামুণৰ ঘৰৰ পৰা অদৃশ্য হ'ল। বামুণে বহুত দিন বিচাৰিলে ; কিন্তু কাকো ধৰা পেলাব নোৱাৰিলে।

ফেতুৰাই বামুণীক লৈ আজি অ'ত, কালি ত'ত কৈ নানা ঠাইত ঘূৰি তিনি বছৰ কটালে ; শেহত বামুণ মৰিল বুলি শুনি প্ৰকাশ্য ভাবেই বামুণীক ৰাখি ওপৰত কৈ অহাৰ দৰে থাকিবলৈ আৰু জীৱিকা উলিয়াবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ থাকোঁতেই ফেতুৰাক দুটি বংশধৰৰ মুখ দেখুৱালে ; ৰৰটো মাটিৰাম আৰু সৰুটো পানীৰাম। কিন্তু লৰা-কেইটাক ডাঙৰ কৰিবলৈ ফেতুৰাই বাট চাব নোৱাৰিলে, চিত্ৰগুপ্তৰ বহিত তেওঁৰ হিচাপ শেষ হ'ল। ফেতুৰাৰ মৃত্যুৰ পিচত বামুণীয়ে এটা এটাকৈ কেইবাটাও চিপাহী ৰাখিলে ; কিন্তু এটাৰ পৰাও বামুণীৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ল। শেহত ভিক্ষাবৃত্তি অৱলম্বন কৰি লৰাকেইটাক কিছু ডাঙৰ কৰি তুলিলে।

মাটিৰাম পানীৰামতকৈ চাৰি বছৰৰ ডাঙৰ। পানীৰামৰ বয়স সাত বছৰ হলত মাকে তাক এখন দুখীয়া স্কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিলে আৰু ককায়েকক এজন ভাল মানুহৰ ঘৰত খাই-বৈ দুটকা দৰমহাৰ বন্দৱস্তত লগুৱা কৰি দিলে। বামুণীয়ে খুজি মাগি যি পায় তাৰ লগতে মাটিৰামৰ দুটকা যোগ দি কোনোমতে খোৱাৰ আৰু পানীৰামৰ কাকত-মহী আদিৰ খৰচ চলায়। এই দৰেই বাৰ বছৰ বয়সত পানীৰাম নিম্ন-প্ৰাইমাৰী পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ'ল।

মাটিৰাম যাৰ ঘৰত আছিল, তেওঁৰ দুটা লৰাই তেতিয়া ইংৰাজী পঢ়িছিল। তাকে দেখি মাটিৰামেও ভায়েকক কেনেকৈ ইংৰাজী পঢ়াব তাৰ বিষয়ে সদায় ভাবিছিল। ভায়েক পৰীক্ষাত উঠা শুনি মাটিৰামৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল, আৰু যেনে তেনে পঢ়াবই লাগিব বুলি ইংৰাজী স্কুলত ভৰ্ত্তি কৰি দিলে। কিন্তু আগৰ ঠাইতে থাকি ভায়েকৰ খৰচ যোগোৱা মাটিৰামৰ পক্ষে অসম্ভৱ হ'ল; সেই কাৰণে তেওঁ সেই কাম এৰি এজন বামুণৰ হালোৱা সোমাই খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে, বন্দৱস্ত হ'ল—মাটিৰামে বামুণৰ পৰা কোনো দৰমহা নলয়? কিন্তু উৎপন্নৰ একতৃতীয়াংশ পাব। সেই মতেই খেতি কৰি আৰু লগতে অলপ অলপকৈ হাবি মাটি ভাঙি সুকীয়া খেতিতো হাত দি মাটিৰামে ঘৰ চলাবলৈ আৰু ভায়েকক পঢ়াবলৈ ধৰিলে। এনেকৈয়ে নানা কষ্টৰ মাজেদি পানীৰামে ইংৰাজী স্কুলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীলৈকে পঢ়িলে। এনেতে মাকৰ মৃত্যু হ'ল। মাটিৰামে আন উপায় নেদেখি ভায়েকক স্কুলৰ পৰা একৰাই বহুতৰ হাতে ভৰিয়ে ধৰি কোনোমতে কাছাৰীত নকল-নবীচ কৰি দিলে। সেই সময়ত জাকে জাকে এম, এ,; বি, এ, পাচ কৰা মানুহ নাছিল, কৰবাতহে দুই এজন প্ৰৱেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ মানুহ পোৱা গৈছিল। এইবোৰ কাৰণত পানীৰামৰ পক্ষে এটা নিগাজী কাম পোৱাও টান নহ'ল; কেইবছৰমানৰ পিচতে তেওঁ দেৱানীৰ পেস্কাৰ হৈ ৰহিল।

পেস্কাৰ হলে যে ধন নানা প্ৰকাৰে আহে—অকল ধন নহয়, চাউল, মাহ, তামোল-পাণ, কল-কুঁহিয়াৰ আদিৰো যে অভাৱ গুচে, সেইটো গোচৰত ফুৰা মানুহৰ মুখে শুনা যায়। পানীৰামেও সেইটো উপায় ভালকৈ কামত খটাই নিজৰ অৱস্থা বিশেষ টনকিয়াল কৰি লৈছিল। এই ধনাগমৰ সময়ত সদায় তেওঁৰ মনত খেলাইছিল যে ককায়েকৰে সৈতে বেলেগ নহলে, তেওঁকো ইয়াৰ ভাগ দিব লাগিব ; সেই কাৰণে সোন-কালে বেলেগ হোৱা নিতান্ত কৰ্ত্তব্য। ইয়াকে ভাবি এদিন মানুহ গোটাই বাপতী-কলিয়া যি কাঁহী-বাটি দুডোখৰ আছিল তাক ভাগ কৰি ললে। ভায়েকৰ ব্যৱহাৰত মাটিৰামে মানুহৰ মাজতে হুক্‌হুক্ কৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে। বহুত সময়ৰ পিচত অলপ স্থিৰ হৈ ক'লে,— "পানীৰাম, মোক একো নালাগে, যদি ঈশ্বৰে মোক খাবলৈ দিয়ে খাম, নহলেও তেওঁৰ যি ইচ্ছা সেয়ে হ'ব। তই এতিয়া ডাঙৰ মানুহ, মোৰ লগত থাকিলে তোৰ মান কমিব। তই পেস্কাৰ, আৰু মই হালোৱা। সেই কাৰণে তোৰ অপমানৰ কাৰণ হৈ তোৰ ওচৰত নাথাকোঁ। ধৰি লবি মাটিৰাম বুলি কোনো নাছিল ; সি তোৰ ককায়েৰ নহয়, তোক পঢ়াবৰ নিমিত্তে,—তোক ডাঙৰ মানুহ পাতিবৰ নিমিত্তে সি হাড়ক মাটি, তেজক পানী কৰি নাওঠা কালৰে পৰা খটা নাছিল ; সি মৰিল। মই এতিয়া ওলালোঁ ; ঈশ্বৰে তোক কুশলে ৰাখক।" এইদৰে কৈ এটা দীঘল হুমুনিয়াহেৰে চকু-লো বোৱাই মাটিৰাম তাৰপৰা আঁতৰ হ'ল আৰু পতিত মাটি ভাঙি খেতি কৰি পেট প্ৰবৰ্ত্তাই থাকিবলৈ ধৰিলে।

ককায়েকক বেলেগাই দিয়াৰ পিচত পানীৰামে আগেয়ে থকা ঠাইৰ ওচৰতে এডোখৰ মাটি কিনি ভালকৈ ঘৰ দুৱাৰ সজালে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে দুজনী গৃহিণীও সংগৃহীত হ'ল। এই দুজনী তিকতা হাত কৰিবলৈ পানীৰামে নিতান্ত কম পৰিশ্ৰম কৰিব লগা হোৱা নাছিল,

পৈতৃক বুৰঞ্জীয়েই এই আন্থকালৰ গুৰি। পানীৰামৰ লগত এই কোমলাঙ্গী ত্বজনাৰ মিলন, তেওঁলোকৰ পূৰ্ব্ব কাহিনী আৰু বৰ্ত্তমান সংসাৰযাত্ৰাৰ বিবৰণ ইমান বহুল, এনে ৰহস্য-বিজড়িত যে তাৰ বৰ্ণনা দিবলৈ এখন ডাঙৰ গ্ৰন্থ লিখাৰ প্ৰয়োজন, অথচ সুসভ্য পাঠকসকলে ব্ৰীড়া অনুভৱ নকৰাকৈ তাক পাঠ কৰিবও নোৱাৰিব। সেই কাৰণে পানীৰামৰ ঘৰুৱা জীৱনৰ এইছোৱা কাহিনী বাদ দি ইয়াকে কলেই হব যে কালক্ৰমত বৰ ঘৈণীয়ে এটি পুত্ৰ, ত্বটি কন্যা, আৰু সৰু ঘৈণীয়ে এটি কন্যাৰে সৈতে পানীৰামৰ ঘৰ উজ্জ্বল কৰিলে। বৰ ঘৈণীৰ লৰাটোৰ নাম লক্ষ্মীকান্ত আৰু ছোৱালীকেইজনীৰ নাম ক্ৰমান্বয়ে উৰ্ব্বশী আৰু কুসুমকুমাৰী, সৰু ঘৈণীৰ ছোৱালীটীৰ নাম ৰম্ভা। কি মিল ৰাখি এই নামকেইটা ৰখা হৈছিল তাক পানীৰামেই হে জানে।

পেস্কাৰ কামত থাকি পানীৰামে বহুত ধন ৰাহি কৰিলে। তেওঁ ইমান কৃপণ আছিল যে অৱস্থা ভাল কৰিও খোৱা-বোৱা আদি ঠিক সৰু কালৰ ভিকহু অৱস্থাত চলোৱাৰ দৰেই চলাইছিল। এনেকৈ ধন ৰাহি কৰি অলপ দিনতে তেওঁ তিনটা ভাল টিনৰ ঘৰ সজালে আৰু এখন ডাঙৰ পাম লৈ তাত খেতি-বাতি কৰাবলৈ ধৰিলে। এই পামখন লোৱাৰ পিচতে সৰু ঘৈণী ঘৰৰপৰা বেলেগ হৈ গৈ পামত বহিল। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ পানীৰামৰ ঘৰত ভৰি দিয়া নাই; কিন্তু পানীৰাম মাজে মাজে গৈ ত্বই এদিন তেওঁৰ তাত থাকি আহে। পামত থকা কালত তেওঁৰ ত্বটি পুত্ৰ জন্মিছিল।

পানীৰামে লক্ষ্মীকান্তক স্কুলত পঢ়াই এণ্ট্ৰেন্স পাচ কৰালে, আৰু কাছাৰীৰ কাম এটাত সুমুৱাই দিলে। অলপ দিন হৈছে বোৱাৰীও ঘৰ সুমুৱাইছে। ছোৱালীকেইজনীৰ ভিতৰৰ ৰম্ভাক মাথোন পঢ়োৱা হৈছিল। তেতিয়া ওচৰত অসমীয়া বালিকাস্কুল নাছিল, কিন্তু ৰম্ভা এনে ধুনীয়া ছোৱালী আছিল যে ভালকৈ লিখা-পঢ়া শিকাব পাৰিলে

কোনোবা ব্ৰাহ্ম ডাঙৰ মানুহক বিয়া দিব পাৰিব বুলি পানীৰামে পেটে পেটে আশা ৰাখিছিল। সেই দেখিয়েই ৰম্ভাক বঙালী বালিকা-স্কুলতে পঢ়াই ছাত্ৰবৃত্তি পৰীক্ষা দিয়ালে। এতিয়া ৰম্ভা ঘৰতে আছে, পানীৰামে জীয়েকক সকলোপিনে সুশিক্ষিতা কৰিবৰ নিমিত্তে সম্প্ৰতি দুজন ঘৰুৱা শিক্ষক নিযুক্ত কৰি দিছে। এজনে চিত্ৰ আৰু গান-বাদ্য আৰু ইজনে ইংৰাজী শিকাবলৈ গাত লৈছে। শিক্ষক কেইজনক কোনো দৰমহা দিব নালাগে, পানীৰামৰ মুখত শুনা যায় তেওঁলোক পৰোপকাৰী মানুহ, সেই দেখি এনেয়ে শিকাব খুজিছে।

উৰ্ব্বশী আৰু কুসুমকুমাৰীৰ কি হ'ল, তাকো ইমানতে কৈ লেঠা ছিঙি থোৱাই ভাল। পূৰ্ব্বে কোৱা হৈছে যে, পানীৰামৰ এখন পাম আছিল, তাক চলাবৰ নিমিত্তে দুটা হালোৱা ৰখা হৈছিল ; ঘটনা-চক্ৰৰ বিষম ঠেলাত পৰি তাৰে এটাৰ লগত উৰ্ব্বশীৰ বিয়া দিবলৈ পানীৰাম বাধ্য হয়। দ্বিতীয়টো হালোৱায়ো নিয়মমতে দৰমহা নলৈ পানীৰামৰ হাততে জমা ৰাখিছিল ; শেহত পাঁচ বছৰৰ মূৰত ঘৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা কৰি পানীৰামক টকা সাধিলে। পানীৰামে দেখিলে তাক দৰমহা দিব লাগিলে একেবাৰেই তিনি শ টকা দিয়াত পৰিব ; কিন্তু ইমান টকা তেওঁৰ এছোৱা কটা গলেও তেওঁ দিব নোৱাৰে। তেওঁ হালোৱাক নানা প্ৰকাৰ ফাঁকি দিবলৈ ধৰিলে। হালোৱাই কোনো টকা উলিয়াব নোৱাৰি আদালতৰ আশ্ৰয় ললে ; টকা ডিক্ৰী হ'ল। পানীৰামে আন উপায় নেদেখি হালোৱাটোক বৰাই-বুজাই আনি কুসুমকুমাৰীক দি জোঁৱাই পাতিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ তিনটা কাম হ'ল, যেনে :— প্ৰথম ধনখিনি ৰ'ল, দ্বিতীয় জোঁৱাই লাভ হ'ল, তৃতীয় বিনা দৰমহাতে ভৱিষ্যতলৈকো এটা হালোৱা মিলিল। সেই বাবে তেওঁ ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিলে।

এইবোৰ ঘটনাৰ কিছুদিনৰ পিচত পানীৰামৰ বৰ বৈৰী ঢুকায়

আৰু তাৰ মাহচেৰেকৰ পিচতে তেৰোঁ পেন্সন লয়। আজি কালি তেওঁ প্ৰায়ে পামত থাকে, কেতিয়াবাহে দুই এদিন ঘাই ঘৰত থাকেহি।

পাঠক! এই এডৰা পাতনিৰ পিচত বোধকৰোঁ আমাৰ ৰন্তা আইদেউৰ লগত আপোনাক চিনাকি কৰি দিলে বেয়া নাপায়। ৰন্তা শিক্ষিতা, ৰন্তা যুৱতী আৰু ৰন্তা স্বাধীনা ৰমণী। সেই দেখিয়েই যাৰে তাৰে লগত দেখা কৰিবলৈ, নাইবা কথা পাতিবলৈ তেওঁৰ আপত্তি নাই; মুঠেই আগন্তুকৰ সাজপাৰ আৰু মুখৰ গঢ় আভঁজা হব নালাগে, বয়সত বুঢ়া হব নালাগে। তাৰ লগতে যদি সেওঁতা-ফলা মূৰত জবাকুসুমৰ গোন্ধ থাকে, যদি উৰ্ম্মালে এচেন্সৰ স্পৰ্শ লাভ কৰে, যদি মুখত মিচিকিয়া হাঁহিয়ে বিৰাজ কৰে, তেনেহলেতো কথাই নাই, সোধ-পোছ নোহোৱাকৈ সোমাই যাব পাৰে। নহলেও বাহিৰৰ পৰা আলেখ লেখ চোৱাততো আৰু বাধা নাই। এতেকে আহক, এবাৰ তেওঁৰ গতি-গোত্ৰকে বুজি আহোঁ।

পঞ্চম অধ্যায়

ঘৰুৱা শিক্ষক

পানীৰামৰ তিনটা ভাল ঘৰৰ কথা ওপৰত কৈ অহা হৈছে। এটা বাৰীখনৰ উত্তৰ ফালে পূৱা-পশ্চিমাকৈ সজা। এইটো বৰ ঘৰ, ইয়াতে লগাই উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ মাৰল ঘৰটো সজা হৈছে। দক্ষিণ ফালে বাটলৈ মুখ কৰি চ'ৰা ঘৰটো সজা। এই তিনিওটা ঘৰ টিনৰ, আৰু সজাওঁতে খৰচো কমকৈ পৰা নাই। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ ঘৰটোত পানীৰাম আৰু ৰম্ভা শোৱে, মাৰলত লক্ষ্মীকান্ত ঘৈণীয়েকৰে সৈতে থাকে। চৰা ঘৰটোৰ এখোটালিত আলহী অতিথি বা আন অভ্যাগত বহে আৰু ইটো খোটালিত ৰম্ভাই লিখা পঢ়া কৰে, চিত্ৰ আঁকে আৰু গান-বাদ্য শিকে। খোটালিটোত এখন মেজ আৰু ওচৰতে দুখন চকি আছে। একাষে এখন চালপীৰা, তাত এখন দলিচা পাৰি থোৱা আছে, দুজনতকৈ বেচি মানুহ হলে, ইয়েই বহা আসনৰো কাম দিয়ে, সম্প্ৰতি তাত এটা হাৰ্ম্মোনিয়ম তুলি থোৱা আছে। মেজৰ ওপৰত এটা ৰঙৰ বাকচ আৰু খনচেৰেক চিত্ৰৰ কাগজ। ওচৰতে এটা সৰু আলমাৰীত খনচেৰেক অসমীয়া, বঙলা আৰু ইংৰাজী কিতাপ। অসমীয়াৰ ভিতৰত খনচেৰেক উপন্যাস, ৰাধাহৰণ, উষাহৰণ, আৰু মনোহৰ কোঁৱৰ। বঙলা কিতাপৰ ভিতৰত খনচেৰেক বটতলাৰ উপন্যাস, পাঁচকড়ি দেৰ দুখনমান ডিটেকটিভ উপন্যাস, বিদ্যাসুন্দৰ আৰু খেমটা সঙ্গীত, প্ৰেমসঙ্গীত আদি সঙ্গীত পুস্তকাৱলী। ইংৰাজী কিতাপৰ ভিতৰত ইংৰাজী প্ৰথম পাঠ মাত্ৰ। খোটালিটোৰ বাৰত কেইবাখনো ছবি আছে ; তাৰ ভিতৰত মান-ভঞ্জন, গোপীৰ বস্ত্ৰহৰণ, ৰাসলীলা আৰু কেইখনমান বিলাতী প্ৰেম-চিত্ৰ প্ৰধান। এই

চিত্ৰবোৰৰ মাজে মাজে ৰম্ভাৰ নিজৰ চিত্ৰ চাৰিখন আছে। এখনত ৰম্ভা আধা বহা আধা শোৱা অৱস্থাত, গা দেখা পাতল চেমিজৰ ওপৰত দীঘল চুলি-কোছা মেলি দি প্ৰাকৃতিক পৰিচ্ছদৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিছে। এখনত হাৰ্ম্মোনিয়ম বজাইছে, এখনত চিত্ৰ আঁকিছে, আৰু এখনত নানাপ্ৰকাৰ ফুলপাতেৰে গাটো সজাই ফুল-কুঁৱৰী সাজিছে। এই আটাইকেইখন চিত্ৰ হেনো চিত্ৰ-শিক্ষকজনে বিনামূল্যে তুলি দিছে।

এই গ'ল চ'ৰা ঘৰৰ কথা। ইয়াৰ বাহিৰেও এটা ৰান্ধনি ঘৰ, এটা গোহালি আৰু দুটা ভঁৰাল ঘৰক লেখ দিলেহে পানীৰামৰ আটাইকেইটা ঘৰৰ কথা কোৱা হয়। কিন্তু সেইবোৰত ভালকৈ চকু দিবলৈ আমাৰ সময় নাই ; কাৰণ তেনে কৰিবলৈ গলে ইফালে ৰম্ভাৰ লগত সাক্ষাৎ কৰি পাব খোজা আনন্দৰ ভাগ হেৰাব।

সন্ধ্যা লগাৰ পৰা অলপ সময় অতীত হৈছে মাথোন। বাহিৰত জোনাক। দিনৰ চোকা ৰ'দৰ চোকা উত্তাপৰ পিচত এতিয়া অলপ অলপকৈ জুৰ বতাহ বলিছে। ৰম্ভাই আগত হাৰ্ম্মোনিয়মটো লৈ দলিচাৰ ওপৰত বহি হাতৰ তলুৱাত গালখন আওজাই বাটৰ ফাললৈ চাই আছে আৰু মুখেৰে গুণ-গুণকৈ কিবা গাইছে। এটা উৎকণ্ঠাৰ চিন গোটেই মুখত বিয়পি পৰিছে, যেন কাৰবাৰ আগমনলৈ প্ৰতীক্ষা কৰি হতাশ হৈছে। এনেকৈ কিছু সময় থকাৰ পিচত তেওঁৰ মুখ উৎফুল্ল হৈ উঠিল ; কিন্তু আগেয়ে থকা অৱস্থাৰ পৰা অলপো লৰচৰ নকৰিলে। অলপ পিচতেই সঙ্গীতশিক্ষক মহেশচন্দ্ৰ আহি খোটালিটোত সোমাল আৰু ৰম্ভাৰ স্নেহ গঢ় দেখি মিচিকিয়াই হাঁহি গীত ধৰিলে :—

হেৰা কোৱাঁ তুমি কোম।
মুখখনি চাওঁ যদি পূৰ্ণিমাৰে জোন।

কঁপা বুকু লৰে চৰে;   ঘামৰ টোপাল মুখত পৰে,
খোপাটি স্থূলকি নাচে ধৰি কিযে ধুন !
ঘনাই ঘনাই উচাপ খাই   আছা কালৈ বাট চাই ?
তোমাৰ প্ৰাণৰ সঙ্গী বাৰু কোন নো কোৱাঁচোন।

ৰম্ভাই গহীন হৈ মাত লগালে:— "যাওক, ধেমালি ভাল নালাগে।

মহেশে কিন্তু তাৰ উত্তৰ নিদি গাবলৈ ধৰিলে:—

ভোল গলোঁ তোমাৰ ৰূপত, চাপি আহাঁ সুমাওঁ বুকত,
এবাৰ মাথোন হাঁহি-মুখে কথা কোৱাঁ সোণ।

ৰম্ভাই তেতিয়া মুখেৰে একো নামাতি বহাৰ পৰা উঠিল, যেন তাৰ পৰা ওলাই যাব খুজিছে। মহেশে ৰম্ভাৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰি কলে,—"আজি ইমান অভিমান কিয় ? বিশেষ কাম থকাত ঠিক সময়ত আহিব নোৱাৰিলোঁ—চন্দ্ৰসূৰ্য্যৰো এদিন গ্ৰহণ লাগে,—তাতেই ইমান খং কৰিব লাগে নে ?

ৰম্ভা—খং কৰিবলৈ মোৰ কি অধিকাৰ আছে ? আপুনি নাহিলেতো মই বলেৰে আনিব নোৱাৰোঁ।

মহেশ—মই জানো এতিয়া নহাকৈ আছোঁ ?

ৰম্ভা—এতিয়া অহা নহা একে কথা। এতিয়াতো আৰু গান শিকা নহয়, অলপ পিচতে উকীল পাবহিয়েই।

মহেশ—তুমি বোধকৰোঁ জানা মই তোমাৰ ওচৰত থকাখিনি সময় স্বৰ্গত থকা যেন পাওঁ, তেনেস্থলত পাৰোঁতেনো বাৰু পলম কৰোঁনে ?

ৰম্ভা—বুজিছোঁ, মোৰ ওচৰলৈ অহাৰ পৰা আপোনাৰ লাভ নহয়, মোৰ পৰা দৰমহা নাপায়; সেই দেখিয়েই অহাত পলম হয়।

মহেশ—ছিঃ! ছিঃ! আৰু তেনে কথা মুখলৈ নানিবা। তোমাৰ বন্ধুতাৰ ওচৰত টকা! তুমি জানা নে তোমাৰ বন্ধুতাৰ সলনি আৱশ্যক হলে প্ৰাণ পৰ্য্যন্ত দিব পাৰোঁ।

ৰম্ভা—আপুনি সময়মতে এবাৰ দেখা দিবলৈকে টান পায়, আকৌ প্ৰাণ দিয়ে!

মহেশ—আজিৰ পৰা আৰু পলম নহয়, হাজাৰ কাম থাকিলেও নহয়।

ৰম্ভা—মোৰে শপত?

মহেশ—তোমাৰ শপত মই আজিৰ পৰা কেতিয়াও পলম নকৰোঁ। আহাঁ, এতিয়াও আধা ঘণ্টামান সময় আছে, এটা গত শিকিব পাৰিবা।

তেতিয়া ৰম্ভাই আৰু আপত্তি নকৰিলে, হাৰ্ম্মোনিয়মটো মাজত লৈ দুয়ো দলিচাৰ ওপৰতে বহিল। মহেশে গত এটা বজালে, ৰম্ভাই চাই থাকিল। তাৰ পিচত ৰম্ভাই বজাবলৈ ধৰিলে, মহেশে চাই থাকি ভুল লাগিলে আঙুলীত ধৰি ধৰি শিকাবলৈ লাগিল।

মহেশ গ'ল; লগে লগে গকুলচন্দ্ৰ দাস উকীল আহি সোমাল। এওঁ এই জিলাৰ প্ৰবীণ উকীল, গুচৰীয়া পদকীয়া দুয়ো পক্ষৰ ধন খাই ওকালতি কৰাত এওঁৰ প্ৰতিপত্তি আছে। তাৰ উপৰিও এওঁ লোকেল-বোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিৰ কমিশ্যনাৰ। ইয়াৰ বাহিৰেও সন্ধ্যাবেলিকা আলি-খাৱৈত এখাৱৈ হৈ থকা বিদ্যাটিৰ বাবে এওঁৰ বিশেষ খ্যাতি আছে। এৱেঁই হৈছে ৰম্ভাৰ ইংৰাজী শিক্ষক।

মুখৰ পৰা ভেলেকা-ভেলেক গোন্ধ উলিয়াই গকুলচন্দ্ৰ ভিতৰ সোমাল আৰু চকি এখনত বহি উন্মাদ দৃষ্টিৰে ৰম্ভালৈ চাবলৈ ধৰিলে। অলপমান সময় এনেকৈ থকাৰ পিচত ৰম্ভাক কলে,:—"চাওঁ, তুমি কি লিখিছা আনাচোন।"

ৰম্ভাই “কপি-বুকত” লিখা আখৰ দেখুৱালে, উকীলে বহিখন আগত থৈ আকৌ ৰম্ভাৰ মুখলৈ চাই ভেলেকা লাগিল। ৰম্ভাই উকীলৰ এনে গঢ়-গতি সদায় দেখি আহিছে, গতিকে তাত আচৰিত নামানিলে। উকীলে আপোনা-আপুনি কবলৈ ধৰিলে—“ৰম্ভা আৰু প্ৰভা—কোন বেচি সুন্দৰী? প্ৰভাৰ মুখখন বেচি গঢ়িত; কিন্তু ৰম্ভাৰ চকুত পাক বেচি। প্ৰভাৰ ওঁঠত হাঁহি নাই, ৰম্ভাৰ মুখত আছে। প্ৰভাই মানুহৰ আদৰ ল'ব নাজানে, ৰম্ভাই জানে। ৰম্ভা থাকোঁতে প্ৰভাৰ প্ৰয়োজন কি?”

ৰম্ভাই যদিও তেওঁৰ শিক্ষকৰ স্বভাৱ জানে, তথাপি এইবোৰ কথাৰ একো তত ধৰিব নোৱাৰিলে; সেই দেখি প্ৰশ্ন কৰিলে, —“আপুনি এইবোৰ কি বলকিছে?”

উকীল—তুমি কিমান সুন্দৰ তাকে কৈছোঁ।

ৰম্ভা—কিয়? মই আজি হঠাৎ সুন্দৰী হলোঁনেকি? নে আগেয়ে ঘিণ-লগা আছিলোঁ।

উকীল—What do you say? তুমি কি কৈছা? By Jove, তুমি আগেয়েও সুন্দৰী আছিলা, এতিয়াও আছা, আগলৈকো থাকিবা। বাৰু ৰম্ভা কোন জানা?

ৰম্ভা—কিয় মই।

উকীল—আৰু কোন?

ৰম্ভা—আৰু কোন নো হ'ব?

উকীল—কিয় স্বৰ্গৰ অপেচৰা, heavenly nymph—সদায় সুন্দৰী, সদায় যুৱতী, সদায় হাঁহি, সদায় নাচগান। কি মজা! ঠিক তুমি সেই ৰম্ভাই। পৃথিবীলৈ আহিছা কাৰবাৰ তপস্যা ভাঙিবলৈ। That's I, O my darling, thou art mine.

এনেকৈ কৈয়েই উকীল বহাৰ পৰা উঠি ৰম্ভাৰ গালে চাপি গ'ল।

ৰন্তাই আগেয়ে হাত দুটাত ধৰি ক'লে, ঃ—"যদি আপুনি স্থিৰ হৈ নবহে, তেন্তে মই হলে ওলাই গুচি যাম।"

"নাযাবা, মই বহোঁ, তুমি নাযাবা" এই বুলি উকীল আকৌ আগৰ আসনতে বহিল আৰু আগৰ দৰেই ৰন্তালৈ চাই থাকিল। ৰন্তাই ক'লে,—"মই এটা কথা বুজা নাই; আপুনি যে প্ৰভা প্ৰভা কৰিছিল তাই নো কোন ?"

উকীল—Damned vagabond ঘৰ-বাৰী নোহোৱা কৰবাৰ খাবলৈ নোপোৱা তিৰুতা এজনী। তাই হেনো ইয়াত বালিকা-স্কুল পাতিবলৈ আহিছে। ইয়ালৈ অহা আজি এসপ্তাহ হৈছে বুলি শুনিছোঁ। এই কেইদিন ঘৰে ঘৰে ঘূৰি ফুৰিছে আৰু বৰঙনি তুলি স্কুল এখন পাতি দিব লাগে বুলি সকলোকে ধৰিছে। আজি মোৰ তালৈকো আহিছিল।

ৰন্তা আপুনি কি ক'লে ?

উকীল—মই কি ক'ম ? মই কলোঁ বোলো এতিয়াও ইয়াত তেনে স্কুলৰ আৱশ্যকেই হোৱা নাই।

ৰন্তা—পিচে তাই কি কলে ?

উকীল—তাই ক'লে বোলে এখন ৰাজহুৱা সভাকে পাতি দিয়ক, মই নিজে এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ।

ৰন্তা—পিচে ?

উকীল—মই ক'লোঁ বোলে মোৰ দ্বাৰা একো নহয়। তাৰ লগতে সিবেলি তোমাক এখন স্কুল পাতি দিবলৈ কেনেকৈ যত্ন কৰিছিলোঁ আৰু কেনেকৈ জাননী দিও মানুহকে গোটাব নোৱাৰিলোঁ, তাকো কলোঁ।

ৰন্তা—তাই তেতিয়া কি কলে ?

উকীল—তাই নো আৰু কি ক'ব! কন্দনামুৱা হৈ গুচি গ'ল।

ৰন্তাৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙিল; কিন্তু পিচ মুহূৰ্ত্ততে গহীন হৈ কলে, ঃ—

"এটা কথা আপোনাৰ মনত আছে নে—সেইবাৰ কিয় মানুহ গোট নাখালে ?"

উকীল—বঢ়িয়াকৈ আছে। জাননীত সেই অসভ্যটোৰ নাম নাছিল দেখি কোনো নাহিল।

ৰন্তা—আমাৰ তেতিয়া এটা ভুল হ'ল। দীনবন্ধুৰ হাতত নোলোৱাৰ পৰা সকলো মাটি হ'ল ; তেওঁক লোৱা হলে কিজানি তেতিয়াই স্কুল পাতিব পাৰিলোঁহেঁতেন।

উকীল—কি! মোৰ দৰে মানুহক দীনবন্ধুৰ সাহায্য লবলৈ কোৱা! তাৰ দৰে অসভ্য ভিকহু এটাকো মই খাতিৰ কৰিব লগাত পৰিলোঁনে ?

ৰন্তা—আপুনি বা আপোনাৰ দলৰ মানুহে নহয় দীনবন্ধুক খাতিৰ কৰিব নোৱাৰে, মই ধৰা হলেতো লেঠা নাছিল। তেতিয়াও কিজানি কিবা হ'লহেঁতেন।

উকীল—অসম্ভৱ! তোমাক তেনে এটা সামান্য মানুহৰ ওচৰলৈ কেতিয়াও যাবলৈ নিদিওঁ। তাৰ অলপো ভদ্ৰতাৰ জ্ঞান নাই, তুমি গলে অপমানৰ বাহিৰে আন একো নোপোৱা।

ৰন্তা--তেনেহলে মানুহে তেওঁক ইমান ভাল পায় কিয় ? আন কি জাননীতে তেওঁৰ চহি নোহোৱাৰ বাবেই সভালৈকো কোনো নাহিল !

উকীল—নীচ মানুহে, নীচ মানুহক ভাল পাবই। তোমাৰ আমাৰ মোল সিহঁতে কি বুজে! দীনবন্ধুৰতো মান-অপমান জ্ঞান নাই। সি সামান্য মানুহবোৰৰ লগত মিলি ফুৰে দেখি সিহতে ভাবে সি বৰ ভাল মানুহ।

ৰন্তা—সি যি হওক, প্ৰভাই মানুহৰ ঘৰে ঘৰে সাহায্য বিচাৰি ফুৰিছে বুলি আপুনিয়েই কৈছে। যদি দীনবন্ধুক হাত কৰি লৈ স্কুল পাতে, তেনেহলেতো আমাৰ আশা একেবাৰেই গ'ল!

উকীল—বাৰু আগেয়ে পাতকচোন, পিচতো দেখা যাব।

ৰম্ভাই বিৰক্তিৰ স্বৰেৰে ক'লে,—"এৰা, মোমাই মৰক, ভূতক পিচে পাম।" আপোনালোকৰ কথাই হে সাৰ। দীনবন্ধুৰ ওচৰত আপোনালোকৰ কোনো মূল্য নাই।

উকীল—কি! তুমি তেনেহলে দীনবন্ধুৰ প্ৰণয়িণী বাৰু দেখা যাওক। তাৰ ইমান সাহ! তাক ধ্বংস কৰিম!

ৰম্ভা—আপুনি কি বকিছে আজি! এনেকৈ বলিয়ালি কৰিছে কিয়?

উকীল—মই বলিয়া Very good. বলিয়াই সকলো কৰিব পাৰে।

এই কথা কোৱাৰ লগে উকীল একে জাপেই বহাৰ পৰা উঠিল আৰু ৰম্ভাৰ দুয়োখন হাত জপাই ধৰিলে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

অপৰিচিতা

দীনবন্ধুৰ ঘৰৰ আগৰ ঘৰটোলৈ মানুহ অহাৰ প্ৰায় এসপ্তাহ হৈছে। এই কেইদিনৰ ভিতৰত তেওঁ সেই গায়িকাৰ বিষয়ে এই কেইটা কথা জানিব পাৰিছে। গায়িকা যুৱতী আৰু সুন্দৰী, বয়স সোতৰ কি ওঠৰ বছৰ হ'ব। তেওঁৰ সাজ-পাৰ পৰি-পাটী কিন্তু বেচি জাকজমকপূৰ্ণ নহয়। তেওঁ বাটেপথে ওলাই সোমাই ফুৰে, মতা মানুহৰ লগতো আলাপ কৰে। গান-বাদ্যত তেওঁৰ ভাল জ্ঞান থাকিব পায়, আৰু সম্ভৱতঃ তেওঁ উচ্চ শিক্ষাত শিক্ষিতা। লগত এটা লৰা আৰু এজনী দাসীৰ বাহিৰে আন কোনো নাই।

ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু কিছুমান খবৰ দীনবন্ধুৰ কাণত নপৰাকৈ থকা নাই। সেইবোৰ হৈছে যুৱতীৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বিষয়ে। এইটো কোৱা উচিত যে আজিকালি দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ মানুহৰ সমাগম বৰ বেচি। যিবোৰ মানুহ আগেয়ে দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ কেতিয়াও নাহিছিল, তেনে মানুহকো এতিয়া তেওঁৰ চৰাত দেখা যায়। তেওঁ-লোকৰ উদ্দেশ্য হৈছে যুৱতীৰ আলেখ লেখ চোৱা আৰু একমাত্ৰ আলোচ্য বিষয় তেওঁৰ স্বভাৱচৰিত্ৰ। এইবোৰ আলোচনাত তেওঁৰ বিষয়ে বহুতো জঘন্য কাহিনীও ওলায়। দীনবন্ধুৱে যদিও এইবোৰ আলোচনাত যোগ নিদিয়ে, তথাপি সেই কাহিনীবোৰ তেওঁৰ কাণত নপৰাকৈ নাথাকে ; কিন্তু ভাল প্ৰমাণ নাপালে কাৰো বিৰুদ্ধে কোনো কথা গ্ৰহণ কৰা তেওঁৰ অভ্যাস নাই। তাতে সেই কাহিনীবোৰৰ বিষয়ে নানা মুনিৰ এনে নানা মত যে তেওঁ সেইবোৰ কাৰবাৰ সাকুৱা

মূৰৰ পৰা ওলোৱা বুলি ভাবি লবলৈ বাধ্য হৈছিল। তেওঁৰ বিশ্বাস আছিল যে ৰূপহী গাভৰুৰ সম্পৰ্কে ডেকা মানুহে প্ৰকাশ কৰা মন্তব্যত কেতিয়াবাহে নিখুঁত সত্য থাকে, কাৰণ তেওঁৰ মতে বেছি ভাগ তেনে কথাৰ মূল ঈৰ্ষ্যা নাইবা অতৃপ্ত বাসনা। সেই দেখিয়েই তেওঁ এনে আলোচনাত প্ৰায়েই বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰিছিল।

এই এসপ্তাহৰ ভিতৰত প্ৰায় দিনৌ দীনবন্ধুৱে নিলগৰ পৰা যুৱতীক দেখা পাইছিল, আৰু মাজে মাজে গীত শুনিছিল। গায়িকাৰ সৌন্দৰ্য্যত তেওঁ আনন্দ পাইছিল, গীতৰ মাধুৰ্য্যত মুগ্ধ হৈছিল; আন কি, সেই সৌন্দৰ্য্যৰ, সেই মাধুৰ্য্যৰ পুনৰাভিনয়ৰ নিমিত্তে তেওঁৰ আগ্ৰহো জন্মিছিল। প্ৰথম দিনা তেনে হোৱাত তেওঁ অন্যায় হৈছে বুলি নিজক তিৰস্কাৰ কৰিছিল; কিন্তু অলপ পিচতেই তেওঁৰ ভাৱৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিল; তেওঁ ভাবিলে,—"সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হোৱাত দোষ ক'ত? সৌন্দৰ্য্য নষ্ট কৰাহে অন্যায়। মইতো নিতৌ প্ৰভাত-সূৰ্য্যৰ লোহিত ৰাগ, অস্তোন্মুখ ভাস্কৰৰ জল-কেলি, পূৰ্ণ-চন্দ্ৰৰ ৰজত-ৰশ্মি, মুকুলিত ফুলৰ সৌৰভ, পল্লবিত তৰুলতা, কলনাদিনী স্ৰোতস্বিনী, পক্ষীৰ কলৰৱ, মলয়াৰ ব্যজন উপভোগ কৰি মুগ্ধ হৈ আহিছোঁ, পুনঃ পুনঃ তাৰ আস্বাদৰ নিমিত্তে অভিলাষ কৰি আহিছোঁ, তাৰ পৰাতো কাৰো একো ক্ষতি হোৱা নাই! সৌন্দৰ্য্য হ্ৰাস হোৱা নাই। তেন্তে এই আগ্ৰহত কাৰ কি হানি হ'ব পাৰে! ই যে প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ উপাসনাৰ বাহিৰে একো নহয়। তাক নষ্ট কৰিবলৈ যেতিয়া মোৰ আগ্ৰহো নাই, অৱসৰো নাই, অমূলক আশঙ্কাৰ আৱশ্যক কি। যি কাম হৃদয়ত পাপ বা মলিনতা লৈ কৰা নহয়, সি কেতিয়াও দোষণীয় হ'ব নোৱাৰে।"

সেই দিনাৰ পৰা তেওঁৰ মনত নিজৰ বিৰুদ্ধে কোনো অভিযোগ উঠা নাই।

সেইদিনা ৰাতিপুৱা সাত বজাৰ সময়ত দীনবন্ধুৱে চাহ খাই উঠি

কিবাকিবি হিচাব মিলাই আছিল। এনেতে সেই নৱাগতা যুৱতীৰ লগত থকা লৰাটো আহি দীনবন্ধুৰ হাতত এখন চিঠি দিলে। দীনবন্ধুৱে আচৰিত হৈ সুধিলে,—"কাৰ চিঠি ?"

"আপোনাৰ"।

"কোনে দিছে ?"

"বাইদেৱে।"

"বাৰু, এতিয়া যোৱাঁ"।—এই বুলি লৰাটো পঠিয়াই দি চিঠিখন মেজৰ ওপৰতে থৈ দীনবন্ধু আকৌ হিচাপ-পৰীক্ষাত লাগিল। প্ৰায় আধা ঘণ্টামান সময়ৰ পিচত হিচাপৰ বহিটো সামৰি তেওঁ চিঠিখন মেলিলে। চিঠিখন এই—

ওঁ

মান্যবৰেষু,

অচিনাকি হৈও আজি আপোনাক আমনি কৰিবলৈ আৰু আপোনাৰ বহুমূলীয়া সময় নষ্ট কৰিবলৈ ওলোৱাৰ বাবে ক্ষমা কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ।

মই এজনী গাৱঁলীয়া ছোৱালী; কিন্তু পৰমেশ্বৰৰ কৃপাত নানা দুঃখ-কষ্ট আৰু অভাবৰ মাজেদিও যৎকিঞ্চিৎ শিক্ষালাভ কৰিছিলোঁ। শিক্ষাৰ অন্ততঃ এবছৰমান বিদেশতে শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰিছিলোঁ; কিছুমান বিষয়ত স্কুল-কৰ্তৃপক্ষৰ লগত মত নিমিলাত কাম এৰি দি ঘৰলৈ গুচি আহিলোঁ। ইয়াতে এখন বিদ্যালয় পাতি ছোৱালীৰ শিক্ষা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ মোৰ একান্ত ইচ্ছা আছিল; কিন্তু অকল লিখা-পঢ়ায়েই যথেষ্ট শিক্ষা নহয় বুলি মোৰ সৰুৰ পৰা ধাৰণা। ছোৱালী-হঁতক সম্পূৰ্ণ গাৰ্হস্থ্য-জীৱনৰ উপযুক্ত কৰি তুলিব নোৱাৰিলে, বিদ্যালয় পতাৰ পৰা বিশেষ লাভ হোৱাৰ আশা কম। সেই দেখিয়েই

আজি এবছৰে একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি ঘৰতে সোমাই আছিলোঁ। এইদৰে থাকোঁতেই আপোনাৰ "স্ত্রী-শিক্ষা আৰু জাতীয় আদর্শ" নামৰ প্রবন্ধটো মাহেকীয়া কাকত এখনত পঢ়িবলৈ পালোঁ; লগে লগে মোৰ সকলো পুৰণি ভাব-চিন্তা নতুন হৈ উঠিল। স্ত্রীশিক্ষাৰ আৱশ্যকতা আৰু জাতীয় আদৰ্শত তাৰ প্ৰচাৰৰ সম্পৰ্কে আপুনি যি কৈছে, তাৰ প্রত্যেকটো আখৰেই সত্য বুলি মোৰ প্রত্যয় জন্মিল। আপোনাৰ প্ৰবন্ধ পঢ়ি মই যেন এক নতুন বল, নতুন উৎসাহ পালোঁ আৰু এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ বুলি ঘৰৰ পৰা বাহিৰ ওলালোঁ। আজি এসপ্তাহ হ'ল ইয়াতে ঘূৰি ফুৰিছোঁ; কিন্তু আজিলৈকে আশাৰ মুখ সমূলি দেখা নাই। শ্রীযুক্ত কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, গকুলচন্দ্ৰ দাস প্রভৃতি কেইবাজনৰ ওচৰলৈ গৈ অলপো আশা নাপালোঁ। তেওঁলোকৰ সকলোৰেই ক'লে বোলে ইয়াৰ মানুহে এতিয়াও স্ত্রীশিক্ষাৰ মোল বুজা নাই, ইয়াত একো নহয়। তেওঁলোকে হেনো এই বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ এবাৰ এখন সভাও আহ্বান কৰিছিল; কিন্তু মানুহ হেনো গোট নাখালে।

আপুনি এই জিলাতে থাকে বুলি মই আগেয়ে নাজানিছিলোঁ, নহলে প্রথমেই আপোনাৰ উপদেশ লৈহে চেষ্টা কৰিলোঁহেঁতেন। কালি কেইবা ঠাইতো ঘূৰি হতাশ হৈ গাৱঁৰ মানুহৰ কেনে মত বুজিবৰ ইচ্ছাৰে ওচৰৰ গাওঁ এখনলৈ গৈছিলোঁ। তাতে প্রথম আপোনাৰ কথা শুনিলোঁ আৰু আপুনি এইখিনিতে থাকে বুলিও জানিব পাৰিলোঁ। তাৰ লগতে এইটোও শুনিলোঁ যে আপুনিয়েই হে ইয়াৰ ৰাইজৰ মুখপাত, আপোনাৰ মতেই সৰ্ব্বসাধাৰণৰ মত। সিবেলিও আপোনাক বাদ দিয়া দেখি হে ৰাইজ গোট নাখালে। এতিয়া মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস হৈছে, আপুনি কাৰ্য্যটো হাতত ললেই সি সুসম্পন্ন হব; আপুনি যদি বিদ্যালয়ৰ আৱশ্যকতাৰ কথা সকলোকে বুজাই কয়, তেনেহলে নিশ্চয় সকলোৱে

যোগ দিব। মোৰ সৰ্ব্ব ভৰসা আপোনাৰ ওপৰতে। মই আপোনাৰ তালৈ এবাৰ যাম বুলি ভাবিছিলোঁ, অনুমতি পালে যাব পাৰোঁ। সোনকালে উত্তৰ দি যেন বাধিত কৰে। চিঠিত যদি কিবা দোষ কৰিছোঁ মাৰ্জ্জনা কৰিব। ইতি।

বিনীতা

শ্ৰীপ্ৰভাৰতী দাসী।

চিঠিখন পঢ়া হ'লত দীনবন্ধুৱে বহুত বেলি নীৰৱে ভাবিলে। তাৰ পিচত কাগজ এখন লৈ লিখিলে :—

ওঁ

মাননীয়ে,

আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি আপোনাৰ উদ্দেশ্যৰ কথা শুনি ৰং পালোঁ। ইয়াত যে স্ত্ৰীশিক্ষাৰ অভাৱত বহুতো অনৰ্থ ঘটিছে, তাত কোনো সন্দেহ নাই। আজি বহুত দিনৰে পৰা মই সেই বিষয়ে ভাবিছোঁ; কিন্তু মোৰ আদৰ্শ-মতে স্কুল চলাবলৈ দিহা কৰিব নোৱৰাত, ইমান দিনেও তাক হাতত ল'ব পৰা নাই। যদিও স্ত্ৰীশিক্ষা-বিস্তাৰৰ নিমিত্তে মোৰ একান্ত আগ্ৰহ আছে, তথাপি বিজাতীয় আদৰ্শত শিক্ষা দিয়াত মোৰ মত নাই। মই দেখি আহিছোঁ—তেনে আদৰ্শত শিক্ষা পোৱা ছোৱালীৰ সৰহভাগেই বিলাস-বাসনাত উটি ৰমণীৰ স্বাভাৱিক কৰ্ত্তব্যৰ সীমা পাৰ হৈ লোকালোকত প্ৰৱেশ কৰে। দোষ ছোৱালীহঁতৰ নহয়, বিজাতীয় শিক্ষাৰ হে। তেনে শিক্ষা আমাক নালাগে। য'ত ধৰ্ম্মশিক্ষা নাই, য'ত গৃহপৰিচালনাৰ, আত্মনিৰ্ভৰতাৰ শিক্ষা নাই, য'ত অন্তৰৰ পৱিত্ৰ আৰু সুকোমল প্ৰকৃতিবিলাকক সজাগ কৰি সজ পথে দি চলাবলৈ চেষ্টা নাই, তাত কি শিক্ষা হ'ব পাৰে! বিলাসিতাৰ শিক্ষা

দিবলৈ বিদ্যালয় পতাৰ পৰা লাভ নহৈ লোকচান হোৱাৰেই সম্ভাৱনা বেচি। যেতিয়ালৈকে লৰা-ছোৱালী আত্ম-সংযমত অভ্যস্ত নহয়, তেতিয়ালৈকে চোকা অভিভাবকৰ শাসনৰ তলত থকাৰ আৱশ্যক। বিদ্যালয়তো শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী কি সাজ-পাৰত, কি ভাব-প্ৰবণতাত, কি আলাপ-প্ৰলাপত—সকলোতে সংযত আৰু আদৰ্শ হোৱা উচিত, বিশেষকৈ লৰাতকৈও ছোৱালীৰ শিক্ষাত বেচি সতৰ্ক হোৱাৰ প্ৰয়োজন। কাৰণ পৰিয়ালৰ উন্নতি, দেশৰ উন্নতি সকলো তিৰুতাৰ সুশিক্ষাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। এই বিষয়ে মই বহলাই কব নোখোজোঁ, আপুনি মোৰ প্ৰবন্ধটো পঢ়িছে যেতিয়া, মোৰ মতামত ভালকৈ বুজিব পাৰিছে। সেই দেখিয়েই উপযুক্ত শিক্ষয়িত্ৰীৰ অভাৱত ইমান দিনলৈকে মই চেষ্টা কৰা নাছিলোঁ। আজি আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি মোৰ আশা হৈছে, যদি আপুনি তাত লিখা মতেই কাৰ্য্য কৰিব পাৰে, তেনেহলে আপোনাৰ দ্বাৰাই নিশ্চয় এই অভাৱ-পূৰ্ণ হ'ব। যি হওক, এই কাৰ্য্য আৰু বেচি দিন পেলাই থোৱা উচিত নহয়; সেই কাৰণে দুই-এদিনতে মই বিদ্যালয় স্থাপনৰ ব্যৱস্থা কৰিম। কিন্তু এটা কথা আপোনাক কৈ থওঁ যে বিদ্যালয় স্থাপন হলেও শিক্ষয়িত্ৰী কিছুমান বন্ধা-ধৰা নিয়মৰ তলীয়া হ'ব লাগিব আৰু তাৰ ব্যতিক্ৰম নঘটাকৈ চলিব পাৰিলেহে স্থায়ীভাৱে থাকিব পাৰিব। সেই নিয়ম-প্ৰণালীবোৰৰ এখন আৰ্হি পাৰিলে আজিয়েই, নহলেও কালিলৈ পুৱা আপোনালৈ পঠিয়াম।

আপুনি মোৰ ঘৰলৈ আহিব নালাগে আৰু ময়ো আপোনাৰ ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিম। কিবা ক'ব লগা থাকিলে লিখি পঠিয়াব। ইতি।

বিনীত

শ্ৰীদীনবন্ধু।

লিখা হ'লত চিঠিখন সামৰি এটা খামত ভৰাই দীনবন্ধুৱে

প্ৰভাৰতীলৈ পঠিয়াই দিলে। তাৰ পিচত বহুত বেলি তেওঁ গভীৰ চিন্তাত নিমগ্ন হ'ল।

হঠাৎ ঘৰ ঘৰ শব্দ শুনি দীনবন্ধুৰ ধ্যান ভাগিল। তেওঁ মূৰ ডাঙিয়েই তেওঁৰ ঘৰৰ আগত এখন ভেৰোণীয়া গাড়ী দেখিবলৈ পালে আৰু কোন আহিছে বুলি ভাবিবলৈ সময় পোৱাৰ আগেয়েই এজনী ৰূপহী গাভৰু গাড়ীৰ পৰা নামিল। তেওঁৰ বৰণটো বগা, মুখখন গঢ়িত, চকুকেইটা চঞ্চল, ওঁঠত হাঁহি, চুলিকোছা দীঘল আৰু এফলীয়াকৈ সেওঁতাফলা। মুখৰ স্বাভাৱিক ৰং বগা হলেও তাৰ ওপৰত "পাউডাৰ" সানি আৰু উজ্জ্বল কৰা হৈছে। চেমিজৰ ওপৰত কঁকালত এখন বেনাৰচী শাৰী কোঁচ দি দি ঘূৰিৰ নিচিনা কৰি পিন্ধা। ওপৰ ছোৱাত এটা 'ব্লাউজ' আৰু এখন আলোৱান, ভৰিত "লেডি শ্যু" আৰু ৰেচমী মোজা। অলঙ্কাৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ বাওঁ হাতৰ ঠাৰিত বান্ধি লোৱা এটা হাত-ঘৰি। গাড়ীৰ পৰা নামিয়েই তেওঁ উৰণীয়া পখিলাটিৰ দৰে দীনবন্ধুৰ কাষ পালেহি। এইদৃশ্য দেখি অলপ সময়ৰ নিমিত্তে দীনবন্ধু হতবুদ্ধি হোৱা দি হ'ল। হবৰ কথাই; কিয়নো এনে ধৰণৰ যুৱতীৰ লগত ইতিপূৰ্ব্বে তেওঁৰ সাক্ষাৎ হোৱা নাই আৰু কোনো দিনে কোনো ৰমণীক তেওঁৰ ঘৰত অভ্যৰ্থনা কৰিব লগাত পৰা নাই। তেওঁ এবাৰ ভাবিলে কিজানি কৰবালৈ আহি ভুল কৰিছে। এই ভাব মনলৈ আহিলত তেওঁৰ অলপ ভাল লাগিল; বিনীত ভাবে সুধিলে,—"আপুনি কাক বিচাৰিছে ?"

যুৱতী– আপোনাকেই বিচাৰি আহিছোঁ। এটা বিশেষ প্ৰয়োজন আছে।

যুৱতীৰ গঢ়-গতি, সাজ-পাৰ দেখি আৰু কথা শুনি দীনবন্ধুৰ সন্দেহ উপস্থিত হ'ল। যি হওক, ততালিকে আত্মসংবৰণ কৰি, যুৱতীক বহিবলৈ ক'লে।

অপৰিচিতা

যুৱতী বহিল আৰু খোটালিটোৰ চাৰিওফাললৈ চাবলৈ ধৰিলে; মাজে মাজে কেৰাহি-কেৰাহিকৈ দীনবন্ধুলৈ চাবলৈ লাগিল। দীনবন্ধুৱে যুৱতীৰ উদ্দেশ্য একো বুজিব নোৱাৰিলে; আন কি তেওঁ অসমীয়া নে বঙালী তাকো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। মনে মনে ভাবিলে,—এওঁ কোনোবা মিশ্যনেৰীৰ ফুচুলনিত পৰি খৃষ্টান হোৱা নাইবা কাৰবাৰ প্ৰেমত পৰি ব্ৰাহ্ম হোৱা বঙালী-ছোৱালী।

সপ্তম অধ্যায়

ৰম্ভাৱতী

অলপ পৰ নীৰৱ হৈ থকাৰ পিচত দীনবন্ধুৱে কলে,—"পিচে অহাৰ সকাম ?"

যুৱতী—মই এটা বিশেষ প্ৰয়োজনত আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ।

দীন—অৱশ্যে। পিচে প্ৰয়োজনটো কি ভাঙি কলেই হয়।

যুৱতী—নিশ্চয় ক'ম ; কবলৈকে আহিছোঁ। আপুনি বোধ কৰোঁ মোক চিনি পাইছে।

দীন—ক'তা ! আপোনাক দেখোন আগে-পিচে দেখা মোৰ মনত নপৰে।

যুৱতী—আপোনাৰ মনত নপৰিব পাৰে ; কিন্তু আগে-পিচে দেখিছিল।

দীন—হ'ব পাৰে ; কিন্তু এতিয়া হলে সমূলি মনত পৰা নাই।

যুৱতী—কিয়, তাহানিখন আপুনি ককাইদেউৰ সৈতে একেলগে স্কুলত পঢ়িছিল নহয়। তেতিয়া এদিন আমাৰ ঘৰলৈ গৈছিল, মই তামোল আনি দিছিলোঁ, আপুনি মোক মৰম কৰিছিল।

দীন—আপোনাৰ ককাইদেৱক কোন ?

যুৱতী—লক্ষ্মীকান্ত দাস।

দীন—অ' এতিয়া বুজিছোঁ—তুমি ৰম্ভা। মই দেখোঁতে তুমি একেবাৰেই সৰু আছিলা। তাৰ উপৰি তোমাৰ সাজ-পাৰৰ এনে সলনি ঘটিছে যে অলপ দিনৰ আগতে দেখা হলেও কি জানি চিনি নাপালোঁহেঁতেন। পিচে হঠাৎ আহিলা যে ?

যুৱতী—কিয়, অহাত বেয়া পালে নে কি ? আপুনিতো আমাৰ ঘৰলৈ নাযায়েই ; সেইদেখি ময়ে বিচাৰি আহিছোঁ।

ৰম্ভাৰ কথাৰ গঢ় দেখি দীনবন্ধুৱে তাৰ কি উত্তৰ দিব, একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে ; তেওঁ মনে মনে বিৰক্তি অনুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। ৰম্ভাই আকৌ ক'লে,—"ইয়াৰ ভিতৰতে এদিন জানো আমাৰ ঘৰত পদধূলা পেলাব ?"

কথাৰ লগে লগে এটা মিচিকিয়া হাঁহিৰে সৈতে এনে এটা চকুৰ পাক দিলে যে দীনবন্ধু স্তম্ভিত হৈ গহীন ভাবেৰে ক'লে—"মোৰ সময় বৰ কম, গাওঁ ফুৰিবলৈ অৱসৰেই বা ক'ত ? তাতে যদি তোমাৰ ককাইদেৱৰ আগৰ নিচিনা হৈয়েই আছে, তেন্তে তেওঁক ঘৰত পোৱাও সহজ নহয়।"

ৰম্ভা—ককাইদেউ ঘৰত নাথাকিব পাৰে, মইতো প্ৰায় ঘৰতেই থাকোঁ। আপোনাক অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ পালে, মই নিজক কৃতাৰ্থ মানিম। আমাৰ জানো তেনে ভাগ্য হ'ব !

আকৌ সেই বক্ৰ দৃষ্টি ! দীনবন্ধুৰ অসহ্য হ'ল, তথাপি কোনোমতে আত্মসংবৰণ কৰি ক'লে,—"সেই বিষয়ে ভাবিবলৈ যথেষ্ট সময় পোৱা যাব। সম্প্ৰতি তোমাৰ আগমনৰ উদ্দেশ্য কি সোনকালে জানিবলৈ পালে বাধিত হ'ম। মোৰ গা ধুবৰ সময় প্ৰায় হৈ আহিল।"

ৰম্ভাই ভাবিলে দীনবন্ধু নিতান্ত নীৰস গাৱঁলীয়া ধৰণৰ মানুহ। তেওঁৰ নিচিনা সুন্দৰীৰ লগত আলাপ কৰিবলৈ কত মানুহে হাবাথুৰি খাই ফুৰে, কিন্তু দীনবন্ধুৱে যেন তেওঁক বিদায় দিব পাৰিলেহে ৰক্ষা পৰে ! তথাপি সহজে পৰাজয় মনা ৰম্ভাৰ স্বভাৱ নহয়, এটা অতি তীব্ৰ কটাক্ষপাত কৰি ক'লে—"মই আপোনাৰ বহুমূলীয়া সময় নষ্ট কৰিব লগাত পৰিছোঁ ; সেইবাবে ক্ষমা কৰিব। যদি এতিয়া সময় নাই, তেন্তে আবেলিকৈ আহিম, এতিয়া আহোঁৱেই।"

আকৌ আবেলিকৈ ! যদিও ৰম্ভা গলেই দীনবন্ধু ৰক্ষা পৰে, তথাপি আকৌ এবাৰ লগ পোৱাতকৈ এতিয়াই কাৰ্য্যশেষ কৰাকে তেওঁ বুদ্ধিমানৰ কাম বুলি বিবেচনা কৰিলে। সেই দেখি গহীন ভাবেৰে ক'লে,—"আবেলিকৈ মই তোমাক লগ দিব নোৱাৰিম, অকল আজি আবেলি কিয়, কেইবা-দিনলৈকে মোক লগ নাপাবা। যদি কিবা প্ৰয়োজনীয় কথা আছে তেন্তে এতিযাই কোৱাই হে ভাল!"

ৰম্ভা—মইতো ক'ম বুলিয়েই আহিছোঁ, আপুনি সময় নাই বুলি কোৱাত হে তেনেকৈ কৈছিলোঁ ।

দীন—কোৱা তেন্তে।

ৰম্ভা—সকলোৱে জানে—ইয়াত আপোনাৰ হাত নালাগিলে কোনো সজ কাম নহয় ; সেই দেখিয়েই মই আপোনাৰ সাহায্য বিচাৰি আহিছোঁ।

দীন—কি বিষয়ে ?

ৰম্ভা—ইয়াত স্ত্রীশিক্ষাৰ সুবিধা নথকাত বহুতো অপকাৰ হৈছে ; ছোৱালীবিলাক আন্ধাৰতে সদায় থাকিব লগাত পৰিছে। আপুনি ইচ্ছা কৰিলেই এই অভাৱটো গুচাব পাৰে ; তেনেস্থলত আপুনি কিয় এই বিষয়ে মন-কাণ কৰা নাই, তাক বুজিব নোৱাৰিলোঁ।

দীন—কৰোঁ বুলিয়েই কৰিব পৰা হলে, ইমান দিনে বহুতো সজ কাম হৈ থাকিলহেঁতেন। সকলোৰে একোটা সময় আছে, ছেগ বুজি হে কাৰ্য্যত হাত দিয়া উচিত ; নহলে চেষ্টা মিছা হয়।

ৰম্ভা—মোৰ বিশ্বাস আপুনি চেষ্টা কৰা হ'লে কেতিয়াবাই কৃতকাৰ্য্য হ'লহেঁতেন। মই এই বিষয়ে বহুত দিনৰে পৰা ভাবিছোঁ ; কিন্তু কাৰো সাহায্য নাপালে এনে এটা ডাঙৰ কাম কৰিবলৈ মোৰ কি শক্তি আছে। সেই দেখি মাজতে গকুল উকীলক এই বিষয়ে অনুৰোধ কৰিছিলোঁ। তেওঁ মোৰ কথা নুশুনি আপোনালোকৰ লগত পৰামৰ্শ

নকৰাকৈ মইমতীয়াভাবে কাম কৰিবলৈ গৈ সকলো পণ্ড কৰিলে। আপোনাৰ সাহায্য নহলে যে এনে কাম ইয়াত কোনেও কৰিব নোৱাৰে, সেইটো একেবাৰেই ধুৰুপ ; তেওঁলোকক খাটিলুটি আপোনাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াব নোৱাৰি আজি মই নিজে আহিলোঁ। আপুনি মোক যেনে-তেনে এখন স্কুল পাতি দিব লাগে।

দীন—স্কুল এখন যে সোনকালে পাতিব লাগিব, সেইটো ঠিক। আজি পুৱাৰে পৰা মই সেই কথাকেই ভাবিব লাগিছোঁ।

ৰত্না—শুনি সুখী হলোঁ ; আপুনি মোৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা আৰু ধন্যবাদ গ্ৰহণ কৰিব।

দীন—তোমাৰ ধন্যবাদ পাবলগীয়া কাম মই একো কৰিব নোৱাৰিম। পঢ়াশালি পাতিলেও তোমাক বোধকৰোঁ শিক্ষয়িত্ৰীৰ বাব দিব নোৱাৰিম। তোমাৰ দ্বাৰা সেই কাৰ্য্য হব পাৰে বুলি ভাবিব পৰা হলে বহুত দিনৰ আগেয়েই বিদ্যালয় স্থাপন কৰিলোঁহেঁতেন ; শিক্ষয়িত্ৰীৰ অভাৱৰ কাৰণেই মই ইমান দিন মনে মনে আছিলোঁ।

ৰত্নাৰ মুখ ক'লা পৰিল ; ব্যগ্ৰভাবে সুধিলে,—"কিয় ? মোৰ দ্বাৰা স্কুলৰ কাম হব নোৱাৰে কিয় ?"

দীন—স্কুল সম্পুৰ্ণ জাতীয় আদৰ্শত চলিব লাগিব। তাত লিখা-পঢ়াৰ বাহিৰেও অসমীয়া তিৰুতাৰ ঘৰুৱা কৰ্ত্তব্যৰ শিক্ষা ভালকৈ দিব লাগিব। সূতা কটা, তাঁত বোৱা, কাপোৰ সিয়া প্ৰভৃতি কাম সকলোৱে শিকিব লাগিব ; সাজ-পাৰত নিভাঁজ অসমীয়া হ'ব লাগিব আৰু শিক্ষয়িত্ৰী এই সকলো বিষয়তে আদৰ্শ হ'ব লাগিব। কিন্তু মোৰ বিশ্বাস তুমি তেনেকৈ চলিব নোৱাৰিবা।

ৰত্না—মই তেনে হ'ব নোৱাৰোঁ সঁচা ; কিন্তু মোৰ বোধেৰে তেনে হোৱাৰ আৱশ্যকো নাই। মই গান-বাজনা, লিখা-পঢ়া আৰু বেজিৰ কাম শিকাব পাৰিম, চিত্ৰ আঁকিবলৈকো শিকাব পাৰিম হে। মোৰ

বোধেৰে এই বোৰেইহে সভ্য-সমাজৰ আৱশ্যকীয় শিক্ষা। আপুনি কৈছে অসমীয়া সাজ-পাৰ পিন্ধিবলৈ ; কিন্তু কোনো সুশিক্ষিতা মহিলাই তেনে জলধা সাজ পিন্ধিব নোৱাৰে, সি স্বাভাৱিক সৌন্দৰ্য্যও নষ্ট কৰে। বোৱা-কটা আদিও সামান্য অসভ্য মানুহৰ কাম। আপোনাৰ নিচিনা এজন উচ্চশিক্ষিত মানুহে কেনেকৈ তেনে অসভ্যৰ কাম আৰু সাজ-পোচাক ঘিণ নকৰাকৈ থাকিব পাৰিছে, তাঁক ভাবি মই আচৰিত হৈছোঁ।

দীন—কাৰণ ময়ো তেনে অসভ্য অসমীয়া।

ৰম্ভা—আপুনি কিয় তেনে কথা কয়! আপুনি যদি মোৰ অন্তৰ দেখিলেহেঁতেন, তেতিয়া বুজিলেহেঁতেন—মই আপোনাক কিমান ভাল পাওঁ, কিমান শ্ৰদ্ধা কৰোঁ!

দীন—তুমি মোক শ্ৰদ্ধাই কৰা বা ঘিণেই কৰা তাত মোৰ কোনো লাভ লোকচান নাই।

ইমান গৰ্ব্ব! যাৰ একেষাৰ মুখৰ মাত শুনিবলৈ হেজাৰ হেজাৰ মানুহ লালায়িত, তেনে সুন্দৰীৰ অযাচিত শ্ৰদ্ধাৰ প্ৰতি দীনবন্ধুৰ এনে তাচ্ছিল্য! ৰম্ভাৰ অন্তৰত জুই জ্বলি উঠিল। ৰম্ভাই ভাবিলে দীনবন্ধুৱে স্কুল পাতি প্ৰভাৱতীক দিব খুজিছে ; সেই দেখিয়েই তেওঁক দিব নোখোজে। মনৰ খং মাৰ নিয়াব নোৱাৰি ৰম্ভাই বিদ্ৰূপৰ সুৰেৰে ক'লে—"কিন্তু প্ৰভাৰ ওচৰত তাৰ যথেষ্ট মূল্য থাকিব হবলা।"

দীনবন্ধুৱে আগৰ দৰেই শান্ত ভাবে উত্তৰ কৰিলে,—"থাকিলেও থাকিব পাৰে।"

ৰম্ভা—কিন্তু আপুনি জানে নে প্ৰভাৰ কাহিনী, প্ৰভাৰ চৰিত্ৰ, প্ৰভাৰ ঘৃণিত জীৱনৰ কথা? তাইৰ দৰে স্বভাৱৰ তিৰুতাই যে আপোনাক মুহিব, তাত আচৰিত হবলগীয়া একো নাই।

দীনবন্ধুৱে এইবাৰ হাঁহিলে ; তাৰ পিচত ক'লে,—"তাত আচৰিত

হ'ব লগা একো নাথাকিব পাৰে, কিন্তু তুমিও যে আন তিৰুতাৰ গাত দুশ্চৰিত্ৰৰ চেঁকা দেখা, তাত হ'লে মই আচৰিত নহৈ নোৱাৰোঁ।"

ৰম্ভাৰ মুখ বিবৰ্ণ হল। তেনেহলে দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ সকলো কথা জানে নেকি ? হতাশাব সুৰেৰে ক'লে,—"মই বহুত দিনৰ পৰা আশা কৰিছিলোঁ বোলো এখন স্কুল হাতত পালে, তাতেই মোৰ গোটেই জীৱন কটাম, স্ত্ৰীশিক্ষাৰ প্ৰচাৰৰ নিমিত্তেই এই জীৱন উচৰ্গা কৰিম। কিন্তু মানুহে পাঙে, ঈশ্বৰে ভাঙে। মোৰ আশা আৰু পূৰ নহ'ল।

দীন—তোমাৰ বিষয়ে ময়ো যে কম ভাবিছিলোঁ, এনে নহয়। দুবছৰৰ আগেয়েই মই তোমাক লৈ এখন পঢ়াশালি পাতিম বুলি ভাবিছিলোঁ। যদিও তোমাৰ লগত মোৰ পৰিচয়েই নাছিল, তথাপি, তোমাৰ দ্বাৰা এই কাৰ্য্য হৈ উঠিব বুলি মোৰ বিশ্বাস আছিল। পিচত তোমাৰ সম্পৰ্কে সকলো তত্ত্ব লৈ জানিব পাৰিলোঁ যে তুমি মোৰ আদৰ্শমতে পঢ়াশালি চলাবলৈ সমৰ্থ হ'ব নোৱাৰা। বৰং তোমাৰ নিজৰ আৰু ৰাইজৰ মঙ্গলৰ বাবে তোমাক তেনে অনুষ্ঠানৰ পৰা আঁতৰাই ৰখাহে উচিত বিবেচনা কৰিলোঁ। সেই কাৰণেই মোৰ সকলো আয়োজন স্থগিত থাকিল।

ৰম্ভা—আপুনি অকল মোৰ শত্ৰুৰ কথা শুনিয়েই বোধকৰোঁ তেনে কৰিলে। অন্ততঃ মোক এবাৰ সুধি চাব পাৰিলেহেঁতেন।

দীন—তাৰ আৱশ্যক নহল। মই মোৰ কৰ্ত্তব্য বুজোঁ। তুমিও বোধকৰোঁ জানা যে মই বিনা প্ৰমাণে কাৰো বিৰুদ্ধে কোনো কথা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সাজু নহওঁ।

ৰম্ভা—আপুনিনো তেতিয়া মোৰ অনুপযুক্ততাৰ কি প্ৰমাণ পাইছিল ?

দীন—সেইবোৰ কথা কৈ তোমাক মনোকষ্ট দিয়াৰ মোৰ ইচ্ছা নাই।

ৰন্তাৰ তেতিয়া সাহ-পিত সকলো গৈছিল। তথাপি ক'লে,—"মোৰ বোধেৰে আপুনি মোৰ ওপৰত যি অভিযোগ কৰি বহি আছে, মই শুনা হলে তাৰ সদুত্তৰ দি মোৰ নিৰ্দ্দোষিতা প্ৰমাণ কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন।

দীন—তাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। তুমি মোৰ মতত চলিব নোৱাৰোঁ বুলি নিজ মুখেই কৈছা। তেনেস্থলত আন তৰ্ক-বিতৰ্কলৈ যাব লাগিছে কিয় ?

ৰন্তাই আকৌ কিবা এটা ক'ব খুজিছিল; কিন্তু দীনবন্ধুৱে ঘৰিলৈ চাই ক'লে, —"ক্ষমা কৰিবা, মই আৰু কথা পাতিব নোৱাৰোঁ। মোৰ গা ধোৱাৰ সময় অতীত হ'ল। এতিয়া তোমাক বিদায়হে দিলো।"

ৰন্তা বহাৰ পৰা উঠিল। যাবৰ সময়ত ক'লে,—মই আজি বা কালিলৈ আকৌ আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিম।"

দীন—মই আগেয়েই কৈছোঁ কেইদিনমানলৈ মোক লগ নাপাবা।

ৰন্তা গৈ গাড়ীত উঠিল, দীনবন্ধুও গা ধুবলৈ গ'ল।

অষ্টম অধ্যায়

সান্ধ্য ভোজন

ওপৰত যিখন চহৰৰ কথা কোৱা হৈছে, তাৰ প্ৰায় সোঁ মাজতে এখন দোকান আছে। দোকানৰ তিনটা ভাগ। এভাগত য়ুৰোপীয়সকলৰ লাগতিয়াল বস্তু—কাপোৰ-কানি, পেৰা-পেটাৰি, জোতা, টুপী, বিলাতী মদ, চীনামাটিৰ পাত্ৰ, গাহৰিৰ মঙহ, বেদানা, আখৰোট, কিচ্‌মিচ্‌ বাদাম, চাট্‌নি, যোঁৰাৰ লাগতিয়াল সঁজুলি, বাইচাইকেলৰ সৰঞ্জাম আদি সুন্দৰকৈ সজোৱা; এখোটালিত বস্তু জমা থোৱা হয় আৰু ইখোটালিত মেনেজাৰ থাকে।

মেনেজাৰৰ খোটালিটোৰ একাষে এখন চালপীৰা, তাৰ ওচৰতে গোটাচেৰেক পেৰা-পেটাৰি, এডাল কাপোৰ থোৱা ডাঁৰ, আৰু কিবাকিবি লাংখা-লিংখি ডোখৰচেৰেক। চালপীৰাৰ ওচৰতে বেৰত কেইখনমান থিয়েটাৰৰ অভিনেত্ৰীৰ আৰু এখন বিবস্ত্ৰা অপেচৰীৰ চিত্ৰ। খিৰিকীৰ ওচৰত এখন মেজত এখন দাপোণ এখন ফণি, এডাল বুৰুজ আৰু ক্ষৌৰকৰ্ম্মৰ সঁজুলি। বাকীডোখৰ ঠাইব মাজতে এখন ঘূৰণীয়া মেজ আৰু চাৰিওফালে কেইখনমান মাচিয়া। খোটালিটোত পুষ্পসাৰ আৰু হুইস্কিৰ এটা বিকট মিহলি গোন্ধ সদায় থাকে।

প্ৰায় সন্ধ্যা লাগোঁ লাগোঁ হৈছে; এনেতে গকুলচন্দ্ৰ দাস উকীল, কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, পেন্সন-পোৱা হাকিম, সৰ্ব্বানন্দ দত্ত বেপাৰী, তপেশ্বৰ বৰ-মহৰী আৰু কৃষ্ণকুমাৰ কাকতী ওপৰত কোৱা খোটালিটোত সোমাই মাচিয়া কেইখনৰ কোলাত আশ্ৰয় গ্ৰহণ কৰিলে। দোকানৰ মেনেজাৰ গদাধৰ শৰ্ম্মায়ো তেওঁলোকৰ শাৰী পূৰালে।

তাৰ পিচত বটলত আহিল হুইস্কি আৰু বিলাতী পানী, থালত আহিল ৰুটি আৰু ভজা মঙহ, আৰু আহিল কেইটামান গিলাচ, কাটা-চামুচ ইত্যাদি। বটলৰ ঠিলা সোলোকোৱা হ'ল ভেকেতা-ভেকেত গোন্ধেৰে গোটেই ঘৰ ভৰি গ'ল। পান-ভোজন বহুত বেলিলৈকে চলিল, লগে লগে নানাপ্ৰকাৰ কথাও চলিবলৈ ধৰিলে।

গকুলচন্দ্ৰ—হেৰা, সিবেলি মিউনিচিপেলিটিৰ ইলেক্‌চন হওঁতে আমাৰ ভিতৰতে খৰিয়াল লাগিছিল ; এইবাৰৰ পৰা যেন তেনে নহয়।

ৰাজখোৱা—আগলৈ আৰু তেনে নহয়, এতিয়াৰ পৰা আমাৰ এক মত।

গকুল—আমাৰ এক মত।

সকলোৱে—আজিৰ পৰা আমাৰ এক মত।

গকুল—মোৰ কেতিয়াবা ভুল হয়, তুমি খং নকৰি শুধৰাই দিবা দেই, ৰাজখোৱা।

ৰাজখোৱা—মোৰ ভুল হলেও মিঃ দাস তাত নালাগিবা।

গকুল—নালাগোঁ, কেতিয়াও নালাগোঁ। চাওঁ তোমাৰ হাতখন দিয়াঁচোন।

তেতিয়া দুয়োজনে হাতত ধৰি বহুত বেলি জোকাৰিলে। বাকি কেইজনে তেওঁলোকৰ অভিনয় নীৰৱে চাই থাকিল। গদাধৰ সুৰাদেৱীৰ উপাসনাতেই বিশেষকৈ ব্যস্ত আছিল ; এতিয়া তেওঁ মাত লগালে,—"উকীল ডাঙৰীয়াৰ ওপৰত মোৰ এটা ডাঙৰ অভিযোগ আছে।"

সকলোৱে—কি ? কি ?

গদা আমাৰ দলটো পূৰ হবলৈ গান-বাজনা আৰু ধুনীয়া মুখৰ হাঁহিৰ প্ৰয়োজন। উকীল ডাঙৰীয়াই তেনে সুবিধাৰ পৰা আমাক বঞ্চিৎ কৰিছে।

গকুল—মিছা কথা। মই কেতিয়া কৰিছোঁ ? চোৱাঁইক

তোমালোকে, ই মিছা দোষাৰোপ। মই দণ্ডবিধি আইনৰ সাহায্য লব পাৰোঁ।

ৰাজখোৱা—নিশ্চয় পাৰে, যদি হে কথাটো মিছা।

গকুল—ৰাজখোৱা, তুমিও মোক অপমান কৰিছা। মোৰ কথাৰ ওপৰতো আকৌ সন্দেহ! দস্তুৰমতে মান-হানিৰ মোকৰ্দ্দমা চলে।

সৰ্ব্বানন্দই এনেতে মাত লগালে,--"কিন্তু কথাটো কি শৰ্ম্মাই ভাঙি নকলে আমি একো ৰায় দিব নোৱাৰোঁ।

তপেশ্বৰ—ঠিক কথা, শৰ্ম্মাই ভাঙি ক'ব লাগে, নহলে তেওঁৰ দোষ সাব্যস্ত হ'ব। কি কয় কাকতী? আপুনি দেখোন একো নকয়, কিনো ভাবিছে?

কৃষ্ণ --এটা কথা তোমালোকে গম পোৱা নাই। এই মানুহ, গৰু, চৰাই পহু, পোক-পৰুৱা, আৰু অইন প্ৰাণীবোৰ কেনেকৈ হ'ল ক'ব পাৰা জানো?

ৰাজখোৱা।—প্ৰটোপ্লেজমৰ পৰা ক্ৰমোন্নতি হৈ হৈছে।

কৃষ্ণ—সেইটোৱেই তোমালোকৰ ভুল। মই ভাবি-চিন্তি চাই নিৰ্ভুলকৈ জানিছোঁ, সেই আটাইবোৰ পোনেই গছত লাগিছিল। এতিয়া, যি গছত সুন্দৰীসকল লাগিছিল, তেনে গছ এজোপা বিচাৰি পালেই সকলো ঠিক হৈ যাব।

সৰ্ব্বা—কিন্তু পোৱা যাব ক'ত?

কৃষ্ণ—তাকেইতো ভাবিছোঁ।

তপেশ্বৰ—ভাবিলেইতো পোৱা নাযায়। যেতিয়া পোৱা যাব, তেতিয়া যি হয় কৰিম। সম্প্ৰতি শৰ্ম্মাৰ কথাৰ বিচাৰ হওক।

গদা—মই নকলেও কথাটো আপোনালোকে জানে। বাৰু উকীল যে সদায় আমাৰ লগ এৰি গুচি যায়, সোধকচোন কলৈ যায়।

গকুল—কি সুধিব! মোৰ "প্ৰাইভেট টিউশ্যন" আছে।

গদা—ক'ত আছে ?

গকুল—পানীৰামৰ ঘৰত।

সৰ্ব্বা—ছাত্র কোন ?

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ ছাত্র নহৈ ছাত্রী হে হ'ব লাগে।

গকুল--হয় ছাত্রীয়েই। মই যে ৰস্তাৰ 'প্রাইভেট্ টিউটৰ'

গদা—এতিয়া চাওক, তেওঁ ইচ্ছা কৰা হলে আমাৰ আড্ডাকে তালৈ তুলি নিব নোৱাৰিলেহেঁতেন জানো ? তেনেস্থলত তেওঁ অকলৈ সেই সুবিধা ভোগ কৰাটো জানো অন্যায় হোৱা নাই।

ৰাজখোৱা—নিশ্চয় হৈছে। দেখিছা মিষ্টাৰ দাস, তুমি আপোনপেটীয়া বুলি প্রমাণ হ'ল। কি কোৱা দত্ত ?

সৰ্ব্বানন্দ—মই হেজাৰ-বাৰ কওঁ, উকীল আপোনপেটীয়া।

তপেশ্বৰ—ময়ো তাকে কওঁ। আমি সকলো এক-যেতিয়া, সকলোৰে ভাগ পাব লাগে।

গকুল--মোৰ গাত দোষ কি ? মই চপাই দিছিলোঁ নহয় তোমালোকে স্কুলখন পাতি দিব নোৱাৰিলা কিয় ?

সৰ্ব্বা--অ' ঠিক কথা মনত পৰিছে, পৰহিলৈ দীনবন্ধুৱে সভালৈ মাতিছে নহয়। সেই প্রভা নে কি সেইজনীক স্কুল পাতি দিয়ে হেনো।

গকুল—Damned দীনবন্ধু। আমি সভালৈ নাযাওঁ। "If I can catch him once upon the hip I will feed fat the ancient grudge I bear him."

তপেশ্বৰ—তাক এটা শিকনি নিদিলে নহয় ; সি সদায় আমাৰ কামত বিঘিনি জন্মায়। তাক গুলিয়াই মৰা উচিত।

গদা—প্রভাৰতী ছোৱালীজনীও বেচ্ সুন্দৰী ; তাইকে হাত কৰিব পৰা হলেও উপায় আছিল। কিন্তু সেই অসভ্যটোৰ হাতত পৰিছে যেতিয়া কেনেকৈ কি কৰিবা !

সৰ্ব্বা—আমি সভালৈ যাওঁৱেই বা নাযাওঁৱেই এইবাৰ স্কুল পাতিব, এতিয়া কেনেকৈ তাইক হাত কৰিব পাৰি তাকে হে ভাবিব লাগে।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ এই দীনবন্ধুৱে কালিৰ ল'ৰা হৈ পৰশুইৰ গীত গাবলৈ যায় কিয়? এটা কাম কৰা যাওক, প্ৰভাৱতীৰ লগত তাৰ এটা বদ্‌নাম উলিয়াই দিওঁ, তেতিয়া সভালৈ কোনো নাহে।

ৰাজখোৱা--তেনে কথাৰ পৰা একো ফল নহয়, মানুহে তেনে কথা দুই এদিনতে বিশ্বাস নকৰে। সভা হওক, আমিও যাম, তাৰ পিচত যি কৰিব লাগে মই কৰিম।

সকলোৱে—কি কৰিবা?

ৰাজখোৱা—কি কৰোঁ দেখিবা। স্কুল যেনেকৈ হওক আমাৰ হাতত ৰাখিবই লাগিব। মাথোন তোমালোক, সময়তকৈও অলপ আগতে যাবা—দীনবন্ধু কেনিবা উৰি যাৰ।

গকুল—তুমি পাৰিবা নে?

ৰাজখোৱা নিশ্চয় পাৰিম।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছো আমাৰ ৰাজখোৱা নহলে কোনে ইমান সাহ কৰিব। মোৰ এতিয়া শিয়াল তামুলীৰ কথা মনত পৰিছে। উদ্ভিদ্-তত্ত্বমতে শিয়াল--

গকুল—কি উদ্ভিদ্‌তত্ত্ব উদ্ভিদ্‌তত্ত্ব কৰি থাকা! থৈ দিয়া সেইবোৰ; কামৰ কথা কোৱাঁ।

এনেতে গদাধৰে মাত লগালে, "পিচে আজিৰ খৰচৰ হিচাপটো কাৰ নামে ৰাখিম?"

ৰাজখোৱা—আজি গৃহস্থৰ নামে থাকিলে ভাল।

গদা—কেতিয়াও নহয়।

ৰাজখোৱা—তেন্তে উকীলৰ নামে ৰখা হওক।

গকুল—এঃ দুজনকৈ সদাগৰ থাকোঁতে আকৌ ভাবিব লাগিছে ! আজিৰ খৰচ সৰ্ব্বানন্দৰ নামে থাকক।

সৰ্ব্বা—মই সদায় দিম নে ? মই কালি দিছোঁ, আজি দিব নোৱাৰোঁ।

গকুল—কিনো আপত্তি কৰি থাকা হে ! এই টকাকেইটাৰ বাবে দুখীয়া হোৱা যদি হ'বা।

তপেশ্বৰ—আমাৰ ৰাজখোৱাইতো এটা ফুটা কড়িও ভঙা নাই। মোৰ মতে আজি তেৱেঁই দিয়ক।

কৃষ্ণকুমাৰৰ বাহিৰে সকলোৱে। —হয়, হয়, আজি তেওঁৰ নামতে লিখা।

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছোঁ উদ্ভিদ্‌তত্ত্বমতে সকলো একেদৰে চলিব নালাগে—কোনো গছ আপুনি হয়, কোনোক সাৰ পানী যোগাব লাগে, কোনো আকৌ আন গছৰ ওপৰতে প্ৰবৰ্ত্তি থাকে। প্ৰত্নতত্ত্বমতেও আৰ্জ্জে নট গুৱালে, খায় বোন্দা শিয়ালে। সমাজতত্ত্বমতে আলহীয়ে একো দিব নালাগে।

গকুল—এদিনৰ আলহী, দুদিনৰ আলহী, চিৰকাল কোনো আলহী নহয়। ৰাজখোৱাৰ আচল ঘৰ ইয়াত নহয় বুলিয়েই যে তেওঁ সদায় আলহী হৈ থাকিব, তাৰ কি মানে আছে !

ৰাজখোৱাই ইমান বেলি নীৰৱে চিন্তা কৰিলে। এতিয়া সৰ্ব্বানন্দলৈ চাই গহীনাই সুধিলে,—হেৰা, তোমাৰ দোকানত বহুত মানুহে টকা জমা থয়, তাৰ ভিতৰত কোনোবা ডেকা লৰা আছে নে ?

সৰ্ব্বা—কেইবাটাও আছে।

ৰাজখোৱা—লিখা পঢ়া নজনা নগৰৰ ওচৰৰ গাৱঁত থকা তাৰ ভিতৰত কেইটা ?

সৰ্ব্বা—তুমি কোৱাৰ দৰে এটা হে আছে। তাৰ ঘৰ নগৰৰ

পৰা আধা মাইল মান দূৰতে। তাৰ বাপেকে তিনি হেজাৰ টকা মোৰ দোকানত জমা থৈছিল। আজি তুমাহমান হ'ল বাপেক মৰিছে। লৰাটোৱে লিখাপঢ়া নাজানে। বাপেক মৰাত জমা টকা, খাত পাম আৰু এটা গৰুৰ খুটি তাৰ হাততে পৰিছে।

তপেশ্বৰ—আপুনি আমাৰ গাৱঁৰ কাতিৰামৰ কথা কৈছে নেকি?

সৰ্ব্বা—এৰা, তাৰ কথাকেই কৈছোঁ।

ৰাজখোৱা—তেন্তে বঢ়িয়া হৈছে। তুমি তাক কালিলৈ ইয়ালৈ লৈ আহিবা।

তপেশ্বৰ—আনিব পৰা যাব, কিন্তু সেই কুৰি বছৰীয়া লৰাটো আমাৰ লগত স্নমুৱালে দেখাত ভাল নহ'ব। সি নিতান্ত চহা। লিখা-পঢ়াৰ ভিতৰতো মুঠেই যোঁটাই যোঁটাই পদ-পুথি পঢ়িব পাৰে।

ৰাজখোৱা—তাকেই তো লাগে; ঠিক যেনে বিচাৰিছিলোঁ, তেনেকুৱাই মিলিছে। এবাৰ আনি দিয়া মুঠেই, এবছৰৰ খৰচ ওলাই যাব।

তপেশ্বৰ—আনিব বোধকৰোঁ পাৰিম।

ৰাজখোৱা—তুমি তাৰ তালৈ যোৱাৰ আগতে এবাৰ মোক লগ ধৰি যাবা।

গদা—পিচে, হিচাপটো কাৰ নামে লিখিম?

ৰাজখোৱা—তাৰ দিহা কালিলৈ হ'ব; এতিয়া ময়েই তাৰ বাবে দায়ী থাকিলোঁ।

তাৰ পিচত গকুলচন্দ্ৰ উঠিল; বাকী কেইজন তাচত বহিল আৰু লগে লগে নানা বিষয়ৰ আলোচনা হবলৈ ধৰিলে।

নৱম অধ্যায়

সভা

আজি "টাউন হলত" বিৰাট সভা। চকি, বেঞ্চ, আদিৰে গোটেইটো ঘৰ ভৰপূৰ। মতা-তিৰুতা দুয়োৰে নিমিত্তে সুকীয়াকৈ ঠাই ৰখা হৈছে।

মানুহৰ সংখ্যাও বৰ বেচি। নগৰীয়া হাকিম-উকীল আদিৰ পৰা গাৱঁলীয়া চহালৈকে সকলো বিধৰ মানুহ আহিছে। তিৰুতাৰ সংখ্যাও কম নহয়। বহিবলৈ ঠায়ে নটাত বহুতো মতা মানুহ থিয় হৈ থাকিব লগাত পৰিছে।

সভা আৰম্ভ হ'ল। গকুলচন্দ্ৰৰ প্ৰস্তাৱ, কৃষ্ণকুমাৰৰ সমৰ্থন, আৰু সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱাই সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে। যদিও সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে বোলা হৈছে, এই নিৰ্ব্বাচনমত সৰহভাগ মানুহেই পেটে পেটে বেয়া পাইছিল ; কিন্তু প্ৰস্তাৱ আৰু সমৰ্থন হৈ যোৱাৰ পিচত আপত্তি কৰিলে মানুহজনক অপদস্থ কৰা হয় দেখি, অগত্যা মৌনং সম্মতিলক্ষণম্ প্ৰকাশ কৰিলে।

সভাপতিয়ে আসন গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত কাৰ্য্য-বিবৰণীমতে দীনবন্ধুক সভাৰ উদ্দেশ্য বৰ্ণনা কৰিবলৈ আহ্বান কৰিলে। দীনবন্ধু থিয় হ'ল, আৰু সমজুৱাসকলক সম্বোধন কৰি স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ আৱশ্যকতা সম্বন্ধে এটা সুদীৰ্ঘ বক্তৃতা দিলে। সমাজত স্ত্ৰী-পুৰুষৰ স্থান আৰু কৰ্ত্তব্য, স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, কেনে আৰ্হিত শিক্ষা দিলে স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ মাজেদি ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান আৰু জাতীয়তা ৰক্ষা হ'ব পাৰে, কেনেকৈ জাতীয় আদৰ্শত দিয়া স্ত্ৰী-শিক্ষাই সমস্ত জাতিক সুস্থ আৰু সবল কৰি

তুলিব পাৰে—এই সকলো কথা এনে পৰিপাটীকৈ বিশদৰূপে বুজাই দিলে যে, সকলোৱে একাণপতীয়া হৈ শুনিবলৈ ধৰিলে। সমজুৱাৰ মাজৰ পৰা নগৰীয়াদলৰ "শুনক, শুনক" আৰু গাৱঁলীয়াসকলৰ "বোপাদেউতাই সাৰুৱা কথা কৈছে"—ইত্যাদি মন্তব্য ঘনে ঘনে শুনা গৈছিল। তাৰ পিচত, এই কাৰ্য্য সাধনৰ নিমিত্তে কিয় সকলোৱে হাত উজান দিয়া উচিত, ৰাইজে নথ জোকাৰিলে নৈ বৈ যোৱা কথালৈ মন কৰি কেনেকৈ ধনী, দুখীয়া সকলোৱে শক্তি অনুযায়ী দান দিয়া উচিত আৰু বিদ্যালয় পতাৰ পিচত তাক সজীৱ ৰাখিবলৈ কেনেকৈ মাহেকীয়া বৰঙনি দিয়াৰ প্ৰয়োজন, এই সকলো কথা তন্ন-তন্নকৈ ব্যাখ্যা কৰি দীনবন্ধুৱে আসন গ্ৰহণ কৰিলে।

তাৰ পিচত উঠিল প্ৰভাৱতী। স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ আৱশ্যকতাৰ বিষয়ে তেওঁ এনে এটা হৃদয়গ্ৰাহী বক্তৃতা দিলে যে সকলোৱে ধন্য-ধন্যকৈ শলাগিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ কেনেকৈ এই উদ্দেশ্যকে মনত লৈ প্ৰবাসত ঘূৰি ফুৰিছে আৰু তাত সিদ্ধিলাভ হোৱাটো কেনেকৈ ৰাইজৰ ইচ্ছাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে, তাক সকলোৰে মনত বহি যোৱাকৈ এনে ভাৱে বুজাই কলে যে সকলোৱেই অৱস্থাৰ উপযোগী সাহায্য কৰিবলৈ কৃত-সঙ্কল্প হ'ল।

ইয়াৰ পিচত মাহেকীয় বৰঙনি আৰু এককালীন দানৰ নিমিত্তে কাকত আগ বঢ়োৱা হ'ল। কোনোৱে প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে আৰু কোনেৱে নগদ টকাকে আদায় কৰিলে। জাননীত এই বিষয়ে আগেয়েই ভাঙি লিখা হৈছিল।

সকলোৰে চহি হোৱাৰ পিচত দেখা গ'ল এককালীন দান ৮০০৲ টকা আৰু তাৰে আদায় ৩৬০৲ টকা। প্ৰতিশ্ৰুত মাহেকীয়া বৰঙনি হ'ল মুঠতে ৫৪৲ টকা।

ইয়াৰ পিচত থাকিল কৰিবলগীয়া কাৰ্য্য—স্কুল-কমিটি-গঠন, চেক্ৰেটাৰী

আৰু সভ্য-নিৰ্ব্বাচন ; তাৰ লগতে স্কুল পৰিচালনা আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰ কৰ্ত্তব্যৰ সম্পৰ্কে নিয়মাৱলী গঠন। এই কেইটা কাম কৰাৰ আগেয়ে তাৰ আৱশ্যকতা বুজাই দিবলৈ দীনবন্ধু থিয় হ'ল ; গকুলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিৰ মুখত বিষাদৰ চিন দেখা গ'ল, তেওঁলোকে ইজনে সিজনৰ চকুলৈ চাবলৈ ধৰিলে, সভাপতিও যেন অলপ উদ্বিগ্ন হৈ উঠিল। ঠিক এনে সময়তে গঙ্গাৰাম উধাতু খাই লৰি আহি সভা-ঘৰত সোমাল। গঙ্গাক তেনে অৱস্থাত দেখি দীনবন্ধু বিস্মিত হ'ল ; গঙ্গা আহি ওচৰ পালতে সুধিলে,—"কি গঙ্গা, কি হ'ল ?"

গঙ্গা—দেউতা, ক'ৰবাৰ মানুহ এটা আহিল, লৰোঁতে লৰোঁতে তাৰ উশাহেই নোহোৱা হৈ আহিছে। সি মোক এই চিঠিখন দি কাবৌ কোকালিকৈ ক'লে বোলে এতিয়াই এইখন দেউতাক দেগৈ, এখন্তেক পলম হলেই সৰ্ব্বনাশ হব, মই ৰ'ব নোৱাৰোঁ—এই বুলি সি সিফালে লৰ মাৰিছে, ময়ো একো বুজিব নোৱাৰি দেউতাৰ ওচৰলৈ লাৰ আহিছোঁ। দেউতা, মানুহটোৰ বৰ বিপদ হ'ব পায়।

দীনবন্ধুৱে চিঠিখন লৈ পঢ়িলে ; এটা উৎকণ্ঠা আৰু বিষাদৰ চিন তেওঁৰ মুখত বিয়পি পৰিল। তেওঁ গঙ্গাৰ কাণত কিবা এটা কৈ তাক তেতিয়াই পঠিয়াই দিলে। তাৰ পিচত সভাপতিৰ ওচৰলৈ গৈ চিঠিখন দেখুৱালে। সভাপতিয়ে চিঠিখন পঢ়ি ক'লে,—"কি কৰিব ! নগলে নহয় যেতিয়া, যাবই লাগিব। সভালৈ চালে আপোনাক এৰাটোও টান ; কিন্তু সিটো যে আৰু টান—জীৱন-মৰণৰ কথা। সভাৰ কাৰ্য্য স্থগিত ৰাখিব পাৰি, কিন্তু সিফালেতো স্থগিত নাথাকে।

সভাপতিৰ অনুমতি পাই দীনবন্ধুৱে ৰাইজলৈ চাই ক'লে,—"মাননীয় ডাঙৰীয়া আৰু সমনীয়া ভাই-ভনীসকল, হঠাৎ মোলৈ এনে এটা কাৰ্য্যৰ আহ্বান আহিল, যাক এক মুহূৰ্ত্তৰ নিমিত্তেও অৱহেলা কৰিব নোৱাৰি ; সেই কাৰণে মই অতি দুখেৰে আপোনালোকৰ ওচৰত বিদায় লবলৈ

বাধ্য হলোঁ। আপোনালোকে মোক ক্ষমা কৰি সভাৰ বাকী কৰ্ত্তব্য শেষ কৰক।"

এইদৰে কৈ তেওঁ এটা কাকতৰ টোপোলা প্ৰভাৰতীৰ হাতত দিলে। ঠিক এনে সময়তে হাতত এটা দৰবৰ বাকচ লৈ এখন ঠিকাগাড়ীৰে সৈতে গঙ্গাৰাম আহি "টাউন হলৰ" সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। দীনবন্ধু ওলাই গ'ল আৰু গৈ থাকোঁতেই কাগজ এডোখৰত কিবা লিখিলে। গাড়ীৰ ওচৰ পাই কাগজ ডোখৰ গঙ্গাৰ হাতত দি ক'লে,—"তই এইখন লৈ এতিয়াই আশ্ৰমলৈ যা"।

এইকথা কৈয়েই গঙ্গাৰ হাতৰ পৰা বাকচটো লৈ দীনবন্ধু একে জঁাপেই গাড়ীত উঠিল। কোচোৱানক ক'লে,—"জানৰ পাৰলৈ"। কোচোৱানে গাড়ী চলাই দিলে।

জানৰ পাৰৰ কেইবা জনো মানুহ সভালৈ আহিছিল। দীনবন্ধুক তেওঁলোকৰ গাৰঁলৈ তেনে ভাবে যোৱা দেখি কিবা বিপদ ঘটিল বুলি তেওঁলোকেও সভা এৰি লৰ দিলে।

এই ঘটনা হোৱাত প্ৰায় মানুহৰে মুখ বিষণ্ণ হৈছিল; সভাপতিৰ বা তেওঁৰ দলৰ কিন্তু কাৰো মুখত বিষাদৰ চিন নাছিল। আন কি গকুলচন্দ্ৰৰ মুখত স্পষ্টকৈ হাঁহিয়ে দেখা দিছিল।

দীনবন্ধু যোৱাৰ পিচত সমজুৱাসকললৈ চাই সভাপতিয়ে ক'লে,—"ৰাইজসকল, আমাৰ কাৰ্য্যৰ মাজত হঠাৎ বিঘিনি ঘটাটো বৰ দুখৰ বিষয় সন্দেহ নাই; কিন্তু এতিয়া যেনেকৈ হওক, সভাৰ কাৰ্য্য শেষ কৰা বাঞ্ছনীয়।

প্ৰভা।—সভাপতিৰ অনুমতি পালে মই একেষাৰ কথা ক'ব খোজোঁ।

সভাপতি।—ক'ব পাৰে।

প্ৰভা—সকলো ৰাইজে জানে এই সভাৰ আহ্বানকাৰী কোন

আৰু তেওঁ কেনে মানুহ। তেওঁ নিঃস্বাৰ্থভাবে সদায় ৰাইজৰ কাম কৰি আহিছে। শিক্ষাৰ মোল তেওঁতকৈ কোনোবাই বেচি বুজে বুলি মোৰ বিশ্বাস নহয়। তেওঁ নিজে উচ্চ-শিক্ষাত শিক্ষিত, এফালে ইংৰাজী শিক্ষাত যেনে পণ্ডিত, আনফালে তেনেকৈয়ে প্ৰাচীন-শাস্ত্ৰাৱলী আৰু সংস্কৃত সাহিত্যতো সুপণ্ডিত। অকল সেয়ে নহয় তেওঁ নিজে শিক্ষক আৰু তিনি চাৰিখন নৈশ বিদ্যালয়ৰ সংস্থাপক। এই ন-পুৰণিৰ সন্ধি-স্থলত তেওঁৰ উপদেশ নিশ্চয় মূল্যবান হ'ব। ৰাইজসকল, মই সেই বিষয়ে বেচিকৈ ক'ব নোখোজোঁ ; কাৰণ তেওঁৰ বিষয়ে মোতকৈ আপোনালোকেই বেছিকৈ জানে। তেওঁৰ ওপৰত আপোনালোকৰ সম্পুৰ্ণ বিশ্বাস আছে দেখিহে আজিৰ সভাই এনে সফলতা লাভ কৰিছে। তেনে জন মানুহৰ অনুপস্থিতিত বিদ্যালয়-স্থাপন সম্বন্ধে কোনো কথাৰ মীমাংসা কৰা উচিত নহব বুলিয়েই মই বিবেচনা কৰোঁ। সেই কাৰণে মই কওঁ আজিৰ সভা স্থগিত থাওক।

সকলোৱে তাতে হয় দিলে আৰু এনে প্ৰস্তাৱ কৰাৰ বাবে প্ৰভাৱতীকো ধন্যবাদ দিলে। সভাপতি-প্ৰমুখ্যে তেওঁলোকৰ দলৰ সকল উদ্বিগ্ন হৈ উঠিল।

অলপ ভাবি সভাপতিয়ে কলে,—“আপোনালোকে উপযুক্ত প্ৰস্তাৱকেই কৰিছে, কিন্তু তাত এটা লেঠা আছে। এনেবোৰ কাম আধা কৰাকৈ এৰিলে প্ৰায়ে নষ্ট হয়। বেচি নকওঁ, উপযুক্ত কাৰ্য্য-কাৰক নিযুক্ত কৰা নহলে আজিৰ টকা-কড়ি, হিচাপ-পত্ৰবোৰকেই বা কাক গতাই দিব ? এইবোৰ কথা ভাবি চায়েই শইকীয়াদেৱে যাবৰ সময়ত আজিৰ ভিতৰতে কাৰ্য্যকাৰক নিযুক্ত কৰিবলৈ দঢ়াই-দঢ়াই কৈ গৈছে ; অকল মোকেই নহয়, আপোনালোককো অনুৰোধ কৰি গৈছে।

সভাপতিৰ কথাত সমজুৱাৰ আপত্তি উৰি গ'ল। তেতিয়া

সভাপতিয়ে স্কুলৰ নিয়ম-প্ৰণালী গঠন কৰিবলৈ সকলোকে অনুৰোধ কৰিলে।

প্ৰভাৱতীয়ে তেতিয়া থিয় হৈ কলে,— মাননীয় শইকীয়া ডাঙৰীয়াই গোটাচেৰেক নিয়ম গঢ়ি আনিছিল ; মোৰ বোধেৰে সেয়ে যথেষ্ট হ'ব। আপনালোকে মন দি শুনক।—

নিয়মাৱলী

১। এই বিদ্যালয় স্ত্ৰী-শিক্ষাশ্ৰম নামেৰে অভিহিত হ'ব।

২। আশ্ৰমৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ এখন সমিতি থাকিব লাগিব ; তাত সভ্যৰ সংখ্যা হ'ব সাত জন, বিদ্যালয়ৰ প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰী তাৰে এজন হ'ব লাগিব।

৩। এই সভ্যকেইজনৰ এজনৰ গাত চেক্ৰেটাৰীৰ বাব থাকিব ; আশ্ৰমৰ টকা-কড়ি, আয়-ব্যয়ৰ হিচাব তেওঁৰ হাতত থাকিব ; কিন্তু সমিতিৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ তেওঁ একেলগে ৫৲ টকাৰ বেচি খৰচ কৰিব নোৱাৰিব। বাকী টকা ডাকঘৰত ৰাখিব লাগিব। সভ্যসকলে যেতিয়াই তেতিয়াই হিচাব পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব।

৪। চেক্ৰেটাৰীৰ সৈতে যেই সেই চাৰিজন সভ্য উপস্থিত থাকিলেই সমিতি বহিব পাৰিব।

৫। প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীয়ে আশ্ৰমৰ খৰচত এটা উপযুক্ত ঘৰ পাব লাগিব আৰু সি আশ্ৰমৰ লগত সংলগ্ন থাকিব লাগিব।

৬। আশ্ৰমৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ আৰু ছোৱালী অনা-নিয়া কৰিবলৈ অন্ততঃ দুজন চৌকিদাৰ বা চৌকিদাৰনী থাকিব লাগিব। তাৰে এজন আশ্ৰমতে থাকিব লাগিব ; সেইবাবে আশ্ৰমৰ খৰচত এটা ঘৰ পাব পাৰিব।

৭। স্থায়ীভাবে আশ্ৰমৰ ঘৰ-দুৱাৰ হৈ নুঠালৈকে কেৰেয়া ঘৰত আশ্ৰমৰ কাৰ্য্য চলাব লাগিব।

৮। আশ্ৰমত সম্প্ৰতি নিম্ন প্ৰাইমাৰীৰ জোখেৰে লিখা-পঢ়া শিকোৱা হ'ব; তাৰ লগতে স্বাস্থ্যৰক্ষা সম্পৰ্কীয় শিক্ষাও হ'ব লাগিব। সূতা-কটা, তাঁত-বোৱা, ফুলদিয়া, সকলোৱে শিকিব লগা বিষয় হ'ব। সঙ্গীত আৰু চিত্ৰ বিদ্যাৰো চৰ্চ্চা থাকিব লাগিব।

৯। গৱৰ্ণমেণ্ট বা বোৰ্ডৰ কোনো সাহায্য বা নিয়মকাৰণ গ্ৰহণ কৰা নহব। ই জাতীয় বিদ্যালয়স্বৰূপে চলিব লাগিব।

১০। বিদ্যালয়ত যদি শিক্ষক নাইবা বৃদ্ধা শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত হয় তেন্তে চলন-ফিৰণ সম্পৰ্কে কোনো বন্ধা-ধৰা নিয়ম নাথাকিব। বিবাহিতা যুৱতী হলে যদি স্বামীৰ লগত থাকে, অথবা অবিবাহিতা হলেও যদি মাক বাপেক নাইবা ককায়েকৰ লগত থাকে, তেন্তে বিশেষ নিয়ম নাথাকিব; কিন্তু যদি স্বাধীনা শিক্ষয়িত্ৰী হয়, তেন্তে তলত দিয়া নিয়মৰ তলতীয়া হ'ব লাগিব।

(ক) তৃতীয় ব্যক্তিৰ অনুপস্থিতিত কোনো মতা মানুহক অভ্যৰ্থনা কৰিব নোৱাৰিব।

(খ) বিশেষ আত্মীয় মানুহ নহলে অথবা কোনো বেমাৰে-উমাৰে আৱশ্যক নহলে, ৰাতি শিক্ষয়িত্ৰীৰ ঘৰলৈ কোনো মতা মানুহ যাব নোৱাৰিব।

(গ) লগত বিশ্বাসী সহচৰ নোহোৱাকৈ শিক্ষয়িত্ৰী অকলৈ য'তে ত'তে ফুৰিব নোৱাৰিব।

১১। কেতিয়াবা আৱশ্যক হলে এই নিয়মবোৰৰ সালসলনি ঘটিব পাৰিব।

নিয়মাৱলী পঢ়া শেষ হলত সভাপতিয়ে সমজুৱাসকলক মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

প্ৰথমেই গকুল উকীল উঠি কবলৈ ধৰিলে,—"মোৰ মতে নিয়মৰ ওপৰৰ কেইটা সিমান বেয়া হোৱা নাই, কিন্তু শেষৰ কেইটা নিতান্ত অশোভন আৰু আপত্তিজনক হৈছে। প্ৰথমতে চাওক, আমাৰ মানুহ দুখীয়া, কোনোমতে স্কুলখন পাতি গৱৰ্ণমেণ্টলৈ আবেদন কৰিলে নিশ্চয় সাহায্য পাম, লগতে মিউনিচিপেলিটি আৰু লোকেলবোৰ্ডৰ পৰাও কিছু টকা পোৱা যাব; তেনেস্থলত সেইবোৰ সাহায্য নালাগে বোলাটো মোৰ মতে ৰলিয়ালি আৰু তেনে কৰিলে স্কুল বেচি দিন চলা অসম্ভৱ। সেই দেখি সেই নিয়মটো উঠাই দিব লাগে। তাৰ পিচত শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে বন্ধা নিয়মকেইটা নিতান্ত অপমানজনক। মোৰ বোধেৰে কোনো আত্মসম্মান থকা শিক্ষিতা মহিলাই তেনে নিয়মৰ বশবৰ্ত্তিনী হৈ কাম নকৰে। সেই কাৰণে সেই কেইটা নিয়মো বাদ দিব লাগে।"

সৰ্ব্বানন্দ প্ৰভৃতিয়েও উকীলৰ কথা সমৰ্থন কৰিলে।

উমাকান্তও সেই সভাত উপস্থিত আছিল; তেওঁ উকীলব কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰি সেই নিয়ম কেইটাৰ আৱশ্যকতা প্ৰতিপন্ন কৰিলে। তেতিয়া দুয়োপক্ষৰ বহুতো তৰ্কবিতৰ্ক হ'ল। কিন্তু সৰহভাগ সমজুৱাই কোনটো ভাল, কোনটো বেয়া একোকে ঠিক কৰিব পৰা নাছিল; মাত্ৰ বুজিছিল যে দীনবন্ধুব কথামতেই কাম হ'ব লাগিব। শেহত একো মীমাংসা হৈ নুঠা দেখি সভাপতি উঠিল আৰু এটা দীঘলীয়া বক্তৃতা দি শেহত কলে—"মোৰ বিশ্বাস এই নিয়মকেইটা বান্ধোতে ভালকৈ ভাবি চাবলৈ শইকীয়াদেৱে যথেষ্ট সময় পোৱা নাছিল। সেই দেখিয়েই লৰালৰিকৈ এই নিয়মকেইটা লিখি আৱশ্যক-মতে ইয়াত সাল-সলনি কৰিবলৈ লৈ আহিছিল। নিয়মকেইটাৰ শেষত যে সাল-সলনি ঘটিব পাৰিব বুলি লিখিছে, তাৰ পৰাই বুজা গৈছে তেওঁ নিজেও নিয়মকেইটা ভাল পোৱা নাছিল। আন কি, তেওঁ এতিয়া উপস্থিত থকা হলে নিজেই তাৰ পৰিবৰ্ত্তন কৰিলেহেঁতেন

বুলি মোৰ বিশ্বাস। তাৰ উপৰি আজি সভাত গৃহীত হলেই যে কোনো নিয়ম আগলৈ লৰাব পৰা নাযাব, এনে নহয়। আপোনালোকৰ ইচ্ছা হলে কালিলৈকে বেলেগ নিয়ম কৰিব পাৰিব। তেনেস্থলত মিছা তৰ্কৰ প্ৰয়োজন কি? মোৰ মতে এতিয়া উকীলে কোৱামতেই কাৰ্য্য কৰা হওক। যদি শইকীয়াদেৱে তাত আপত্তি কৰে আৰু আপোনালোকৰো ইচ্ছা হয়, তেন্তে পিচত যি হয় সাল-সলনি কৰিব।”

সভাপতিৰ কথাত কোনেও আপত্তি নকৰিলে; গতিকে সেইমতেই কাৰ্য্য হ'ল।

তাৰ পিচৰ কাৰ্য্য আছিল—সমিতিৰ সভ্য নিৰ্ব্বাচন। সৰ্ব্বানন্দ থিয় হৈ ক'লে,—“মই প্ৰস্তাৱ কৰোঁ শ্ৰদ্ধাস্পদ শ্ৰীযুক্ত কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, গকুলচন্দ্ৰ দাস, গদাধৰ শৰ্ম্মা, কৃষ্ণকুমাৰ কাকতী আৰু তপেশ্বৰ বৰা ডাঙৰীয়া সমিতিৰ সদস্য নিযুক্ত হওক।”

বহুতো সমজুৱাই “সদস্যৰ” মানেই বুজা নাছিল; গতিকে দেখাক দেখি চাপৰি বজাই প্ৰস্তাৱটো সমৰ্থন কৰিলে। তথাপি এই মানুহকেইটা একেলগ হোৱা দেখি বহুতৰ মনত কিবাকিবি সন্দেহ জন্মিছিল।

তাৰ পিচত তপেশ্বৰ উঠি ক'লে—“নিয়মমতে সভ্য সাতজন হ'ব লাগে; এতিয়া হ'ল পাঁচজন, প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীৰে হ'ব ছজন, আৰু এজন লাগে। মই প্ৰস্তাৱ কৰোঁ মাননীয় সদাগৰ শ্ৰীযুক্ত সৰ্ব্বানন্দ দত্তৰ দ্বাৰা সেই জনৰ ঠাই পূৰ হওক।”

আগৰ দৰেই এই প্ৰস্তাৱো গৃহীত হ'ল।

তেতিয়া আকৌ সভাপতিয়ে ক'লে,—“এতিয়া এই সভ্য কেইজনৰ ভিতৰত একজন চেক্ৰেটাৰী বাছি ঠিক কৰিলেই আমাৰ কাৰ্য্য শেষ হয়। আপোনালোকে যাকে উপযুক্ত বিবেচনা কৰে তেওঁকেই চেক্ৰেটাৰী পাতক।”

এজন সমজুৱা উঠি ক'লে—"আমাৰ বিশ্বাস, এই গোটেই জিলাখনৰ ভিতৰত শ্ৰীযুক্ত দীনবন্ধু শইকীয়াতকৈ বেচি উপযুক্ত মানুহ কোনো নাই। এতেকে তেওঁৰ গাত এই ভাৰ দিলেই সকলোৱে আনন্দ পাব।"

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছোঁ এনে কামলৈ সংসাৰৰ অভিজ্ঞতা থকা বয়সিয়াল মানুহ লাগে। দীনবন্ধু হৈছে দুগ্ধকণ্ঠ বালক, তেওঁৰ পৰা কাম হ'ব নোৱাৰে। উদ্ভিদ্‌তত্ত্বমতে দেখা যায়, অপঁইতা বাঁহ যিমান ডাঙৰ হওক, সহজে পচি যায়; কিন্তু পৈণত বাঁহ সৰু হলেও বহুত দিন টিকে। আকৌ বেচিদিনীয়া আম-কঁঠালৰ পৰা যিমান গুটি পোৱা যায় পুলি গছৰ পৰা সিমান আশা কৰিব নোৱাৰি। পুৰাতত্ত্বমতেও বুঢ়া ভীষ্মক কোনেও বলে নোৱাৰিছিল; কিন্তু ডেকা অভিমন্যুক বেহুত সুমুৱাই দিলতে ওলাব নোৱাৰি মৰিল। সমাজ তত্ত্বমতেও যিমান কি লাও ডাঙৰ হওক, তেও পাতৰ তল।

এনেতে সভাপতিয়ে ক'লে, "আপোনালোকে এতিয়াই সকলো নিয়ম প্ৰণালী ঠিক কৰি সভ্য নিযুক্ত কৰিছে। সেই নিয়মমতেই নিৰ্ব্বাচিত সভ্যৰ বাহিৰে আন কোনো চেক্ৰেটাৰী হ'ব নোৱাৰে।"

সমজুৱা—তেনেহলে নিৰ্ব্বাচিত সভ্যৰ ভিতৰত এজনে নিজৰ নাম উঠাই লওক, আৰু তেওঁৰ ঠাইত শইকীয়া ডাঙৰীয়াক লোৱা হওক।

এইবাৰ গকুলচন্দ্ৰৰ খং উঠি গ'ল, তেওঁ ঘপহ কৰে উঠি ক'বলৈ ধৰিলে,—"বক্তাৰ কথা অতিশয় আপত্তিজনক। তেওঁৰ মতে দীনবন্ধুৰ বাহিৰে আনবোৰ মানুহেই নহয়।"

সভাপতিয়ে দেখিলে কথা কোনোবা ফাললৈহে ঢাল ললে। তেওঁ উকীলক বহিবলৈ দি কবলৈ ধৰিলে—বাইজসকল, আমাৰ সকলোৰে উদ্দেশ্য হ'ব লাগে কেনেকৈ আমাৰ কাৰ্য্য সুসম্পন্ন হয়। ইয়াত তৰ্ক বিতৰ্কৰ প্ৰয়োজন নাই। আপোনালোকে শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ বিষয়ে যি কৈছে তাক কোনেও দুই কৰিব নোৱাৰে। বাইজৰ কামত তেওঁ

প্ৰাণ পৰ্য্যন্ত দিব পাৰে। কিন্তু আমি অকল আমাৰ সুবিধালৈকে চাই, তেওঁৰ মূৰত বলে নোৱৰাকৈ বোজা তুলি দি হত্যা কৰা জানো উচিত? তেওঁ ৰাজহুৱা কামৰ ভৰত মূৰ ডাঙিব নোৱৰা হৈছে, খাব-শুবলৈ সময় নোপোৱাত পৰিছে; মোৰ বোধেৰে এনে অৱস্থাত তেওঁৰ মূৰত আৰু কামৰ বোজা জাপি নিদি, আপোনালোকে তেওঁৰ কাম কিছু পাতলাবলৈ যত্ন কৰা হে উচিত। আপোনালোকে দেখিছে, আমাৰ দেশত যেয়ে ৰাইজৰ নিমিত্তে দেহে-কেহে খাটে, তেওঁৰেই অকাল-মৃত্যু হয়। কিয় হয়? কাৰণ আমাৰ দেশত তেনেকৈ কাম কৰোঁতা মানুহৰ সংখ্যা নিচেই তাকৰ। ইফালে ৰাইজে চল পালে একেজনৰ মূৰতে বলে নোৱৰাকৈ কামৰ বোজা তুলি দিয়ে! তেওঁ-লোকেও কোনো আপত্তি নকৰি, আহাৰ-নিদ্ৰা পৰিত্যাগ কৰি ৰাইজৰ কামত প্ৰাণপণে লাগি যায়। তাৰ ফলতেই সোনকালে স্বাস্থ্যভঙ্গ হৈ অকালমৃত্যুৰ মুখত পৰে। শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ গাত এতিয়া ইমানবোৰ ৰাজহুৱা কামৰ ভাৰ যে সেয়ে দুই-তিনিজন মানুহলৈ যথেষ্ট হয়; তাৰ ওপৰত আকৌ দায়িত্বপূৰ্ণ কামৰ ভাৰ দিবলৈ হ'লে মোৰ বোধেৰে তেওঁক জানি-শুনি হত্যা কৰা হে হ'ব। এই প্ৰসঙ্গতে মই এটা সূচাই দিওঁ—এই জিলাত বহুতো শিক্ষিত মানুহ আছে; কিন্তু শইকীয়াদেৰৰ দৰে তেওঁলোকৰ স্বাভাৱিক কৰ্ম্ম-কুশলতা নাই; সেই দেখিয়েই তেওঁলোকৰ উপযুক্ততা আপোনালোকে দেখিবলৈ পোৱা নাই। মোৰ বিশ্বাস, যদি সেইবোৰ মানুহক আপোনালোকে ৰাজহুৱা কামৰ ভাৰ দিয়ে তেন্তে অলপ দিনৰ ভিতৰতে বহুতো উপযুক্ত মানুহ গঢ়ি তুলিব পাৰিব। তেতিয়া শইকীয়া ডাঙৰীয়ায়ো অলপ তত পাব। আপোনালোকে মোৰ কথাখিনি অলপ দকৈ ভাবি চাই, কি হয় স্থিৰ কৰক।

সভাপতিৰ বক্তৃতা শুনি সকলো মৌন হল। তাৰ পিচত যেতিয়া

ত্তপেশ্বৰে গকুলচন্দ্ৰ দাসক চেক্ৰেটাৰী পাতিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিলে, তেতিয়া কোনেও একো আপত্তি নকৰিলে।

সভাপতি প্ৰথমে কিছু বিষণ্ণ হ'ল; তাৰ পিচত ততালিকে পূৰ্ব্বৰ দৰে হৈ কবলৈ ধৰিলে,—"বাছনি অতি উত্তম হৈছে; তেওঁৰ লোকেলবোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিত হাত আছে; চেষ্টা কৰিলে এই দুই বোৰ্ডৰ পৰা সাহায্য লাভ কৰা তেওঁৰ পক্ষে টান নহব; আমিও তেওঁৰ লগত লাগিব পাৰিম।

তাৰ পিচত স্থানীয় থিয়েটৰ হলতে সম্প্ৰতি স্কুল পতাৰ স্থিৰ কৰি প্ৰভাৱতীক ডেৰকুৰি টকা দৰমহাত শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত কৰা হ'ল. শেহত সকলো টকা-কড়ি, হিচাপ পত্ৰ চেক্ৰেটাৰীক গতাই দি সভা ভঙ্গ কৰা হ'ল।

৫

দশম অধ্যায়

জালত পহু

নগৰৰ পৰা প্ৰায় আধা মাইল দূৰৈত আলিৰ দাঁতিত বাট-চ'ৰা এটাৰে সৈতে এটা পদূলি পোৱা যায়। এই বাট-চ'ৰাৰ ভিতৰেদি সোমাই একেৰাহে গৈ থাকিলে এটা ফুল-চত লগোৱা ঘন ৰুৱাৰ চালৰ চ'ৰাত সোমাব পাৰি। তাত থকা ঢাৰি-পীৰাবিলাকত একে সময়তে আঠ-দহ-জন মানুহ বহিব পাৰে, আৰু কোনোবা আলহী হ'ব খুজিলে এফালে দাঁতিত থকা চালপীৰাখনতে ৰাতি কটাব পাৰে। তেওঁৰ কাপোৰ-কানিখিনি খুঁটাত লগাই থোৱা পহুৰ শিংকেইটাত অনায়াসে তুলি বা আঁৰি থব পাৰে। তাৰ পিচত অলপ ইফাল-সিফাল কৰিলেই আন-কেইটা ঘৰ আৰু বাৰীখনৰ সকলো কথা জানিব পাৰে।

প্ৰথমেই দেখা যায় টিনৰ বৰ ঘৰটো। ইয়াৰ বেৰকেইখন ইটাৰ আৰু পূবে পশ্চিমে দুটা সুৰুঙাৰ বাহিৰে কোনো প্ৰকাৰৰ খিৰিকী নাই। এই ঘৰটোৰ মাজৰ খোটালিটোত কেইবাটাও পেৰা-পেটাৰি আছে; বিশেষকৈ এটা লোহাৰ চন্দুকত বহুতো টকা আছে বুলি মানুহে কয়। বৰচাঙত গুৰ, মাহ, সৰিয়হ, পাচি, খৰাহি, ডলা-কুলা, আদি হেনো ভৰি আছে। বৰ ঘৰত লগাই সজা মাৰল ঘৰটো খেৰী; তাৰ এখোটালি শুদা আৰু ইখোটালিত কেইটামান পেৰা, এখন শয্যা, আৰু উঘা-চেৰেকি যঁতৰ আদি শিপিনীৰ লাগতিয়াল সঁজুলি আছে বুলি জনা যায়। মাৰল ঘৰৰ পেটতে লগাই সজা ৰান্ধনি ঘৰটোও খেৰৰ। ইয়াৰো দুটা খোটালি; পূবৰটো খোটালিত ভাত-চৰু, পাভ-টিচাং আৰু

মাজতে ঠগাৰ ওপৰত তুলি থোৱা কীৰ্ত্তন পুথিখনৰ পেৰাটো। ইটো খোটালিত জুহালখন আৰু তাৰ ওচৰতে চাহৰ টেকেলি, কঁাহী-বাটি আদি আৰু হাকোঁটাত ঘিউৰ টেকেলি, গাখীৰৰ কঁৰীয়া।

এই কেইটা ঘৰৰ বাহিৰেও চ'ৰা ঘৰৰ উত্তৰ ফালে এটা ভঁৰাল ঘৰ আৰু নঙলাৰ অলপ দূৰতে এফলীয়াকৈ সজা এটা গোহালি ঘৰ আছে।

গোহালিৰ পৰা অলপ আঁতৰত ওচৰা-ওচৰিকৈ এটা গোবৰৰ বহা আৰু এটা খেৰৰ মে-জি। ভঁৰালৰ মুখত এটা তুলসী-ভেঁটি আৰু পদূলিত কেইজোপামান গোলাপ, তগৰ, গুটিমালী ফুলৰ গছ আছে। বাটচ'ৰাৰ দুয়ো কাষে দুজোপা গুলচফুল ফুলি বগা হৈ মলমলীয়া গোন্ধে আলিবাটে যোৱা মানুহক বিলাই দিছে।

বাৰীখন ডাঙৰ আৰু তাত নানাপ্ৰকাৰৰ খেতি আছে;—ঢাপত আম-কঁঠালৰ গছ, মাজত তামোল-পাণৰ গছ, আৰু চালত লাও-কোমোৰা। ঢাপৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে মাটি-কঁঠাল, অমৃতা আৰু কলগছৰ শাৰী দেখা যায়। অ'ত ত'ত খৰুৱা বেঙেনা, জলকীয়া, হালধি আৰু আদাৰ খেতিও আছে। গছৰ গুৰিয়ে গুৰিয়ে কাঠ, আলু আৰু চীনা মোৱা আলুৰ ভেঁটিৰ পৰা গজালি ওলাই বাঁহৰ সৰাহে দি বগাই গৈ গছত উঠিছে; টাটীত পুৰৈশাক, মাটিত তিহু-ছিৰাল আৰু জেওত কেৰেলা-ধুন্দুলি বগাইছে। জিকা-ভোলৰ পুলি কেইটামানো টাটীৰ দাঁতিতে আছে; কিন্তু এতিয়াও বগাবৰ হোৱা নাই।

ঘৰ-দুৱাৰ আৰু বাৰীখন দেখি ঘৰৰ গৰাকীজন চহকী মানুহ বুলি অনুমান হয়।

দুপৰীয়াৰ অলপ পিচতে তপেশ্বৰ বৰা এই পদূলিয়েদি সোমাই গ'ল। চ'ৰা ঘৰৰ মুখ পাই অলপ থিয় দিলে। তাৰ পিচত মাতিলে,—

"কাতিৰাম! অ' কাতিৰাম! কাতিৰাম ঘৰত আছ নে?"

"হয় ককাইদেউ, বহক তাতে"—এই বুলি কঁকালত আঠু-মূৰীয়া

চুৰিয়া, কান্ধত পানী-গামোচা আৰু হাতত ধোঁৱাখোৱাটোৰে সৈতে কাতিৰাম ওলাই আহিল।

তপেশ্বৰ—এতিয়া হে ভাত খাইছ নে কি?

কাতি—হয় ককাইদেউ, মই পৰহিয়েই পামলৈ গৈছিলোঁ। আজি আহি গাটো ধুই এইমাত্ৰ ভাত খাই উঠিলোঁ।

তপেশ্বৰ—মই পৰহিয়েই তোক বিচাৰিছিলোঁ, পিচত পামলৈ গ'ল বুলিলত উভতি গলোঁ। আজি আহিলি নে নাই তাৰে বুজ লবলৈ হে আহিলোঁ।

কাতি—কিয়! কিবা বিশেষ কাম আছে নে কি?

তপেশ্বৰ--বিশেষ কাম আৰু কি? তই নো কি কৰিব খুজিছ, তাকে শুনিম বুলি আহিছিলোঁ।

কাতি—মই নো আৰু কি কৰিম! যি কৰিছোঁ দেখিয়েই আছে।

তপেশ্বৰ—তাকেই তো ভাবিছোঁ। তইনো বাৰু ইমানবোৰ ধন-সম্পত্তিৰ মালিক হৈ সদায় চহা গাৱঁলীয়াটো হৈয়েই থাকিবি নে? আমি হোৱা হলে ডাঙৰ মানুহ যে হলোঁহেঁতেন, চৰকাৰৰ ঘৰৰ খিতাপো ললোঁহেঁতেন।

কাতি—কেনেকৈ?

তপেশ্বৰ—মোৰ লগত ওলাই গলে সকলো জানিবি। আহ তেন্তে, বাটে বাটে ওলাই যাওঁ।

কাতি—এতিয়া দেখোন বৰ ৰ'দ। বহক এটোপা চাহ খাই লোৱা যাওক।

তপেশ্বৰ—লৰালৰি কৰিলে হে খাব পাৰিম; মই আকৌ কামলৈ যাব লাগিব নহয়।

কাতিৰাম—এৰা আপোনাৰ কামটোৱেই লেতেৰা; দুয়ো বেলা খাটিব লাগে।

তপেশ্বৰ—কি কৰিবি ! তহঁতৰ নিচিনা অৱস্থা হোৱা হলে দেখিলিহেঁতেন, ইমান দিনে ৰায় বাহাদুৰ হলোঁহেঁতেন।

."বাৰু মই ভিতৰৰ পৰা আহোঁ"—এই বুলি ধোঁৱাখোৱাটো তপেশ্বৰৰ হাতত দি কাতিৰাম ভিতৰলৈ গ'ল। অলপ পিচতে হাতত তামোলৰ বটাটো লৈ কাতিৰামৰ মাক ওলাই আহিল আৰু তপেশ্বৰক তামোল এখন দি সুধিলে, —"কলৈ নো আহিছিলি বোপাই !

তপেশ্বৰ--এনেয়ে হে আহিলোঁ। কিয় আহিবলৈ নিদিয়ে জানো ?

কাতিৰ মাক —ঐ আই ! কিয়নো আহিবলৈ নিদিম, বোপাই ? তই জানো কিবা আমাৰ ভাগৰ ভাত কাঢ়ি খাইছ ?

তপেশ্বৰ—মই ধেমালি হে কৰিছো ; নেয়া নাপাব আকৌ। মই আজৰি পালে এনেকৈয়ে ভূ-বতৰা লৈয়েই থাকোঁ।

কাতিৰ মাক—ভাল কৰ বোপাই। ভায়েকৰ তহঁতেই বুধি-ভৰসা দি নচলালে নো কোনে চলাব ! তাৰ নো কি গিয়ান হৈছে !

তপেশ্বৰ—সেইটো আৰু ক'ব লাগিছে নে ?

এনেতে ভিতৰৰ পৰা তিৰুতাৰ মাত শুনা গ'ল,—"আই, চাহটোপা নিয়কহি।"

মাক উঠি গ'ল আৰু দুটা বান-বাটিত দুবাটি চাহ-পানী আনি এবাটি তপেশ্বৰক দিলে আৰু এবাটি পুতেকলৈ থলে। এনেতে সাজ-পাৰ পিন্ধি কাতিৰাম ওলাই আহিল। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে চাহটোপা খাই তামোল ধঁপাতেৰে মুহুদি কৰি কাতিৰাম তপেশ্বৰৰ লগত ওলাই গ'ল।

কাতিৰাম ফেকেন্দাই কোচৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ। ফেকেন্দাই বৰ পৰিশ্ৰমী আৰু অধ্যৱসায়শীল আছিল ; সেই কাৰণেই নিতান্ত নিৰক্ষৰ মানুহ হৈও অক্লান্ত পৰিশ্ৰম আৰু ব্যৱসায়-বুদ্ধিৰ বলত নিঃকিন

অৱস্থাৰ পৰা চহকীৰ লেখত উঠিব পাৰিছিল। তেওঁ যদিও নিজে লিখা-পঢ়া নাজানিছিল, তথাপি পুতেকক কিছু শিক্ষা দিবলৈ তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল; সেই দেখিয়েই কাতিৰামক আঠ বছৰমান বয়সত স্কুললৈ পঠাইছিল। কিন্তু কাতিৰামৰ ভাগ্যত কি আছিল ক'ব নোৱাৰো, বিদ্যাদেৱীয়ে তেওঁক মোৰ হুবুলিলে। স্কুলত সাত বছৰ পঢ়ি তেওঁ কোনোমতে ছপা কিতাপ পঢ়িব পৰা হ'ল মাথোন। এনেতে এটা ডেৰগঞা নাচৰ দল ইয়ালৈ আহে। এই দলটোৱে আজি ইয়াত, কালিলৈ তাত,--এইদৰে নাচ-গান পাতি ধন ঘটি ফুৰিছিল। এই দলৰ পাচ লৈ বহুতো স্কুলীয়া লৰাই স্কুল আৰু ঘৰ দুয়োকে এৰিছিল। বাপেকহঁতৰ পোতৰ টকা কিমান চুৰ কৰিলে তাৰো লেখ-জোখ নাই। কাতিৰামো এই দলৰ ভিতৰতে পৰিছিল। ফেকেন্দাইয়ে ছয় কি সাত দিনৰ মূৰত পুতেকক বিচাৰি পাই ধৰি আনিলে আৰু ভালকৈ এজাউৰি দি হাল বাবলৈ লগাই দিলে। সেইদিনাৰ পৰাই তেওঁৰ স্কুলৰ লগত সম্বন্ধ ছিগিল। খেতি-বাতিৰ কামতো কাতিৰাম বৰ পাকৈত নাছিল; মাজে মাজে সমনীয়াৰ লগ পালে দুটুপি-এটুপি ফটিকাতো ধৰিছিল; এইবোৰ দেখি-শুনি বাপেকে সোতৰ বছৰ বয়সতে কাতিৰামক বিয়া কৰাই দিয়ে। এতিয়া তেওঁৰ দুবছৰীয়া লৰা এটিও আছে। বিয়া কৰোৱাৰ পৰা কাতিৰামৰ পুৰণি স্বভাৱৰ ৰাগী কমি গৈছিল।

ফেকেন্দাই মৰা মুঠেই দুমাহ হৈছে। তেওঁৰ পৰিবাৰত মানুহ এতিয়া তেওঁৰ বিধবা, কাতিৰাম, কাতিৰামৰ ঘৈণীয়েক ললিতা আৰু তেওঁলোকৰ এটি শিশু সন্তান। কাতিৰাম মাৰল ঘৰত আৰু মাক বৰ ঘৰত থাকে। পামলৈ অহা-যোৱা কৰাটোত কাতিৰামে বৰ টান পায়; মাকৰ কেটকেটনিত তত নাপালেহে কেতিয়াবা কেতিয়াবা এদিন দুদিনলৈ যায়।

যি হওক, এতিয়ালৈকে এই ঘৰখন বৰ সুন্দৰকৈ চলি আহিছে। ধান, চাউল, মাহ, সৰিয়হ, গুৰ-গাখীৰ, শাক-পাচলি, টকা-কড়ি —একোৰে অভাৱ নাই। পামত চাৰিটা হালোৱাই চাৰিখন হাল চলায়েই আছে : খুটিত গৰুৰ সংখ্যা বাঢ়িবই লাগিছে, শাহু-বোৱাৰীৰ ভিতৰত সুন্দৰ মিল আছে। তেনে স্থলত এই সংসাৰ যদি সুখৰ নহয় কেনেকুৱাক নো সুখৰ সংসাৰ বুলিব ? অৱশ্যে আগলৈ কি হয় তাক ভগবানৰ বাহিৰে আৰু কোনে জানে !

পদূল ওলায়েই কাতিৰামে সুধিলে, —"পিচে ককাইদেউ, আপুনি কিবা ক'ম বুলিছিল নহয় ?"

তপেশ্বৰ—এৰা, কথাটো হৈছে পৰহি বাতৰি-কাকতত পঢ়িলোঁ—এজন মানুহ চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা ৰায় চাহাব খিতাপ পাইছে। মানুহজনক আমি চিনি পাওঁ। তেওঁ লিখা-পঢ়াও ভালকৈ নাজানে, আৰু তোৰ সমান ধন সম্পত্তিও নাই। কোনোমতে খেতি-বাতি চলাই পেট-পোহা মানুহ। অকল বুদ্ধিৰ বলতেই তেওঁ ইমান ডাঙৰ মানুহ হ'ল। এই বাতৰিটো পাবৰে পৰা মই ভাবিব লাগিছোঁ বোলোঁ তেৱেঁই যদি ৰায় চাহাব হ'ল আমাৰ কাতিৰাম নো পৰি থাকিব কিয় ? তোৰ অৱস্থা যেনেকুৱা, অলপ বুদ্ধি খটাব জানিলেই ৰায় চাহাব হে নালাগে, ৰায় বাহাদুৰ হবলৈকো একো টান নহয়।

কাতিৰাম—তেওঁনো কি বুধি খটাইছিল ?

তপেশ্বৰ—তেওঁ ভাল মানুহৰ দৰে সাজ-পাৰ পিন্ধি ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহৰ লগত ফুৰিবলৈ ধৰিলে। চঁৰা ঘৰটো ধুনীয়াকৈ কৰি তাক চাহাবি ধৰণেৰে সজালে, আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহ মাতি ভোজ দিবলৈ ধৰিলে ; মাজে মাজে আক তাক ধৰি-মেলি তেওঁৰ সুখ্যাতি বাতৰি-কাকতত ছপোৱালে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে তেওঁ অকল আমাৰ সমাজত নহয়, চাহাব-সমাজতো জনাজাত হ'ল। তাৰ ফলত এতিয়া

তেওঁ ৰায় চাহাব। তয়ো যদি তেনে হব খোজ সেই উপায়কেই ধৰিব লাগিব।

কাতিৰাম—মই এটা লিখা-পঢ়া নজনা গাৱঁলীয়া মানুহ। মই কেনেকৈ ডাঙৰ মানুহৰ লগত মিলিম?

তপেশ্বৰ—মই নো কলোঁ কি, শুনিলি কি? হাতত ধন থাকিলে ডাঙৰ মানুহ হবলৈ কিমান পৰ লাগে? কৈছেই নহয় বোলে ধনেই ধৰ্ম্মৰ ফল। ধনৰ ওচৰত লিখা-পঢ়াই কিটো কৰিব?

কাতিৰাম— মই এতিয়াও আপোনাৰ কথা ভালকৈ বুজা নাই।

তপেশ্বৰ—তোৰ বুধি সিমান চোকা হোৱা হলে জানো এনে হৈ থাক? শুন তেন্তে কি কৰিব লাগিব।—প্ৰথমতে তোৰ নামটো কাতিৰাম কোচ গুচাই কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞা কৰিব লাগিব। ভূঞা হবলৈ তোৰ পূৰা অধিকাৰ আছে; কিয়নো যাৰ ভূঁই আছে সেয়ে ভূঞা। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞা বুলি তোৰ নামটো শুনিলেই যেয়ে সেয়ে তোক ডাঙৰ মানুহ বুলি ভাবিবই ভাবিব। তাৰ পিচত হৈছে সাজ-পাৰ। তোৰ ভাল ধুতি চোলা আছেই; তাৰ লগতে এজোৰ ভাল জোতা-মোজা, এটা ভাল কামিজ, এটা কলাৰ, এটা পাটৰ ৰঙীন পাগুৰি এটা ঘৰি আৰু এজোৰ বিত-চকু ললেই তোৰ সাজ-পাৰ দেখি কোনে তোক চহা বুলিবলৈ সাহ কৰিব? নাম আৰু সাজ পাৰখিনি ঠিক হলেই ডাঙৰ মানুহৰ লগত মিলিবলৈ একো টান নহয়; সেইটো ভাৰময়ে লব পাৰোঁ; মুঠেই প্ৰথমতে টকা গোটাচেৰেক খৰচ কৰিব লাগিব। আৰু এটা কথা মনত ৰাখিবি যেন যেই-সেই ডাঙৰ মানুহৰ লগ লৈ অনাহক টকা খৰচ কৰা নহয়। যাৰ পৰা কাম হ'ব, তেনে মানুহ বাছি ল'ব লাগে। মই দেখাত কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, নকুল উকীল আৰু সৰ্ব্বানন্দক হাতত ললেই হ'ব; তেওঁলোকৰ লগতে যদি তেওঁ-লোকৰ বন্ধু-বান্ধৱ দুই এজন লগ লাগে, তাতো বিশেষ হানি নাই।

মই এই কেইজন মানুহ কিয় বাছিছোঁ শুন। —এই জিলাৰ ভিতৰত এই তিনিজন মানুহে কৰোঁ বুলিলে কৰিব নোৱৰা কাম নাই। তাৰ উপৰিও উকীল হৈছে লোকেল বোৰ্ডৰ মেম্বৰ আৰু মিউনিচিপেলিটিৰ কমিশ্যনাৰ ; চেষ্টা কৰিলে তোকো তেওঁৰ লগৰীয়া কৰি ল'ব পাৰিব। তাৰ পিচত ৰাজখোৱা হৈছে বাতৰি কাকতৰ লিখক ; তেওঁ যদি মাজে মাজে তোক প্ৰশংসা কৰি কাকতত লিখে, তেনেহলে অলপ দিনতে তই জমিদাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞা বুলি জনাজাত হবলৈ অলপো টান নহয়। সেয়ে হলেই তাৰ পিচত তুই এবাৰ চীফ কমিশ্যনাৰৰ লগত দেখা কৰিবি, তেতিয়া চাওঁচোন গৱৰ্ণমেণ্টে কেনেকৈ তোক ৰায়-বাহাদুৰ খিতাপ নিদিয়াকৈ থাকে ! সৰ্ব্বানন্দকো লগত ৰাখিবলৈ কৈছোঁ এই বাবে যে তেওঁ তোৰ বাপেৰৰ চিনা-জনা মানুহ ; নিশ্চয় তেওঁ তোৰ ভালৰ নিমিত্তে চেষ্টা কৰিব আৰু আৱশ্যক হলে টকাকড়িৰ সাহায্যও লোৱা যাব। এতিয়া যদি তই মই কোৱাৰ দৰে কাম কৰ, তেনেহলেই সকলো কাম সিদ্ধি হ'ব। মোৰ ক'ব লগা কথা কলোঁ, এতিয়া তই যি ভাল দেখ কৰি থাক। আমাৰ নো কি লাভ লোকচান আছে ! মুঠেই ওচৰচুবুৰীয়া বুলি তহঁতৰ ভাল দেখিলে আমাৰো ভাল লাগে, বং পাওঁ। সেই হে ইমানখিনি কথা কলোঁ।

কাতিৰাম—মই একো নাজানো ; আপুনি যি কৰিবলৈ কয় তাকে কৰিম।

তপেশ্বৰ—তেনেহলে তই মই কোৱাৰ দৰে সাজ-পাৰ পিন্ধি সন্ধ্যা সময়ত ওলাই থাকিবি ; মই আজিয়েই তোৰ লগত তেওঁলোকৰ চিনাকি কৰাই দিম।

কাতিৰাম তপেশ্বৰৰ কথাত মান্তি হ'ল আৰু ৰায় বাহাদুৰ হোৱাৰ স্বপ্ন দেখিবলৈ ধৰিলে। তপেশ্বৰ বং মনেৰে কৰ্ম্মক্ষেত্ৰলৈ গ'ল।

একাদশ অধ্যায়

ষড়যন্ত্ৰ

সভাৰ পৰা ওলাই দীনবন্ধু জানৰ পাৰলৈ গৈছিল। তাত মৎস্য-জীৱী-সকলৰ বাস। তেওঁ পোনেই গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল : গাওঁবুঢ়াই তেওঁক আগবঢ়াই নি বহিবলৈ দিলে।

দীনবন্ধুৱে ক'লে, -"এতিয়া বহিবলৈ সময় নাই ; তোমালোকৰ গাৱঁত কাৰ কাৰ ঘৰত মাউৰ লাগিছে ?"

গাওঁবুঢ়া - মাউৰ ! আমাৰ গাৱঁত !

দীন - এৰা, তোমালোকৰ গাৱঁতে। তুমি তেনেহলে একোকে নাজানা !

গাওঁবুঢ়াই বিস্ময়-চকুৰে দীনবন্ধুলৈ চাই সুধিলে,—"কেতিয়াৰ পৰা হৈছে ?"

দীন—দুপৰৰে পৰা বোলে দুটা মৰিছে আৰু পাঁচ-ছজনমান পৰি আছে।

গাওঁবুঢ়া—আপোনাক কোনে এনে খবৰ দিছিল ?

দীন—কিয় ?

গাওঁবুঢ়া—তেনেই মিছা কথা। আমাৰ গাৱঁত এই আধা ঘণ্টা আগলৈকে কোনো বেমাৰ নাছিল বুলি মই থিৰাংকৈ জানো। মই দুপৰীয়া খাই-বৈ উঠিয়েই ঘৰে ঘৰে এখন পৰোৱানা জাৰি কৰি ফুৰিছিলোঁ ; আপোনাৰ আগে আগে মাত্ৰ ঘৰ সোমাইছোঁ। এই কামত ঘূৰোঁতেই মই আজি সভালৈকো যাব নোৱাৰিলোঁ।

দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল। এনে মিছা খবৰ দিয়াৰ পৰা কাৰ কি লাভ, তেওঁ স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। আকৌ ভাবিলে কিজানি গাওঁবুঢ়াৰেই ভুল হৈছে।

এনেতে সভাৰ পৰা তেওঁৰ পিচত অহা মানুহ কেইটাও তালৈকে আহিল। সিহঁত লৰি আহিছিল, দীনবন্ধুৰ ওচৰ পাই সিহঁতে একে-লগেই সুধিলে,—"দেউতা! কি হ'ল! আপুনি সভা এৰি আমাৰ গাৱঁলৈ অহা দেখি কিবা বিপদ ঘটিল বুলি আমিও লৰি আহিলোঁ। পিচে কি নো হ'ল?"

দীনবন্ধুৱে সকলো কথা যথাযথ বৰ্ণনা কৰিলে। মানুহকেইটাই কলে,—"ই কোনোবা দুষ্ট মানুহৰ কাম; মিছাকৈয়ে আপোনাক কষ্ট দিলে। চিঠিত নো কাৰ নাম দিছিল?"

দীন—নাম কাৰো নাই। অকল তোমালোকৰ গাৱঁৰ ৰাইজ বুলি লিখা আছিল। আগে-পিচেও বহুতো গাৱঁৰ মানুহে তেনেকৈয়ে খবৰ দিয়ে; সেই দেখি সন্দেহ কৰিবলৈ নহ'ল। তাতে অলপ সন্দেহ হলেও এনেবোৰ বিষয় অৱহেলা কৰিব নোৱাৰি; কিয়নো সঁচা হলে যে পলম কৰাৰ পৰা বিপদ ঘটিব।

তেতিয়া সকলোৱে এই অজ্ঞাত দুৰ্জ্জনক শাও-শপনি দি মনৰ খং কিছু মাৰ নিয়ালে। এনেতে সেৱাশ্ৰমৰ পৰা বিলাতী পানীৰ বটল, গন্ধক ধূনাৰ টোপোলা, কৰ্পূৰৰ চিচা ইত্যাদি লৈ চাৰিজন সেৱক উপস্থিত হ'লহি। দীনবন্ধুৱে তেওঁলোকক সকলো কথা কৈ উভতি যাবলৈ ক'লে আৰু ভৱিষ্যতলৈ গাৱঁৰ জনা-শুনা মানুহ এজনৰ চহি নহলে কোনো সংবাদ গ্ৰাহ্য কৰা নহব বুলি গাওঁবিলাকত প্ৰচাৰ কৰি দিবলৈ উপদেশ দিলে। তাৰ পিচত গাওঁবুঢ়া আৰু মানুহ কেইটা লগত লৈ গাৱঁৰ আলি-পদূলি, পুখুৰী, চুৰা-পাতনি আদি চাই য'ত যি সংস্কাৰ কৰিব লাগে সকলোকে বুজাই দিলে।

মানুহকেইটাই ক'লে,—"দেউতাই আমাৰ গাওঁলৈ চকু দিবৰে পৰা আমাৰ ইয়াত বেমাৰ-আজাৰ কম। আগেয়ে আটাইতকৈ আগেয়ে আমাৰ গাওঁতে মাউৰ লাগিছিল; কিন্তু দেউতাই সেইবাৰ ৰাইজ গোটাই বাট-পদূলি ভাল কৰাই আৰু পুখুৰী খনাই বেৰা দিয়াই; দিয়াৰ পৰা আজি তিনি বছৰ এই বেমাৰটো আমাৰ গাওঁত সোমোৰা নাই।" দেউতাই যদি সেই বাৰ দিনে বাতিয়ে ঘিণ-ভয়, সকলো এৰি নালাগিলহেঁতেন, তেনেহলে সেইবাৰেই এই খন গাওঁ উজাৰ হ'লহেঁতেন।"

দীন – যোৱা কথা যাওক, সেইবোৰ নালাগে। এতিয়া মই কোৱাৰ দৰে কাম কৰিবলৈ নাপাহৰিবা মাথোন।

তেতিয়া প্ৰায় সন্ধ্যা হৈছিল। দীনবন্ধুৱে মানুহকেইটাৰ পৰা বিদায় লৈ সোণাবি গাওঁৰ ফালে খোজ ল'লে। তাত প্ৰথমতে এখন দোকানত বহি গাওঁৰ সবিশেষ খবৰ ল'লে আৰু দোকানলৈ অহা মানুহবিলাকক সময়োপযোগী সতৰ্কতা লবলৈ সাৱধান কৰি দিলে। সেই গাওঁত এখন নৈশ বিদ্যালয় আছিল; তেওঁ দোকানতে অলপ চাহ-জলপান খাই তাত পঢ়াবলৈ গ'ল; প্ৰায় দুঘণ্টা সময় শিক্ষা দিয়াৰ পিচত তেওঁ শিক্ষক কেইজনক কিবাকিবি উপদেশ দি দহমান বজাত ঘৰলৈ উলটিল।

এঘাৰ বজাৰ সময়ত দীনবন্ধু ঘৰ পালেহি। গঙ্গাই তেতিয়া ভাত-পানী ৰান্ধি পদূলি ওলাই বাটলৈ চাই আছিল। দীনবন্ধু বেমাৰীৰ ওচৰলৈ গৈছিল বুলি সি জানিছিল, আৰু সেই বাবেই সিও বৰ উদ্বিগ্ন হৈ আছিল।

ঘৰ পাই দীনবন্ধুৱে কাপোৰ-কানি সলালে আৰু হাত-মুখ ধুই ভাত খালে। খোৱা শেষ হলত মুহূৰ্দি কৰি এখন্তেক বাহিৰত ইফাল-সিফালকৈ কটাই পাটীত পৰিল; কিন্তু তেওঁৰ ভালকৈ টোপনি নাহিল।

দিনৰ ঘটনাৱলী পুনঃ পুনঃ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে; কিন্তু কোনো মতেই তাৰ মীমাংসা হৈ নুঠিল।

ৰাতিপুৱা সোনকালে তেওঁ শোৱাৰ পৰা উঠিল; তেওঁ যোৱাৰ পিচত সভাত কি হ'ল, তাক জানিবলৈ তেওঁ বৰ উদ্বিগ্ন হৈছিল। তেওঁ প্ৰাতঃকৃত্য শেষ কৰি এবাৰ উমাকান্তক বিচাৰি যাবলৈ ওলাল; এনেতে প্ৰভাৱতীৰ পৰা এখন দীঘলীয়া চিঠি পালে। চিঠিত দীনবন্ধুৱে জানিব খোজা সকলো কথাৰ বিস্তৃত বিবৰণ আছিল আৰু দীনবন্ধুৰ যি কাৰণত সভাৰ পৰা যাব লগা হৈছিল, তাৰ সবিশেষ বাতৰিও সোধা হৈছিল; চিঠিখনত এটা আকুলতাৰ ভাব ব্যক্ত হৈ পৰিছিল। সামৰণিত লিখিছিল,—"আপোনাক মই অন্তৰেৰে সৈতে শ্ৰদ্ধা-ভক্তি কৰোঁ; আপুনিও মোক মৰম কৰে; সেই কাৰণে আপুনি মোক আপুনি বুলি সম্বোধন কৰাত কেনেবা কেনেবা লাগে। যদি আপোনাৰ কোনো আপত্তিৰ কাৰণ নাথাকে, তেনেহলে মোক এতিয়াৰ পৰা তুমি বুলি সম্বোধন কৰিলে সুখী হ'ম।"

চিঠিখন পঢ়ি সভাৰ শেষ ফল জানিব পাৰি দীনবন্ধুৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল—কাৰ ষড়যন্ত্ৰত তেওঁ আঁতৰ হ'ব লগা হৈছিল। বিদ্যালয়ৰ সম্পৰ্কৰ পৰা তেওঁক নিলগাই ৰখাই যে সেই মিছা চিঠিৰ উদ্দেশ্য আৰু সেই উদ্দেশ্যৰ লগত যে ষড়যন্ত্ৰকাৰীদলৰ কিবা নীচ স্বাৰ্থ জড়িত আছে, সেইটো তেওঁ অনুমান নকৰি নোৱাৰিলে। তেওঁ বৰ দুখিত হ'ল। তেওঁক আঁতৰ কৰাৰ বাবে তেওঁৰ বিশেষ অসন্তোষৰ কাৰণ নাছিল; কিন্তু তেনে কৰাৰ পৰা যদি স্কুলৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয়, তেনেহলে যে তেওঁৰ বহুদিনীয়া সাধনা অথলে যাব; ভৱিষ্যতলৈকো ৰাইজৰ কাম কৰাত ব্যাঘাত জন্মিব।

তেওঁ অলপ সময় চিন্তা কৰি প্ৰভাৱতীলৈ তলত দিয়া চিঠিখন লিখিলে।—

ওঁ

সুচৰিতে,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি সকলো কথা বুজিলোঁ আৰু সঁচাকৈয়ে দুখিত হলোঁ। এই বিদ্যালয় স্থাপন সম্বন্ধে যে তলে তলে এটা ষড়যন্ত্ৰ চলিছে, তাক বেচকৈ বুজিব পাৰিছোঁ। এই ষড়যন্ত্ৰকাৰী দলৰ নেতা কোন—তোমাক বোধ কৰোঁ নকলেও হ'ব। কালি জ্ঞানৰ পাৰত কাৰো একো বেমাৰ হোৱা নাছিল, ষড়যন্ত্ৰকাৰীদলে তেওঁলোকৰ গুপ্ত অভিসন্ধি পূৰ্ণ কৰিবলৈ মোক মিছা বাতৰি দি আতৰাই পঠিয়াইছিল। মই কালিৰে পৰা তেনে সন্দেহ কৰিছিলোঁ; আজি তোমাৰ চিঠিৰ পৰা সভাৰ শেহ হোৱাৰ বিৱৰণ পালোঁ, তাৰ পৰা মোৰ সন্দেহ সত্য বুলি বুজিবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকিল।

এই ষড়যন্ত্ৰ তোমাৰ, মোৰ আৰু সৰ্ব্বসাধাৰণৰ অমঙ্গল সাধনৰ নিমিত্তে; কিন্তু আমাৰ নিমিত্তে বিশেষ ভয়ৰ কাৰণ নাই। মোৰ ভয় তোমাৰ নিমিত্তে হে, তুমি সকলো বিষয়তে অতি সাৱধানে চলিবা। আৰু এটা কথা কওঁ,—হয় তো তোমাৰ মনোমত নহব; কিন্তু বৰ্ত্তমান সময়ত তোমাৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তেই সেই কথা কোৱা মোৰ কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবিছোঁ—তুমি যেই সেই পুৰুষৰ লগত ঘনিষ্ঠতা নাৰাখিবা। মই যদিও স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ বিৰোধী নহওঁ, তথাপি বৰ্ত্তমান সময়ত আমাৰ দেশত অসীম স্ত্ৰী-স্বাধীনতা থকাৰ ঘোৰ বিৰোধী। দেশ-কাল, আৰু পাত্ৰ অনুযায়ী সকলো বিষয়ৰ একোটা নিৰ্দ্ধাৰিত সীমা থাকিব লাগিব। যদিও এই বিষয়ে মই গঠন কৰা নিয়ম কেইটা সভাত গৃহীত নহল, তথাপি তুমি তাক পালন কৰি চলিলে মই সন্তোষ পাম। এই সম্পৰ্কত মোৰ বহুতো ক'ব লগা আছে; কিন্তু সিমানবোৰ কথাকে চিঠি লিখিবলৈ গলে সি এক প্ৰকাৰ চিঠি নহৈ পুথিত পৰিণত হ'ব। সেই দেখি চিঠি দীঘল নকৰি মোৰ হাতে-লিখা "ভাৰতীয় নাৰীৰ

স্বাধীনতা” শীৰ্ষক কিতাপখনকে পঠিয়াই দিলোঁ; পঢ়া হলে ঘূৰাই দিবা। এতিয়া দুটামান শাস্ত্ৰৰ বচন তুলি দিওঁ—

১। ঘৃতকুম্ভসমা নাৰী তপ্তাঙ্গাৰসমঃ পুমান্।
তস্মাদ্ ঘৃতঞ্চ বহ্নিঞ্চ নৈকত্ৰ স্থাপয়েদ্ বুধঃ॥

২। মাত্ৰা স্বস্ৰা দুহিত্ৰা ৱা ন ৱিৱিক্তাসনো ভৱেৎ।
বলৱানিন্দ্ৰিয়গ্ৰামো ৱিদ্বাংসমপি কৰ্ষতি॥

যি প্ৰকৃত সংযমী, তেনে মানুহৰ পক্ষে ওপৰত দিয়া শ্লোক অনাৱশ্যক হ’ব পাৰে, কিন্তু তেনে সংযমী কেইজন?

আকৌ অকলৈ ফুৰা-চকাতো মোৰ আপত্তি; তাৰ কাৰণ আমাৰ দেশৰ পুৰুষে এতিয়া তিৰুতাক সম্মান কৰিবলৈ পাহৰিলে আৰু তিৰুতাও আত্মৰক্ষা কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়।

সামৰণিত ইয়াকে কওঁ যে ষড়যন্ত্ৰকাৰীৰ যেনে উদ্দেশ্যই হওক, তুমি ওপৰত কোৱা নীতি-কেইটা মানি চলিলে সিহঁতে সহজে তোমাৰ একো অপকাৰ কৰিব নোৱাৰে,—এয়ে মোৰ বিশ্বাস। তোমাৰ বিশ্বাস যদি বেলেগ ধৰণৰ হয়, তেন্তে মোৰ কবলৈ একো নাই। ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ যেন তেওঁ তোমাৰ সৰ্ব্বতোভাবে মঙ্গল বিধান কৰে। ইতি।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদীনবন্ধু

দ্বাদশ অধ্যায়

খেমটাৱালী

আজি গদাধৰ শৰ্ম্মাৰ মদৰ দোকানত বৰ ধুম-ধাম। তেওঁলোকৰ সান্ধ্যসঙ্গীদলক হেনো কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞাই ভোজ দিব। এই উদ্দেশ্যেই দোকানৰ ভিতৰ ফালে থকা চোতালত এখন চন্দ্ৰাতপ তৰা হৈছে। তাৰ তলত সুন্দৰকৈ দলিচা পৰা। ওপৰত "গেচবন্তি" লগোৱা হৈছে, দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে চকি সজাই থোৱা হৈছে। খুঁটাত ফুল-পাত, কুকিত ফুলৰ "তোড়া" আৰু চাৰিওফালে গোলাপজলৰ গোন্ধ মলমলাই আছে। এটা গ্ৰামোফোন আৰু এটা হাৰ্ম্মোনিয়মো আনি থোৱা হৈছে।

যথাসময়ত দলৰ সকলো গোটখালে; সকলোৱেই আন দিনতকৈ বেছি পৰিপাটীকৈ সাজ-পাৰ পিন্ধি আহিছে। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তপেশ্বৰে কোনোৱাৰ দৰেই নতুন সাজ-পাৰ কৰাই লৈছে, মাত্ৰ তাৰ লগতে কালিৰ বৈঠকত গকুলচন্দ্ৰ উকীলে দিয়া উপদেশ-মতে কোটটোত আগৰ গুদামৰ সলনিত সোণৰ গুদাম লগাই আহিছে আৰু মুখত 'পাউডাৰ' ঘঁহি আহিছে। তেওঁক অহা দেখিয়েই কেইওজনে কৈ উঠিল,—"এৰা, এতিয়া হে মাণিকী-মাকৰ কঁৰীয়া যেন হৈ শুৱাই পৰিছে; আজি দেখি কওকচোন কোনে পাৰে এওঁক ৰূপে-গুণে সাজে-পাৰে জমিদাৰ নহয় বুলি।"

এই মন্তব্য শুনি কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ যেন এহাত হিয়াচৰি বাঢ়িল। তেওঁ একো নকৈ মাথোন মিচিক মিচিক হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

তাৰ পিচত তেওঁলোকে পূৰ্ব্বৰ দৰেই সন্ধিয়াৰ পান-ভোজন শেষ কৰিলে আৰু নানা প্ৰকাৰৰ কথা পাতিবলৈ ধৰিলে। এনেতে

জকমকীয়া সাজ পিন্ধা এজনী ৰূপহী গাভৰু অলঙ্কাৰৰ ঝন্‌ঝননি সমজুৱাৰ কাণত পেলাই মণ্ডপত প্ৰবেশ কৰিলে। লগত এটা আদহীয়া মানুহ, হাতত এখন বেহেলা। গাভৰুৰ হাতত এটা ডাঙৰ তামোলৰ টেমা। গদাধৰে তেওঁলোকক আগবঢ়াই আনি দলিচাৰ ওপৰত বহুৱালে; লগে লগে আমাৰ মহাত্মাসকলেও দলিচাৰ ওপৰতে বহি তেওঁলোকক মণ্ডলাকাৰে বেঢ়ি ধৰিলে।

এই গাভৰু এজনী কলিকতাৰ খেম্‌টাৱালী। কোনোবাই তেওঁক দলে-বলে নিমন্ত্ৰণ কৰি আনিছিল। যি আনিছিল তেওঁলোকৰ কাম হৈ গ'ল; এতিয়া উলটি যোৱাৰ আগতে জিলাৰ কোনো কোনো মানুহৰ নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰি অলপ উপাৰ্জ্জন কৰাৰ আশাত এই কেইদিন অপেক্ষা কৰিছে।

উপস্থিত ক্ষেত্ৰত গোটেই দলটো নিমন্ত্ৰণ কৰা হোৱা নাই। এওঁলোকে আলোচনা কৰি স্থিৰ কৰিলে যে গোটেই দলটো মতাতকৈ অকল ওস্তাদটো আৰু খেমটাৱালী জনীক আনিলেই তেওঁলোকৰ কাম চলিব। সেই দেখি হে আমি দলৰ দুজনক মাথোন দেখিবলৈ পাইছোঁ। তেওঁলোকক ডেৰ কুৰি টকাত ৰাতিটোৰ নিমিত্তে অনা হৈছে।

গাভৰুৱে সভাসদসকলৰ মাজত আয়মেৰে বহি ওঠত হাঁহিৰ ৰং চৰাই আৰু চকুৰে সমজুৱাসকলক পিৰিক-পাৰাককৈ চাই তামোলৰ টেমাটো মেলিলে। ৰাজখোৱাকে প্ৰমুখ্য কৰি ডাঙৰীয়া সকলে চকু-কেইটা যিমান পাৰে ডাঙৰকৈ মেলি শ্ৰীমতীৰ বদন-সৰোজ নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু কলিকতীয়া ৰূপ-সুধাৰ আস্বাদনত নিজ নিজ অস্তিত্ব পাহৰি গ'ল। শ্ৰীমতীয়ে কিছু বেলি হাতেৰে তামোল ঠুৰিয়াই আৰু চকুৰে মন্মথৰ পুষ্পশৰ হানি শেহত এখন তামোল মুখত সুমুৱালে আৰু নাচোনৰ ভঙ্গীৰে বহাৰ প'ৰা উঠি অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গৰ

বিবিধ পৰিচালনাৰে প্ৰত্যেকক একোখনকৈ তামোল যাচিলে, তামোল-কেইখন সকলোৱে আগ্ৰহেৰে চোবালে। সুন্দৰ হাতৰ তামোল যেতিয়া তাত সোৱাদো বেছি। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰইতো ক'বই নোৱৰা হ'ল, তেওঁ ক'ত আছে!

শ্ৰীমতীৰ আগমনৰ পিচতে গদাধৰে এখন ৰূপৰ থালত কিছুমান চিগাৰেট সজাই আগত ধৰিছিল। এতিয়া তেওঁ তাৰে এটি মুখত দি লগাই ল'লে; কেই হোপামান মৰাৰ পিচত সকলোকে একোটাকৈ বিলাই দিলে আৰু জুইশলা মাৰি লগাই দিলে। এইবাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ এনে উত্তেজিত হৈছিল যে জোকাৰত জুই চিগাৰেটত নালাগি নতুনকৈ ঠুঁটিওৱা গোঁফ কেইডালতে লাগিবলৈ ধৰিছিল। সি যি হওক, সকলোৰে হাঁহি আৰু শ্ৰীমতীৰ কটাক্ষ-মিহলি ভেঙুচালিৰ মাজত দ্বিতীয় বাৰৰ চেষ্টাত কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ চিগাৰেটত জুই লাগিল।

অলপ পিচতে ৰাজখোৱাই মাত লগালে,—"এতিয়া এটা গান গোৱা হওক; সম্মুখত মধুভাণ্ড লৈ কোনে উপবাস কৰে!"

ইয়াৰ উত্তৰত শ্ৰীমতীয়ে এক অদ্ভূত ভঙ্গীৰে গাটো নচুৱাই ক'লে,—"ই-ই-স্!"

এই ভঙ্গীতেই যে আটাইকেইজনৰ হৃৎপিণ্ড কঁপি গল। গকুলচন্দ্ৰ আগৰ ঠাইৰ পৰা হুঁহকি আহি, শ্ৰীমতীৰ গাত গা লগাই বহিল। শ্ৰীমতীয়ে আকৌ আগৰ দৰে গা-জোকাৰণি কেইটামান মাৰি উকীলৰ চকুলৈ কেৰাহিকৈ চাই গভীৰ ভাবে ক'লে,—"যাওক, মিছা আদৰে বুকু সুজুৰায়।"

উকীল আৰু ওচৰ চাপি শ্ৰীমতীৰ কান্ধত হাতখন থ'লে আৰু শ্ৰীমতীয়েও পূৰ্ব্বৱৎ অঙ্গ-ভঙ্গীৰে অভিমান সূচনা কৰিলে।

তাৰ পিচত সকলোৰে অনুৰোধ ৰক্ষা কৰি শ্ৰীমতীয়ে হাৰ্ম্মোনিয়মটো চপাই ল'লে, ওস্তাদে বেহেলাৰ কাণ মুচৰিবলৈ লাগিল। সুৰ বন্ধা

হ'লত শ্ৰীমতীয়ে এটা গীত ধৰিলে, সমজুৱাসকলে ভাবাবিষ্ট হৈ শুনিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকৰ মুখৰ পৰা কিমান প্ৰশংসা আৰু কামনাসূচক ধ্বনি ওলাল তাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰা অসম্ভৱ। গীতটো শেষ হ'লত সকলোৱে আৰু এটা আৰু এটা কৰিবলৈ ধৰিলে। শ্ৰীমতীয়ে কিন্তু ভাগৰত ক্লান্ত হোৱা আৰু টোপনিয়ে ধৰাৰ ভাও ধৰি নীৰৱ হৈ ৰল। সমজুৱাৰ অনুৰোধ, আগ্ৰহ আৰু কৰস্পৰ্শৰ উত্তৰত কিছুমান অঙ্গভঙ্গী দেখুৱালে মাথোন।

উকালে বেচিকৈ ওচৰ চাপি ক'লে,– "কি হে, টোপনিয়ে ধৰিলে নে কি ?"

শ্ৰীমতীয়ে উত্তৰত এটা হাঁহি মাৰিলে।

কৃষ্ণকুমাৰে ক'লে, "মই ভাবিছো এওঁৰ লগত নিলাজী বনৰ সম্বন্ধ আছে নে কি ? চুলেই জঁয় পৰে, আকৌ নিলগ হলেই মূৰ তুলি কেৰাহি-কেৰাহিকৈ চায়। নহলে দশৰথে কৈকেয়াৰ ৰোহ ভঙা দি ৰোহ ভাঙিব লাগিব নে কি ?"

ৰাজখোৱাই গদাধৰলৈ চাই ক'লে,—"ইমানতো বুজা নাই নে ? টোপনি ভাঙিবলৈ দৰবৰ প্ৰয়োজন।"

ৰাজখোৱাৰ কথা শুনি শ্ৰীমতীৰ মুখত হাঁহিয়ে দেখা দিলে ; মুহূৰ্ত্তেতে হুইস্কিৰ বটল আৰু গিলাচ উপস্থিত হ'ল। শ্ৰীমতীয়ে বটলৰ পৰা গিলাচত ঢালি এঢোকা খালে ; তাৰ পিচত একো গিলাচ প্ৰত্যেকৰে মুখত গুজিলে। সকলোৱে এই সুৰা-সুন্দৰী আৰু কলিকতীয়া সুন্দৰীৰ যুগল-স্পৰ্শ অনুভৱ কৰি নিজৰ প্ৰকৃত অস্তিত্বকেই যেন পাহৰি গ'ল !

বটলৰ সুৰাৰ লগত অধৰৰ সুধা কেইজনে মিলালে, তাক কোৱাৰ পৰা লাভ নাই। তপেশ্বৰে হলে এটা বঙ্গলা গানৰ এটা কলিকে গাই পেলালে,—"তুমি সকলেৰ বধু, তুমি সকলেৰ শুধু, সকলি তোমাৰ।"

ইয়াৰ পিচত কেইবাটাও গান চলিল। সমজুৱা সকলক আৰু প্ৰেমৰ ৰাগীয়ে ভালকৈয়ে পীড়িলে; গীতৰ সুৰে সুৰে গন্ধৰ্ব্ব ৰাজ্যলৈ উৰি গৈ অবাধ প্ৰেমৰ স্বপ্ন দেখিবলৈ লাগিল।

ভোজনৰ সময় হ'লত সকলো পাতে পাতে বহিল। মাছ, মাংস, আলু, পিয়াজ প্ৰভৃতিৰ কিমান বিধ খাদ্য প্ৰস্তুত হৈছিল, কিমান প্ৰকাৰৰ ফল আৰু মিষ্টান্ন সজ্জিত আছিল, তাক বৰ্ণোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। মুঠতে ইয়াকে কলেই হ'ব যে ভোজন চলিবলৈ ধৰিলে। উত্তেজনাৰ বেগত ইটোৱে সিটোৰ আৰু সিটোৱে ইটোৰ পাতৰ পৰা যি পায় তাকে টনা-আজোৰাকৈ আনি আৰু কোনোৱে খামোচে-খামোচে পোলাও, কট্‌লেট জেপত ভৰাই গোটেইখন সানি-পুটকি জগলীমোহনকৈ পেলালে। ৰান্ধনিয়ে দিবলৈ নৌ পাওঁতেই থপিয়াই কিমান আনিলে, তাৰো ঠিক নাই। এনেকৈয়ে ডেৰ ঘণ্টামানৰ মূৰত ভোজনকাৰ্য্য সমাধা হ'ল।

তাৰ পিচত আকৌ গানৰ মজলিচ বহিল। ইয়াৰ বৰ্ণনা দিবলৈ গলে পুনৰুক্তি দোষত পৰিব লাগিব, সেই কাৰণে, বেচি কথা নকৈ ইয়াকে কলেই যথেষ্ট হ'ব যে, এইবাৰ উত্তেজনা আৰু বলিয়াৰিৰ জোখ আগতকৈও বেচিকৈ চৰিছিল। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই মুখেৰে 'দেহি পদপল্লৱমুদাৰম্' বোলা নাছিল যদিও, কাৰ্য্যতঃ শ্ৰীমতীৰ পদপ্ৰান্তত সংজ্ঞাশূন্য হৈ পৰিছিল; উকীল গদাধৰ আৰু তপেশ্বৰৰ মুখৰ পৰা নৱৰসযুক্ত বক্তৃতাৰ অনৰ্গল উদ্গীৰণ হৈছিল; মাজে মাজে অঙ্গ-ভঙ্গীৰ বীভৎসতাৰ মাজে দি তেওঁলোকৰ কলুষিত অন্তঃকৰণৰ দৃশ্য ফুটি উঠিছিল। কৃষ্ণকুমাৰে সকলোকে ঈৰ্ষ্যাৰ চকুৰে চাই উদ্ভিদ্‌তত্ত্বৰ লগত তেওঁলোকৰ কাৰ্য্যকলাপৰ সামঞ্জস্য উলিয়াই কিবাকিবি বকিছিল আৰু একো একোবাৰ শ্ৰীমতীৰ গাত আশ্ৰয় লৈছিল। সৰ্ব্বানন্দ নীৰৱ দৰ্শক; কেতিয়াবাহে তেওঁৰ মুখত উত্তেজনাসূচক শব্দ শুনা গৈছিল।

ৰাজখোৱা কিন্তু সকলো তালতে। তেওঁ উকীল আদিৰ দৰেই ব্যৱহাৰ কৰিছিল, কিন্তু সংযত গবেষণাৰ পৰাও একেবাৰেই বঞ্চিত হোৱা নাছিল।

*　　　*　　　*　　　*

শ্ৰীমতী আৰু ওস্তাদে তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্য টকাকেইটা লৈ সেই নিশা প্ৰস্থান কৰিলে। তেওঁলোক যোৱাৰ পিচত গদাধৰে ক'লে— "তেৰা, আমাৰ স্কুলৰ নিমিত্তে এনেকুৱা এজনী যোগাৰ কৰিব নোৱাৰি নে?"

ৰাজখোৱা—এনে এজনা যোগাৰ কৰিলেও শিক্ষয়িত্ৰী হ'ব নোৱাৰিব।

গকুল—কিয়, কিয়? গান শিকাবতো পাৰিব!

সৰ্ব্বানন্দ—অকল গান শিকালেই তো নহয়!

তপেশ্বৰ—গান শিকাব পাৰিলেই লিখা-পঢ়াও জানিব, মুঠেই বোৱা-কটা—

গকুল—Damned your বোৱা-কটা!

সৰ্ব্বা—হওঁতে হয়, আমাৰ ছোৱালীয়ে বোৱা-কটা ঘৰতে শিকিব পাৰিব, স্কুলত শিকোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই।

গদা—তেনেহলে এনেকুৱা এজনী বিচাৰ কৰিলেই হয়।

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছোঁ, অতি সহজে এনে এজনী হে নালাগে দহ জনীৰ যোগাৰ কৰিব পাৰি!

সকলোৱে—কেনেকৈ? কেনেকৈ?

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ, স্বৰ্গত যে কল্পতৰু বুলি এজোপা গছ আছে, সি অতি সঁচা। সেই গছতে উৰ্ব্বশী, মেনকা, ৰম্ভা, আৰু তিলোত্তমা লাগিছিল। সেই গছৰ পুলি পোখা নিশ্চয় ক'ৰবাত আছে। তাক

বিচাৰি উলিয়াব পাৰিলেই তেনে উৰ্ব্বশী, মেনকা আদি থোপাথোপে ওলমি থকা দেখিবলৈ পোৱা যাব। তেতিয়া যিমান লাগে সিমান ছিঙি আনিলেই হ'ল।

সৰ্ব্বানন্দ—পিচে পালে হে আনিবা।

কৃষ্ণ—নাপাম কিয়? মই ভাবিছোঁ, কি জানি ঘাই কল্পতৰুও ইয়াতে আছে, আমাৰ এই ডোখৰেই স্বৰ্গ হ'ব পায়।

ৰাজখোৱা হাঁহি হাঁহি কলে,—"তোমাৰ সহজ উপায়টো মই দেখাত অসম্ভৱত পাৰিলগৈ। যি সি কি নহওক, তেনে আলোচনাৰ পৰা লাভ নাই, কিয়নো স্কুলখন আমাৰ অকলৈ নহয়। আমি যাকে তাকে সুমুৱালে বহুতো বেমেজালি ঘটিব। সেই দেখি যি জনী পোৱা গৈছে, তাইকে আমাৰ মনোমত কৈ গঢ়ি লোৱা উচিত। তেতিয়া দুয়োটা উদ্দেশ্য সিদ্ধি হব।"

তেতিয়া সকলোৱে সেই মতে যত্ন কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

প্ৰভাৰ শিক্ষয়িত্ৰী-জীৱন

প্ৰভাৰতী যিটো ঘৰত আছিল, এতিয়াও তাত আছে, মাত্ৰ তাৰ কেৰেয়া স্কুলৰ ভঁৰালৰ পৰা দিয়াৰ ঠিক হৈছে। ওচৰতে এডোখৰ চৰকাৰী মাটিত স্কুল ঘৰ সাজিবৰ নিমিত্তে জিলাৰ বৰ চাহাবৰ অনুমতিও পোৱা হৈছে; কিন্তু সেই কাম হৈ উঠিবলৈ এতিয়াও পলম আছে। এতিয়া অস্থায়ীভাবে 'থিয়েটাৰ হলতে' স্কুল পতা হৈছে, ছাত্ৰীও দিনক দিনে দুই এজনীকৈ বাঢ়ি আহিছে। প্ৰভাৰতীয়ে স্কুল ছুটীৰ পিচত মাজে মাজে ইঘৰ সিঘৰকৈ ফুৰি নানা প্ৰকাৰ বুজনি দি ছোৱালী সংগ্ৰহ কৰাত লাগিছে। মুঠতে ছাত্ৰী সংখ্যালৈ চাই স্কুলৰ ভৱিষ্যত আশাপ্ৰদ।

বিদ্যালয়-স্থাপন স্থিৰ হোৱাৰ পিচ দিনাই ৰত্নাৰতী লক্ষ্মীকান্তৰে সৈতে প্ৰভাৰতীৰ ঘৰলৈ গৈছিল। প্ৰভাৰতীয়ে ৰত্নাৰ নাম আৰু শিক্ষাৰ কথা শুনিছিল মাত্ৰ, তাতকৈ বেচি একো নাজানিছিল; সেই কাৰণে এজনী সমবয়স্কা শিক্ষিতা সঙ্গিনী পাই বৰ আনন্দ পালে আৰু দুয়ো সখী বন্ধাবলৈকো বেচি পৰ নালাগিল। দুয়ো দুয়োৰে সাজ-পাৰ, ঘৰ-দুৱাৰ, শিক্ষা-দীক্ষা আদিৰ বিষয়ে কিমান প্ৰশ্ন কৰিলে তাৰ লেখ দিবলৈ মনত ৰখাই অসম্ভৱ। ৰত্নাই প্ৰভাৰ ঘৰ-দুৱাৰ কাপোৰ-কানি চাই কি কি ছবি আঁৰিলে ঘৰটো শুৱনি হ'ব, কেনেকুৱা সাজ-পাৰ পিন্ধিলে মানুহে দেখি প্ৰশংসা কৰিব ইত্যাদি বিষয়ে প্ৰভাক বহুতো উপদেশ দিলে; যাইকৈ দুয়ো গোট খাই এখন 'ফটো' তোলালে কেনে বঢ়িয়া হ'ব, সেই কথা বাৰে বাৰে ক'বলৈ পাহৰা নাছিল।

লক্ষ্মীকান্তৰ লগতো প্ৰভাৰ আলাপ পৰিচয় হ'ল।

প্ৰভাই ক'লে,—"আপুনি ৰম্ভাৰ ককাইদেৱক যেতিয়া মোৰো ককাইদেউ; আশা কৰোঁ, ভনী বুলি ভাবি মৰম-চেনেহ ৰাখিব; বিশেষকৈ প্ৰৱাসত আছোঁহি, আপোন মানুহৰতো কথাই নাই, ভালকৈ চিনাকি মানুহো কেওঁ নাই; আপোনালোকৰ পৰা যেন টানে-আপদে সাহায্য পাওঁ।"

লক্ষ্মীকান্ত—সেইটোও আৰু ক'ব লাগিছে নে? টানত পৰিলে যেই সেই মানুহক সাহায্য কৰা উচিত, আপোন মানুহৰতো কথাই নাই। তেনেস্থলত তুমি যদি আমাক আপোন বুলি ভাবা, আমি নো তোমাক আপোন বুলি নাভাবিম কিয়?

তাৰ পাচত আৰু নানাপ্ৰকাৰ কথা আদৰ-অভ্যৰ্থনাৰ শেহত ৰম্ভা আৰু লক্ষ্মীকান্তই বিদায় ললে। যাবৰ সময়ত বিশেষ অনুৰোধ কৰি প্ৰভাক তেওঁলোকৰ ঘৰত খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি গ'ল।

প্ৰভাই লক্ষ্মীকান্তৰ নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে; কিন্তু তেওঁলোকৰ ঘৰুৱা চাল-চলন, খোৱা-বোৱাৰ কদৰ্য্যতা প্ৰভৃতি দেখি ভৱিষ্যতলৈ তেনে নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা নকৰোঁ বুলি মনতে স্থিৰ কৰি আছিল।

সেই দিনাৰ পৰা লক্ষ্মীকান্ত কাছাৰী ভাগিলেই বাজে বাজে প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহে আৰু সন্ধ্যাৰ পিচত হে তাৰ পৰা উঠে। ইয়াৰ পৰা তেওঁৰ আন কিবা লাভ হয় নে নহয় ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু সদায় প্ৰভাৰ খৰচত যে আবেলিৰ জলপানটো খাবলৈ পায়, সেইটো সঁচা কথা নহয় বুলিবৰ উপায় নাই।

ৰম্ভা মাজে মাজে আহি প্ৰভাৰ ঘৰত থাকে, কেতিয়াবা দুই-তিনি দিন একেলালীয়ে ঘৰলৈ নাযায়েই।

লক্ষ্মীকান্তৰ এনে ঘন সমাগম দেখি নানা জনে নানা প্ৰশ্ন সোধে; লক্ষ্মীকান্তই তাৰ উত্তৰত কয়,—'কি কৰিবা, সহায়-সাৰথি নোহোৱা

ছোৱালী, মোৰ ওপৰতেই নিৰ্ভৰ কৰি আছে ; খবৰ-বাতৰি লৈ নাথাকিলে নো কেনেকৈ ?

যি সকল প্ৰশ্নকাৰকৰ লগত লক্ষ্মীকান্তৰ পৰিচয় আছিল, তেওঁলোকে দেখাদেখিকৈ একো নকলেও এই উত্তৰত যে সন্তুষ্ট হোৱা নাছিল সি নিশ্চয় ।

আন পিনে সন্ধ্যাৰ পান-ভোজনৰ অন্তত প্ৰভাৰ ঘৰলৈ অহা গোকুলচন্দ্ৰৰ দৈনিক কৰ্ত্তব্যৰ ভিতৰত পৰিণত হ'ল। আজি কালি তেওঁ ৰন্তাক পঢ়াবলৈ যাবলৈকো এৰিলে। উকালৰ আগমনত প্ৰভা সন্তুষ্ট হৈছিল নে অসন্তুষ্ট হৈছিল ক'ব নোৱাৰোঁ ; কিন্তু উকীল হলে দিনৌ আহিছিল আৰু দুই-তিনি ঘণ্টা জোৰাকৈ আলাপ কৰি প্ৰায় সদায় ৰাতি দুপৰত ঢলংপলংকৈ ঘৰলৈ উলটিছিল। তেনেকৈ যাওঁতে কেতিযাবা চাকৰে বিচাৰি নোপোৱালৈকে আলি-খাৱৈ শুৱনি কৰিব লগাও হৈছিল।

কোনোৱে ভাবিব পাৰে যে স্কুলখন নতুন কৈ পতাৰ কাৰণে চেক্ৰেটাৰী সদায় ভু লবলৈ আহে আৰু তাৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে প্ৰভাৰ লগত আলোচনা কৰোঁতে পলম হয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ কথা-বতৰালৈ চাই সেই কথা সম্পূৰ্ণ সঁচা যেন নালাগে। তেওঁলোকৰ এদিনৰ আলোচনাৰ গঢ় দেখিলেই বাকী দিনৰ বিষয়েও এটা অনুমান কৰিবলৈ বোধকৰোঁ চল লাগিব।

প্ৰথম দিনা চেক্ৰেটাৰী গ'লত প্ৰভাই তেওঁক উলহ-মালহকৈ বহিবলৈ দিলে আৰু স্কুলৰ কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে। চেক্ৰেটাৰীয়ে তাৰ লাগ-বান্ধ নোহোৱা দুটামান উত্তৰ দিলে মাথোন। প্ৰভাই ক'লে,—"ছাত্ৰীৰ সংখ্যা যাতে সৰহ হয়, তাৰ বাবে আপোনালোকে কিছু যত্ন কৰিব।"

চেক্ৰেটাৰী—যাৰ পঢ়িবৰ মন, আপুনি আহিব নহয়। স্কুল পাতি দিছোঁ, এতিয়া আকৌ পঢ়িবলৈকো কাবৌ কৰিব লাগিল নে ?

প্ৰভা—প্ৰথম অৱস্থাত যেই সেই সজ কাম কৰিবলৈ যত্ন কৰিব লাগে ; এবাৰ তৰি ল'ব পাৰিলেহে পিচত নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰি।

চেক্ৰেটাৰী—বাৰু আগেয়ে দেখা যাওকচোন কিনো হয়।

তাৰ পিচত তেওঁ নীৰৱে প্ৰভালৈ চাই থাকিল। বহুত বেলি তেনেকৈ থকাৰ পিচত ক'লে,—"হেৰা, তোমাৰ সাজপাৰবোৰ চকুত লগা নহয় হে। চেমিজটোৰ ওপৰত ৰিহামেখেলা পিন্ধি তেনেকৈ আপচু কৰিছা ; পাতল বগচৰা শাৰী এখন তোৰা হ'লে কেনে ধুনীয়া দেখা গ'ল-হেঁতেন। এইকৈ ৰিহাখন নলবা ; সেইখন মোৰ চকুত বৰ বেয়া লাগে!"

প্ৰভা—সাজ-পাৰ কেনে হ'ব লাগে, সেইটো পিন্ধোতাৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আপুনি মোক সেই বিষয়ে কোনো উপদেশ নিদিয়াই ভাল। স্কুলৰ সম্পৰ্কে উপদেশ হে মই আপোনাৰ পৰা আশা কৰোঁ।

চেক্ৰেটাৰী—তোমাৰ মুখখন যেনে সুন্দৰ, নামটো যেনে মনমোহা, কথাবোৰো তেনে সোৱাদ লগা ; কিন্তু তোমাৰ যেনে স্ফুৰ্ত্তি থকা উচিত আছিল, তেনে নাই ; মনটো কিছু ঙৰা। মোৰ মতে তুমি মাজে-সময়ে দুই-এক 'পেগ' হুইস্কি খোৱা উচিত।

প্ৰভা—আপোনাক এইবোৰ কথা লাগিছে কেলেই? স্কুলৰ কেনেকৈ উন্নতি হ'ব, তাৰ চিন্তা কৰক।

চেক্ৰেটাৰী—তোমাৰ সাজ-পাৰৰ, হাঁহি-ধেমালিৰ উন্নতি হ'লেই স্কুলৰো উন্নতি হ'ব।

"বাৰু তেন্তে, এতিয়া যাওক"—এই বুলি প্ৰভা ভিতৰলৈ যাবলৈ উঠিল। প্ৰভাক উঠা দেখি চেক্ৰেটাৰীও উঠিল আৰু আগ বাঢ়ি ক'লে,—"নাযাবা, এখন্তেক বহা, নাযাবা"।

"মোৰ কাম আছে, ৰন্ধা-বঢ়া কৰিব লাগে"—এই বুলি চেক্ৰেটাৰীৰ অনুৰোধ উপেক্ষা কৰি প্ৰভা ৰান্ধনি ঘৰলৈ গ'ল।

সিমানতো গকুলচন্দ্ৰ প্ৰায় এঘণ্টা সময় অকলৈ বহি থাকি হে উঠিল।

ইয়াৰ পিচত তেওঁ সদায় আহিবলৈ ধৰিলে আৰু ওপৰত কোৱাৰ নিচিনা কথা-বাৰ্ত্তাও চলিবলৈ ধৰিলে। দিন যিমানেই যাবলৈ ধৰিলে, সিমানেই প্ৰভাও তেওঁৰ কথা শুনাত অভ্যস্ত হৈ আহিল।

এই দুজন দৈনিক অভ্যাগতৰ বাহিৰেও মাজে মাজে বহুতো মানুহৰ প্ৰভাৰ ঘৰলৈ সমাগম হৈছিল; তাৰ ভিতৰত কৃষ্ণ-কুমাৰ, কমলচন্দ্ৰ, তপেশ্বৰ আৰু গদাধৰ প্ৰধান। এওঁলোকৰ কথা-বাৰ্ত্তা সিমান অসংযত নহয়; তেওঁলোকে স্কুলসম্বন্ধীয় আলোচনাৰ ভিতৰেদিহে প্ৰভাৰ ৰূপ-যৌৱনৰ কাল্পনিক আস্বাদ গ্ৰহণ কৰে। তেনে হোৱাৰ ঘাই কাৰণ হৈছে – তেওঁলোক প্ৰভাৰ তালৈ আহিলে সান্ধ্য-সম্মিলনৰ আগতে আহে। সেই কাৰণেই কিছু প্ৰকৃতিস্থ দেখা যায়। সৰ্ব্বানন্দৰ গৃহিণীৰ লগত অলপ দিনৰ ভিতৰতে প্ৰভাৰ বন্ধুতা জন্মিল আৰু দুয়ো দুয়োৰে ঘৰলৈ আহি গৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। সেই দেখিয়েই হ'ব পায়, সৰ্ব্বানন্দ প্ৰভাৰ ঘৰলৈ নাহিছিল; মাজে-সময়ে তেওঁৰ ঘৰতে কথা-বতৰা পাতিছিল মাথোন।

আৰু এজন মানুহ প্ৰভাৰ ঘৰলৈ প্ৰায়ে আহিছিল, তেওঁ মহেশচন্দ্ৰ। তেওঁৰ ঘৰ বঙ্গদেশত, কিন্তু আজি বহুত বছৰ ইয়াতে বাস কৰিছে। তেওঁৰ বিয়া হোৱা আজি তিনি বছৰমান হৈছে, আৰু ঘৈণীয়েকো লগতে আছে। তেওঁৰ আচল ব্যৱসায় হৈছে 'ফটোগ্ৰাফি', তাৰ বাহিৰে সঙ্গীত আৰু চিত্ৰবিদ্যাতো তেওঁৰ হাত আছে। তেৱেঁই বস্তাৰ চিত্ৰ আৰু সঙ্গীত-শিক্ষক। তেওঁ কেনেকৈ প্ৰভাৱতীৰ ওচৰ চাপিল, তাক অলপ বহলাই কোৱাৰ প্ৰয়োজন।

পূৰ্ব্বেই কোৱা হৈছে যে বস্তাই প্ৰথম দিনাই প্ৰভাৰ ওপৰত

'ফটো' তোলাৰ কথা উত্থাপন কৰিছিল। পিচতো এই কথা তেওঁ এদিনো পাহৰা নাছিল। এনেকৈ কওঁতে কওঁতে শেহত প্ৰভা 'ফটো' তোলাবলৈ মান্তি হয়। ৰম্ভাই 'ফটো' তুলিবৰ নিমিত্তে মহেশ্চন্দ্ৰক মাতি পঠিয়ায়। 'ফটো' স্কুলতে তোলা হৈছিল,—এখন প্ৰভাৰ, এখন ৰম্ভা আৰু প্ৰভাৰ, আৰু এখন ছাত্ৰীৰে সৈতে প্ৰভাৰ।

ইয়াৰ পিচত আজি 'ফটো'ৰ আৰ্হি দেখুৱাবলৈ, কালিলৈ কেনে "বৰ্ডাৰ" দিব তাক সুধিবলৈ—এই অনুক্ৰমে মহেশচন্দ্ৰ প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। শেহত 'ফটো'ৰ কথা এৰি আন কথা-বতৰা পাতি সময় কটাবলৈকো সুবিধা কৰি ললে। প্ৰথমেই এদিন এনেকৈ আৰম্ভ কৰিলে, —"স্কুলত চিত্ৰ আঁকিবলৈকো শিকাব লাগিব নহয়, আপুনি জানো চিত্ৰাঙ্কণ জানে ?"

প্ৰভা—মই যি অলপ-অচৰপ জানো তাকেই শিকাব লাগিব।

মহেশ—যদি কেতিয়াবা কিবা টান পায়, মোক জানিবলৈ দিব, মই আপোনাক সাহায্য কৰিবলৈ পালে সুখী হ'ম।

প্ৰভা—বাৰু যদি কেতিয়াবা তেনে আৱশ্যক হয় তেতিয়া জনোৱা যাব।

মহেশ—স্কুলত সঙ্গীতো শিকাব লাগিব নহয়; বোধকৰোঁ আপুনি গান বাজনা ভালকৈ জানে।

প্ৰভা—ভালকৈ জানো বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ; তেও দুই এটা গান আৰু গত শিকাব পাৰিম।

মহেশ—ইয়াতো আপোনাৰ আৱশ্যক হলে মই সাহায্য কৰিব পাৰিম। চাও বাৰু আপোনাৰ হাৰ্ম্মোনিয়মটো আনকচোন।

প্ৰভাই হাৰ্ম্মোনিয়মটো আনি দিলে। মহেশে এটা গত বজালে। তাৰ পিচত বাদ্যৰ লগত সুৰ মিলাই গাবলৈ ধৰিলে, —

মনোমোহিনি! প্ৰাণতোষিণি! অৰূপ-ৰূপিণি!
লোৱাঁ মোৰ প্ৰেমময় প্ৰাণ;
প্ৰাণৰ লগৰী বুলি, প্ৰেমৰ লহৰী তুলি,
গোৱাঁ মধু মিলনৰ গান।
(তুমি) বিজুলী-লগত মিলি মাৰা হাঁহি একোবাৰ
ফুৰা নাচি মলয়াৰ আগে আগে অনিবাৰ,
পুৱাতে উষাৰে খেলা, জিৰোৱা দুপৰ বেলা
নিশা ধৰে জোনায়ে যোগান।
ফুলৰ বুকত শোৱা মউটুপি চুহি খোৱা
নিয়ৰত কৰা নিতে স্নান।
মাধৈমালতী তুমি দেহা কোমলতাময়,
আদৰমালতীজুপি ছুলে পৰি যোৱা ভঁয়,
ৰূপত ফুলৰ হাঁহি, সুৰত কানুৰ বাঁহী,
নিশ্বাসত কুসুম সুঘ্ৰাণ।
আঁচলত নাচে তৰা, হাঁহিত অমিয়া ভৰা,
চাৱনত চকে মোৰ প্ৰাণ।
বুৰাম তোমাক নিতে ঢালি ধাৰা প্ৰণয়ৰ,
দিম দিনে দুগালত দুটি চুমা চেনেহৰ,
কোনেও নজনাক'ই হিয়াৰ আঁৰতে লই
দিম মোৰ যিবা আছে দান।
হোৱাঁ হৃদয়ৰ ৰাণী, শুনোৱাঁ প্ৰেমৰ বাণী,
হওঁ এটি মিলি দুটি প্ৰাণ।

গীত শেষ হ'লত মহেশে সুধিলে,—'কেনে লাগিল?'

প্ৰভা—ভাল লাগিছে। সাধাৰণতঃ প্ৰণয়-সঙ্গীত মোৰ সিমান ভাল নালাগে; কিন্তু ইয়াত পাৰ্থিব প্ৰেমৰ গোন্ধ নাই, ই এটা

আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ প্ৰবাহ, সেই কাৰণেই বেচি ভাল লাগিছে। গানটো কোনোবা কাকতত পোৱা যেন পাইছিলোঁ। ইয়াৰ ৰচক কোন ?

এই প্ৰশ্নটোত মহেশ বিষণ্ন হল। প্ৰভাই গায়কক ধন্যবাদ নিদি ৰচকক হে দিলে। তেওঁ অলপ চিন্তা কৰি ক'লে,—"তেহেলেই যেয়ে লিখক, ভালকৈ গাব জানিলে যেই সেই গানেই ভাল লাগে। নহয় জানো ?"

প্ৰভাই ক'লে,—"হওঁতে সেইটো হয়।"

মহেশ—অনুগ্ৰহ কৰি আপোনাৰ গান এটা শুনাব জানো ?

প্ৰভা—এতিয়া সময় নাই আৰু মই ভালকৈ নাজানোও ; সেই কাৰণে ক্ষমা কৰিব।

মহেশ—বুজিছোঁ, আপুনি মোৰ আগত গান গাবলৈ লাজ কৰিছে ; কিন্তু আপোনাৰ নিচিনা শিক্ষিতা মহিলাৰ এনে দুৰ্ব্বলতা থকা নিতান্ত অনুচিত। যাৰ মন পবিত্ৰ, সি সকলোতে পবিত্ৰতা দেখিবলৈ পায়।

প্ৰভাই সঁচাকৈয়ে গান গাবলৈ লাজ কৰিছিল ; কিন্তু মহেশৰ কথা শুনি দুৰ্ব্বলতা প্ৰকাশ হোৱাব ভয়ত অগত্যা হাৰ্ম্মোনিয়মটো লৈ গীত ধৰিলে :—

অনিত্য জীৱন, অনিত্য যৌৱন,
মায়াৰ মোহিনী ছলনা।
ত্যাগ অমৰত্ব, মানৱ-মহত্ত্ব,
ত্যাগতে স্বৰগ-সাধনা।
নাৰকী গুৰুৰ শুনি ফুচুলনি,
তেও ডুবে জীৱ ভৱিষ্য নুগুণি ;
ভব-জলধিত মজে বান্ধি লই
গলত বিষয়-বাসনা।

কৃপা কৰি প্ৰভু, জ্ঞান-জ্যোতি ঢালি,
মোহ-অমানিশা ঘুচোৱাঁ সমূলি,
তুমি কৃপাময়, কৰ্ত্তা জ্যোতিৰ্ম্ময়,
জগৎ তোমাৰে ৰচনা ।

গীত শেষ হ'লত মহেশে ক'লে—"বেচ সুন্দৰ হৈছে। আপোনাৰ সুৰ বাদ্যৰ লগত সুন্দৰকৈ খাপ খাইছে। কিন্তু গানটোৰ ভাব ভাল নহয়, ই সংসাৰী মানুহৰ উপযোগী নহয়, সন্ন্যাসীৰ হে উপযুক্ত। বাৰু এতিয়া থাকক, মই আপোনাক কেইটামান অতি সুন্দৰ গান গাব আৰু বজাবলৈ শিকাম।"

মহেশে তেতিয়া সেই দিনাৰ নিমিত্তে বিদায় ল'লে; কিন্তু সেই দিনাৰ পৰা দিনৌ আহিবলৈ ধৰিলে।

এওঁলোকৰ বাহিৰেও মাজে মাজে বহুতো মতা আৰু তিৰুতা মানুহ প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহি গৈ আছিল। মুঠতে নগৰৰ এচুকত থকা এই প্ৰায় নিৰ্জ্জন ঠাই ডোখৰ প্ৰভাৰতো অহাৰ অলপ দিনৰ পিচতে ভয়ানক জনপূৰ্ণ হৈ উঠিল।

চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ আহুকাল

দিন যিমানেই যাবলৈ ধৰিলে, দীনবন্ধুৰ আহুকালো সিমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। প্ৰথমতে প্ৰভাৰ ঘৰলৈ মানুহৰ ঘন সমাগম দেখি, বিশেষকৈ তাৰ ভিতৰৰে সকলোৰে জনা-শুনা চৰিত্ৰহীন কেইজনমানৰ প্ৰখৰ গতি দেখি দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল। পঞ্চচক্ৰেত ভগবানো ভূত হয় বুলি তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল; সেইবাবে এনে মানুহৰ সংস্পৰ্শত যদি প্ৰভাৰ মতি-গতিৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়, তেন্তে তেওঁৰ অশেষ সাধনাৰ ফল বিদ্যালয়খনি শিক্ষাশ্ৰম নহৈ পাপাশ্ৰমত পৰিণত হব বুলি তেওঁৰ আশঙ্কা হৈছিল। এই অৱস্থাত কি কৰা উচিত বহুত ভাবিও তেওঁ স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। একেটা মাত্ৰ সংস্কাৰৰ উপায় আছিল —পুনৰায় এখন সভা আহ্বান কৰি, নিয়ম-প্ৰণালীৰ সালসলনি ঘটাই তেওঁ নিজে চেক্ৰেটাৰীৰ বাব লোৱা; কিন্তু তেনে কৰিবলৈ তেওঁৰ ইচ্ছা নাই। কিয়নো এই সংস্কাৰৰ আৱশ্যকতা দেখুৱাব খুজিলেই বৰ্ত্তমান চালকসকলৰ কাৰ্য্যত দোষ উলিয়াব লাগিব, কিন্তু পৰৰ দোষ খুচৰি উলিওৱা তেওঁৰ স্বভাৱ নহয়। আকৌ তেওঁ নিজে চেক্ৰেটাৰী হলে, এদল ক্ষমতাপন্ন মানুহ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়াৰ সম্ভৱ। তেতিয়াও স্কুলৰ ভৱিষ্যৎ উজ্জ্বল হ'ব নোৱাৰিব। ব্যক্তিগত কাৰ্য্যত আনৰ মতামতলৈ অপেক্ষা কৰা যদিও দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ নহয়, তথাপি এনে ৰাজহুৱা কাৰ্য্য গাৰ বলেৰে কৰিবলৈ তেওঁ ইচ্ছা নকৰে। এইবোৰ ভাবি-চিন্তি তেওঁ বিমোৰ হৈ পৰিল।

দ্বিতীয়তে তেওঁৰ আহুকালৰ কাৰণ হ'ল আলহী। আজিকালি

তেওঁৰ ঘৰলৈ ইমান মানুহ আহে যে তেওঁ ঘৰত থকা সময়ত একোকে কৰিব নোৱাৰে। যেতিয়াই তেওঁ ঘৰলৈ আহে, তেতিয়াই দেখে তেওঁৰ চ'ৰাত মানুহ আছেই। এই মানুহবিলাকৰ বেচি ভাগেই কলেজ এৰি আহি ঘৰত বহি থকা ডেকা আৰু কেইজনমান পৈতৃক সম্পত্তিৰ ওপৰত খাই সময় কটাবলৈ উপায় বিচৰা অল্পশিক্ষিত ডেকা-ডাঙৰীয়া। এওঁলোকৰ কেইজনমানৰ লগত দীনবন্ধুৰ আগেয়ে আলাপ-পৰিচয় পৰ্য্যন্ত নাছিল; কিন্তু এতিয়া তেওঁলোকে দীনবন্ধুৰ ঘৰ খোৱা আৰু শোৱাৰ সময়তহে এৰে। সকলো সময়তে তেওঁলোকৰ আলোচ্য বিষয় প্ৰভাৱতী; লগে লগে চেক্ৰেটাৰী আৰু আন যি সকলৰ শুভাগমন হয় তেওঁলোকৰ বিষয়ে বিবিধ ৰসৰ বিবিধ কাহিনী। দীনবন্ধুৱে প্ৰথমতে এওঁলোকক সাদৰেৰে অভ্যৰ্থনা কৰিছিল; কিন্তু শেহত তেওঁলোকৰ মতি-গতি দেখি তেওঁ অত্যন্ত বিৰক্ত হৈ উঠিল। এদিন তেওঁ স্পষ্টভাৱেই ক'লে,—"ডাঙৰীয়াসকল, আজি মই আপোনালোকক একেষাৰ কথা ক'ব লগাত পৰিলোঁ; আশা কৰোঁ, তাৰ বাবে মোক খং কৰি বা গালি পাৰিয়েই ক্ষান্ত নহৈ আপোনালোকে অলপ গভীৰভাৱে চিন্তা কৰি চাব। আপোনালোকৰ কাৰ্য্যৰ পৰা স্পষ্টকৈ বুজা গৈছে যে খোৱা আৰু শোৱাৰ বাহিৰে আপোনালোকৰ নিৰ্দ্দিষ্ট কৰ্ত্তব্য আৰু একো নাই; সেই কাৰণেই বাকী সময়খিনি কটাবলৈ উপায় বিচাৰি ফুৰিব লগা হৈছে। নিষ্কৰ্ম্মাৰ অন্তৰ পাপ চিন্তাৰে মলিন বুলি আপোনালোকে সদায় শুনি আহিছে। হয় নে নহয় ভাবি চাওক। ইমান দিনে আপোনালোকৰ মুখৰ পৰা পাপকাহিনী আৰু কুৎসিত পৰামৰ্শৰ বাহিৰে এটিমানো পুণ্য কথা, সজ পৰামৰ্শ ওলাইছে নে? আপোনালোকৰ যথেষ্ট সময় আছে, অথচ কৰিবলৈ কাম নাই। সেই সময় সজ কাৰ্য্য, সজ আলোচনাত নলগায় কিয়? আজি-কালি গাৱেঁ-ভূয়ে কিমান

৭

বেমাৰ-উমাৰ হৈছে। আপোনালোকে আন কৰিব নোৱাৰে, অন্ততঃ ফুৰাব লগতে দুই এখন গাৱঁত বেমাৰৰ সময়ত কেনে সতৰ্কতা ল'ব লাগে, তাৰ বিষয়ে মানুহক দুটা উপদেশ দিব পাৰে; স্বাস্থ্যৰক্ষা সম্পৰ্কে দুই-চাৰি কথা বুজাই দিব পাৰে। তাৰ পৰা আপোনালোকৰ কোনো ক্ষতি নহয়, অথচ বহুতো মানুহৰ উপকাৰ হ'ব। তাকে নকৰি কাৰ ঘৰলৈ কোন গ'ল, কোনে কাৰ কাণত ফুচফুচালে, কোনে গান গালে,—এইবোৰ কথাৰ আলোচনা কৰি আপোনালোকে নিজৰেই হওক বা পৰৰেই হওক, কাৰ কি উপকাৰ কৰিবলৈ গৈছে? সেই কাৰণে আপোনালোকক কওঁ—যদি কিবা সজ পৰামৰ্শ, সজ চৰ্চা কৰিবলৈ ঠাই লাগে, তেন্তে মোৰ ঘৰ সদায় মুকলি পাব; কিন্তু কোনোমতেই মোৰ ঘৰক পাপ-উপাসনাৰ ঠাই কৰিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তদুপৰি মোৰ শাসনত কেইবাটাও ছাত্ৰ আছে; আপোনালোকৰ আদৰ্শই সিহঁতক লক্ষ্যভ্ৰষ্ট কৰাৰ সম্ভাৱনা।

দীনবন্ধুৰ কথাত বেজাৰ পাই আলহীদল সেই দিনা সোনকালে উঠিল আৰু বাটে বাটে দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে বহুতো কথা আলচি গ'ল, কিন্তু এজন কি দুজনৰ বাহিৰে বাকীকেইজন পিচদিনাৰ পৰাই আকৌ আহিবলৈ ধৰিলে। আলোচনাও আগৰ দৰেই চলিয়েই থাকিল।

তৃতীয় আহুকালটো বৰ ডাঙৰ, তাৰ প্ৰকৃত অৱস্থাটো দীনবন্ধুৱে নিজেও ভালকৈ বুজা নাছিল।

দীনবন্ধু কেতিয়াও পাৰ্থিব প্ৰেমত পৰা নাছিল। তেওঁ কত ঠাইত ফুৰিছে, কত যুৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিছে, কত জনে নিজ নিজ কন্যাৰ 'ফটো' পঠিয়াই দি বিবাহ প্ৰস্তাৱ কৰিছে, তাৰ সীমা নাই; কিন্তু তেওঁ আজিলৈকে কাৰো মুখলৈ মুগ্ধনেত্ৰে চোৱা নাই, কাৰো মুখ দেখি তেওঁৰ অন্তৰত সাঁচ বহা নাই, হৃদয় আলোড়িত হোৱা নাই, কাৰো মুখ এবাৰ দেখাৰ পিচত দ্বিতীয়বাৰ দেখিবলৈ তেওঁৰ আগ্ৰহ জন্মা নাই। বিবাহৰ

বিষয়ে তেওঁৰ মত উমাকান্তৰ লগত আলাপত প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁৰ মত আছিল—স্বামী-ভাৰ্য্যাৰ অস্তিত্ব বেলেগ দেখা গলেও প্ৰকৃততে এক অৱয়বৰেই ভাগ মাথোন। তেওঁলোক য'তে থাকক, পৰস্পৰৰ প্ৰতি অজ্ঞাতভাৱেই এটা আকৰ্ষণ অন্তৰ্নিহিত থাকে। যেতিয়ালৈকে ইটিয়ে সিটিক শৰীৰী অৱস্থাত দেখা নাপায়, তেতিয়ালৈকে কল্পনাৰাজ্যত বিচাৰি লয় আৰু সেই মানস-প্ৰতিমাকে প্ৰেম বিলাই নিজৰ পূৰ্ণতা অনুভৱ কৰে। তাৰ পিচত যেতিয়া তেওঁলোকৰ সশৰীৰে সাক্ষাৎ ঘটে, তেতিয়া মুহূৰ্ত্তৰ ভিতৰতে দুয়োখনি হৃদয় কঁপি উঠে; কল্পনাৰ চিত্ৰ দিঠকত পাই সুপ্ত আকৰ্ষণ সজাগ হৈ উভয়কে একত পৰিণত কৰে। কেতিয়াবা ঘটনাচক্ৰৰ প্ৰবল ঠেলাত দুয়োৰো দৈহিক মিলন ঘটাত বাধা জন্মিব পাৰে; কিন্তু আধ্যাত্মিক মিলনে কোনো বাধা-বিঘিনিলৈ ভয় নকৰে।

যিদিনা প্ৰভাৱতীৰ লগত দীনবন্ধুৰ প্ৰথম সাক্ষাৎ ঘটে, সেইদিনা তেওঁৰ প্ৰাণত এটা নতুন ধৰণৰ স্পন্দন হৈছিল; সেই মুখ আকৌ চাবলৈ তেওঁৰ আগ্ৰহ জন্মিছিল, কিন্তু কিয় তেনে হৈছিল, কিয় তেওঁৰ চিৰকলীয়া অভ্যাসৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছিল, তেৱোঁ তাক সঠিককৈ বুজা নাছিল। কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰত যে সেই দিনা কিবা এটা অস্বাভাৱিক আলোড়ন হৈছিল, সেইটো তেওঁ বোধকৰোঁ, অনুমান কৰিছিল। সেইদিনা তেওঁ এই কবিতাটো লিখিলে :—

অতিথি

আজি বসন্তৰ প্ৰথম পুৱাতে
কিশলয়-কোমল হাতেৰে;
কোনে যেন পৰশিলে দেহা,
সাৰ পাই উঠিলোঁ বণ্ডেৰে

সন্ধাগত জুৰালে নয়ন
দিঠকৰ ৰূপৰ পোহৰে ;
প্ৰাণ-মন নিলে মোৰ কাঢ়ি,
হলোঁ থৰ পুতলাৰ দৰে !

আহি ধীৰে নবীন অতিথি,
হৃদয়ৰ মেলিলে কপাট ;
অন্তৰৰ নিভৃত কোণত
প্ৰবেশিল,—নীৰৱ নিমাত

ব্যক্ত হ'ল চকুৰ ঠাৰত
ভাবময়ী প্ৰাণৰ কাহিনী ;
নিশ্বাসত বাজিল ৰিণিকি
কি যে আহা ললিত ৰাগিনী !

খেদিবৰ নৱল শকতি,
নিৰ্ঝৰিণী বলে আবেগৰ ;
চিৰকাল ৰাখিম যতনে
নৱাগত অতিথি প্ৰাণৰ ।

কিন্তু ইমানতেই শেষ নহয়। যদিও তেওঁ কাৰো আগত একো কোৱা নাছিল, যদিও প্ৰভাক কোনো প্ৰকাৰৰ সঙ্কেত দিয়া নাছিল, আন কি, প্ৰভাৰ লগত তেওঁৰ ঘৰতো সাক্ষাৎ কৰিবলৈ আপত্তি কৰিছিল, তথাপি প্ৰভাৱতীৰ যাতে মঙ্গল হয়, তাৰ নিমিত্তে তেওঁ সকলো সময়তে চিন্তা কৰিছিল। যদিও প্ৰাণীমাত্ৰৰেই মঙ্গল চিন্তা

কৰা দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ, তথাপি প্ৰভাৰ বিষয়ে চিন্তাত যেন কিবা অলপ বিশেষত্ব আছিল।

প্ৰভাক তেওঁৰ আদৰ্শমতে গঢ়ি তুলিবলৈ তেওঁ যি আশা ৰাখিছিল, হৈ যোৱা ঘটনা তাৰ মাজত সোমোৱাত সেই আশা ক্ৰমশঃ ক্ষীণ হৈ আহিল। তথাপি কেনেকৈ প্ৰভাক প্ৰলোভনৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব, কেনেকৈ ষড়যন্ত্ৰৰ হাত এৰুৱাই, প্ৰভাক অবাটে নোযোৱাকৈ ৰাখিব, তাৰ উপায় উলিয়াবলৈ তেওঁ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাক সতৰ্ক কৰি দিবৰ মনেৰেই তেওঁ সেইদিনা "ভাৰতীয় নাৰীৰ স্বাধীনতা" শীৰ্ষক কিতাপখন পঠিয়াই দিছিল।

এমাহমানৰ মূৰত প্ৰভাই কিতাপখন ঘূৰাই দিলে আৰু লগতে এখন চিঠিও পঠিয়ালে। চিঠিখন পঢ়ি দীনবন্ধুৱে এটা হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। চিঠিখন তেওঁৰ কিতাপৰ সমালোচনা মাত্ৰ। দীনবন্ধুৱে ভাবিলে,—প্ৰভাৰ ঘৰলৈ যোৱা মানুহবিলাকৰ মতামতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই তেওঁ এই চিঠি লিখিছে। চিঠিখনত যিবোৰ কথা আছিল, তাৰ ভিতৰত এই কেইটা প্ৰধান :—

(১) "আপুনি স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ সীমাটো যিমান ঠেকাই ধৰিছে সি কেতিয়াও যথেষ্ট হ'ব নোৱাৰে। সকলোৱে লগত মাক বাপেক বা ককায়েকক লৈ ফুৰাব নোৱাৰে; তেনেহলে আপোনাৰ মতে তেনে তিৰুতা ঘৰতে সোমাই থাকিব লাগিব নে কি? তাই শিক্ষালাভ কৰিবলৈ নাইবা নিলগত কাম কাজ কৰিবলৈ অনুপযুক্ত নে? যদি নহয়, তেন্তে তেনে তিৰুতা অকলৈ ফুৰিলে উপায় কি? বিলাতত মত তিৰুতা সকলো সমান, তাৰ তিৰুতা আটাইবোৰ চৰিত্ৰহীনা নে?

(২) "বিবাহ সম্পৰ্কে আপুনি তিৰুতাক যিমানখিনি স্বাধীনতা দিছে, আৰু যিমানখিনি অভিভাবকলৈ থৈছে, সিও মোৰ মতে ঠিক

নহয়। অভিভাবকৰ মত নহলেও শিক্ষিতা ডেকা-গাভৰুৰ বিয়া হবলৈ দিয়া উচিত; বিলাতডো তেনে হয়।"

(৩) "যি মতা মানুহৰ লগত নিৰ্ভীকভাবে কথা পাতিব পাৰে, তেনে তিৰুতাৰ যদি মতাৰ লগত নিভৃত স্থানতো আলাপ হয়, তথাপি কিবা দোষ ঘটিব পাৰে বুলি মই ভাবিব নোৱাৰোঁ।"

সামৰণিত লিখিছিল :—"আপোনাৰ পবিত্ৰ চৰিত্ৰ, • নিঃস্বাৰ্থ দেশভক্তি প্ৰভৃতিৰ বাবে সকলোৱে ভক্তি কৰে, ভাল পায়। ময়ো আপোনাক অন্তৰে সৈতে ভাল পাওঁ, ভক্তি কৰোঁ। সেই দেখি হে মোৰ মনোভাব স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিবলৈ সাহ কৰিছোঁ। যদি তাত কিবা দোষ হৈছে ক্ষমা কৰিব।"

প্ৰভাৱতীৰ প্ৰথম চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ বিষয়ে যেনেকৈ ভাবিছিল, এই চিঠি পঢ়ি তাতকৈ বহুতো বেলেগ দেখিলে। তেওঁ ভাবিলে নিশ্চয় প্ৰভাক গকুলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতি ষড়যন্ত্ৰকাৰীদলে জালত পেলাবলৈ যত্ন কৰিছে; তেওঁলোকৰ বুজনিতেই প্ৰভাই তেওঁৰ মতৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ স্থিৰ কৰিছে। কিন্তু প্ৰভাক তেনেকৈ চলিবলৈ এৰি দিলে হয়তো তেওঁৰ কিবা অমঙ্গল ঘটিব পাৰে,—পতন হ'ব পাৰে। আন যি হওক, দীনবন্ধুৱে প্ৰভাক ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন কৰাটো তেওঁৰ কৰ্ত্তব্য বুলি স্থিৰ কৰিলে। প্ৰভাৰ পত্ৰৰ উত্তৰ স্বৰূপে তেওঁ এই চিঠিখন লেখিলে :—

ওঁ

সুচৰিতে,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মোৰ বিশ্বাস হৈছে—তুমি মোৰ কিতাপখন ভালকৈ পঢ়ি চোৱা নাই; ওপৰে ওপৰে অ'ত ত'ত চাইছা মাত্ৰ।

নহলে তুমি এতিয়া কৰা প্ৰশ্ন কেইটা কৰিব নালাগিলহেঁতেন। সেই আটাই কেইটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তাতে আছে।

তোমাৰ প্ৰথম আপত্তি—স্বাধীনতাৰ সীমা বৰ ঠেক হৈছে। দেশ, কাল, পাত্ৰ অনুযায়ী যে সেই সীমা ঠেক বা বহল হোৱা উচিত, তাক মই আগৰ চিঠিতে দেখুৱাইছোঁ। তুমি বিলাতৰ স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ কথা কৈছা, কিন্তু আমাৰ দেশ যে বিলাত নহয়, সেইটো পাহৰা কিয়? তাত কেঁচুৱাৰ পৰা বুঢ়ালৈকে সকলো মতা-তিৰুতা একেলগে ফুৰিব পাৰে; যাৰে তাৰে লগত কথা-বতৰা পাতিব পাৰে। সেইকাৰণে তাত একো নতুনত্ব নাই, সি এটা দেশীয় প্ৰথা মাথোন। কিন্তু আমাৰ দেশত মতা-তিৰুতা সদায় বেলেগে থকা, বেলেগে ফুৰা-চকাই নিয়ম; সেইকাৰণে হঠাৎ তাত ব্যতিক্ৰম ঘটিলে সি সকলোৰে চকুত পৰে, আৰু আন পিনে মতা-তিৰুতাৰ তেনে সমাগমৰ প্ৰচলন নথকাত যেয়ে সেয়ে আত্মসংযম কৰিব নোৱাৰে। আকৌ তোমাৰ কথাৰ পৰা যেনে বুজা গৈছে, তুমি বিলাতী স্ত্ৰী-স্বাধীনতাক ঠিক উদণ্ডীয়া গৰুৰ স্বাধীনতাৰ শাৰীত ধৰিছা, আচলতে কিন্তু তেনে স্বাধীনতা কোনো সভা সমাজত নাই। বিলাতৰ ভাল মানুহৰ তিৰুতাই নিজৰ স্বামী বা আত্মীয় মানুহ, নাইবা দাস-দাসী অথবা শৰীৰ-ৰক্ষী লগত নোলোৱাকৈ কেতিয়াও দেশ বিদেশত নুফুৰে। আমাৰ দেশতো যিসকল ব্ৰহ্মবাদিনীয়ে পূৰ্ব্বকালত সভা-সমিতিত যোগ দিছিল, তেওঁলোকেও নিজৰ স্বামী বা আপোন মানুহ লগত লৈহে তেনে কৰিছিল। ইয়াৰ লগতে আৰু এটা কথা মনত ৰখা উচিত যে আমাৰ মানুহ এতিয়া আগৰ দৰে শিক্ষিত নহয়, তিৰুতা দেখিলে সম্মান দেখুওৱা দূৰৰ কথা, যাকে তাকে সকাম দৃষ্টিপাত কৰাহে দেখা যায়। তুমি বিলাতৰ কথা কৈছা, কিন্তু তাৰ অশিক্ষিত

নাইবা অসংযত দলৰ স্বাধীনতাৰ পৰা কি কুফল ফলিছে তাক জানা নে? উদণ্ডীয়া গৰুৰ স্বাধীনতাৰ নিচিনা স্বাধীনতা এইদলৰ ভিতৰত আছে আৰু তাৰ লগৰীয়া পাপ-ব্যভিচাৰৰ বিষাক্ত ফলেই বিলাতত অসংখ্য জাৰজাশ্রমৰ সৃষ্টি কৰিছে। আমাৰ পুণ্যভূমি ভাৰতক এনে পাপ-পুৰীত পৰিণত কৰিবলৈ কোনো বিজ্ঞলোকে ইচ্ছা কৰিব নোৱাৰে। সেই কাৰণেই মই কৈছোঁ, বৰ্ত্তমান সময়ত অন্ততঃ আমাৰ দেশত স্বাধীনভাবাপন্ন মহিলায়ো নিজৰ আত্মীয়-স্বজনৰ অনুপস্থিতিত যেই সেই মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখি চলা উচিত নহয়। তুমি কৈছা অভিভাবকক লগত লৈ ফুৰোৱা সকলোৰে পক্ষে সম্ভৱ নহয়, কিন্তু তেতিয়া হলেও আত্মৰক্ষাৰ উপযোগী নিয়ম-কাৰণৰ বশবৰ্ত্তিনী হৈ আবুৰ ৰাখি চলিব পাৰি। তুমিও যদি মই বান্ধি দিয়া নিয়মৰ তলতীয়া হৈ চলা, তেনেহলে সেই নিয়ম-বোৰেই তোমাৰ অভিভাবকৰ কাৰ্য্য কৰিব।

বিবাহ সম্পৰ্কেও মই আগেয়ে কোৱা কথাকে আকৌ কওঁ। বিলাতত বিবাহ বৰ-কন্যাৰ বাছনিমতে বেচিকৈ হয় সঁচা, কিন্তু তাৰ ফলতেই যে বিবাহবিচ্ছেদ আদালত স্থাপিত হৈছে, সিও সঁচা। তাৰ কাৰণ ডেকা-গাভৰুৰ নিৰ্ব্বাচনৰ সময়ত অকল ভোগ-লিপ্সা —ৰূপ-যৌৱনৰ আকৰ্ষণেই আন সকলো দোষ ঢাকি পেলায়। সেই দেখিয়েই বহুতো ক্ষেত্ৰত ভোগ-তৃষ্ণাৰ প্ৰথম উত্তেজনা মাৰ যোৱাৰ লগতেই আগেয়ে লুকাই থকা দোষবিলাক জল জল কৰে ওলাই পৰে, আৰু তাৰ ফলতেই আদালতৰ আশ্ৰয় লৈ এৰাএৰি হব লগা হয়। কিন্তু হিন্দুৰ বিবাহ তেনে দুদিনীয়া বান্ধোন নহয়। এবাৰ বিবাহ মন্ত্ৰ পঢ়ি চোৱা—সি কিমান উচ্চ! কিমান মহৎ! এই বিবাহে দুটি আত্মাৰ স্বকীয়া অস্তিত্ব এক কৰে। সেই কাৰণেই

অকল ৰূপ-যৌৱনৰ উন্মাদনাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ বিয়া কৰোৱা উচিত নহয়। এইবোৰ কাৰণতে মই কৈছিলোঁ যে আত্মতৃপ্তি-পৰিচালিত যুৱক-যুৱতীৰ নিৰ্ব্বাচনৰ ওপৰত সংসাৰৰ অভিজ্ঞতা থকা অভিভাৱকৰ অনুমোদন অতীব আৱশ্যকীয়। প্ৰকৃত শিক্ষিত আৰু জিতেন্দ্ৰিয় নহলে, নাইবা আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত নহলে যুৱক-যুৱতীৰ পাৰ্থিব প্ৰেম বহুতো অনৰ্থৰ মূল নহৈ নোৱাৰে।

আজি আৰু বেচি কথা নিলিখোঁ। আশা কৰোঁ, মোৰ কথাখিনি তুমি স্থিৰভাৱে এবাৰ ভাবি চাবা। ইতি।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদীনবন্ধু।

পঞ্চদশ অধ্যায়

প্ৰতাৰণা

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাৱতীৰ মনত নানা চিন্তা হবলৈ ধৰিলে ; তেওঁ বৈ বৈ চিঠিখন কেইবাবাৰো পঢ়িলে। কথাবোৰ তেওঁৰ মনত যুক্তিযুক্ত যেন বোধ হয়।

সেইদিনা দেওবাৰ আছিল। যদিও গকুলচন্দ্ৰ সাধাৰণতঃ সন্ধ্যাৰ পিচত হে প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহে, তথাপি দেওবাৰৰ দিনা কেতিয়াবা পুৱা বেলাও এবাৰ আহে। পুৱা বেলা আহিলে তেওঁক প্ৰায়েই প্ৰকৃতিস্থ দেখা যায়।

প্ৰভাৱতীয়ে তেতিয়া চিঠিৰ কথা ভাবি আছিল। তেওঁৰ চিন্তা ইমান গভীৰ আছিল যে কেতিয়া গকুলচন্দ্ৰ আহি সোমাল, তেওঁ তাৰ গমকে নাপালে। প্ৰভাক তেনে অৱস্থাত দেখি উকীলে মাত লগালে,—"কি হে ? দেখোন তপস্যাত মগ্ন ! কাৰ নিমিত্তে এই তপস্যা ?"

প্ৰভা চক্ খাই উঠি উকীলক বহিবলৈ ক'লে। উকীলে বহাৰ লগে লগে সুধিলে,—"হাতত সেইখন কি ?"

প্ৰভা—কিনো হব ! দেখিছেই নহয়, সেইখন চিঠি।

উকীল—কোনে দিছে ?

প্ৰভা—যেয়ে দিয়ক আপোনাৰ তাত প্ৰয়োজন কি ?

উকীল—তোমাৰেই বা কবলৈ আপত্তি কি ?

প্ৰভা—আপত্তি এয়ে যে এজনৰ চিঠি লৈ আনৰ লগত আলোচনা কৰা ভদ্ৰতা বিৰুদ্ধ।

উকীল—কোনে শিকালে তোমাক এনেবোৰ কথা! নিশ্চয় সেই দীনবন্ধুৱে। সি নিজে ভদ্ৰতাৰ নাম-গোন্ধ নাজানে, আকৌ লোকক ভদ্ৰতা শিকাবলৈ যায়!

প্ৰভাই বিৰক্তিৰ সুৰেৰে ক'লে,—"আপুনি যে মিছামিছিকৈ লোকক দোষাৰোপ কৰে, ইনো কোন দেশীয় ভদ্ৰতা?"

উকীল—মিছামিছিকৈ। সেইখন দীনবন্ধুৰ চিঠি নহয় নে? উস্! ইমান দিন তপস্বীৰ ভাও দি, এতিয়া প্ৰেমপত্ৰত ধৰিছে। এনে এটা ভয়ানক মানুহ মই দেখা নাই।

প্ৰভা—যাৰ মন যেনে সি আনকো তেনে দেখে।

উকীল—তুমি মোৰ ওচৰত লুকঢুক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছা কিয়? হাতে হাতে ধৰা পৰিছা, তথাপি ফাঁকি!

প্ৰভাৰ পেটে-পেটে খং উঠিল। শেহত আত্মসংবৰণ কৰি ক'লে,—"যদিও লোকৰ চিঠি দেখুওৱা ভদ্ৰতা-বিৰুদ্ধ, তথাপি যেতিয়া আপোনাৰ এনে কুৎসিৎ সন্দেহ হৈছে, চাওক এইখন দীনবন্ধুৰ প্ৰেমপত্ৰ।"

উকীলে চিঠিখন লৈ পঢ়িলে। তাৰ পিচত নীৰৱে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰভাই ক'লে—"পিচে, প্ৰেমপত্ৰ পঢ়া হ'ল নে?"

উকীল আগৰ দৰেই চিন্তামগ্ন হৈ থাকিল।

প্ৰভা—নামাতে দেখোন! কিনো ভাবিছে?

উকীল—দীনবন্ধুৰ উদ্দেশ্য কি তাকেই ভাবিছোঁ?

প্ৰভা—চিঠিত নো কি বুজিব নোৱাৰা উদ্দেশ্য ওলাল?

উকীল—দীনবন্ধুৰ নিশ্চয় এটা অসৎ উদ্দেশ্য আছে; নহলে এইদৰে যুক্তিহীন মিছা কথা নিলিখিলেহেঁতেন।

প্ৰভা—মিছা কথা! কোনবোৰ?

উকীল—তেওঁ কৈছে উদণ্ডীয়া গৰুৰ স্বাধীনতাৰ নিচিনা স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ বাবে বিলাতত জাৰজাশ্ৰম থাকিব লগা হৈছে; কিন্তু সেইটো মিছা। আমাৰ দেশত তেনে স্বাধীনতা নোহোৱাতো জাৰজ নোহোৱাকৈ আছে নে? ইফালে যে আমাৰ দেশত ভ্ৰূণহত্যা বেচিকৈ হয়, সেইটো হিচাব কৰকচোন। তেতিয়া হে ধৰা পৰিব ব্যাভিচাৰ ক'ত বেচি। আকৌ বিলাতত যুৱক-যুৱতীৰ নিৰ্ব্বাচন-মতে বিয়া হোৱাৰ পৰা এৰাএৰি হয় বুলিছে; কিন্তু আমাৰ দেশত অভিভাবকৰ বাছনিমতে বিয়া হৈও বহুতৰ ঘৰ গুচি বাঁহতল হৈছে। এৰাএৰি হবৰ সুবিধা হোৱা হ'লে, এইবোৰ মানুহ জানো একেলগে থাকিলহেঁতেন? মুঠতে বিলাতী নিয়মহে সংসাৰীৰ উপযোগী। তেওঁ কৈছে যুৱক-যুৱতীয়ে ভৱিষ্যৎ নাভাবি অকল ভোগ-লিপ্সাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ বিয়া কৰিহে পিচত এনেকৈ এৰাএৰি হয়: মই কওঁ সিও ভাল। সংসাৰী মানুহৰ উদ্দেশ্যই হৈছে সুখভোগ। যেনেকুৱা ভোগত যেতিয়া সুখ হয়, তেতিয়া তাকেই সাবটি ধৰা উচিত, আৰু আমনি লাগিলেই এৰি দি নতুন সুখৰ সন্ধান কৰা কৰ্ত্তব্য। একে বিধ আহাৰ সদায় খাই থাকিলে সি আমুৱায়; সেই দেখি ৰুচি বঢ়াবলৈ মাজে মাজে তাৰ সাল-সলনি ঘটাই থাকিলেহে স্বাস্থ্য ভালে থাকে। এই কথাটো আন বিষয়ত প্ৰয়োগ কৰি বিবাহত নকৰাটোৱেই আমাৰ সমাজত ভুল। সেই দেখিয়েই বিলাতৰ মানুহ সুখী, আমাৰ মানুহ সদায় অসুখী আৰু দেখাতেই আধামৰা আধাজীয়া। দীনবন্ধুৰ কথা শুনিলে তুমিও সংসাৰ-সুখৰ পৰা বঞ্চিত হৈ বাঁৰী-বামুণীৰ দৰে জীৱন নিয়াব পাৰিবা মাথোন। মোৰ মতে তেনে জীৱনতকৈ মৰণেই ভাল।

উকীলৰ কথাত প্ৰভাৱতীৰ পূৰ্ব্ব ভাবৰ কিছু পৰিবৰ্ত্তন হ'ল; তেওঁ কোনো উত্তৰ নিদি মৌন হৈ থাকিল।

উকীলে আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—"দীনবন্ধুৰ লগত তুমি কোনো

সম্পৰ্ক নৰখাই ভাল ; নহলে বিপদত পৰিবা। তাৰ নিচিনা এটা বক-ধাৰ্ম্মিক দেশখনতে নাই।"

প্ৰভা—ক'তা মই দেখোন আজিলৈকে তাৰ কোনো চিন পোৱা নাই।

উকীল—পাবা কেনেকৈ ? তোমাৰ চকুত ধূলি দিছে।

প্ৰভা—মই আপোনাৰ কথা একো বুজা নাই।

উকীল—তোমাৰ আমাৰ সম্পৰ্কে যে বহুতো বেয়া কথা মানুহে কাণাকাণি কৰিছে, সেইকথাতো জানা ?

প্ৰভা—অলপ অলপ শুনিছোঁ।

উকীল—এইবোৰ কথা কাৰ পৰা ওলাইছে গম পাইছা জানো ?

প্ৰভা—মই কেনেকৈ গম পাম ?

উকীল—মই অনুসন্ধান কৰি জানিব পাৰিছোঁ, এই সকলো কথা দীনবন্ধুৰ পৰা ওলাইছে। সি তাৰ ঘৰত দল গোটাই কিবা এটা ষড়যন্ত্ৰ পাতি এইবোৰ কথা চাৰিওফালে প্ৰচাৰ কৰোৱাইছে।

প্ৰভা—মোৰ বিশ্বাস নহয়।

উকীল—তোমাৰ বিশ্বাস নহব পাৰে, কিন্তু কথাটো হলে সঁচা।

প্ৰভা—তাৰপৰা তেওঁৰ লাভ কি ?

উকীল—লাভ কি কেনেকৈ ক'ম ? কিন্তু এইটো হ'লে ক'ব পাৰোঁ যে আমি ইয়ালৈ অহাৰ পৰা তাৰ কিবা এটা স্বাৰ্থত ব্যাঘাত জন্মিছে ; সেই কাৰণে সি আমাক আঁতৰাবলৈ নানা উপায় অৱলম্বন কৰিছে। বাহিৰত মিছা কলঙ্ক প্ৰচাৰ কৰি সি আমাক খেদাবৰ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেনেকৈ তাৰ মনোৰথ-সিদ্ধি কৰিব নোৱাৰি, এতিয়া আকৌ বন্ধুভাৱে নানা প্ৰকাৰ মিছা যুক্তি দেখুৱাই আমাক দূৰ কৰিবলৈ উপদেশ দিছে।

প্ৰভা—বাহিৰত ওলোৱা কথাবোৰ তেওঁ প্ৰচাৰ কৰিছে বুলি মোৰ মনে নধৰে।

উকীল—নধৰিব পাৰে; কাৰণ তুমি বোধকৰোঁ দীনবন্ধুৰ প্ৰেমত পৰিছা; সেই দেখি ওলাই থকা কথাও নেদেখা হৈছা। কিন্তু আমি প্ৰমাণ পোৱা কথা মিছা বুলিম কেনেকৈ ?

উকীলৰ কথা শুনি প্ৰভাই একো নামাতিলে; তেওঁৰ মনত নানা চিন্তা হবলৈ ধৰিলে। সঁচাকৈয়ে দীনবন্ধুৱে এনে কাম কৰিছে নে ? চিঠিত তেওঁ যেনে উপদেশ দিছে, তেনে ভাবেই সকলো কথা তেওঁক ভাঙি কোৱা হে উচিত আছিল। যদি তেওঁৰ মনত কিবা সন্দেহ জন্মিছিল, তেনেহলেও সেই সন্দেহৰ কথা স্পষ্টকৈ কৈ তেওঁৰ মতামত প্ৰকাশ কৰা হ'লে হে প্ৰকৃত বন্ধুৰ কাম হলহেঁতেন। তাকে নকৰি তেওঁ এনে নীচ উপায় অৱলম্বন কৰিছে কিয় ? প্ৰভাই কোনটো সঁচা, কোনটো মিছা একোকে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে।

প্ৰভাৰ ঘৰৰ পৰা গৈ উকীলে মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ লগত কিবা পৰামৰ্শ কৰিলে।

সেইদিনা মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ লগতো প্ৰভাৰ সেই একে বিষয়ৰ আলোচনা হ'ল। দুয়োজনে উকীলৰ কথা সম্পূৰ্ণ সমৰ্থন কৰিলে। লগে লগে এনে কিছুমান কথা সাজি-পাৰি প্ৰভাক শুনালে যে প্ৰভাই তেওঁলোকৰ কথা কিছু পৰিমাণে বিশ্বাস নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। দীনবন্ধুৰ ওপৰত প্ৰভাৰ এটা অভিমান হ'ল; তেওঁ দীনবন্ধুক কিছু টান কথা শুনাই এখন চিঠি লিখিবলৈ ঠিক কৰিলে; কিন্তু মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তই তেওঁক তেনে কৰিবলৈ মানা কৰিলে। তেওঁলোকে ক'লে যে দীনবন্ধুৰ ষড়যন্ত্ৰৰ কথা প্ৰভাই গম নোপোৱাৰ ভাও ধৰি মনে মনে থকাই ভাল; ধৰা-পৰা যেন দেখিলে দীনবন্ধুৱে হয়তো এনে কিবা ভীষণ উপায় অৱলম্বন কৰিব যে তেতিয়া কাৰো নিস্তাৰৰ উপায় নাথাকিব। মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ উপদেশ শুনি প্ৰভাই দীনবন্ধুলৈ কোনো চিঠিপত্ৰ নিলিখাকে স্থিৰ কৰিলে।

ষোড়শ অধ্যায়

প্ৰত্যাখ্যান

বালিকা-স্কুল স্থাপন হোৱাৰ পৰা দুমাহমান গ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে বহুতো সাল-সলনিৰ আগন্তুক হৈছে।

ৰন্তাক এখন বিদ্যালয় পাতি দিবৰ মনেৰে গকুল উকীল, কমল ৰাজখোৱা প্ৰভৃতিয়ে গৱৰ্ণমেণ্টৰ সাহায্য ভিক্ষা কৰি ইতিপূৰ্ব্বেই এবাৰ আবেদন কৰিছিল; কিন্তু গৱৰ্ণমেণ্ট ৰাইজৰ আগ্ৰহ নেদেখিলে তেনে সাহায্য কৰিব নোখোজে বুলি উত্তৰ দিলে। লগতে ইয়াকো ক'লে সে ৰাইজে যদি কিছু টকা উঠাই স্কুলখন তৰিব পাৰে, তেনেহলে গৱৰ্ণমেণ্টে আনন্দেৰে সৈতে, যথাযোগ্য দান আগ বঢ়াব। এই উত্তৰ পাই আবেদনকাৰীসকলে এখন ৰাজহুৱা সভা পাতি স্কুলস্থাপনৰ সম্পৰ্কে আয়োজন কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছিল; কিন্তু কৃত-কাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰিলে।

দীনবন্ধুৰ মতেই বেলেগ। চলিত বালিকা বিদ্যালয়ৰ শিক্ষাপ্ৰণালী তেওঁ সমূলি সমৰ্থন নকৰে; সেই দেখিয়েই তেওঁ গৱৰ্ণমেণ্টৰ সাহায্য লবলৈ অনিচ্ছুক। ৰাইজৰ বৰঙনি আৰু স্কুলৰ উৎপন্নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চলাব পৰাকৈ বিদ্যালয় পতা হে তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল; সেই দেখিয়েই তেওঁ তেতিয়া গকুল উকীল প্ৰভৃতিৰ লগত যোগ দিয়া নাছিল। এতিয়া আয়োজন কৰোঁতেও তেওঁ নিজৰ আদৰ্শমতে স্কুলে চলাব পাৰিব বুলিহে তাক হাতত লৈছিল; কিন্তু কাৰ দুৰ্ভাগ্যৰ গুণে ক'ব নোৱাৰোঁ স্কুলৰ লগত তেওঁৰ সম্পৰ্কই নৰ'ল।

স্কুলৰ কাৰ্য্যনিৰ্ব্বাহক সমিতিৰ নিৰ্দ্দেশ মতে ৰাইজৰ পৰা উঠা

টকাৰ উল্লেখ কৰি চেক্ৰেটাৰীয়ে আকৌ গৱৰ্ণমেণ্টলৈ আবেদন কৰিলে আৰু পূৰ্ব্বৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে। এই আবেদন পাই এটা স্থায়ী ঘৰ সাজিবলৈ গৱৰ্ণমেণ্টে ৫০০০ টান দান কৰিলে আৰু প্ৰভাৰ ঘৰৰ আগত থকা চৰকাৰী মাটি ডোখৰতে স্কুল সাজিবলৈ অনুমতি দিলে। অকল সেয়ে নহয়, প্ৰভা থকা ঘৰটো যি মাটিত আছিল, সেই মাটিখিনিও পট্টাদাৰক মূল্য দি চৰকাৰী কৰি দিলে; ঘৰটো স্কুলৰ ধনেৰে কিনি লোৱা হ'ল। লোকেলবোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিয়েও কিছু কিছু টকা মঞ্জুৰ কৰিলে আৰু মাহেকীয়া সাহায্যৰো প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে।

এতিয়া নিৰ্দ্দিষ্ট ঠাইত ঘৰ সজাৰ যো-যা চলিব লাগিছে। স্কুল আগৰ নিয়মেই চলি আছে, মাত্ৰ কমিটিত স্কুলৰ ডেপুটি ইন্স্‌পেক্টৰক সভ্য ল'ব লগা হোৱাত তপেশ্বৰৰ নাম বাদ পৰিল আৰু জিলাৰ বৰ চাহাব সমিতিৰ সভাপতি নিযুক্ত হ'ল।

এইবোৰ দেখি শুনি দীনবন্ধু নীৰৱে থাকিল আৰু তেওঁ দলৰ বাহিৰত থকাৰ বাবে অসন্তোষ প্ৰকাশ নকৰি সন্তুষ্টহে হ'ল; আৰু সুবিধা কৰিব পাৰিলেই তেওঁৰ আদৰ্শমতে এখন শিক্ষাশ্ৰম পাতিবলৈ মনে মনে সঙ্কল্প কৰিলে।

প্ৰভাৰ ঘৰত মানুহৰ সমাগত পূৰ্ব্বৰ দৰেই। এই বিষয়ে বাহিৰত নানাপ্ৰকাৰ কলঙ্ক-কাহিনী যে প্ৰচাৰ হৈছে, তাত কোনো সন্দেহ নাই; কিন্তু দীনবন্ধুৰ লগত সেই প্ৰচাৰকাৰ্য্যৰ অলপো সম্পৰ্ক নাই। চেক্ৰেটাৰী আদিয়ে নিজ নিজ স্বাৰ্থৰ কাৰণে মিছা কথা সাজি কৈছিল। তেওঁলোকৰ উপদেশ মতেই প্ৰভাই সেই দিনাৰে পৰা দীনবন্ধুক একো সোধা নাই।

এই ঘটনাৰ কিছুদিন পিচত এদিন মহেশচন্দ্ৰ চেক্ৰেটাৰী অহাৰ পিচত প্ৰায় ৰাতি দুপৰত প্ৰভাৱতীৰ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰভাই তেতিয়া

ভাত-পানী খাই শুবলৈ কাৰবাৰ কৰিছিল। হঠাৎ দুৱাৰত শব্দ শুনি তেওঁ দুৱাৰ মেলি দিলে; লগে লগে মহেশচন্দ্ৰ ভিতৰত সোমাই আহিল আৰু প্ৰভাৰ মুখলৈ চাই মিচিকি মিচিকি হাঁহি চকি এখনত বহিল; প্ৰভা ওচৰতে থিয় হৈ থাকিল। অলপ বেলিৰ মূৰত মহেশে ক'লে,—"মই হঠাৎ অহা দেখি বেয়া পালা নে কি ?"

প্ৰভা—বেয়া পোৱা নহয়, কিন্তু অলপ পলম হোৱা হলে মোক লগ নাপালেহেঁতেন; মই শুবলৈ ধৰিছিলোঁৱেই।

মহেশ—শুবৰ সময়ত আমনি কৰাৰ বাবে ক্ষমা কৰিব। এটা বিশেষ কাৰণত এতিয়াই লগ নধৰিলে নহয় দেখিহে আহিলোঁ।

প্ৰভা—সি নো কি ?

মহেশ—নতুন কথা বিশেষ একো নহয়। দীনবন্ধুইতে আমাৰ বিৰুদ্ধে কি কৰিছে শুনিয়েই আছা।

প্ৰভা—সেইটো আপোনালোকৰ পৰাই শুনিছোঁ; সেই কাৰণে আপোনালোক যেতিয়াই তেতিয়াই নাহিলেহে মঙ্গল।

মহেশ—এতিয়া অহা নহা একে কথাই। কথা যিমান গলাব পাৰে গলাই গৈছে, বৰং এতিয়া অহা যোৱা বন্ধ কৰিলে মানুহৰ বিশ্বাস বেচি হে হ'ব।

প্ৰভা—যদি প্ৰতিকাৰৰ কোনো উপায়েই নাই, তেন্তে তাৰ আলোচনাৰ পৰা লাভ কি ?

মহেশ—মোৰ এটা কথা কব লগা আছে।

প্ৰভা—কি কথা ?

মহেশ—কথাটো হৈছে—মই তোমাক প্ৰাণ ভৰি ভাল পাওঁ, তুমিও মোক তেনেকৈয়ে ভাল পোৱা; অথচ লোকনিন্দাৰ ভয়ত নিচেই ওচৰত হৈও আঁতৰত থাকিব লগা হৈছে। কিন্তু বিবোৰ কলঙ্ক-কাহিনী মানুহৰ মুখে মুখে হৈছে, তাতকৈ, বেচি আৰু কি

লোকনিন্দা হ'ব পাৰে! জাতো যাব, পেটো নভৰিব, ইয়াতকৈ দুখৰ কথা আৰু কিবা আছে নে? সেই কাৰণে মই ভাবিছোঁ বোলো কলঙ্ক যেতিয়া প্ৰচাৰ হৈছে সঁচাকৈয়ে হওক।

প্ৰভা—আপুনি এইবোৰ কি কৈছে?

মহেশ—তুমি মোৰ কথা বুজা নাই নে? চোৱাঁ তুমি মই এক; ইমান দিন লোকৰ ভয়ত বেলেগ হৈ আছিলোঁ। কিন্তু এতিয়া লোকেই যেতিয়া লগলগাই দিছে আৰু বেলেগ হৈ থাকোঁ কিয়?

এইদৰে কৈয়েই মহেশে প্ৰভাৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰিলে। প্ৰভাৰ তেতিয়া মুখৰ বৰণ সলনি হ'ল, চকুৰ পৰা ফিৰিঙটি উফৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাই এছাৰ মাৰি মহেশৰ হাতটো একৰাই বিজুলী বেগেৰে ভিতৰৰ খোটালিত সোমাল আৰু মাজৰ দুৱাৰ বন্ধ কৰি দিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—"আপুনি এই মুহূৰ্ত্ততে ইয়াৰ পৰা আঁতৰ হওক; ভৱিষ্যতলৈ কেতিয়াও এই ঘৰত ভৰি নিদিব। নহলে ফল ভাল নহ'ব।"

সেই দিনা ৰাতি প্ৰভাৱতীৰ টোপনি নাহিল; নানা চিন্তাত তেওঁ আকুল হৈ পৰিল। বাহিৰত কলঙ্ক, ভিতৰত এই নীচতা। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁৰ প্ৰকৃত পথ কোনটো? একোবাৰ ভাবে যদি ভালে থাকিলেও এনে বদনামৰ হাত সাৰিব নোৱাৰি, তেনেহলে বেয়া হোৱাতেই বা হানি কি? আকৌ ভাবে, পৰে দোষী বুলিলেও মই যদি নিজে দোষ নকৰোঁ, তেনেহলে অন্ততঃ নিজক সান্ত্বনা দিবলৈ বাট থাকিব। এই চিন্তাৰ লগে লগে পুনঃ পুনঃ দীনবন্ধুৰ কথা তেওঁৰ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুও তেওঁৰ শত্ৰু! যি তেওঁৰ আশা ভৰসাৰ স্থল, যাক পুৰুষ-ৰত্ন, বিপন্নৰ বন্ধু বুলি প্ৰভাই দেৱতাৰ শাৰীত ঠাই দিছিল, তেৰোঁ যদি পৰৰ নিন্দা কুৎসা আদি ৰটনাত

ব্যস্ত, তেন্তে কাকনো তেওঁ বিশ্বাস কৰিব। দীনবন্ধুৱেই যদি এনে সঙ্কীৰ্ণমনা, তেন্তে আন কোনে তেওঁৰ নিৰ্দোষিতা স্বীকাৰ কৰিব। প্ৰভাই এবাৰ দীনবন্ধুলৈ সকলো কাহিনী বৰ্ণাই এখন চিঠি লিখিব খুজিছিল আৰু তেওঁনো কিয় এনে অসত্য কথা অন্যায়ৰূপে প্ৰচাৰ কৰিছে, তাক সুধিবলৈকো স্থিৰ কৰিছিল। কিন্তু ইমান দিন চিঠি পত্ৰ বন্ধ কৰাৰ পিচত, এতিয়া লিখিবলৈ লাজ লাগিল; অকল সেয়ে নহয়, এই চিন্তাৰ লগে লগে এটা অজ্ঞাত অভিমানৰ ভাবো তেওঁৰ মনলৈ আহিল। প্ৰভাৰ চকুত চকুলো ওলাল। পাটীত পৰি বহুত পৰলৈকে উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

———

সপ্তদশ অধ্যায়

গোপন পৰামৰ্শ

গদাধৰ শৰ্ম্মাৰ দোকানত সান্ধ্য সম্মিলন আগৰ দৰেই চলি আছে। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰক লগ লগোৱাৰ পৰা খৰচৰ বাকেও বিশেষ চিন্তা কৰিব লগা হোৱা নাই। গদাধৰৰ খাতাত কাৰ্ত্তিকৰ নামেই বেচি ভাগ হিচাপ ৰখা হৈছে। বালিকা-বিদ্যালয় স্থাপন হবৰে পৰা গকুলচন্দ্ৰ এই মজলিছত অতি অলপ সময় হে থাকে। কমলচন্দ্ৰ, সৰ্ব্বানন্দ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ গকুলচন্দ্ৰৰ ব্যৱহাৰত অসন্তুষ্ট; গকুলচন্দ্ৰয়ো তাৰ গম নোপোৱাকৈ থকা নাই।

ওপৰত কৈ অহা ঘটনাৰ পিচত এদিন পান-ভোজনৰ শেহত কমলচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ সৰ্ব্বানন্দৰ ঘৰলৈ আহিল। তাৰ পিচত তিনিওজনে আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

কমলচন্দ্ৰ—পিচে স্কুলখনৰ বিষয়ে কি কৰা যায়?

কৃষ্ণ—এৰা, তাকেইতো ভাবিছোঁ।

সৰ্ব্বা—কিবা এটা নকৰিলে নহয়; মানুহৰ কথা শুনি আমনি লাগিছে।

কমল—গকুল উকীলৰ কাণ্ড দেখিছা! তাকইমান যত্ন কৰি চেক্ৰেটাৰী পাতিলোঁ, এতিয়া সি আমাৰ খবৰকে নোলোৱাত পৰিল।

সৰ্ব্বা—তুমিয়েই হে সকলো অনৰ্থৰ মূল! তুমি যদি সেই দিনা ফাঁকি-ফুঁকা দি তাক চেক্ৰেটাৰী নাপাতিলাহেঁতেন, তেনেহলে তাৰ কি সাধ্য চেক্ৰেটাৰী হয়। মই তুমি নিজেই চেক্ৰেটাৰী হ'বা বুলি ভাবিছিলোঁ; পিচত তাক পতা দেখি অবাক হলোঁ।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ তেতিয়াই এটা ডাঙৰ ভুল হ'ল। শাস্ত্ৰমতে

"লেখনী-পুস্তিকা-কান্তাঃ পৰহস্তগতা গতাঃ।" এতিয়াও স্কুলৰ ভাৰ পৰৰ হাতত দিয়াৰ পৰাই সকলো সুবিধা গ'ল। শহনিত এবাৰ গৰু চৰিবলৈ এৰি দিলে, কেতিয়াবা জানো ভাল ফল পায়! সেই দেখি সকলো দোষ তোমাৰ গাত।

কমল—মই জানো পৰাত তাক চেক্ৰেটাৰী পাতিছিলোঁ? ৰাইজে দীনবন্ধুৰ নিমিত্তে যেনেকৈ ধৰিছিল, আকৌ আমাৰ ভিতৰতে খোৱা-কামোৰা লগা হ'লে সকলো পণ্ড হ'লহেঁতেন। সেই দেখিহে বোলো একেবাৰেই হাতৰ পৰা এৰাই যোৱাতকৈ যেনে-তেনে আমাৰ দলতে ৰাখোঁ।

সৰ্ব্বা—সেইটো যি হ'ল হ'ল; পিচে এতিয়া কৰা যায় কি?

কমল—অইন আৰু কি কৰিম; যেনে তেনে উকীলক চেক্ৰেটাৰী ভাঙিব লাগে।

সৰ্ব্বা—কেনেকৈ?

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ অতি সহজে সেইটো কাম সিদ্ধি কৰিব পাৰি। পুৰাতত্ত্ব আলোচনা কৰিলে পোৱা যায়, দুৰ্য্যোধনে ভীমক দূৰ কৰিব নোৱাৰি বিহ খুৱাই দিছিল। এতিয়া উকীলৰ মদত বিহ মিহলাই দিলেই সকলো ঠিক হব। শেহত মদ খাই মৰিল বুলি প্ৰমাণ হৈ যাব।

কমল—সিমান ভয়ঙ্কৰ উপায় নিবিচাৰিলেও হ'ব। আজি কালি প্ৰায় সকলো মানুহৰ মুখতে প্ৰভাৱতী, উকীল, মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ কথা। সেইবোৰ কথাৰ নিয়মমতে বিচাৰ কৰিব লাগে।

সৰ্ব্ব—কিন্তু প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰিলে, তেনে কথা উলিওৱা নিৰাপদ নহয়।

কৃষ্ণ—মই আৰু এটা উপায় ভাবিছোঁ। পুৰাতত্বমতে দেৱতা সকলে সুন্দ-উপসুন্দক বলে নোৱাৰি তিলোত্তমাক পঠিয়াই দিছিল। তেওঁক দেখি দুয়ো যুদ্ধ কৰি মৰি থাকিল; তেতিয়া বিনাযুদ্ধে দেৱতাৰ

জয় হ'ল। এতিয়া উকীল আমাৰ যেনে শত্ৰু দীনবন্ধু তাতকৈ চৰা হলেও কম নহয়; তিলোত্তমাৰূপিণী প্ৰভাৱতী আছেই। দুয়োটাক লগাই দিব পাৰিলেই আমি বহি থাকিয়েই কাৰ্য্য-সিদ্ধি কৰিব পাৰিম।

কমল—এইবাৰ হলে তোমাৰ বুদ্ধিটো নশলাগি নোৱাৰিলোঁ। ঠিক, এয়েই আটাইতকৈ প্ৰশস্ত উপায়।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ, ই তেনে নহে নোৱাৰে। *শাস্ত্ৰমতে ইয়াকে বোলে শ্বা-বৰাহ নীতি।

সৰ্ব্বা—বুদ্ধিটো দেখাত ভাল হলেও কামত লগোৱা উজু নহয়। দীনবন্ধুক সহজে কোনেও বশ কৰিব নোৱাৰে।

কমল—সেইটো ময়ো জানো। সেই দেখিয়েই আমি এতিয়া অলপ বেঁকা বাটেবাট ল'ব লাগিব।

সৰ্ব্বা—মই এতিয়াও তোমাৰ কথা বুজা নাই।

কমল—শুনা তেন্তে। মানুহৰ মুখত যিবোৰ কথা শুনা গৈছে সেইবোৰ সঁচা বুলি প্ৰমাণ কৰিব লাগিব। দীনবন্ধুৰ মনত বিশ্বাস জন্মাই দিব পাৰিলেই, তেওঁ তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় কৰিব।

সৰ্ব্বা—কিন্তু বিশ্বাস জন্মাকৈ প্ৰমাণ জানো কোনোবাই দিব পাৰিব?

কমল—মোৰ বিশ্বাস, পৰা যাব। তুমি জানা নহয় স্কুল পাতিবৰ দিনাৰে পৰা ভূতনাথৰ লগুৱাটো তাৰ চকিদাৰ আছিল। পিচে, তাৰপৰা নিয়ম মতে কাম নচলে বুলি কালি চেক্ৰেটাৰীয়ে খেদাই দি তাৰ সলনি এজনী তিকতা ৰাখিছে। ভূতনাথে স্কুলৰ দৰমহাতে এটা লগুৱা পাই আছিছিল; এতিয়া তাক খেদোৱাত তেওঁ বৰ বেজাৰ পাইছে। সেই দেখি তেওঁ গকুল আৰু প্ৰভাৰ কেনেকৈ অপকাৰ কৰিব, তাকে ভাবিব লাগিছে। কালি তেওঁ মোৰ ঘৰলৈ গৈ চেক্ৰেটাৰী প্ৰভৃতিৰ বহুতো বদনাম ক'লে আৰু

এই বিষয়ে বিচাৰ হ'লে তেওঁৰ লগুৱাৰ হতুৱাই যেনেকৈ লাগে তেনেকৈ সাক্ষী দিয়াবলৈ গাত লৈছে।

সৰ্ব্বা—তেনেহলে ভাল কথাই। আৰু এটা কথা,—লক্ষ্মীকান্তক হাতত লব নোৱাৰি নে? তাক যদি কোৱা যায় যে সি আমাৰ শিকনিমতে কাম কৰিলে তাৰ বিৰুদ্ধে ওলোৱা কথা এৰি দিয়া যাব, আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰে সৈতে চেক্ৰেটাৰীৰ দোষ সাব্যস্ত হ'লে তাৰ ভনীয়েককে কামটো দিয়া যাব, তেতিয়া নিশ্চয় সি আমাৰ কথা শুনিব।

কমল—ঠিক ধৰিছা, তাৰ পৰা বহুতো কাম হ'ব পাৰে। এতিয়া আমি সিহঁতৰ হতুৱাই কিছুমান কথা সিহঁতে নিজ চকুৰে দেখা বুলি দীনবন্ধুৰ আগত কোৱাব লাগিব।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ আৰু এটা কাম কৰিব লাগিব। এই সকলোবোৰ বৰ্ণাই এখন বেনামী চিঠি বৰ চাহাবলৈ পঠিওৱা উচিত। যিমান উপায় আটাইবোৰতে হাত দিলেহে এটা নহয় এটাই কাম কৰিব। উদ্ভিদ্‌তত্ত্ব মতেও বহুবিধ খেতি কৰিলে এবিধ নহয় এবিধ ভাল হবই। একেবিধ খেতি কৰিলে হ'ল যদি হ'ল, নহল যদি তেনেয়েই গ'ল।

সৰ্ব্বা—হয়, ময়ো এই কথা সমৰ্থন কৰোঁ। ৰাজখোৱাই এখন চিঠি ভালকৈ লিখি আনিব; মোৰ "টাইপ ৰাইটাৰ" আছে, তাতে "টাইপ" কৰি পঠাব লাগে।

কমল—বাৰু তেন্তে মই কালিলৈ সেইখন লিখি লৈ আহিম; লগতে সাক্ষীকেইটাৰ হতুৱাই কি কোৱালে ভাল হ'ব তাকো ভাবি-চিন্তি আহিম; তোমালোকেও সেই বিষয়ে ভালকৈ ভাবিবা।

ইয়াৰ পিচত কমলচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ ঘৰাঘৰি গ'ল। সৰ্ব্বানন্দও ভিতৰ সোমাল।

অষ্টাদশ অধ্যায়

ভীষণ প্ৰতিজ্ঞা

বালিকাস্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে নানাপ্ৰকাৰ কেলেঙ্কাৰীৰ কথা গোটেই জিলাতে ৰাষ্ট্ৰ হ'ল।

গকুলচন্দ্ৰই বহুত ভাবি-চিন্তিও কি কৰা উচিত একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। প্ৰভাৰ তালৈ অহা-যোৱাত যে তেওঁৰ উদ্দেশ্য সাধু আছিল এনে হয়। তেওঁৰ অসংখ্য কুৎসিৎ প্ৰেমৰ কাহিনী নজনা মানুহ কোনো নাই। মোকৰ্দ্দমা লগা তিকুতাৰ পৰা শিক্ষিতা মহিলালৈকে সকলোৱে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ আভাস পাইছে। তেনে স্থলত ইমান দিনৰ সমাগমৰ পিচত প্ৰভাৱতীক পবিত্ৰ কৰি ৰাখিছে বুলি কোনেও বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিছিল।

কিন্তু যেয়ে যি অনুমান কৰক, চেক্ৰেটাৰীয়ে প্ৰভাৰ বিশেষ অন্যায় একো কৰিব পৰা নাছিল; দিনো প্ৰভাৰ বদন দৰ্শন আৰু বাক্যালাপ শ্ৰৱণ কৰি আনন্দ লাভ কৰিছিল মাথোন। বহুত দিন অসংযতভাবে আলাপ কৰিছিল সচাঁ, কিন্তু প্ৰভাক স্পৰ্শ কৰিবলৈ সাহ কৰা নাই; প্ৰভাক তেওঁৰ ভোগৰ সামগ্ৰী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও, কৃতকাৰ্য্য হ'ব পৰা নাই। উকীলৰ মনত সদায় খেলাইছিল যে প্ৰভা বিবাহিতা হোৱা হ'লে কি জানি তেওঁৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱা ইমান কঠিন নহ'ল-হেঁতেন। কিবা ঘটনা ঘটি লোক চক্ষুত পৰিলে এতিয়া ঢাকিবলৈ উপায় নাই দেখিহে প্ৰভাই তেওঁক ইমান দিনেও আত্মসমৰ্পণ কৰা নাই। তেওঁ মনে মনে ভাবিলে যদি প্ৰভাৰ এনে কোনোবা

মানুহৰ লগত বিয়া হয়, যি সদায় একে ঠাইতে থাকিব নোৱাৰে, অথচ প্ৰভাই ইয়াতে থাকি স্কুলত কাম কৰাত হকাবাধা নকৰে, তেনেহলেই সকলো সিদ্ধি হ'ব। এফালে কলঙ্কৰ প্ৰচাৰ বন্ধ হব আৰু আনফালে তেওঁৰ মনোৰথ পূৰ্ণ কৰিবলৈকো চল লাগিব। কেনেকৈ এই কাৰ্য্য হৈ উঠিব তাক তেওঁ একেৰাহে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

আজি কেইদিনমান ৰাজহুৱা পাঠাগাৰলৈ উকীলৰ সমাগম হৈছে। যদিও সাধাৰণতঃ তেওঁ বাতৰি-কাকত নপঢ়ে আৰু নলয়ো, তথাপি এই কেইদিন ৰাজহুৱা পুথি ভঁড়ালৰ আটাইকেইখন বাতৰি কাকতকে ওলটপালটকৈ চোৱা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে। এইদৰে চাই থাকোঁতেই এদিন এখন কাকতত তেওঁ কিবা এটা পালে; তেওঁৰ মুখত আনন্দৰ জেউতি দেখা গ'ল। লাইব্ৰেৰিয়ানক কৈ তেওঁ কাকতখন হাতত ললে আৰু পোনে-পোনেই প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহিল।

উকীলে বহিয়েই মাত লগালে,—"পিচে তোমাৰ কথা চাৰিওফালে কেনেকৈ বিয়পিছে, শুনিছা নহয়?"

প্ৰভা—শুনিছোঁ।

উকীল—মই অনুসন্ধান কৰি নিভুৰ্লকৈ জানিছোঁ, এই সকলোবোৰ সেই ভণ্ড-তপস্বী দীনবন্ধুৰ কাম।

প্ৰভাই একো নামাতিলে, যেন তেওঁৰ অন্তৰত হাজাৰ হাজাৰ বৃশ্চিকে দংশন কৰিছিল।

উকীলে ক'লে,—"পিচে এতিয়া কি কৰা যায়?"

প্ৰভা—কিনো কৰিম!

উকীল—মই ভাবি চিন্তি এটা উপায় পাইছোঁ।

প্ৰভা—কি?

উকীল—কাৰবাৰ লগত তোমাৰ বিয়া হোৱাৰ বাহিৰে আন উপায় নাই।

প্ৰভা—বিবাহৰ নিমিত্তে মোৰ ইচ্ছা নাই।

উকীল—ইচ্ছা নহলেও ইচ্ছা কৰিব লাগিব। আৰু মনোমত পাত্ৰ পালে, তোমাৰ তেনে অনিচ্ছাৰ কাৰণো নেদেখোঁ। উপযুক্ত মানুহৰ লগত বিয়া হ'লে তুমিও সুখী হ'বা, আৰু এই কৌলঙ্কাৰী-বোৰো দূৰ হ'ব। নহলে আৰু আন উপায় নাই। দীনবন্ধুৱে যেতিয়া তোমাৰ অপকাৰ কৰিম বুলি লাগিছে, ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো উপায়েৰে তোমাক ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰোঁ।

আকৌ প্ৰভাৰ মুখত এটা বিষাদৰ জ্বালাময় চিন বিৰিঙি পৰিল; অলপ পৰ নীৰৱে চিন্তা কৰি ক'লে,—"বাৰু বিয়া কৰাবলৈ মান্তিয়েই হ'লোঁ, কিন্তু মনোমত পাত্ৰ যে পোৱা যাব, তাৰ স্থিৰতা কি?"

"এইখন চোৱাঁ" বুলি উকীলে হাতত লৈ অহা বাতৰিকাকতখন মেলি তাত থকা জাননী এখন দেখুৱালে। জাননীখন ইংৰাজীত লিখা, অসমীয়াত সি এনেকুৱা হ'ব—

পাত্ৰী আৱশ্যক

"পাত্ৰ—লণ্ডনৰ ইনাৰ টেম্পোলৰ পৰা চনন্দ পোৱা বেৰিষ্টাৰ, অলপতে বিলাতৰ পৰা ঘূৰি আহিছে। কুলত কায়স্থ, ধৰ্ম্মত হিন্দু, কিন্তু তেওঁ জাতি বিভাগ নামানে; এক ঈশ্বৰ ভিন্ন কোনো দেৱ-দেৱীক বিশ্বাস নকৰে। আৰ্থিক অৱস্থা ভাল; পৈতৃক জমিদাৰীও আছে।

"পাত্ৰী—স্বাধীনভাবাপন্না, শিক্ষিতা আৰু সুন্দৰী হ'ব লাগিব, সঙ্গীতত বিশেষ ব্যুৎপত্তি থাকিব লাগিব। ধৰ্ম্মত হিন্দু হ'লে যেই সেই জাতৰ হ'লেই হ'ব।

"পুঃ—বিবাহৰ পিচত বৰ আমেৰিকালৈ যাবৰ কথা আছে। বিলাতী চাল-চলন ভালকৈ জনা থাকিলে তেওঁকো লৈ যোৱা হ'ব, নহলে যতে তেওঁ থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তাতে ৰাখি সুশিক্ষাৰ বন্দৱস্ত কৰা হ'ব। পাত্ৰ আমেৰিকাৰ পৰা ঘূৰি আহোঁতে এবছৰমান লাগিব।

শ্ৰীৰমণীমোহন দত্ত, বাৰ্-এট্ল।
কলুটোলা ষ্ট্ৰীট, কলিকতা।"

জাননীখন পঢ়ি প্ৰভাই বহুত পৰ ভাবিলে ; কিন্তু কি কৰিব একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি ক'লে—"আপুনি মোক কি কৰিবলৈ কয় ?"

উকীল—মই কওঁ—তুমি বিবাহ কৰিবলৈ ইচ্ছুক বুলি তেওঁলৈ এখন চিঠি লিখাঁ। তাত তোমাৰ সবিশেষ বিবৰণ দিবা, আৰু বিয়া হৈ যোৱাৰ পিচতো ইয়াতে স্কুল চলাব খোজা বুলি লিখিবা। তাৰ লগতে ইয়াকো লিখিবা যে তেওঁ আমেৰিকালৈ গলে ইয়াতে তোমাৰ শিক্ষাৰ বন্দৱস্ত কৰি দিব লাগিব। যদি তোমাৰ কথাত তেওঁ মান্তি হয়, তেনেহলে তেওঁ আহিব, তেতিয়া দেখি শুনি যি ভাল লাগে কৰি থাকিবা।

প্ৰভাৱতীয়ে ভাবি চিন্তি চাই যি হয় কৰিম বুলি কৈছিল ; কিন্তু উকীলৰ নানা প্ৰকাৰ বুজনিত বিলম্বত কাৰ্য্যনাশ বুলি বুজি তেতিয়াই লিখোঁ নিলিখোঁকৈ লিখি দিলে। ময়ে ডাকত দি যাম বুলি উকীলে চিঠিখন জেপত ভৰাই লৈ বাহিৰ ওলাল। যাবৰ সময়ত কৈ গ'ল, —"যদিহে এই মতে কাম হয়, তেতিয়া দেখিম ভণ্ড-তপস্বীৰ মায়াজাল কলৈ যায়।"

উকীল গ'লত প্ৰভাৰ মনটো অতি অস্থিৰ হৈ পৰিল। তেওঁ

কামটো ভাল কৰিলে নে বেয়া কৰিলে নিজেই একো বুজিলে। বিশেষকৈ শিক্ষালাভৰ নিমিত্তে একান্ত আগ্ৰহ থাকিলেও সেই অচিনাকি মানুহজনৰ পত্নী হবলৈ তেওঁৰ সমূলি ইচ্ছা জন্মা নাই। তেওঁৰ তেতিয়া চিঠিখন ঘূৰাই আনিবলৈ মন গৈছিল ; চিঠিখন উকীলে লৈ নোযোৱা হ'লে তেওঁ তাক ডাকত নিদিলেহেঁতেন। ভাবনাত তেওঁৰ কপালৰ ঘাম বৈ গ'ল ; তেওঁ ঘাম মচি মচি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল। বাৰাণ্ডাৰ পৰা দেখা পালে সেই ধীৰ, উজ্জ্বল, প্ৰশান্ত দীনবন্ধুৰ মূৰ্ত্তি। তেওঁৰ চকুলো ওলাল ; কিবা এটা আবেগত তেওঁ কঁপিবলৈ ধৰিলে ; থিয় হৈ থাকিব নোৱাৰি মাটিতে বহি খুটাত আঁউজি ৰ'ল।

ইয়াৰ অলপ পিচতে লক্ষ্মীকান্ত আহিল আৰু প্ৰভাক তেনে অৱস্থাত দেখি সুধিলে,—"প্ৰভা, কি হৈছে তোমাৰ ?"

প্ৰভা—একো হোৱা নাই।

লক্ষ্মী—নিশ্চয় কিবা এটা হৈছে। তুমি মোৰ ওচৰতো লুকুওৱা নে প্ৰভা ? মই যে তোমাৰ নিমিত্তে সদায় চিন্তা কৰি আহিছোঁ, তুমিওতো ইমান দিন মোক আপোন বুলি বুদ্ধি-ভৰসা লৈ আহিছা। আজি কিয় মোক নিলগ কৰিছা প্ৰভা ? তোমাৰ দুখ-সুখৰ কথা মোৰ পৰাও গোপনীয় নে ?

প্ৰভাই তেতিয়া সেই দিনাৰ সকলো কথা ভাঙি-ছিঙি ক'লে। শুনি থাকি লক্ষ্মীকান্তৰ মুখ বিবৰ্ণ হ'ল, উশাহ ঘন হৈ আহিল। করুণ সুৰেৰে ক'লে,—"তেনেহলে তুমি সেই বঙালীটোলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰিলা ?"

প্ৰভা—নাই কৰা।

লক্ষ্মী—তেনেহলে চিঠি লিখিলা কিয় ?

প্ৰভা—উকীলেও ক'লে, ময়ো মানুহৰ অন্যায় অত্যাচাৰ দেখি খং আৰু বেজাৰত লিখি পেলালোঁ।

লক্ষ্মী—যদি সেই মানুহটো বিয়া কৰাবলৈ আগ বাঢ়ে?

প্ৰভা—তেতিয়া বহুতো উপায় ওলাব। চিঠিততো আৰু বিয়া নহয়, মানুহ দেখা শুনাৰ পিচত হে কথা। সময়ত তাৰ দিহা হ'ব। আকৌ যদি তেওঁ আন ঠাইত ঠিক কৰে, তেনেহলে ভাবিবই নালাগে।

লক্ষ্মী—সঁচাকৈয়ে তুমি তাক গ্ৰহণ নকৰা নহয়? সঁচাকৈয়ে কোৱাঁ প্ৰভা, মোক ফাঁকি নিদিবাঁ।

প্ৰভা—কাৰ্য্যত কি হয় দেখা পাবই; এতিয়া ব্যস্ত হবৰ প্ৰয়োজন কি?

লক্ষ্মী—তোমাৰ প্ৰয়োজন নাথাকিব পাৰে, কিন্তু মোৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছে।

প্ৰভা—কি?

লক্ষ্মী—কি প্ৰয়োজন তুমি এতিয়াও সুধিছা। মই থকাত তুমি চকু মুদি থাকা নে? হায়! তুমি মোক এতিয়াও নুবুজিলা। তুমি যে মোৰ হৃদয়ৰ মণি, জীৱনৰ আলো প্ৰভা। যিদিনা তোমাৰ সেই মনোহৰ মুখখনি দেখিছোঁ, সেইদিনাৰ পৰাই তোমাৰ দুৱাৰত পৰি আছোঁ, তোমাৰ মধুময় নামটি মোৰ জপৰ মন্ত্ৰ হৈছে। তেনেস্থলত তুমি মোক নিলগাই থৈ এক নিচিনা নজনা বঙালৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিলে মই প্ৰাণ ধৰি থাকিব পাৰোঁ নে প্ৰভা?

প্ৰভা—তুমি এনে কুৎসিত ভাব মনত লৈ মোক তোমাৰ ভনীয়েৰাৰ শাৰীত ঠাই দিছিলা। এয়ে নেকি তোমাৰ ভনীয়েৰাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ?

লক্ষ্মী—তুমিতো মোৰ ভনী নোহোৱা। তোমাৰ লগত যেতিয়া মোৰ কোনো তেজৰ সম্পৰ্ক নাই, আমাৰ মিলনত বাধা কি?

প্ৰভা—তোমাৰ পত্নী বৰ্ত্তমান থাকোঁতে তোমাৰ এনে কথা শুনিবলৈকে আপচু হৈছে।

লক্ষ্মী—পুৰুষৰ একাধিক বিবাহ আমাৰ দেশত সদায় চলি আহিছে, ইয়াত কোনো নিন্দাৰ কথা নাই। তাতে মই মোৰ তিৰুতাৰ পৰা সুখ পোৱা নাই।

প্ৰভা—আৰু মই শুনিছোঁ, তোমাৰ তিৰুতা এতিয়া পাটী এৰিব নোৱৰা অৱস্থাত। খোৱা-লোৱাৰ দুখত, তোমাৰ অত্যাচাৰ-উৎপীড়নত তেওঁৰ এই অৱস্থা।

লক্ষ্মী—কিন্তু তুমি জানানে প্ৰভা, এই সকলোৰে মূল কোন? তোমাৰ নিমিত্তেই তাইৰ এই অবস্থা। তাই তোমাৰ মোৰ মিলনৰ বাটত কাঁইট হৈ থিয় দিব বুলিয়েই তাইক আঁতৰাবৰ চেষ্টা কৰিছোঁ। প্ৰভা, জগতত মোৰ এনে কোনো প্ৰিয় বস্তু নাই, যাক তোমাৰ নিমিত্তে বিসৰ্জ্জন দিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰভা—ছিঃ, ছিঃ! কি ঘৃণা! এনে কথা উচ্চাৰণ কৰোঁতেও তোমাৰ জিভা আড়ষ্ট হোৱা নাই! তুমি তোমাৰ নীচ প্ৰবৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰিবৰ নিমিত্তে বিবাহিতা পত্নীক হত্যা কৰিব খুজিছা! ইয়াতকৈ আৰু পৈশাচিক কাম কি হ'ব পাৰে!

লক্ষ্মী—তুমি এতিয়াও মোৰ অন্তৰ নুবুজিলা! তাত যে, তোমাৰ নামৰ বাহিৰে আৰু একো নাই! তুমি মোক দয়া কৰা প্ৰভা!

প্ৰভা।—তুমি যদি এতিয়াই গৈ তোমাৰ পত্নীৰ ওচৰত সকলো কথা কৈ ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰা, তেন্তে তোমাক আগৰ দৰেই চিৰকাল জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ শাৰীত ৰাখিম। যদি নকৰা, তেন্তে আজিৰ পৰা মোৰ ঘৰত ভৰি নিদিবা—এয়ে মোৰ শেষ কথা।

লক্ষ্মী—কিয় তুমি ইমান নিষ্ঠুৰা হৈছা প্ৰভা? মই তোমাৰ ভৰিত পৰিছোঁ, মোক দয়া কৰা, নহলে মোক হত্যা কৰা।

প্ৰভা—এনে পাপীক হত্যা কৰাই হওঁতে উচিত; কিন্তু নকৰোঁ, ইয়াকে মাথোন কওঁ—যেন সেই পাপ-মুখ আকৌ মই দেখা নাপাওঁ।

লক্ষ্মী—প্ৰভা, এতিয়াও সময় আছে, এতিয়াও তোমাৰ কথা উঠাই লোৱা। নহলে—মনত ৰাখিবা ইয়াৰ পৰিণাম অতি ভয়ানক হ'ব। তুমি জানানে মই ইচ্ছা কৰিলে কি ভয়ঙ্কৰ হ'ব পাৰোঁ?

প্ৰভা—তাৰ নিমিত্তে প্ৰভাৱতীয়ে ভয় নকৰে।

তৎক্ষণাৎ ভীষণ মূৰ্ত্তি ধৰি লক্ষ্মীকান্তই প্ৰভাৱতীৰ গালৈ চোঁচা ল'লে। প্ৰভাৱতী থিয় হ'ল; কিন্তু অলপো লৰচৰ নকৰি দীপ্তা সিংহীৰ দৰে গৰ্জ্জি উঠিল,—"সাৱধান! আৰু এখোজো আগ নাবাঢ়িবি। মোৰ চুলিৰ আগ চুবলৈকো তোৰ শক্তি নাই। তোৰ পাপ মুখত পদাঘাত কৰি ধৰ্ম্মৰক্ষা কৰিবৰ শক্তি প্ৰভাৱতীৰ আছে।

প্ৰভাৱতীৰ মূৰ্ত্তি দেখি লক্ষ্মীকান্ত থমক খাই ৰ'ল, আৰু কিবা এটা ভাবি ততালিকে ঘৰৰ পৰা ওলাই গ'ল। যাবৰ সময়ত কৈ গ'ল,—"প্ৰভাৱতী, মনত ৰাখিবি মই লক্ষ্মীকান্ত। আজিলৈকে তোৰ পৰম মিত্ৰ আছিলোঁ, আজিৰ পৰা তোৰ পৰম শত্ৰু বুলি জানিবি। মই যদি তোৰ সৰ্ব্বনাশ কৰিব নোৱাৰোঁ তেন্তে মই আইৰ জহৰা পুতেক। চাওঁ বাৰু, কোনে তোক ৰক্ষা কৰিব পাৰে!

ঊনবিংশ অধ্যায়

সফল স্বপ্ন

আজি-কালি গকুলচন্দ্ৰ ৰন্তাক পঢ়াবলৈ নাযায়, কেতিয়াবা কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ গৈ দুই এঘণ্টা আলাপ-প্ৰলাপত কটায় মাথোন। মহেশ কিন্তু আগৰ দৰেই সদায় নিয়ম মতেই যায়। আজি-কালি আৰু এজন ডেকাক ৰন্তাৰ লগত দেখা যায়, তেওঁ দিনে-ৰাতিয়ে লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰতে থাকে। শুনা যায়—এওঁৰ লগত ৰন্তাৰ বিয়া হ'ব।

ডেকাজনৰ নাম ইন্দ্ৰনাথ দাস। তেওঁৰ বাপেকৰ নাম কৃষ্ণচন্দ্ৰ। কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ বয়স যেতিয়া প্ৰায় দুকুৰি তেতিয়া তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই এটি পুত্ৰ আৰু এটি কন্যা থৈ ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। লৰাটোৰ নাম ভূতনাথ আৰু ছোৱালীজনীৰ নাম সুমিত্ৰা। তেওঁৰ পৰিয়ালত এজনী গাভৰু লিগিৰী আছিল; সন্তান দুটিৰ পালনৰ ভাৰ তেতিয়া তাইৰ ওপৰতে পৰিল। পত্নীহীন কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ সংসাৰৰ সকলো ভাৰ এই দাসীয়ে মূৰ পাতি ল'লে, আৰু তাৰ ফলতেই কিছু কালৰ পিচত তাই এটি সন্তানৰ জননী হ'ল। এই সন্তানটিয়েই ওপৰত নাম লোৱা ইন্দ্ৰনাথ।

কৃষ্ণকান্ত আৰু সেই দাসীৰ মৃত্যুকাল পৰ্য্যন্ত ইন্দ্ৰনাথ ককায়েকৰ লগতে আছিল; কিন্তু তেওঁলোকৰ মৃত্যুৰ পিচত ককায়েকে তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা খেদাই দিয়ে। তাৰ কাৰণ কেইবাটাও—প্ৰথমতে ইন্দ্ৰনাথৰ চৰিত্ৰ সৰুৰে পৰা ইমান জঘন্য হৈ উঠিছিল যে তাৰ পৰাই গোটেই ঘৰোৱাহৰ অশান্তি হৈছিল; দ্বিতীয়তে ইন্দ্ৰনাথ লগত থাকিলে আগৰ কথাবোৰো সজীৱ হৈ থাকিব।

ইন্দ্ৰনাথে ডেৰকুৰি টকা দৰমহাত লোকেল বোৰ্ডৰ মহৰীৰ কাম কৰিছিল। তেওঁৰ ধুন-পেচ আহাৰ-বিহাৰাদি এনে আছিল যে সেই কেইটা টকা কেনি উৰি যায়, তেওঁ ক'বই নোৱাৰে। ঘৰৰ খৰচ সম্পূৰ্ণৰূপে ককায়েকেই চলাব লগাত পৰিছিল। এতিয়া খেদা খাই তেওঁৰ না-জল না-থল হ'ল; ইফালে হাততো পইচা নাই।

ইন্দ্ৰনাথৰ লগত ৰম্ভাৰ বহুতদিনীয়া চিনাকি। স্কুলত পঢ়োঁতেই দুয়োৰে চিঠিৰ চলাচল আছিল; এবাৰ দুয়ো গোট খাই পলাইছিলো। বহুতো বিচৰাৰ পিচতহে ধৰা পৰে। তেতিয়াৰে পৰা ইন্দ্ৰনাথে ৰম্ভাৰ লগত গোপনেহে সাক্ষাৎ কৰিছিল।

যিদিনা লক্ষ্মীকান্ত প্ৰভাৱতীৰ ওচৰত অপমানিত হৈ ঘৰলৈ গৈছিল, সেই দিনা ইন্দ্ৰনাথো অলপ আগতে ৰম্ভাব ওচৰলৈ গৈছিল। দুয়ো আলাপ কৰি বহি থাকোঁতেই লক্ষ্মীকান্ত গৈ ঘৰ সোমাল। সাধাৰণতঃ লক্ষ্মীকান্ত সিমান সোনকালে ঘৰলৈ নাযায়, আজি হঠাৎ গৈ ধৰা পেলোৱা দেখি দুয়ো সশঙ্কিত হৈ উঠিল। ইন্দ্ৰনাথ যাবলৈ উঠিল; এনেতে লক্ষ্মীকান্তই ক'লে,—"ইন্দ্ৰনাথ, তোমাৰ লগত মোৰ বহুতো কথা আছে।"

ইন্দ্ৰ—কি কথা?

লক্ষ্মীকান্তৰ ইঙ্গিতমতে ৰম্ভা ভিতৰলৈ গ'ল; ইন্দ্ৰনাথে কি কৰিব স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি থিয়তে ৰ'ল, আৰু লক্ষ্মীকান্তই যদি আক্ৰমণ কৰে, তেন্তে কি কৰিব তাৰ নানা উপায় মনতে জুকিবলৈ ধৰিলে। এনেতে লক্ষ্মীকান্তই ক'লে—"মই যিমান দূৰ বুজিছোঁ এনেকৈ লুকাই লুকাই দেখা কৰাত তোমালোকৰ উদ্দেশ্য শুভ নহয়।"

ইন্দ্ৰনাথ নীৰৱ। তেওঁ লক্ষ্মীকান্তৰ উদ্দেশ্য একো বুজা নাছিল।

লক্ষ্মী—মই এতিয়া জানিব খোজোঁ, তোমাৰ উদ্দেশ্য কি? তুমি ৰম্ভাক বিয়া কৰাব খোজা নে মাজে মাজে লুকাই চুৰকৈ লগ পাব খোজা?

ইন্দ্ৰ—বিয়া কৰাবলৈ মই ৰাজি আছোঁ; তোমালোকৰ আপত্তি না থাকিলে মোৰ কোনো আপত্তি নাই।

লক্ষ্মী—ভাল কথা সেয়ে হওক। লুকঢুক কৰি চলাতকৈ দেখাকৈ লগ লোৱাই ভাল।

ইন্দ্ৰই ইমানতো লক্ষ্মীকান্তৰ কথাখিনি প্ৰকৃত নে ব্যঙ্গসূচক ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে। তথাপি বুজা নুবুজাৰ মাজতে ক'লে,—"সেই বিষয়ে মোৰ কবলৈ একো নাই, সকলো তোমালোকৰ ওপৰতে নির্ভৰ কৰে।"

লক্ষ্মী—কিন্তু এটা কথা। বিয়া হ'লেওতো থাকিবলৈ ঘৰ, আৰু খাবলৈ ভাত লাগিব। তুমি দৰমহা পোৱা ডেৰকুৰি, তাৰে দুটা মানুহ কেৰেয়া ঘৰত থাকি কেতিয়াও চলিব নোৱাৰা; সেই দেখি অলপ চিন্তা কৰাৰ প্ৰয়োজন। ৰত্না শিক্ষিতা ছোৱালী, এঠাইত এখন স্কুলত শিক্ষয়িত্ৰী হ'ব পাৰিলেই নিজৰ খৰচ নিজে উলিয়াব পাৰিব। মই এটা কথা ভাবিছোঁ,—যদি কিবা উপায় কৰি প্ৰভাৱতীক খেদাব পৰা যায়, তেনেহলে সেইটো কামকে ৰত্নাক দিয়াৰ পৰা যাব আৰু থাকিবলৈকো এটা ভাল ঘৰ পোৱা যাব।

ইন্দ্ৰ—কিন্তু তাকে কৰা যায় কেনেকৈ? মইতো একো কৰিব নোৱাৰোঁ। হওঁতে এটা উপায় আছে। আমাৰ ঘৰৰ চাকৰটোৱে স্কুলত চকিদাৰৰ কামো কৰিছিল। আমি মাথোন তাক খাবলৈ দিছিলোঁ, দৰমহা স্কুলৰ পৰা পাইছিল। পিচে কেতিয়াবা ঘৰৰ কামত লাগি থাকোঁতে স্কুললৈ যোৱাত পলম হয়। এই অপৰাধতে তাক সিদিনা কামৰ পৰা বৰ্খাস্ত কৰিলে। তাক হাতত ল'ব পাৰিলে মোৰ মনেৰে বহুতো কাম হ'ব।

লক্ষ্মী—মোৰ বিশ্বাস তুমি তাক যিহকে কৰিবলৈ কোৱা তাকে কৰিব।

ইন্দ্র—কিন্তু ককাইদেউৰ পৰা মই এতিয়া বেলেগ ; সেই কাৰণে মই তাৰ হতুৱাই একো কৰোৱাব নোৱাৰিম। তুমি ক'লে ককাইদেৱেই যি কৰিব লাগে কৰিব। চাকৰটো খেদাবৰ পৰা তেওঁ চেক্ৰেটাৰী আৰু প্ৰভাৱতীক কেনেকৈ খেদাব, তাৰ চেষ্টাতেই ঘূৰিব লাগিছে।

লক্ষ্মী—হয়নে? তেনেহলে কোনো চিন্তা নাই। সেই কাৰ্য্যৰ ভাৰ ময়েই ললোঁ। কিন্তু তুমি আন এটা কাম কৰিব লাগিব।

ইন্দ্ৰ—কি ?

লক্ষ্মী—উকীল আৰু প্ৰভাৰ নামে কিছুমান বিজ্ঞাপন প্ৰচাৰ কৰিব লাগিব। লিখোঁতে বিশেষ সাৱধান হোৱা আৱশ্যক যাতে আখৰ দেখি কোনেও লেখকক চিনিব নোৱাৰে। জাননী ওলালে বহুতে মোক সন্দেহ কৰিব পাৰে ; সেই দেখি তাত মোৰ হাতৰ আখৰ থকা উচিত নহয়।

ইন্দ্ৰ—সেইটো সহজে কৰিব পাৰি ; কিন্তু মই ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম। কালিলৈ কোনোবা এফালে যাম বুলি ভাবিছোঁ।

লক্ষ্মী—কিয় ?

ইন্দ্ৰ—ককায়ে বেলেগাই দিয়াৰ পৰা মোৰ থকা-মেলাৰ বৰ অসুবিধা হৈছে : সেই কাৰণে এমাহৰ ছুটী লৈ এবাৰ ঘূৰি আহিব খুজিছোঁ ; কি জানি ক'ৰবাত কিবা সুবিধা কৰিব পাৰোঁ।

লক্ষ্মী—তাৰ কোনো আৱশ্যক নাই। এটা সিদ্ধান্ত হৈ সুঠে মানে তুমি ইয়াতে থাকি কাম কৰিব পাৰিবা।

ইন্দ্ৰনাথৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল। ইমান সহজে যে তেওঁৰ অভিলাষ পূৰ্ণ হ'ব, তাক তেওঁ সপোনতো ভাবিব পৰা নাছিল। তেওঁ ভাবিলে বিয়া হওক বা নহওক, সম্প্ৰতি থাকিবলৈ ঠাই পোৱা, তাকো আকৌ বস্তাৰ লগত পোৱাতকৈ তেওঁ কি বেচি সৌভাগ্য কল্পনা কৰিব পাৰে! তেওঁৰ মনত এটা হেন্দোলনি উঠিল ; এক মুহূৰ্ত্তৰ আগেয়ে

জড়বৎ নিশ্চল হোৱা প্ৰবৃত্তিবিলাক আকৌ সজীৱ হৈ উঠিল। তেওঁ অন্তৰেৰে সৈতে লক্ষ্মীকান্তৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলে।

সেই দিনাৰ পৰা ইন্দ্ৰনাথ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰতে আছে, ৰম্ভাৰে সৈতে প্ৰেমৰ সফল স্বপ্ন দেখি অতীত-ভৱিষ্যৎ পাহৰি গৈছে। আজি যেন তেওঁৰ দৰে সুখী কোনো নাই; তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধিৰ নিমিত্তেই যেন সকলো ব্যস্ত—সকলো সম্মিলিত। ৰম্ভাৰ মনতো আনন্দৰ সীমা নাই।

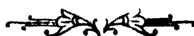
সাধনা

দ্বিতীয় খণ্ড

সাধনা

দ্বিতীয় খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

দুৰ্গা-পূজা

আমি এবাৰ আগেয়ে কতিৰাম ওৰফে, কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ ঘৰ দেখি আহিছো ; এতিয়া আকৌ এবাৰ তেওঁৰ ঘৰৰ ফালে ফুৰি অহাৰ আৱশ্যক হৈছে। এইবাৰ যাবলৈকো সুবিধা আছে, কাৰণ তেওঁৰ ঘৰত দুৰ্গা-পূজা পাতিছে।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ মূৰত দুৰ্গা-পূজাৰ বায়ু কেনেকৈ সোমাল, তাৰ বুৰঞ্জীটোও এই খিনিতেই কৈ থোৱাই ভাল। বঙালীবিলাকে বাৰোৱাৰী পূজাৰ নিমিত্তে য'ৰে ত'ৰে পৰা বৰঙনি তুলিছিল আৰু ঢ।কা নে কলিকতাৰ পৰা এজনী "বাই" আনিবলৈ ঠিক কৰিছিল। তাকে দেখি ৰাজখোৱাকে আদি কৰি ডাঙৰীয়াসকলে আনক বৰঙনি দিয়াতকৈ তেওঁলোকৰ ভিতৰতে এজনী "বাই"ৰ বন্দৱস্ত কৰা উচিত বুলি বিবেচনা কৰিলে। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই ক'লে,—"ঠিক তাহানিৰ সেই জনী, নহলেও তেনেকুৱা এজনী হ'ব লাগিব, তেতিয়া যি খৰচ পৰে মই অকলৈ দিম।"

কাৰ্ত্তিকৰ কথাত সকলোৰে আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল।

ৰাজখোৱাই কলে,—"তুমি মনেৰে সেই জনীৰ বাহিৰে আৰু কাকো দেখা নাই; সেই হে তাইকে শলাগিছা। এইবাৰ এনে এজনী আনিম, আগৰ জনী যাৰ ভৰি এটাৰো যোগ্য নহয়। আমি ঢাকা বা কলিকতাৰ পৰা নানো; একেবাৰেই লক্ষ্ণৌৰ পৰা আনিম। তুমি ঠিক খৰচ দিবা নহয়?"

কাৰ্ত্তিক—কৈছোঁ নহয় দিম বুলি।

ৰাজখোৱা—কিন্তু খৰচ বোধ কৰোঁ এহেজাৰৰ কম নহ'ব।

সৰ্ব্বা—যিমান লাগে তেওঁ দিম বুলিছে নহয়।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই বৰ বেচি হ'লে এশমান টকা খৰচ হ'ব বুলি ভাবিছিল; এতিয়া ইমান সৰহীয়া টকাৰ কথা শুনি মূৰ খজুৱাই খজুৱাই ক'লে,—"এহেজাৰ টকা!"

গকুল—কলিকতাৰ পৰা আনিলেই লাগে হেজাৰ টকা। লক্ষ্ণৌৰ 'বাই' হেজাৰ টকাত পালে সস্তাহে বুলিব লাগিব।

তপেশ্বৰে কলে,—"আমাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ সিমান পৰি মৰা মানুহ নহয়।"

গদাধৰ—ইতো আৰু সদায় কৰিবলগীয়া খৰচ নহয়; এবাৰ কৰিলেই শেষ হৈ গ'ল।

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছোঁ উৰ্ব্বশীক পাবৰ নিমিত্তে দণ্ডীৰজাই ৰাজ্যৰ আশা পৰ্য্যন্ত এৰিছিল; তেনেস্থলত এহেজাৰ টকানো কি বস্তু!

সৰ্ব্বা—তোমালোকক ইমানবোৰ কথা লাগিছে কেলেই! তেওঁ দেখোন কেতিয়াবাই দিবলৈ গাত লৈছে।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই আগৰ দৰেই মূৰ খজুৱাই খজুৱাই ক'লে,—"কিনো ক'ম? দিব লাগিব আৰু।"

ৰাজখোৱা—কিন্তু অকল বাই-গানকে পাতিলে দহে দহ কথা শুনাব, সেই কাৰণে চুৰ্চ্চুৰীয়াকৈ পূজা এভাগো কৰি থ'ব পাৰিলে ভাল।

গৰ্ব্ব—তাত জানো খৰচ নলগাকৈ থাকিব ?

ৰাজখোৱা—বেচি আৰু কি খৰচ লাগিব! যিমান কম দামত পাৰি প্ৰতিমা এখন আনি পূজা কৰিবলৈ বামুণ এটাক দহ-পোন্ধৰ টকামানত ঠিকা দি দিলেই হ'ল। পূজা যেনেকৈ হওক, তাত আমাৰ লাভ-লোকচান নাই। সেইটো মাথোন আমাৰ 'বাই' পূজাৰ ঢাকোন।

কাৰ্ত্তিক—বলি লাগিব নে নালাগে ?

সৰ্ব্বা—গোসাঁনীক লাগক বা নালাগক আমাকতো লাগিব। দিনৌ অন্ততঃ একোটা পাঠা নহ'লে ক'ত চলিব ?

তপেশ্বৰ—সেয়েই ভাল। আমাৰো ভোজ হ'ব, বলিৰো নাম হ'ব।

গোকুল—"বাই"ৰ খৰচ ভূএগ্ৰাই দিব, পূজাৰ খৰচটো তেনেহলে বৰঙনি তুলি গোটোৱা যাওক।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ বাৰীৰ ভিতৰত যিমান ভাল শস্য নাথাকক ঢাপটোহে আগেয়ে মানুহৰ চকুত পৰে। এতিয়াও 'বাইজীৰ' খৰচ যেয়ে দিয়ক, পূজা পাতোঁতাৰ হে নামটো হ'ব।

ৰাজখোৱা—ময়ো তাকেই ভাবিছোঁ। আমি বৰঙনি তুলি পূজা পাতিলে ভূএগ্ৰাৰ প্ৰতি অন্যায় কৰা হ'ব। তেওঁ এহেজাৰকৈ টকা দিব, অথচ অলপীয়া টকাতে আমাৰ নামটো হ'ব। ধৰিবলৈ গ'লে পূজাতনো কেইটা টকা খৰচ পৰিব।

গদা—তেনেহলে পূজা ভাগো ভূএগ্ৰায়েই পাতক।

ৰাজখোৱা—মই সেই বিষয়ে একো নকওঁ; সেইটো ভূএগ্ৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। তেওঁ যদি কয় বোলে এনেয়েও খৰচ কৰিম, তেনেয়েও খৰচ কৰিম, সাপ মাৰি নেগুৰত বিষ থওঁ কিয়, তেনেহলে আমি জোৰ নকৰোঁ। হওঁতে আমাৰ নিজৰ সুবিধালৈ চালে, বৰঙনি তুলি পূজা পতাহে ভাল।

সৰ্ব্বা—এৰা হয়, কি কোৱা ভূঞা ? পিচত আকৌ ক'বা, বোলে সিহঁতে কেইটামান টকা দিয়েই মোৰ নামটো লুকুৱালে।

তপেশ্বৰ—মই দেখাত তেৱেঁই পূজাটো পতাহে ভাল, তেতিয়া হ'লে গাৱেঁ-ভূঁয়ে তেওঁৰ নাম বৈ—বৈ যাব।

কাৰ্ত্তিক—পূজাতনো কিমান খৰচ পৰিব ?

ৰাজখোৱা -বেচি আৰু কি পৰিব ! দুকুৰি কি তিনিকুৰি হ'লেই হৈ যাব।

কাৰ্ত্তিক—তেনেহলে ময়েই সেইখিনিও দিম। এহেজাৰ দিব পাৰিলে, সেই কেইটা টকা দিব নোৱাৰিম নে ?

এনেকৈয়ে কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ দুৰ্গা-পূজা পাতিবলৈ সম্মত হ'ল আৰু নিয়মমতে সকলো আয়োজন চলিবলৈ ধৰিলে।

কিছু দিনৰ পিচত সকলোৰেই শুনিলে—এইবাৰ পূজাত এখন প্ৰতিমা বেচি হ'ব, কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰয়ো দুৰ্গা-পূজা পাতিছে।

পাঠক, আপুনি পূজা চোৱা মানুহৰ লগত গৈ থাকিলেই কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ ঘৰত ওলাব পাৰিব, কিন্তু আপুনি আগৰ বাৰ তেওঁৰ ঘৰৰ যি দৃশ্য দেখিছিল, এতিয়াও ঠিক সেই দৃশ্যকে দেখিবলৈ পাব বুলি আশা নকৰিব।

এতিয়া পদূলিত ভৰি দিয়েই আগেয়ে নেদেখা এটা চাৰি চলীয়া চ'ৰা ঘৰ দেখিবলৈ পোৱা যাব। ঘৰটো সজা বেচি দিন হোৱা নাই। ঘৰৰ ভেঁটি আৰু বেৰো আধাখিনিলৈকে পকা। সন্মুখত বাৰাণ্ডা আছে। দুৱাৰ-খিৰিকী মুঠতে এঘাৰখন; তাত ফুলাম কাপোৰৰ আঁৰ কাপোৰ আঁৰা। ভিতৰত এটা আলমাৰীত বহুতো লাহ-বিলাহৰ বস্তু,—গ্ৰামোফোন, ঢোলোক, তবলা, বেহালা আদি এখন দীঘলীয়া মেজৰ ওপৰত শৃঙ্খলা লগাই সজোৱা। লগতে তাচ, পাশা আৰু দবা খেলৰ সঁজুলি। ওচৰতে এটা "টেব্‌ল্ হাৰ্ম্মোনিয়ম্"।

বেৰত নানা প্ৰকাৰ কামনা-উদ্দীপক চিত্ৰ; মাজে মাজে কাগজৰ ৰংচঙীয়া ফুল-লতা। সোঁ মাজতে এখন ঘূৰণীয়া মেজ আৰু চাৰিও-ফালে নানা গঢ়ৰ মাচিয়া। ওপৰত এটা ঝাৰ; এটা খুটাত এটা ডাঙৰ ঘৰি।

এই ঘৰটোৰ সম্মুখতে বিচিত্ৰ চন্দ্ৰাতাপেৰে সভা সজোৱা হৈছে। খুঁটাবোৰত ৰঙীন কাগজ আৰু চালু কাপোৰ মেৰিওৱা, তাৰ ওপৰত আকৌ জকমকীয়াকৈ ফুল-পাত বন্ধা। সোমোৱা বাটটো অতি বিতোপনকৈ সজোৱা হৈছে। মাটিত কাৰ্পেট পৰা। এই ৰভাৰ উত্তৰ ফালে এটা টিনৰ এচলীয়া অস্থায়ী ঘৰত প্ৰতিমা ৰখা হৈছে।

এইখিনি পৰিবৰ্ত্তনৰ বাহিৰে বাকীবোৰ ঘৰ-দুৱাৰৰ বিশেষ পৰিবৰ্ত্তন হোৱা নাই। মাথোন বেৰ আৰু পিৰালিবিলাক জীৰ্ণ-শীৰ্ণ হৈ মাজে মাজে ভাগিছে। বাৰীচুকৰ শস্যৰ ঠাই হাবিয়ে অধিকাৰ কৰিছে আৰু ভেটা ভাগি যোৱাত গৰু-ম'হে দখলী-স্বত্বৰ দাবি কৰিছে।

পূজাৰ কাৰ্য্য সুকলমেই সমাধা হ'ল। দেৱীৰ ভাগত নৈবেদ্য কিঞ্চিৎ হলেও একেবাৰেই তেওঁ বঞ্চিত হোৱা নাছিল। মানুহৰ নিমিত্তে হ'লে আয়োজন সম্পূৰ্ণ ষোল অনা হৈছিল।

নিমন্ত্ৰিতৰ সংখ্যা বৰ বেচি নাছিল। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তেওঁৰ দলৰ স্থায়ী সভ্য কেইজনক আৰু অস্থায়ীভাবে লগলগা লগৰীয়া জনচেৰেকক মাথোন নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। মাকহঁতে দুই চাৰিজন লগাভগা মানুহক মাতিছিল আৰু তেওঁলোকৰ অভ্যৰ্থনাৰ আয়োজন সুকীয়াকৈ কৰিব লগা হৈছিল।

পূজাৰ আটাই কেইদিন কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তেওঁৰ বন্ধুদলক ভোজ দিছিল; মদ-মাংসৰ আয়োজন যথেষ্ট হৈছিল। নানা প্ৰকাৰ মিঠাই আৰু সুমিষ্ট ফল বেলেগ বেলেগ ঠাইৰ পৰা সংগৃহীত হৈছিল। পোলাও, কালীয়া, কোৰ্ম্মা, চুকহা আদিৰ পলাণ্ডুমিশ্ৰিত সোঁৱন্ধে বাটৰ

বাটৰুৱাকো বিহ্বল কৰি তুলিছিল। সকলোৱেই পান-ভোজন কৰি কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰক ধন্য ধন্যকৈ শলাগিছিল।

পূৰ্ব্বৰ বন্দৱস্ত মতেই লক্ষ্ণৌৰ পৰা বাইজী অনা হৈছিল। বাইজীৰ গানত কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নিজকে পাহৰি গৈছিল; তেওঁৰ সঙ্গীদলৰো সমবেদনা বা সমউত্তেজনা যে হোৱা নাছিল, তাকেই বা কোনে শপত খাই কয়! মুঠতে পূজাৰ কেইদিনত পাৰ্থিবভাবে পঞ্চমকাৰ সাধনাত তেওঁলোকৰ সম্পূৰ্ণ সিদ্ধিলাভ ঘটিছিল।

দশমীৰ দিনা দেৱীয়ে বিদায় ললে, কিন্তু বাইজীৰ বিদায় একাদশীৰ দিনা হে হ'ল। এই পূজাৰ পৰা কাৰবাৰ কিবা ঐহিক, পাৰত্ৰিক উন্নতি হ'ল নে নহ'ল ক'ব নোৱাৰোঁ; কিন্তু কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ যে প্ৰায় দুহেজাৰ টকা চিৰদিনৰ নিমিত্তে গ'ল, তাক হ'লে নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰোঁ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

আৰ্জ্জি

বিজয়া দশমী পাৰ হোৱা আজি দুদিন হৈছে। দীনবন্ধু খাই-বই উঠি কৰবালৈ যাবলৈ ওলাইছে। তেওঁ নঙলাৰ পৰা কেইখোজমান আগ বাঢ়িছে মাথোন, এনেতে দেখিলে কমলচন্দ্ৰ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু সৰ্ব্বানন্দ তেওঁৰ ঘৰৰ ফাললৈকে আহিছে। তেওঁলোক যে বিনা কাৰণত তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিব, সেইটো দীনবন্ধুৱে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিছিল; সেই কাৰণে আগধৰি সতৰ্ক হৈ তেওঁ লাহে লাহে গৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। অলপ পিচতে তেওঁলোক ওচৰ চাপিল। পোনেই ৰাজখোৱাই মাত লগালে,—"কিহে, তুমি দেখোন ওলায়েই আহিলা, আমি তোমাকেই বিচাৰি আহিছিলোঁ।"

দীন—মোক বিচাৰি আহিছে! কিয়?

ৰাজখোৱা—এটা কথাৰ আলোচনা কৰিব লগা হৈছে।

দীন—কি কথা?

সৰ্ব্বা—এই বালিকা স্কুলখনৰ সম্পৰ্কে।

দীন—বালিকা স্কুলৰ লগত মোৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই; আন কি, মোৰ লগা ভগা কোনো ছোৱালীয়েও নপঢ়ে।

ৰাজখোৱা—সেইটো কোনো কথাৰ কথা নহয়। লোকেল বোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিয়ে সাহায্য কৰে যেতিয়া, ইয়াত গোটেই জিলাৰ মানুহৰ সম্পৰ্ক আছে।

দীন—তেনে সম্পৰ্ক অৱশ্যে ৰাখিলে আছে, নাৰাখিলে নাই। পিচে আচল কথাটো কি?

কৃষ্ণ--মই ভাবিছোঁ, তুমি কথাটো গম পাইছা। শতনিত বন গজিলে তুলি পেলাব লাগে। স্কুলখন ভাল কৰিব খুজিলেও কাৰ্য্য-কাৰক সলাব লাগিব।

বাজখোৱা -তোমাক বোধকৰোঁ নকলেও হ'ব বৰ্ত্তমান স্কুলখন কেনে কেলেঙ্কাৰীৰ বাহ হৈছে; চাৰিওফালে ইয়াৰেই হে আলোচনা।

দীন—সেইবোৰ ময়ো শুনিছোঁ; কিন্তু প্ৰকাশ্যে আলোচনা কৰিবৰ জোখাৰে প্ৰমাণ নাই।

ৰাজখোৱা—প্ৰমাণ যথেষ্ট আছে। ভূতনাথৰ লগুৱাটোৱে বহুত দিন চেক্ৰেটাৰী আৰু মহেশক ধৰা পেলাইছে। সিহঁতে তাক কাবৌ-কোকালি কৰি ধৰাত সি বৰকৈ বাহিৰত উলিওৱা নাছিল। তাৰ উপৰি তাৰ হতুৱাই প্ৰভাৰতীয়ে বহুত দিন মদ অনাইছে; গদাধৰ তাৰ সাক্ষী। লক্ষ্মাকান্তয়ো সিহঁতক ধৰা পেলাইছে; আন কি, প্ৰভাৰতীক ভাল বাটলৈ আনিব নোৱাৰি আজি কালি তেওঁ প্ৰভাৰ ঘৰত ভৰিকে নিদিয়া হৈছে। তুমিও বোধকৰোঁ এইবোৰ কথা জানা।

দীন—মাফ কৰিব, মই সেইবোৰ একো নাজানো। জনাৰ ভিতৰত ইমানেই হে যে মতা-তিৰুতা বহুতো প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহে। তাৰ ভিতৰত চেক্ৰেটাৰী, মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ সমাগম বেচি। তাৰ পিচত এতিয়া আপুনি কোৱা কথাখিনি ভূতনাথৰ লগুৱাটো আৰু লক্ষ্মীকান্তই সিদিনা মোৰ আগত কৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও মোৰ ঘৰলৈ অহা ডেকাদলে সেই একে বিষয়কে সদায় আলোচনা কৰা শুনিছিলোঁ; সেই আলোচনাত লক্ষ্মীকান্তও বাদ পৰা নাছিল। সিদিনা নিতান্ত বিৰক্ত হৈ সিহঁতক যেতিয়াই তেতিয়াই আহিবলৈ মানা কৰি দিছোঁ। লগতে পুৱা আঠ বজাৰ পৰা ন বজালৈ আৰু আবেলি পাঁচ বজাৰ পৰা ছয় বজালৈ মাথোন অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰা যাব বুলি নিয়ম কৰিবলৈ বাধ্য হৈছো।

ৰাজঁখোৱা—বাৰু, এইখিনি ক'লেই যথেষ্ট হ'ব। তুমি সভা বহিলে এই কথা ক'ব লাগিব।

দীন—এইখিনি কথা ক'বলৈ আপত্তি নাই, কিন্তু তেতিয়া আৰু কেই আষাৰমান কথা ক'ব লগা হ'ব।

সৰ্ব্বা—সিনো আকৌ কি ?

দীন—সি এই,—প্ৰথমতে ভূতনাথৰ লগুৱাই কামৰ পৰা খেদা-খোৱাৰ আগতে এইবোৰ কথাৰ শুংসূত্ৰও উলিওৱা নাছিল; গতিকে খেদা-খোৱাৰ পিচত সি মিছাকৈয়ে উলিওৱাৰ সম্ভাৱনাই বেচি। সেই কাৰণে তাৰ কথাৰ ওপৰত আমি নিৰ্ভৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। আকৌ সি গদাধৰৰ দোকানৰ পৰা মদ আনিব পাৰে, কিন্তু প্ৰভাৱতীলৈ বা প্ৰভাৱতীৰ ঘৰলৈকে যে আনিছিল, তাৰ প্ৰমাণৰ অভাৱ। মোৰ তাত গল্প কৰা ডেকাদলৰ কথা বাহিৰৰ জনৰৱ আৰু তেওঁলোকৰ কল্পনাৰ বাহিৰে আন একোৱে প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰে। আকৌ মানুহৰ সমাগম দেখিয়েই এটা কুৎসিৎ ঘটনা অনুমান কৰিবলৈ মই অপাৰগ। স্কুলসম্বন্ধীয় সভা পাতিবৰ দিনা মোৰো প্ৰভাৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ হৈছিল; সেই বাবে তেনেহলে মই মোৰ নিজৰ ওপৰতো দোষাৰোপ কৰিব লাগিল। লক্ষ্মীকান্তৰ সাক্ষ্যৰ কথা যদিও আপোনালোকে উল্লেখ কৰিছে, মই দেখাত তাৰ পৰা একোৱেই প্ৰমাণ নহয়। যদি চেক্ৰেটাৰী আৰু মহেশ তেনে চৰিত্ৰহীন হয়, তেনেহলে লক্ষ্মীকান্তই কেনেকৈ তেওঁ-লোকৰ হতুৱাই নিৰ্জ্জন ঘৰত বাতি ভনীয়েকক শিক্ষা দিয়াইছিল ? অকল সেয়ে নহয়, জনৰৱত চেক্ৰেটাৰী আদিৰ লগতে তেওঁৰ নামো পোৱা যায়। এতিয়া আনৰ গাত দোষ পেলাই তেওঁ নিজে ৰক্ষা পৰিব খোজে বা আন কিবা স্বাৰ্থসিদ্ধি কৰিব খোজে বুলিহে মোৰ অনুমান হয়।

কৃষ্ণ—মই ভাবিছোঁ এইবোৰ হৈছে তৰ্কৰ কথা। আচলতে কোৱাঁচোন-বাৰু ইহঁতৰ গতিবিধি দেখি সন্দেহ নহয় নে ?

দীন—নিশ্চয় হয়। ইহঁতৰ অতীত কাহিনীলৈ মন কৰিলৈ আৰু বৰ্ত্তমান গতিবিধিলৈ লক্ষ্য ৰাখিলে, ইহঁতৰ উদ্দেশ্য যে সাধু নহয়, সেইটো বঢ়িয়াকৈ বুজা যায়। কিন্তু লগতে ইয়াকো কোৱা উচিত যে সিহঁতৰ উদ্দেশ্য অসৎ হলেও, সেই উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাৰ প্ৰমাণ নাই।

কৃষ্ণ—মই আৰু এটা কথা ভাবিছোঁ—উদ্ভিদ্‌তত্ত্বমতে যেই সেই গছৰ আশ্ৰয় নাপালে লতা তিষ্ঠিব নোৱাৰে। পুৰাতত্ত্বমতে তিৰুতাক আশ্ৰয় লবলৈ পুৰুষ এজন লাগিবই। বালী মৰিলতে তাৰাই সুগ্ৰীৱক ল'লে আৰু ৰাৱণৰ মৃত্যু হলত মন্দোদৰীয়ে বিভীষণক বৰিলে। প্ৰভাৱতীয়েও এজনেই হওক, বা বহুতেই হওক, পুৰুষৰ আশ্ৰয় নোলোৱাকৈ থকা নাই বুলি ডাঠি ক'ব পাৰোঁ।

সৰ্ব্বা—ময়ো তাকে কওঁ। প্ৰভাৰ নিচিনা অকলশৰীয়া যুৱতী আৰু সিহঁতৰ নিচিনা চৰিত্ৰহীন মানুহ যেতিয়া লগ খাইছে; সিহঁতৰ অসৎ উদ্দেশ্য পূৰ্ণ হবলৈ কেতিয়াও বাকী থকা নাই।

দীন—এটা কথা কওঁ, বেয়া নাপাব। মানুহে যেতিয়া বিনা প্ৰমাণে কোনো কথা বিশ্বাস কৰে, তেতিয়া সেই বিশ্বাসৰ মাজেদিয়েই তেওঁৰ চৰিত্ৰ ফুটি উঠে। তেওঁ নিজৰ স্বভাৱৰ সাহায্যেৰে বিচাৰ কৰাতহে তেনে বিশ্বাস ওপজে,—তেনে অৱস্থাত তেওঁ যি কৰিলেহেঁতেন আনকো তেনে কৰা বুলি ভাবে।

সৰ্ব্বানন্দৰ মুখ গহীন হ'ল; তেওঁ একে উত্তৰ নিদিলে। কমলচন্দ্ৰই ঠাইতে মুখ পাতি ধৰি ক'লে,—"বাৰু সেইবোৰ যাওক; এতিয়া স্কুলৰ উন্নতি আৰু ভৱিষ্যৎ মঙ্গলৰ নিমিত্তে ইয়াৰ বৰ্ত্তমান কাৰ্য্য আৰু নিয়ম-প্ৰণালীৰ সংস্কাৰ হোৱা উচিত বুলি ভাবা নেভাবা ?"

দীন—আপোনালোকে স্কুলখন যেনে জাতীয়তাশূন্য প্ৰাণহীন কৰি পেলালে, তালৈ চাই মই তাত সম্পৰ্ক নৰখাই ভাল। তাৰ পৰা আমাৰ যে বিশেষ কিবা উপকাৰ হ'ব, মই তেনে আশা নকৰোঁ।

তথাপি যদি নাই মোমাইতকৈ কণা মোমায়েই ভাল বুলি তাক ৰাখিব লগা হয়, তেনেহলে যি অলপ সম্ভৱ, ৰাইজৰ উপকাৰ হোৱাকৈ চলাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। মই যি কেইটা নিয়ম বান্ধি দিছিলোঁ, সেই মতে চলা হ'লে আজি তাৰ পৰা কিছু প্ৰকৃত শিক্ষা হ'লহেঁতেন আৰু এনে কলঙ্ক প্ৰচাৰ হবলৈ নাপালেহেঁতেন।

কমল—সেইটো সঁচা। এতিয়াও তেনে সংস্কাৰ কৰাই আমাৰ উদ্দেশ্য। এইবোৰ নিয়ম-প্ৰণালীৰ সম্পৰ্কে আকৌ নকৈ সিদ্ধান্ত হোৱা উচিত।

দীন—মোৰ সিদ্ধান্ত মই গঠন কৰা নিয়মখিনিতে আছে, তাৰ পৰা অলপো ইফাল সিফাল কৰিবলৈ মই সাজু নহওঁ।

কমল—অকল থাকিলেই নহয়, আকৌ এখন সভা পাতি তাৰ মীমাংসা কৰিব লাগে। তেনে এখন সৰ্ব্বসাধাৰণৰ সভা পাতিবৰ নিমিত্তে আমি সকলো গণ্য-মান্য মানুহৰ স্বাক্ষৰেৰে সৈতে চেক্ৰেটাৰীলৈ এখন আৰ্জ্জি দিব খুজিছোঁ। বোধকৰোঁ তাত চহী দিবলৈ তোমাৰ আপত্তি নহ'ব ?

দীন—আৰ্জ্জিখন দেখিলে হে ক'ব পাৰোঁ।

ৰাজখোৱাই তেতিয়া আৰ্জ্জিখন দেখুৱালে। আৰ্জ্জিখন ইংৰাজীৰে লিখা আৰু 'টাইপ' কৰা, অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰিলে সি এনে হয়।—

শ্ৰীযুক্ত বালিকা-বিদ্যালয়ৰ চেক্ৰেটাৰী মহাশয়ৰ

সমীপেষু।

চন ১৯১০, তাং ১৪ অক্টোবৰ।

মহাশয়,

স্থানীয় ৰাইজৰ হৈ আমি স্বাক্ষৰকাৰীসকলে আপোনাক জনাওঁ

যে বালিকা-বিদ্যালয়ৰ উন্নতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ আঁতু শীঘ্রে আপুনি এখন সৰ্ব্বসাধাৰণৰ সভা আহ্বান কৰিব লাগে।

বশংবদ

শ্ৰী.............................

শ্ৰীসৰ্ব্বানন্দ দত্ত।

শ্ৰীকমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা

শ্ৰীগদাধৰ শৰ্ম্মা।

শ্ৰীকৃষ্ণকুমাৰ কাকতী।

শ্ৰীতপেশ্বৰ বৰা।

শ্ৰীভূতনাথ দাস।

শ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দাস।

শ্ৰীকাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞা।

দীন—ইয়াত চহী দিবলৈ মোৰ আপত্তি নাই; কিন্তু ইমানবোৰ নকৰি তেওঁক মুখেৰেই দেখোন ক'ব পাৰিলেহেঁতেন।

সৰ্ব্বা—মুখেৰে কত বাৰ কৈছোঁ। তেওঁ কাণ নকৰা দেখিহে এনে উপায় কৰিব লগা হৈছে।

দীনবন্ধুৱে তেতিয়া ৰাজখোৱা আদিৰ অনুৰোধ মতে খালিকৈ ৰখা প্ৰথম ঘৰতে তেওঁৰ স্বাক্ষৰ কৰি বেগাবেগিকৈ তেওঁৰ লক্ষ্য-স্থানলৈ গতি কৰিলে।

দীনবন্ধু গ'লত সৰ্ব্বানন্দই ৰাজখোৱালৈ চাই ক'লে,—"পিচে কি কৰিলা! কথাৰ সোঁত দেখোন কেনিবাহে ব'লে! তুমিও আকৌ দীনবন্ধুৰ কথাতে হয় দিলা।

কমল—তেনে নকৰা হলে দানবন্ধুৱে চহীকে নিদিলেহেঁতেন।

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছোঁ আছে গৰু নবয় হাল, তাৰ সৰ্লা-

নোহোৱাই ভাল। মতা অমিতাৰে বাৰী ভৰি থাকিলেও জানো অমিতা খাবলৈ পায় !

সৰ্ব্বা—ময়ো তাকেই ভাবিছোঁ। দীনবন্ধুৱে যদি আমাৰ কথাত হয় নিদিয়ে, তেনেহলে তেওঁৰ চহীটোৰ পৰা আমাৰ কি লাভ হ'ব? মোৰ মতে লোকচান হোৱাৰ হে ভয়।

কমল—কি লাভ হব বুজা নাই নে? আমাৰ আৰ্জ্জিত অকল স্কুলৰ উন্নতিৰ বিষয়ে আলোচনা হ'ব লাগে বুলি লিখা হৈছে। এতিয়া আমি যাৰে ওচৰলৈ যাওঁ, সেয়ে ভাঙি-পাতি সুধিব; তেতিয়া সকলো কেলেঙ্কাৰীৰ কথা ভাঙি-পাতি ক'ম। দীনবন্ধুৰ চহীটো প্ৰথমতে লোৱা হৈছে, তাকেই দেখুৱাই এই আন্দোলনৰ মূল দীনবন্ধু বুলি ক'ম। সকলো ৰাইজে জানে যে দীনবন্ধুৱে প্ৰমাণ নাপালে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধেও কোনো কথা নকয়; সেই দেখি দীনবন্ধুৰ চহীটো দেখুৱায়েই আমাৰ কথাবোৰ সকলো মানুহৰ মনত সুমুৱাই দিব পাৰিম।

সৰ্ব্বা—কিন্তু পিচত দীনবন্ধুৱে সেইবোৰ মিছা কথা বুলি কয়?

কমল—পিচৰ কথা পিচত ভাবিম; ৰোগ চাই ঔষধ দিব লাগিব। এতিয়া আহাঁ, দুই এদিনতে আমাৰ কাম শেষ কৰি আৰ্জ্জিখন পঠিয়াব লাগে।

তৃতীয় অধ্যায়

হাবিৰ মাজত

তেতিয়া কাতি মাহৰ দুদিন কি চাৰি দিন মাত্র গৈছিল। দুৰ্গা-পূজাৰ আনন্দৰ ঢৌ মাৰ যোৱা তেতিয়াও বৰ বেচিদিন হোৱা নাই। যদিও এই পূজা আদিতে বঙালীৰহে জাতীয় উৎসৱ আছিল, তথাপি যিবোৰ ঠাইত বঙালী সোমাইছে, সেই সেই ঠাইৰ অধিবাসীৰ মাজতো সি ঠায়ে ঠায়ে শিপাই পেলাইছে। ষোড়শ শতিকাৰ শেষ ভাগত চুখাম্‌ফা স্বৰ্গদেৱৰ দিনত এই পূজা পোন প্ৰথমতে অসমত সোমায়।* তেতিয়া এই পূজা ৰজাঘৰীয়া আন আন আমোদজনক উৎসৱৰ দৰেই এটা উৎসৱ আছিল মাথোন। বঙালী পৰ্ব্বতীয়া গোসাঁইৰ আগমনৰ পিচৰ পৰা হে ই ধৰ্ম্মৰ অঙ্গ হৈ পৰে। তেতিয়াৰ পৰা অসমত ইয়াৰ অৱস্থিতি। পিচত ইংৰাজ-ৰাজত্বৰ সময়ত বঙালীৰ বিস্তাৰৰ লগে লগে এই পূজাও বিস্তৃত হৈ পৰিছে। প্ৰথমতে অসম-প্ৰবাসী কোনো কোনো বঙালীয়ে এই পূজা ইয়াত পাতিবলৈ ধৰে আৰু আনবিলাকে স্থানীয় মানুহৰ সাহায্যেৰে বাৰোৱাৰী পূজাৰ আয়োজন কৰে। তাৰ পাচত ধনীয়ে নিজৰ জাকজমক দেখুৱাবলৈ, শুঁড়ীয়ে মদ বেচিবলৈ, ডেকা-ডঙুৱাই বাই-নাচৰ যোগাৰ কৰিবলৈ এই পূজাৰ আয়োজনত লাগি যায়। এই অনুক্ৰমে সি এতিয়া প্ৰায় গোটেই অসমত বিয়পি পৰিছে। পূজাৰ কেইদিনত সকলো ঠাই আনন্দ-মহোৎসৱত মতলীয়া হয়, যাত্ৰা-থিয়েটাৰ, বাই-নাচ আদিৰ কোঢ়ালে নগৰত খলক লগায়। শুঁড়ীৰ

* Vide An Account of Assam—J.P. Wade Pg. 251.

দোকানৰ ওচৰত নাইবা আলিৰ দাঁতিত বাগিচাৰ কুলিয়ে বগৰা-বাগৰি আৰু মৰামৰিৰ অপূৰ্ব্ব অভিনয় দেখুৱায়। বাৰোৱাৰী পূজালৈ তোলা ধনৰ সৰহ ভাগ ঢাকাঞা বা কলিকতীয়া বাইজী-দেৱীসকলৰ উপাসনাতেই ব্যয় হয়; পূজা প্ৰায়ে পালমৰা বিধৰ হয়। এনে ধৰণৰ পূজাই আধ্যাত্মিক উন্নতি কাৰ কিমান কৰে জানিবৰ উপায় নাই, কিন্তু এই পূজাৰ প্ৰৱেশৰ পিচে পিচে অসমৰ ওপৰত শনিৰ দৃষ্টি পৰা যেন দেখা যায়। মোৱামৰীয়া বিদ্ৰোহ আৰু বিদ্ৰোহীৰ হাতত আহোম ৰাজ-শক্তিৰ পৰাজয়ৰ বাবে ফুলেশ্বৰী কুৱঁৰীৰ দুৰ্গা-পূজা নিতান্ত কম দায়ী নহয়। এই বিদ্ৰোহৰ ফলতেই অসম শক্তিহীন হয়, অসমলৈ বৃটিচ-সৈন্যৰ আগমন হয়, আৰু তাৰ লগে লগে অসমবাসীৰ ৰক্তশোষক কানিৰ প্ৰচলন আৰম্ভ হয়। আজি-কালিও ই যাত্ৰা-থিয়েটাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি খাবলৈ নোপোৱা দুখীয়ালৈকে সকলোকে ৰংচঙীয়া বিদেশী সাজ-পাৰ পিন্ধাই লাখ লাখ টকা চিৰকালৰ নিমিত্তে বিদেশীৰ হাতত তুলি দিয়ে, ধনীৰ পোতৰ টকাত হাত দিয়ায়, দুখীয়াৰ ধাৰৰ জোখ বঢ়ায়, শুঁড়ীক ধনী কৰে, আৰু বাইজীহঁতৰ কেইবামাহৰো খোৰাকি যোগায়। গৱৰ্ণমেণ্টৰ কৰ্ম্মচাৰীসকলেও এই পূজাৰ বাবে বহুত দিনৰ দৰমহা কাম নকৰাকৈ খাবলৈ পায়। যিবিলাক নিলগৰ পৰা আহি নগৰত কাম-কাজ কৰি থাকে, সেইবিলাকেও এই চলতে এবাৰ নিজ নিজ ঘৰত কেইদিনমান থাকি আহিব পাৰে।

এইবাৰ পূজা কিছু আগতীয়া। আহিনৰ কুৰি দিন যোৱাতে দেৱীৰ আগমন হয়, সেইকাৰণে কাতিৰ প্ৰথম সপ্তাহতে ঘৰলৈ যোৱা কৰ্ম্মচাৰী-সকল কৰ্ম্মক্ষেত্ৰলৈ ঘূৰি আহিব লগাত পৰে। ৰেল-জাহাজত মহা ভিৰ; নিতান্ত সবল মানুহৰ পক্ষে ঠাই পোৱাই কঠিন। যিবোৰ ঠাইলৈ ৰেল-জাহাজ নচলে, তাত গৰুৰ গাড়ীয়েই মাত্ৰ অৱলম্বন।

কাতিৰ দুদিনমান যোৱাতে এদিন এখন গৰুৰ গাড়ী সোণাপুৰ

গাওঁৰ পৰা নগৰৰ ফাললৈ আহিছিল। বাট বৰ দীঘল—তেৰ-কুৰি মাইল; গাড়ীখন প্ৰায় গৰু-মেলামান পৰত ৰাওনা হৈছিল। গাড়ী-খনৰ ওপৰত চৈ আৰু দুয়ো মূৰে আঁৰ-কাপোৰ বন্ধা। ভিতৰত এজনী গাভৰু আৰু এটি সৰু ল'ৰা। গাড়োৱানটো এটা হৃষ্ট-পুষ্ট হিন্দুস্থানী মানুহ। গৰু-হাল শকত আৰত।

গাৰোৱানটোৱে গাড়ী বৰ বেগেৰে চলাইছিল। দিনৰ দিনটো গাড়ীখন অবিশ্ৰাম আহি প্ৰায় সন্ধ্যা সময়ত এখন নৈ পালেহি। মাৰ নাৱত নৈখন পাৰ হ'ল। তাৰ পিচত গাড়ীখন ৰাখি গাড়োৱানটোৱে গৰুকেইটা সোলোকাই কিছু 'দানা' দিলে আৰু পানী খুৱালে। আৰোহী কেইজনেও নৈৰ পাৰতে অলপ আহাৰ কৰি এখন্তেক বিশ্ৰাম ল'লে।

আধা ঘণ্টামান সময়ৰ পিচত গাড়ী আকৌ চলিল। তেতিয়া ৰাতি হৈছিল, কৃষ্ণপক্ষৰ পঞ্চমীৰ চন্দ্ৰ তেতিয়াও উদয় হোৱা নাই; তৰাৰ টিমিকঢামাক পোহৰে হাবিৰ মাজৰ বাট অলপো পোহৰাব পৰা নাই। মাথোন গাড়ীৰ তলত বান্ধি দিয়া লেম্পটোৰ পোহৰে সম্মুখৰ বাটডোখৰ দেখুৱাই গৈছে।

বাটৰ দুয়ো কাষে হাবি। প্ৰায় দুমাইলমানৰ ভিতৰত কোনো ঘৰ নাই। এই হাবিত কেতিয়াবা বাঘ, ভালুক আদি হিংস্ৰ জন্তুও ওলায়। গাড়োৱানটোৱে বিশেষ সাৱধানতাৰে সৈতে গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। হঠাৎ পাচফালৰ পৰা এটা উজ্জ্বল পোহৰ আহি গাড়ীত পৰিল। দেখা গ'ল কোনোবা দুজন "ৰাইচাইকেলত" উঠি আহিছে। গাড়োৱানে মনত বং পালে।

এই আগন্তুক দুজন দুয়ো ডাঠীয়া। তেওঁলোক ক'ৰ পৰা আহিছে আৰু কলৈ যায়, তাক জানিবৰ উপায় নাই। গাড়ীৰ ওচৰ পাই এজনে গাড়োৱানক সুধিলে—"কাঁহা যাতা?"

"ঝিলা মে যাতা।"

"গাড়ীমে কৌন হ্যায়?"

"আউৰত হ্যায়।"

মানুহ দুজনে আৰু অপেক্ষা নকৰি বেগাই চাইকল্ চলাই দিলে। এজনে ইজনক ক'লে,—"ঠিক এইখনেই।"

"নহ'ব কিয়? গাড়ীতো মুঠেই এখন পাৰ হৈছে বুলি ঘাটৈয়েই দেখোন কৈছিল।"

"এতিয়া একেবাৰেই নিঃসন্দেহ হলোঁ।"

তেতিয়া দুয়ো বেগেৰে চাইকেল্ চলাই মুহূর্ত্ততে অদৃশ্য হৈ গ'ল। গাড়োৱানেও আগৰ দৰেই গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে।

অলপ সময় মাথোন এনেকৈ গৈ আছে এনেতে সম্মুখৰ কালৰ পৰা কিচকিচ কৰে ক'লা কিবা এটা আহি গাড়ীৰ আগত থিয় দিলে। গাড়োৱানটো বুকু ডাঠ মানুহ; তথাপি এই দৃশ্য দেখি কিছু ভয় খালে; কি কৰা উচিত একো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। এনেতে গাড়ীখন মূৰ্ত্তিটোৰ ওচৰ পালে; গৰু হাল চক খাই উঠিল। মূৰ্ত্তিটোৱে থাপ মাৰি যুৱলিত ধৰি গাড়ীখন ৰাখিলে। তাকে দেখি চাবুকডাল ওপৰলৈ তুলি গাড়োৱানে প্ৰশ্ন কৰিলে,—"তোম কৌন্ হ্যায়?"

মূৰ্ত্তি নিমাত।

গাড়োৱান—কাহে চুপ্ ৰহতা হ্যায়? কৌন তোম্? ক্যা ম্যাঙ্তা—

কিন্তু কোনো উত্তৰ নাই।

গাড়োৱানে চাবুকৰে সৈতে সাবৌপ কৰে একোব মাৰিলে। মূৰ্ত্তিটো সাউৎ কৰে এফলীয়া হৈ কোব নোখোৱাকৈ সাৰিল, আৰু গাড়োৱানে সময় নৌ পাওঁতেই যুৱলিখন গৰুৰ ডিঙিৰ পৰা পেলাই দিলে। গাড়োৱান জাঁপ মাৰি মাটিত পৰিল; যুৱতী আৰু সবাটে

কোনোমতেহে পৰি নেযোৱাকৈ ৰ'ল। গাড়োৱানটো নমা দেখিয়েই মূৰ্ত্তিটো লৰ মাৰিলে; গাড়োৱানে মুখেৰে গালি পাৰি পাৰি আকৌ গাড়ীখন যুঁটিলে। কিন্তু গাড়ীখন তুই নলমান যাওঁতেই আকৌ মূৰ্ত্তিটো আহি গাড়ীৰ আগত থিয় দিলে আৰু আগৰ দৰেই যুঁৱলিত ধৰিলে। এইবাৰ গাড়োৱানৰ ধৈৰ্য্য কেনিবা গ'ল; "জান লেগা শালা" এই বুলি চাবুকডাল ডাঙি গাড়ীৰ পৰা জঁপিয়াই পৰিল।• মূৰ্ত্তিটোৱে লৰ দিলে, গাড়োৱানেও পাচে পাচে খেদি নিলে। সেই আন্ধাৰ নিশা অলপ পিচতে তুয়ো অদৃশ্য হৈ পৰিল।

এই ঘটনাত যুৱতী ভয়ত ব্যাকুল হৈ পৰিল; লৰাটোও ভয়তে চেপেটা লাগিছিল। আন কি, তেওঁলোকে গাড়ীৰ পৰা মুখ উলিয়াবলৈকো সাহ কৰা নাছিল; গাড়োৱানটো আঁতৰ হোৱাত সেই ভয় আৰু বাঢ়িছিল।

হঠাৎ ওচৰৰ গছডালৰ পৰা আৰু এক মূৰ্ত্তি বাহিৰ হ'ল আৰু গাড়ীখনৰ ওপৰ চাপি গৰু-হাল সোলোকাই দিলে। তাৰ পিচত গাড়ীৰ ভিতৰত সোমাবলৈ গ'ল। যুৱতী এতিয়ালৈকে জড়ৱৎ হৈ আছিল; আত্মৰক্ষাৰ যে কোনো উপায় নাই! অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ ভিতৰত এজোৰ চটি জোতা মাত্ৰ সম্বল আছিল; এতিয়া আন উপায় নেদেখি তুয়ো তুপাত লৈ যেনি পাই তেনি কোবাই কানি-মুনি দিবলৈ ধৰিলে। মূৰ্ত্তিটোৱে তুই চাৰি বাৰ জোতাৰ কোব খোৱাৰ পিচত লৰাটো ধৰি উলিয়াই নিলে, লৰাটোৱে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। সি তেতিয়া লৰাটোক এনে এটা ঠেলা মাৰিলে যে সি ধুম কৰে মাটিত বাগৰি পৰিল। এই অৱসৰতে যুৱতী গাড়ীৰ পাচফালে দি নামি তাৰ তলত সোমাল। লৰাটোক পেলাই দি মূৰ্ত্তিটো বেগেৰে গাড়ীৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল; যুৱতীয়ে অলপো বিলম্ব নকৰি, সি ভিতৰত কি আছে চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে, গাড়ীৰ আগটো তলফালৰ

পৰা ওপৰলৈ ঠেলা মাৰি ডাঙি দিলে। পিচ মুহূৰ্ত্ততে সেই মূৰ্ত্তি গাড়ীৰ পাচফালে দি সৰকি তিনি টেলেঙনি খাই গুৰি কঁঠাল পৰা দি পৰিল।

যুৱতীয়ে লৰাটোৰ সাহায্যেৰে তৎক্ষণাৎ গাড়ীখন যুঁটিলে আৰু নিজে গাড়োৱান হৈ গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। লৰাটো ভিতৰত বহিল। যুৱতীয়ে মনে মনে ক'লে,—"সুভদ্ৰাই ৰণক্ষেত্ৰত ৰথ চলাইছিল মই এই সামান্য ৰণক্ষেত্ৰত গৰুৰ গাড়ীও চলাব নোৱাৰিলে চলি· কেনেকৈ ?"

চতুৰ্থ অধ্যায়

নৈশ-মিলন

যি সময়ত আলিৰ মাজত ওপৰত কোৱা ঘটনা ঘটিছিল, ঠিক সেই সময়তে এটা মানুহ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰৰ নঙলা পাৰ হৈছিল। মানুহটো মুছলমান আৰু এখন ডাঙৰ দোকানৰ গোমস্তা। নাম আব্দুল গনি; সাজ-পাৰত জকমকীয়া আৰু এচেন্সৰ গোন্ধেৰে মলমলোৱা।

আব্দুল গনি লাহে লাহে জুপি জুপি ৰম্ভাই পঢ়া-শুনা কৰা খোটালিটোৰ ওচৰলৈ গ'ল, কিন্তু তাত কাৰো একো গম নাপালে। তেতিয়া লাহে লাহে ৰম্ভাৰ শোৱনি ঘৰৰ ওচৰ চাপিল। সকলো নীৰৱ, দুৱাৰ বন্ধ। তেওঁ অলপ অলপকৈ দুৱাৰত টুকুৰিয়াবলৈ ধৰিলে।

অলপ পিচতে দুৱাৰ মেলি ৰম্ভা ওলাই আহিল আৰু "তুমি আহিছা?" বুলিয়েই আব্দুলৰ ডিঙিত সাবটি ধৰিলে। আব্দুলেও তেনেকৈয়ে সাবটি ধৰিলে; দুয়োৰো ভিতৰত চুম্বনৰ দান প্ৰতিদান হ'ল। তাৰ পিচত দুয়ো ভিতৰ সোমাই দুৱাৰ বন্ধ কৰি শয্যাৰ ওপৰতে আসন গ্ৰহণ কৰিলে।

প্ৰথমেই আব্দুলে প্ৰশ্ন কৰিলে,—"ককাইদেৱৰ নাই নে কি? তোমাৰ চিঠিৰ পৰা মই ভালকৈ একোকে বুজিলোঁ। মাত্ৰ কথাৰ গঢ় দেখি তেনে অনুমান কৰিছিলোঁ।

ৰম্ভা—এৰা তেওঁ নাই; আজি ৰাতিৰ ভিতৰত তেওঁ ঘৰি অহাৰ সম্ভাৱনা কম।

আব্দুল—ইন্দ্ৰনাথ কলৈ গ'ল?

ৰম্ভা—তেৰোঁ ককাইদেউৰ লগতে গৈছে।

আব্দুল—এনেকৈ যোৱাৰ কাৰণ কি?

ৰম্ভা—মই কেনেকৈ কওঁ!

আব্দুল—মোৰ বোধেৰে কিবা এটা ডাঙৰ উদ্দেশ্য আছে। বাৰু থাকক যি থাকে। মোৰো তোমাৰ লগত এটা ডাঙৰ বিষয়ৰ পৰামর্শ কৰিব লগা আছে।

ৰম্ভা—কি?

আব্দুল—মই শুনিছোঁ—তোমাৰ বোলে ইন্দ্রনাথৰ লগত বিয়া হোৱাৰ কথা হৈছে?

ৰম্ভা—কোনে ক'লে তোমাক এনে কথা?

আব্দুল—সকলোৱে কৈছে আৰু তাৰ প্রমাণস্বৰূপে ইন্দ্রনাথ তোমালোকৰ ঘৰত আছেই।

ৰম্ভা—কিবা কাৰণত ককাইদেৱে তেওঁক ৰাখিছে। মোৰ তাত সম্পৰ্ক কিহৰ?

আব্দুল—তেওঁনো তেন্তে ইয়াত আছেহি কিয়?

ৰম্ভা—মই কেনেকৈ ক'ম?

আব্দুল—বাৰু যদি তোমাৰ ককাইদেৱৰহঁতে তেওঁৰ লগত তোমাৰ বিয়া দিব খোজে, তেতিয়া কি কৰিবা?

ৰম্ভা—মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কাম কৰিবলৈ ককাইদেৱেই হওক বা আন কোনোবাই হওক, কাৰো সাধ্য নাই; তুমি মোক এতিয়াও বিশ্বাস নকৰা নে? মই যে তোমাৰেই; তোমাৰ বাহিৰে আন কাৰো হ'ব নোৱাৰোঁ।

আব্দুলে এটি চুম্বনেৰে তাৰ উত্তৰ দিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—"এতিয়া মই এটা ডাঙৰ লেঠাত পৰিছোঁ। বোধকৰোঁ আৰু বেচি দিন মই ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম।"

ৰম্ভা—কিয় ?

আব্দুল—তুমিতো জানা দোকানখন মোৰ নহয়। মহাজন ঘৰুৱা জঞ্জালৰ কাৰণে দেশলৈ গৈ আহিব পৰা নাছিল; সেই দেখি আজি ছমাহ ময়েই মহাজনৰ নামে দোকান চলাই আছিলোঁ। সিদিনা তেওঁৰ পৰা চিঠি পাইছোঁ, তেওঁ হেনো আৰু দুসপ্তাহৰ মূৰত আহিব। তেওঁ আহিলেই মই পলাব লাগিব।

ৰম্ভা—কিয় ? কিয় ?

আব্দুল—তোমাক বোধকৰোঁ নকলেও হ'ব যে মই ধনী মানুহ নহওঁ। চকি, মেজ, কাপোৰ-কানি, এচেন্স, তেল, ঘৰি, হাৰ্ম্মোনিয়ম প্ৰভৃতি যিবোৰ বস্তু মই তোমাক দিছোঁ সেই আটাইবোৰ মহাজনৰ খৰচত। তাৰ উপৰি তোমাৰ হাতত যি পাঁচ-শ টকা জমা দিছোঁ, সিও দোকানৰ টকা। সেই কথা তোমাক আগেয়েই কৈছিলোঁ। এতিয়া মহাজন আহি হিচাপ ল'লেই সকলো ধৰা পৰিব। সেই দেখি তেওঁ অহা দিনাই ইয়াৰ পৰা আঁতৰিব লাগিব। তুমি তোমাৰ পূৰ্ব্বৰ প্ৰতিজ্ঞামতে মোৰ লগত যাবলৈ সাজু হ'ব লাগিব।

ৰম্ভা—নিশ্চয়। তুমি নাথাকিলে মই যে ইয়াত এদিনো থাকিব নোৱাৰোঁ। কিন্তু মুঠেই পাঁচ শ টকাৰে চলা যে বৰ টান হ'ব!

আব্দুল—সেইটোৰ এটা দিহা হ'ব! মই এই কেইদিনত আৰু পাঁচ-শ মান টকা হাত কৰিম। তেতিয়া এক ৰকম চলিব। এঠাইত এখন সৰুসুৰা দোকান দি বহিলেও দুটা মানুহৰ খোৱাকি ওলাব। কিন্তু এটা কথা—তুমি এতিয়াৰে পৰা এনে ভাবে সাজু থাকিব লাগিব, যাতে যেতিয়াই যাব লগা হয়, তেতিয়াই যাব পাৰোঁ।

ৰম্ভা—তাৰ নিমিত্তে কোনো চিন্তাকে নকৰিবা।

আব্দুল—ঘৰত যদি কোনোবাই আপত্তি কৰে ?

ৰম্ভা—মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কাৰো আপত্তি নাখাটে।

আব্দুল—আৰু তোমাৰ বস্তু বাহানিবোৰ ?

ৰম্ভা—সেইবোৰ মোৰ লগত লৈ যাম। তাৰ বাবে কোনেও এক পইচাও ভঙা নাই। তেনেস্থলত সেইবোৰ লৈ যোৱাত কোনে বাধা দিব পাৰে !

আব্দুল—তেন্তে এতিয়া মই নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰোঁ ?

ৰম্ভা—নিশ্চয় পাৰা।

তাৰ পিচত আৰু কিবা-কিবি আলোচনা কৰি আব্দুল সেই ৰাতি তাতে থাকিল।

পঞ্চম অধ্যায়

প্ৰকৃত সাধু

সেই অৰণ্যৰ মাজত অপৰিচিত মূৰ্ত্তিৰ পাচে পাচে খেদি গাড়োৱানটো প্ৰায় এটা ৰিঙিৰ বাট গ'ল ; ইমান দূৰলৈ খেদিবলৈ গাড়োৱানৰ ইচ্ছা নাছিল, কিন্তু সেই মূৰ্ত্তিয়ে তেনে কৰিবলৈ তাক বাধ্য কৰিছিল : সেই অদ্ভূত মূৰ্ত্তিটো গাড়োৱানে খেদি গলেই লৰ মাৰে, আৰু উভতি অহা দেখিলে পাচতে আহে। শেহত নিতান্ত অসহ্য হৈ উঠাত গাড়োৱানে তাক ধৰিবৰ নিমিত্তে খেদা দিলে। প্ৰায় এটা ৰিঙিৰ বাট লৰাৰ পাচত গাড়োৱানে তাক ধৰা পেলালে। ধৰিয়েই তাক ভালকৈ জোকাৰ এটা মাৰি সুধিলে,—

"শালা, অব কাহাঁ যায় গা ? তুমকো আজ মাৰকৰ ইস্ জঙ্গল মে ফেঁক দুঁগা। হাম্‌কো চিনা নহি ? ভূত বন্‌কে হাম্‌কো ডৰৱানে আয়া থা ! দেখা যায় গা তুম কৈসা ভূত হে।"

মূৰ্ত্তি—তোমাক ভাই বুলিছোঁ। মই ডকাইতো নহওঁ, আৰু তোমাৰ অপকাৰ কৰিবলৈকো অহা নাই। তোমাৰ লগত বহুতো গোপনীয় কথা আছে।

গাড়োৱানেও এইবাৰ অসমীয়াতে ক'লে,—"তেনেহলে তই আগেয়ে কথা নকৈছিলি কিয় ?"

মূৰ্ত্তি—কৈছোঁ নহয়, মোৰ কথা গোপনীয়। সেই দেখি তাত কব নোৱাৰি তোমাক এই দৰে আঁতৰাই আনিছিলোঁ।

গাড়ো—কি কথা আছে এতিয়া নকৰ কিয় ?

সেই ছদ্মবেশী মানুহটোৱে তেতিয়া দহ টকা ৰূপ উলিয়াই গাড়োৱানক দেখুৱাই ক'লে,—"এই টকা কেইটা তোমাৰ।"

গাড়োৱানে একো বুজিব নোৱাৰি সুধিলে,—"তাৰ মানে কি ?"

মানুহ—তাৰ গাড়ীখন ঘূৰাই নিব লাগে।

গাড়ো—ইমান বাট অহাৰ পিচত গাড়ী ঘূৰাই নিম কিয় ? আৰু গাড়ী ঘূৰাই নিয়াৰ পৰা তোমাৰ লাভ কি ?

মানুহ—মোৰ লাভ পিচত বুজিবা। অ' মোৰ কথাটো বুজা তোমাৰ ভুল হৈছে বোধকৰোঁ। গাড়ী মানে শুদা গাড়ীখন হে ওভতাই নিব লাগিব।

গাড়ো—কেতিয়াও নহয়।

মানুহ—কুৰি টকা লোৱাঁ।

গাড়ো—লাখ টকা দিলেও নহয়।

মানুহ—বাৰু ওলোটাই নিব নালাগে। তোমাকো এই কুৰিটা টকা দিলোঁ, তুমি এতিয়া ইয়াকে লোৱাঁ। আৰু যে সৌ বাইচাইকল্ ডুখন দেখিছা, তাকো তোমাৰ জিম্মাত ৰাখিলোঁ। তুমি ইয়াতে থাকাঁ, যেতিয়া তোমাৰ গাড়ী পাবা, তেতিয়া চাইকেল্ ঘূৰাই দিবা, তেতিয়া আৰু অলপ বক্চিচ্ পাবা। তুমি গাড়ীৰ কেৰেয়া বৰ বেচিকৈ পোৱা যদি পাঁচ টকা পাবা, কিন্তু মোৰ কথা শুনিলে একে ৰাতিয়ে কুৰি টকা লাভ হ'ব।

গাড়ো—আৰু তাৰ বাবে ছোৱালীজনীৰ সৰ্ব্বনাশ কৰিবলৈ এৰি দিম ! দলিয়াই পেলা তোৰ টকা। আমি হিন্দুস্থানী মানুহ, তইঁতৰ নিচিনা নিমক-হাৰাম নহওঁ। জান দিম, তথাপি এনে কাম হবলৈ নিদিওঁ।

মানুহ—আৰু পাঁচ টকা লোৱাঁ।

গাড়ো—খবৰদাৰ ! আৰু এনে কথা নকবি। ইমানতে ভালে ভালে আঁতৰ হ ; নহলে শেষত পস্তাবি।

হঠাৎ গাড়োৱানৰ মনত খেলালে যে বাইচাইকেল্ যেতিয়া ডুখন

মানুহো নিশ্চয় দুটা হব, আৰু বাটত লগ পোৱা মানুহ দুটায়েই যে এই দুটা তাত সন্দেহ নাই। তেন্তে ইটো ক'লৈ গ'ল! হয়তো সি পাচত থাকি গাড়ী আক্ৰমণ কৰিছে বা! এই কথা মনত খেলালতে গাড়োৱান তৎক্ষণাৎ গাড়ীৰ ফালে যাবলৈ ওলাল। মানুহটোৱে কাপোৰৰ তলৰ পৰা এখন খুকুৰি উলিয়াই লৈ ক'লে—"মোৰ হাতত কি দেখিছ? ক, তই টকা লবি নে নলয়?"

গাড়োৱানে তাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি একে জঁাপেই এহাতে মানুহটোৰ ডিঙিত চেঁপা মাৰি ধৰি ইহাতেৰে খুকুৰিখন কাঢ়ি লৈ হাবিৰ মাজলৈ দলিয়াই পেলালে। তাৰ পিচত গাড়োৱানে মানুহটোক মাটিত বগৰাই পেলাই তাৰ গাৰ কাপোৰেৰেই হাত-ভৰি বান্ধি পেলালে। মানুহটোক বান্ধি আৰু এক মুহূৰ্ত্তও বিলম্ব নকৰি গাড়োৱানে গাড়ীৰ ফাললৈ লৰ দিলে। অলপ যাওঁতেই গাড়ী অহা দেখি গাড়োৱানৰ মনত আনন্দ মিলিল আৰু ততালিকে যুৱতীক ভালকৈ বহিবলৈ কৈ বেগেৰে গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। কিছুমান বেলি একেৰাহে গৰু লৰুৱাই চলোৱাৰ পিচত গাড়ী হাবিৰ পৰা বাহিৰ ওলাল আৰু ওচৰত মানুহ থকা ঠাই পালে। তেতিয়া পঞ্চমীৰ চন্দ্ৰই পূব আকাশত দেখা দিছিল আৰু লগে লগে বাট-পথ সকলো পোহৰ হৈ উঠিছিল। গাড়োৱানে তেতিয়া নিৰ্ভয় হৈ গাড়ী লাহে লাহে চলাবলৈ ধৰিলে; গাড়োৱান আৰু যুৱতীৰ পৰস্পৰৰ কথাও পৰস্পৰে শুনিলে। এই অশিক্ষিত গাড়োৱানটোৰ ন্যায়পৰায়ণতা আৰু কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠা দেখি যুৱতী স্তম্ভিত হ'ল, আৰু পুনঃ পুনঃ কৃতজ্ঞতা জনাই ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিলে। মনে মনে ক'লে,—"যদি সাধুতা কৰবাত আছে তেন্তে এই মলিয়ন সাজপাৰত হে, এই হুজুৰা মানুহবিলাকৰ গাত; ভদ্ৰলোক নামধাৰী মানুহৰ ৰংচঙীয়া সাজপাৰৰ ভিতৰত এনে সাধুতাৰ নাম-গোন্ধো নাই। তেনে মানুহ ঠিক বাহিৰে ৰং চং ভিতৰে কোৱাভাতুৰী। সিহঁতৰ বাহিৰ

চাফচিকণ; কিন্তু অন্তৰ চল-চক্ৰান্ত, আৰু পাপ-ব্যাভিচাৰৰ চিন্তাৰে মলিন।”

ৰাতিপুৱা ন-মান বজাত গাড়ীখন বালিকা-স্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ ঘৰৰ মুখত ৰ’ল। যুৱতী আৰু লৰাটো গাড়ীৰ ভিতৰৰ পৰা ওলাল। দিনৰ পোহৰত স্পষ্টকৈ দেখা গল, যুৱতী প্ৰভাৱতীৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। লৰাটো তেওঁৰ ভায়েক। দুয়ো পূজাৰ বন্ধত ঘৰলৈ গৈছিল।

গাড়ীৰ পৰা নামি প্ৰভাৱতীয়ে নিৰ্দ্দিষ্ট বন্দৱস্ত মতে গাড়োৱানক তাৰ প্ৰাপ্যখিনি দিলে। তাৰ পিচত নিজ হাতে বোৱা গুণাৰ ফুল দিয়া খনীয়া কাপোৰ এখন দি ক’লে,—“তুমি মোৰ যি উপকাৰ কৰিলা তাৰ জোখায় পুৰস্কাৰ দিবলৈ মোৰ শক্তি নাই। তথাপি কৃতজ্ঞতাৰ চিন-স্বৰূপে এই কাপোৰডোখৰ দিলোঁ। ইয়াকে যেন বহুত বুলি লোৱা।”

গাড়ো—বন্দৱস্ত মতে টকা পালোঁ যেতিয়া মই একো কবলৈ নাই, আৰু মই যি কৰিছিলোঁ তাক মই কৰিবলৈ বাধ্য। কিয়নো আপোনাক ইয়াত থৈ যাম বুলি যি বন্দৱস্ত কৰিছিলোঁ, সেইমতে কাম নকৰা হলে ঈশ্বৰে মোক দণ্ডিলেহেঁতেন। তথাপি দুখীয়াক দয়া কৰি যে কাপোৰ-ডোখৰ দিছে, সেইটো আপোনাৰ অনুগ্ৰহ। মই ইয়াক আনন্দেৰে ললোঁ। ইয়েই মোক কালিৰ ঘটনাটো সোঁৱৰাই থাকিব, আৰু এনে কামত জীৱন দিবলৈ বল দিব।

তাৰ পিচত টকা আৰু কাপোৰ লৈ প্ৰভাৱতীক সেৱা জনাই লৰাটোকো মাত লগাই গাড়োৱানে বিদায় ল’লে। প্ৰভাৱতীয়ে অলপ পৰ নীৰৱে চাই থাকি ক’লে,—“শিক্ষিত নামধাৰী নগৰীয়া মানুহৰ অন্তঃকৰণ যদি এই নিৰক্ষৰ গাড়োৱানটোৰ সমান উচ্চ হ’লহেঁতেন!”

ষষ্ঠ অধ্যায়

ষড়যন্ত্ৰকাৰীৰ নেতা

প্ৰভাৱতী ঘৰৰ পৰা আহিয়েই শুনিলে, পূজাৰ ভিতৰত তেওঁৰ আৰু চেক্ৰেটাৰীৰ নামে গোটেইখন নগৰতে জঘন্য বিজ্ঞাপন ওলাইছিল। ডাঙৰ গছ, লেম্প-পোষ্ট, পকা ঘৰৰ বেৰ, পূজাৰ ঘৰ, দোকান আদি সৰ্ব্বসাধাৰণৰ চকুত পৰা সকলো ঠাইতে এই জাননী দেখা গৈছিল। এই জাননীৰ মূল ক'ত তাক পাঠকসকলৰ জানিবলৈ বাকী নাই। ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো শব্দৰে আধা ইন্দ্ৰনাথৰ, আধা ৰস্তাৰ লিখা, নৰমীৰ দিনা ৰাতি পূজা চোৱা মানুহৰ লগত মিলি ইন্দ্ৰনাথ আৰু লক্ষ্মীকান্তই ইয়াক সকলো ঠাইতে লগাই আহিছিল। চেক্ৰেটাৰীয়ে তেওঁৰ ঘৰৰ মুখত এখন পাই এৰুৱাই নি থৈ দিছিল, প্ৰভাৱতী আহিবৰ দিনাই সেইখন তেওঁৰ হাতত দি ক'লে,—"দেখিছা, ভণ্ড-তপস্বী দীনবন্ধুৰ কাম! সি মুখেৰে নানা কথা কৈ বলে নোৱাৰি তোমালৈ চিঠি লিখিলে। এতিয়া উদ্দেশ্য পূৰ নোহোৱা দেখি এইখন কৰিছে। সিদিনা সি এইবোৰ কথা বৰ চাহাবলৈকো লিখিছে। বৰ চাহাবে মোক মাতি নি সুধিছিল।"

প্ৰভা—দীনবন্ধুৱে লিখা বুলি আপুনি কেনেকৈ জানিলে? তাত জানো লিখকৰ নাম দিছে?

চেক্ৰেটাৰী—নাম দিলে যে জেইলত সোমাব লাগিব সেইটো জানো নাজানে, সেই দেখি বেনামীকৈ দিছে। তাকো কেনেবাকৈ আখৰত ধৰা পৰে বুলি 'টাইপ্' কৰি দিছে।

প্ৰভা—আপুনি তেন্তে দীনবন্ধুৱে লিখা বুলি কেনেকৈ ক'লে?

চেক্ৰেটাৰী—নহলে এনেবোৰ কথা লৈ কাৰ মূৰ কামোৰণি ধৰিব ?

প্ৰভা—তেনেহলে আপুনি কেৱল অনুমানৰ ওপৰতহে তেনেকৈ কৈছে ?

চেক্ৰেটাৰী—অনুমান হলেও সঁচা অনুমান। দীনবন্ধুৱে তোমালৈ লিখা চিঠিয়েই তাৰ প্ৰমাণ।

প্ৰভা—মোৰ কিন্তু সন্দেহ হয়; তেওঁ এনে নীচকাৰ্য্য কৰিব পাৰে বুলি মোৰ মনে নধৰে। আৰু যদি তেওঁৰ তেনে ইচ্ছা থাকিলহেঁতেন তেনেহলে মোলৈ একো নিলিখিলেহেঁতেন।

চেক্ৰে—তোমাৰ কথাত মোৰ তোমাৰ ওপৰতো অবিশ্বাস জন্মিছে, মোৰ আগৰ সন্দেহ দৃঢ় হৈছে। তুমি নিশ্চয় দীন-বন্ধুৰ প্ৰেমত পৰিছা, নহলে এনে জল-জল কথাটোও নেদেখাৰ কোনো কাৰণ নাই।

প্ৰভাই ব্যঙ্গৰ সুৰেৰে ক'লে,—"এৰা মই দীনবন্ধুৰ প্ৰেমত পৰিছোঁ।"

চেক্ৰেটাৰীয়ে মাথোন ক'লে,—"বাৰু দেখাই যাওকচোন সি মোক কেনেকৈ চেক্ৰেটাৰী ভাঙে। তাক যদি মই বগা ঘৰত ভাত খুৱাব নোৱাৰোঁ, মোৰ নাম গকুলচন্দ্ৰই নহয়।"

এইবুলি চেক্ৰেটাৰী তাৰ পৰা গুচি গ'ল। প্ৰভাই জাননী-খনকে উৰাই-ঘূৰাই চাবলৈ ধৰিলে।

জাননীখন পঢ়ি প্ৰভাৰ মনত নানা চিন্তা হবলৈ ধৰিলে। সঁচাকৈয়ে এইবোৰ দীনবন্ধুৰ কাম নে? সঁচা যদি তেওঁৰ তাত লাভ কি? বিশেষকৈ তেওঁৰ কাম ইমান বেচি যে তেওঁ এনে নিৰৰ্থক কামত সময় কটাবলৈ আজৰি পাব কেনেকৈ? কিন্তু যেয়ে এইবোৰ কাৰ্য্য নকৰক, ঘটনাচক্ৰ যে ক্ৰমশঃ বিষম হৈ উঠিছে তাত কোনো সন্দেহ নাই। তেনেহলে তেওঁ আত্মৰক্ষাৰ নিমিত্তেই বিয়াৰ বান্ধোনত সোমাব লাগিব

নেকি ? কিন্তু বিয়া হলেও জানো তেওঁ সুখী হব পাৰিব ! সঁচাকৈয়ে দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ অহিত চিন্তিছেনে—তেওঁক ঘিণ কৰেনে ? কোনে ক'ব !

তেওঁ একেৰাহে এইবোৰ কথাকে ভাবি আছে, এনেতে পিয়নে আহি কিছুমান চিঠি-পত্ৰ দি গ'ল। প্ৰভাৱতী ঘৰলৈ যোৱাৰ পৰা তেওঁৰ সকলো চিঠি পত্ৰ ডাক-ঘৰতে জমা আছিল। চিঠিবোৰ এখন এখন কৈ পঢ়ি যাওঁতে এখন চিঠি তেওঁৰ হাতত পৰিল ; দেখিলে চিঠিখন কলিকতাৰ পৰা আহিছে। মেলি লৈ লিখকৰ নাম ভয়ে ভয়ে পঢ়িলে,—ৰমণীমোহন দত্ত।

এইখন প্ৰভাৰ বিবাহ-সম্পৰ্কে লিখা চিঠি। এই চিঠিত ৰমণীমোহনে লিখিছে যে তেওঁ প্ৰভাক চাবলৈ, আৰু মন মিলিলে বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিবলৈ কাতিৰ প্ৰথম সপ্তাহতে আহিব। চিঠিখন পঢ়ি তেওঁ বৰ অস্থিৰ হ'ল, তেওঁ কি কৰা উচিত ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। কাৰ উপদেশ লব ! কাক সুধিব ? কোন তেওঁৰ হিতাকাজ্ক্ষা আছে যি তেওঁক এই সমস্যাত বন্ধু হৈ সাহায্য কৰিব ? তেওঁৰ গোটেই দিনটো এই চিন্তাতেই গ'ল। নানা প্ৰকাৰ কাৰ্য্যৰ মাজতো এই চিন্তা তেওঁ এখন্তেকলৈকো পাহৰিব নোৱাৰিলে।

সন্ধ্যা সময়ত চেক্ৰেটাৰী আহিল ; আজি কেইদিনমান তেওঁ গদাধৰৰ দোকানলৈ যোৱা নাই। আহিয়েই ক'লে,—"কিহে, তোমাৰ দীনবন্ধুৰ কথা আৰু শুনিবা নে !"

প্ৰভা—মোৰ দীনবন্ধু ! বাৰু, মোৰেই দীনবন্ধু ; পিচে কি শুনিব লাগে ?

চেক্ৰেটাৰী—দীনবন্ধুৱেই যে এই সকলো কৰিছে সেই কথা।

প্ৰভা—যেতিয়ালৈকে ভাল প্ৰমাণ নাপাওঁ, তেতিয়ালৈকে মই তাক সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

চেক্ৰেটাৰী—প্ৰমাণ লাগে? তুমি দীনবন্ধুৰ চহী চিনি পোৱা নহয়? চোৱাঁচোন এইটো কাৰ চহী?

প্ৰভা—চিনি পাওঁ। হয়, এইটো দীনবন্ধুৰেই চহী।

চেক্ৰেটাৰী—এতিয়া বোধকৰোঁ মোৰ কথা পতিয়াবা। ইমান দিন সি লুকাই শৰ কৰিছিল, এতিয়া দেখা-দেখিকৈ ওলাইছে। এই খন পঢ়ি চোৱাঁ।

এই বুলি চেক্ৰেটাৰীয়ে কমলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিয়ে দিয়া আৰ্জ্জিখন প্ৰভাক পঢ়িবলৈ দিলে। প্ৰভাৰতীয়ে আৰ্জ্জিখন পঢ়ি ক'লে,—"ক'তা? ইয়াততো কোনো কলঙ্কৰ কথা নাই। স্কুলৰ উন্নতি মানে পৰনিন্দা-চৰ্চ্চা হয় কেনেকৈ?"

চেক্ৰেটাৰী—আজি কালি দিনত সকলো হয়। ইয়াত নাম দিছে দেখি দোষত পেলাব নোৱৰাকৈ স্কুলৰ উন্নতি বুলি লিখিছে, কিন্তু আচল উদ্দেশ্য সেই জাৰ্ননী আৰু বেনামী চিঠিত যি লিখিছে সেয়ে।

প্ৰভা—আপুনি কেনেকৈ জানিলে?

চেক্ৰেটাৰী—মই ইয়াত নাম দিয়া কেইজনমান মানুহক লগ ধৰি তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য কি সুধিছিলোঁ; তেওঁলোকে সেই কেলেঙ্কাৰীৰ কথাকে ক'লে।

প্ৰভা—তেওঁলোকে তাৰ কি প্ৰমাণ দিব পাৰে নুসুধিলে কিয়?

চেক্ৰেটাৰী—মই নোসোধাকৈ থকা নাই; কিন্তু তেওঁলোকে ক'লে, বোলে দীনবন্ধুৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত তেওঁলোকে আন প্ৰমাণ নিবিচাৰে। দীনবন্ধুৱে প্ৰমাণ নোপোৱাকৈ এনে কাৰ্য্য হাতত লৈছে বুলি তেওঁলোকে বিশ্বাস নকৰে। এতিয়া দেখিলা তোমাৰ দীনবন্ধু কি ভীষণ প্ৰকৃতিৰ মানুহ।

এই কথা শুনি প্ৰভাৰ হৃদয় শতধা বিদীৰ্ণ হৈ গ'ল। উঃ! দীনবন্ধুও ইমান নীচ! তেন্তে জগতত কাক বিশ্বাস কৰিব! সংসাৰ

যদি এনে পিশাচৰ লীলাস্থলী তেন্তে ইয়াত কোনো সাধু-সাধ্বী থকা উচিত নহয়।

বহুত বেলি নীৰৱে চিন্তা কৰাৰ পিচত প্ৰভাই সুধিলে,—"পিচে আপুনি নো কি কৰিম বুলি ভাবিছে ?

চেক্ৰেটাৰী—মই কি কৰিম ? সভা নাপাতো। সিহঁতে কি আলোচনা কৰিব খোজে সভাপতিৰ হতুৱাই বেলেগে বেলেগে সোধাম। সিহঁতে এতিয়া যিহকে কওক, গাইগোট ভাবে কোনেও এইবোৰ কথা কবলৈ সাহ নকৰে।

প্ৰভাই আৰু একো নক'লে ; তেওঁৰ মনত অসংখ্য ভাবনাই তোলপাৰ লগালে। তেওঁক তেনে কাতৰ হোৱা দেখি চেক্ৰেটাৰীয়ে ক'লে,—"কাতৰ হৈছা কেলেই ? ভয় নকৰিবা, সিহঁতে তোমাৰ একো কৰিব নোৱাৰে।"

প্ৰভাই ক'লে,—"আজি মোৰ মন-গা একো ভাল লগা নাই। আপোনাক এতিয়া বিদায় হে দিলোঁ।"

চেক্ৰেটাৰী ইচ্ছা নাছিল যদিও প্ৰভাৰ অনুৰোধ ৰাখি উঠি গ'ল। প্ৰভা ভিতৰ সোমাই পাটীত পৰিল। বহুত বেলি কিবা-কিবি ভাবি ছট্‌ফটাই কটালে, তাৰ পিচত উঠি আহি মেজৰ ওচৰত বহিল আৰু চিঠি এখন লিখি তেতিয়াই দীনবন্ধুলৈ পঠিয়াই দিলে।

সপ্তম অধ্যায়

চিঠিৰ উত্তৰ

আজি কেইবাদিনো দীনবন্ধুৰ গাত বহুত কামৰ ভিৰ পৰিছে ; আন কি, তেওঁ নিয়ম-মতে খাব-শুবলৈকো সময় পোৱা নাই। প্ৰভাৱতীয়ে যেতিয়া চিঠিখন পঠিয়াইছিল, তেতিয়া তেওঁ ঘৰ সোমাইছিল মাত্ৰ। চিঠিখন পাই তেওঁ লেম্পটোৰ ওচৰলৈ গৈ থিয়ৈ থিয়ৈ পঢ়িবলৈ ধৰিলে :—

ওঁ

মান্যবৰেষু,

আজি বহুতদিনৰ মূৰত বাধ্য হৈ আপোনাক দুটামান কথা সুধিব লগাত পৰিলোঁ, যেন উত্তৰ দি বাধিত কৰে।

আপুনি এদল মানুহৰ নেতা হৈ স্কুলৰ উন্নতি কৰিবলৈ কিবা সভা পাতিব লাগে বুলি চেক্ৰেটাৰীক জনাইছে ; কিন্তু স্কুলৰ উন্নতিৰ যেনে আলোচনা কৰিবলৈ ওলাইছে বুলি শুনিছোঁ, তাৰ দ্বাৰা স্কুল কিমান ওপৰলৈ উঠিব তাক আপুনি আৰু আপোনাৰ দলৰ লোকেইহে জানে। সঁচাকৈয়ে যদি সজ আলোচনা কৰাই আপোনাৰ উদ্দেশ্য হলহেঁতেন, তেনেহলে বেনামী চিঠি আৰু বিজ্ঞাপন প্ৰচাৰ নকৰিলেহেঁতেন। আপুনিয়েই যত্ন কৰি মোক স্কুল পাতি দিছিল। এতিয়া তিনটা মাহ পূৰ নৌ হওঁতেই মোৰ গাত এনেকৈ পোক লাগিল নে যে কিবা এটা বদনাম দি নেখেদালেই নহয়!

পুৰুষ জাতিটোৰ প্ৰতি সাধাৰণতঃ মোৰ শ্ৰদ্ধা নাথাকিলেও আপোনাৰ প্ৰতি আছিল। আপোনাক আনতকৈ বেলেগ বুলি

ধৰিছিলোঁ, দেৱতা বুলি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু আপোনাৰ কাৰ্য্য দেখি মোৰ সেই বিশ্বাস ৰাখিব নোৱৰাত পৰিছোঁ। আপুনিও এনে হব পাৰে বুলি মই সপোনতো ভবা নাছিলোঁ। এতিয়াও যে মাজে মাজে মোৰ চকুকাণকে অবিশ্বাস কৰিবৰ মন গৈছে। হয় মোৰ ধাৰণা ভুল, নহয় আপুনিয়েই ভুল কৰি মিছাকে সঁচা বুলি ভাবিছে। যি হওক, কি উদ্দেশ্যে আপুনি এইবোৰ কাৰ্য্যত হাত দিছে, মই তাৰ সমূলি তত ধৰিব পৰা নাই। যদি সেই ঘৃণিত কাহিনীবিলাক আলোচনা কৰাই আপোনাৰ উদ্দেশ্য, তেন্তে কি প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আপুনি তেনে কৰিবলৈ ওলাইছে, জানিবলৈ দিবনে? ইতি।

বিনীতা

প্ৰভাৱতী।

চিঠিখন পঢ়ি দীনবন্ধু অলপ বিষণ্ণ হ'ল, তেওঁৰ কপালত এটা চিন্তাৰ ৰেখা জিলিকি পৰিল। তেওঁ সাজ-পাৰ নসলোৱাকৈয়ে মেজৰ ওচৰত বহি কাপ-কাকত চপাই ললে। চিঠিখনৰ উত্তৰ লিখিবলৈ দোৱাতত কলমটো স্থমুৱাইছে মাথোন, এনেতে এটা লৰা ল'ৰি আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত। তেওঁ মূৰ ডাঙি চালতে ল'ৰাটোৱে কলে,—"পদ্মই কানি খাই মৰিবলৈ ধৰিছে।"

নগৰৰ বাহিৰত কেইটামান সামান্য ঘৰত জনচেৰেক ছাত্ৰ থাকে। তেওঁলোকৰ ঘৰ চহৰৰ পৰা বহুত দূৰত, অথচ কেইজনমানে বোৰ্ডিঙৰ খৰচ বহন কৰিবও নোৱাৰে। বাকী কেইজনৰ ধনৰ অভাৱ নাই, কিন্তু বৰ্ত্তমান জাতিবিভাগৰ কঠোৰ শাসন মানি তেওঁলোকৰ জাতৰ ল'ৰা বোৰ্ডিঙত থকা সহজ নহয়। যাৰ তত্ত্বাৱধানত এওঁলোক থাকে, তেওঁ এজন চহা মানুহ; সেই দেখিয়েই দীনবন্ধুৱে এওঁলোকলৈ চকু ৰাখে আৰু টানে-আপদে সাহায্য কৰে। ছাত্ৰকেইজনেও দীনবন্ধুক ভয় আৰু ভক্তি কৰে। পদ্ম এই ছাত্ৰ কেইজনৰে এজন।

ল'ৰাটোৰ কথা শুনি দীনবন্ধুৱে ক'লে,—"কানি খালে! কেতিয়া?"

ল'ৰা—কব নোৱাৰোঁ।

দীন—কানি খালে বুলি জানিলি কেনেকৈ?

ল'ৰা—সি নিজে কৈছে।

দীন—এতিয়া সি কি কৰিছে?

ল'ৰা—শুই আছে।

দীন—তেনেহলে সৰ্ব্বনাশ! তই লৰ মাৰ। তাক অলপো শুব বা বহিবলৈ নিদিবি, মাথোন খোজ কঢ়াই লৈ ফুৰাবি। সি যদি খোঁজ নাকাঢ়ি বহিব বা শুব খোজে, তেনেহলে লাগিলে কোবাই দিবি। মনত ৰাখিবি শুবলৈ দিলেই মৰিব। মই যাব লাগিছোঁ, তই লৰ মাৰ। অ, আৰু এটা কথা। তাক লোণ মিহলাই অলপ তপত পানী খাবলৈ দি থাকিবি। তেতিয়া তাৰ বাতি আহিব।

ল'ৰাটো তেতিয়া লৰ মাৰিলে, দীনবন্ধুৱে চিঠি লিখিবলৈ আকৌ কলমটো দোৱাতত সুমুৱাইছে, এনেতে এটা মানুহ উধাতু খাই লৰি আহি তেওঁৰ ওচৰত ওলাল। দীনবন্ধুৱে দেখিলে—তেওঁ অলপ আগতে যাৰ ওচৰৰ পৰা আহিছিল সেই পগলা বামুণৰ ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহ এটা। তেওঁ কোনো কথা কবলৈ নৌ পাওঁতেই মানুহটোৱে কবলৈ ধৰিলে,—"সৰ্ব্বনাশ হ'ল দেউতা, বেগাই আহক, নহলে বামুণে আজি কাকো নথয়।"

দীন—তহঁতে দেখিছোঁ মোক পগলা কৰিহে এৰিবি! মই আহি ভালকৈ বহিবলৈকে পোৱা নাই, পালিহি পাচতে খেদা। কিয়, মই থাকোঁতে দেখোন ভালেই আছিল।

মানুহ—আপুনি থাকোঁতে সদায় ভালে থাকে; আপুনি আহিলে হে সি পগলা হয়। আজিও আপুনি অহাৰ পিচত সি

হাঁতুৰী এডাল লৈ ঘৰত যিমান বাটি-কাঁহী আছিল সোপাকে গুড়ি কৰিলে। যিবিলাক মানুহে হাক দিছিল সেইবিলাককো ফম্মু টিয়াই খেদি নিলে। মোকো ঘৰত জুই দিম বুলি ডবিয়াইছে। এতিয়া আকৌ ঘৈণীয়েকজনীক ধৰি আনি চ'ৰা ঘৰৰ মুখত থিয়কৈ থৈছে; ইফালে হাতত দা এখন লৈ কৈ আছে বোলে লৰচৰ কৰিলেই কাটিম। কোনো মানুহেই ওচৰ চাপিবলৈ সাহ কৰা নাই। আপুনি নগলে আজি কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিব। এতিয়াই বা কি হৈছে!

দীন—তহঁত একেবাৰেই অকামিলা। মই আৰু সদায় পগলাৰ গাতে ধৰি ফুৰিলেই হ'ব নে? আজি এসপ্তাহত কিমান কাম লোকচান হৈছে! মই থাকিলে দেখোন একো উম-ঘামেই নাই। এখোজ আঁতৰি আহিলেই হয় এইখন!

মানুহ—আপুনি যি কয় তাকে শুনে। আমি কিবা কলেই একেবাৰে যমদগ্নি মূৰ্ত্তি ধৰি আহে।

দীন—বাৰু তই এতিয়া যা, মই যাব লাগিছোঁ।

মানুহ—পলম হ'লে জানোচা বিপদ ঘটে!

দীন—একো বিপদ নহয়। তই মুঠেই মই গৈছোঁ বুলি কবি। বামুণ হৈছে ধৰ্ম্মৰ পগলা, তাক ধৰ্ম্মৰ কথা কৈ চলাব লাগে। মই তাক কিবা এটা মুখস্থ কৰিবলৈ দি আহিছোঁ, আৰু কালিলৈ পৰীক্ষা কৰিম বুলি কৈছোঁ। মই এতিয়া নাযাওঁ বুলিয়েই সি, তেনে কৰিছে। তই মুঠেই মই যাব লাগিছোঁ বুলি কগৈ সি এতিয়াই ভাল হৈ পঢ়িবলৈ লাগিব।

মানুহ—বাৰু মই যাওঁ, আপুনি পলম নকৰিব।

দীন—মই অলপ পলম কৰিবই লাগিব, তাতকৈও ডাঙৰ বিপদৰ ভয় আছে। তই ভয় নকৰিবি; মই কোৱাৰ দৰে কবি, আৰু সকলোকে সাৱধান হৈ থাকিবলৈ দিবি। সি একো নকৰে।

মানুহটো গ'লত দীনবন্ধুৱে গঙ্গাক মাতিলে,—"গঙ্গা, গাখীৰ লৈ আহ ; এচকল ৰুটিও আনিবি।"

গঙ্গাই গাখীৰ আৰু ৰুটি আনি দিলে, দীনবন্ধুৱে খোৱাৰ লগে লগে চিঠিখনো শেষ কৰিলে। চিঠিখন চুটি, তাত এই কেইটা কথা আছিল।—

ওঁ

সুচৰিতে,

মই আহি ঘৰ সোমোৱাৰ লগে লগে তোমাৰ চিঠিখন পালোঁ। কিন্তু মই এনে কেইটামান কামৰ লেঠাত পৰিছোঁ যে তাক আস্তে-সুস্থে পঢ়ি উত্তৰ দিবলৈ মোৰ সময়ৰ নিতান্ত অভাৱ। তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মোৰ বিশ্বাস হৈছে তুমি কিবা মিছা সংবাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এই চিঠি লিখিছা। সেই বিষয়ে সৰহ কথা কবলৈ মোৰ সময় নাই। মোৰ সম্পৰ্কে ইয়াকে মাথোন কওঁ যে মোৰ দ্বাৰা সত্যৰ অপলাপ কৰা নাইবা অসত্যক প্ৰশ্ৰয় দিয়া কেতিয়াও নহয়। মোৰ অতি আপোন মানুহ, পিতা-মাতা নাইবা মই নিজে বিপন্ন হলেও মই সত্য গোপন কৰিব বা অসত্যৰ আশ্ৰয় ল'ব নোৱাৰোঁ। তুমি যদি নিজক নিৰ্দ্দোষ বুলি জানা, এনেকৈ ধৈৰ্য্য হেৰুৱাইছা কিয় ? মই স্কুলৰ কি উন্নতি কৰিবলৈ ওলাইছোঁ, তাক কাৰ্য্যত দেখিবা, এতিয়া মোৰ কথাৰে বা তোমাৰ অনুমানেৰে তাক বহলাই ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। ইতি

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

শ্ৰীদীনবন্ধু

দীনবন্ধুৱে চিঠিখন সামৰি তেতিয়াই প্ৰভাৱতীক দিবৰ নিমিত্তে গঙ্গাৰ হাতত দিলে। দীনবন্ধুৰ মুখত ব্যস্ততাৰ চিন দেখি গঙ্গাই সুধিলে,—"দেউতাই ভাত নোখোৱাকৈয়ে যাব খুজিছে নে কি ?"

দীন—এৰা, মই আৰু পলম কৰিব নোৱাৰোঁ। ইয়াৰ ভিতৰতে কোন ক'ত মৰিছে ঠিক নাই। তই মোলৈ বাট চাব নালাগে। মই যদি আহিব পাৰোঁ কৰ্কৰা ভাতকে খাম, আহিব নোৱাৰিলে খোৱা নহবই।

গঙ্গাই কন্দনামুৱা হৈ ক'লে,—"আজি দহ-বাৰদিনৰ পৰা দেউতাই খোৱা-বোৱাও এৰিলে। এনেকৈ ভোকে-লঘোনে কাঁম কৰিলে শৰীৰ থাকিব কেইদিন? এতিয়াই বেমাৰী মানুহৰ নিচিনা দেখা হৈছে।

দীন—দুখীয়া মানুহৰ দুই-এসাজ লঘোন হৈয়েই থাকে; তাৰ পৰা একো নহয়।

এই বুলি দীনবন্ধুৱে গঙ্গাৰ পিঠিত চপৰিয়াই তাক সান্ত্বনা দি যাবলৈ ওলাল।

অষ্টম অধ্যায়

বিবাহ প্ৰাৰ্থী

যদিও চেক্ৰেটাৰী-আদিৰ মুখে প্ৰভাই সকলো অসৎ চেষ্টাৰ মূলত দীনবন্ধু বুলি শুনিছিল, তথাপি তেওঁ তাক সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰা নাছিল। কিন্তু উকীললৈ দিয়া আৰ্জ্জিখনত তেওঁৰ চহী দেখিবৰে পৰা দীনবন্ধু কিবা এটা ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত আছে বুলি তেওঁৰ সন্দেহ হ'ল, আৰু সেই সন্দেহ ক্ৰমে পূৰ্ণ বিশ্বাসত পৰিণত হ'ল। তথাপি কিজানি তাত কিবা সজ উদ্দেশ্য আছে এই বুলি মাজে মাজে বিৰুদ্ধ ভাবনায়ো তেওঁৰ মনত ঠাই পাইছিল। সেই দেখিয়েই তেওঁ দীনবন্ধুলৈ সেই চিঠিখন লিখিছিল। তেওঁ ভাবিছিল—যদি দীনবন্ধুৰ উদ্দেশ্য সঁচাকৈয়ে অসৎ নহয়, তেন্তে তেওঁ তেওঁৰ উদ্দেশ্য জানিবলৈ দিব, আৰু যদি সেই সম্পৰ্কে কোনো উত্তৰ নিদিয়ে, তেন্তে বুজিব লাগিব—চেক্ৰেটাৰীৰ কথা মিছা নহয়,—দীনবন্ধুও তেওঁৰ দলৰ আন মানুহতকৈ উচ্চমনা নহয়। এতিয়া দীনবন্ধুৰ চিঠি পাই তেওঁৰ মন আৰু উত্ৰাৱল হ'ল। তেনেহলে দীনবন্ধুৱেই এই সকলো ষড়যন্ত্ৰৰ মূল। নহলে তেওঁ তাৰ বিষয়ে একেষাৰ কথাও নকৈ সময় নাই বুলি গা সৰুৱাৰ খুজিছে কিয়? তেওঁ যে এইবোৰ ষড়যন্ত্ৰ প্ৰচাৰত লিপ্ত তেওঁৰ এই বিষয়ে মৌনৱলম্বনেই তাৰ প্ৰমাণ নহয়নে? প্ৰভাৰ মনত এইবোৰ চিন্তা হোৱাৰ লগে লগে দীনবন্ধুৰ প্ৰতি তেওঁৰ ৰোষ আৰু অভিমান সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিল। দীনবন্ধুৰ চিঠিৰ অৰ্থ তেওঁ এই দৰে বুজিলে যে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে ওলোৱা কথাবোৰ দীনবন্ধুৱে সত্য বুলি জানিছে, আৰু সেই সত্য গোপন কৰিব নোখোজে দেখি এই

আন্দোলন হাতত লৈছে। কিন্তু যদি এই কথা সঁচা হয়েন্তে তাৰ বিচাৰ দেখা-দেখিকৈ নকৰি এনে নীচ উপায় অৱলম্বন কৰিছে কিয় ? প্ৰভাই নিজে নিজে ক'লে,—উঃ! দীনবন্ধুৰো এনে নীচতা আছে বুলি যে কল্পনাকে কৰিব নোৱাৰিছিলোঁ! প্ৰভো, জগদীশ্বৰ, মোক কৰ্ত্তব্য স্থিৰ কৰিবলৈ শক্তি দিয়াঁ।"

সেই ৰাতি প্ৰভাৱতীৰ টোপনি নাহিল, আগগুৰি নোহোৱা চিন্তাত তেওঁৰ মূৰ ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। একোবাৰ কৈ উঠিল,—"মই অবলা ৰমণী, মোক শক্তি দিয়াঁ, জগদীশ্বৰ। আকৌ একোবাৰ ক'লে,—দীনবন্ধু, তুমিয়েইনে সেই পৰৰ নিমিত্তে প্ৰাণ দিওঁতা প্ৰভাৱতীৰ আদৰ্শ দেৱতা দীনবন্ধু ? উঃ! তুমিও আজি পিশাচৰ লগত পৰি পিশাচ হ'লা!"

এইদৰেই সেই ৰাতি অতিবাহিত হ'ল।

ৰাতিপুৱা শুই উঠাৰ পিচত প্ৰভাৱতীয়ে এখন টেলিগ্ৰাম পালে; জানিব পাৰিলে—ৰমণীমোহন দত্ত কলিকতাৰ পৰা আহিছে; সেই দিনাই প্ৰভাৱতীৰ ঘৰ পাবহি।

টেলিগ্ৰাম পাই প্ৰভাৱতীৰ আৰু চিন্তা হ'ল। তেওঁৰ যে সঁচাকৈয়ে এই মানুহটোক স্বামীৰূপে বৰণ কৰিবলৈ ইচ্ছা নাই। অথচ ঘটনাচক্ৰ যেনে হৈ উঠিছে অকলশৰীয়াকৈ তেওঁ তাৰ লগত কিমান যুঁজিব! তেওঁৰ যে কলঙ্ক-কাহিনী অন্ত পৰাৰ আৰু সম্ভাৱনা নাই! তেনেহলে বিয়াখন পাতি এটা দিহা লগোৱাই উচিত হব নেকি! বাৰু, বিয়া যেনিবা হ'লেই, তেওঁতো জীৱনত শান্তি নাপাব! তেওঁ যে ৰমণীমোহনক ভাল পাব নোৱাৰে! দীনবন্ধুৱেও যেতিয়া ষড়যন্ত্ৰত যোগ দিলে, তেওঁ এনেভাবে থাকিব পৰাৰেই বা আশা ক'ত। তেওঁ কাতৰ কণ্ঠেৰে ক'লে,—দীনবন্ধু, এই অভাগিনীক চিৰদুখিনী কৰাই তোমাৰ ইচ্ছানে ?"

প্ৰভাৱতীয়ে আপোন মনতে বহুতো কিবাকিবি সাজিলে, বহুতো

ভাঙিলে, কিন্তু একোকেই সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰিলে। এই দৰে থাকোঁতেই জাহাজৰ উকি শুনা গ'ল, প্ৰভাৱতীৰ বুকু কঁপি উঠিল ; কি কৰিব, কি নকৰিব একোকেই ভাবি স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ বৰ অস্থিৰ হৈ পৰিল। হঠাৎ তেওঁৰ মনত কিবা এটা খেলালে ; তেওঁ যেন অলপ আশ্বস্ত হ'ল।

অলপ পিচতেই এখন ঘোঁড়াৰ গাড়ী প্ৰভাৰ ঘৰৰ মুখ পালেহি। গাড়ীৰ পৰা এজন চাহাবী সাজ-পাৰ পিন্ধা মানুহ বাহিৰ ওলাল। তেওঁ ৰমণীমোহন দত্ত যেৰিষ্টাৰ বুলি আত্মপৰিচয় দিলে। প্ৰভাৱতীয়ে যথাযোগ্য সম্ভ্ৰমেৰে তেওঁক অভ্যৰ্থনা কৰিলে। ৰমণীমোহনে তেওঁৰ বয়-বস্তুখিনি গাড়ীৰ পৰা নমোৱাই, গাড়ীৰ ভাৰা এটকাৰ ঠাইত দুটকা দি তেওঁৰ বদান্যতা আৰু অৰ্থ প্ৰাচুৰ্য্যৰ পৰিচয় দিলে।

ৰমণীমোহন সাজ-পাৰত যদিও চাহাব, তেওঁৰ স্বাভাৱিক বৰণ আৰু শাৰীৰিক গঠনে তেওঁক বঙালী বুলি পৰিচয় নিদিয়াকৈ নাথাকে। মুখত যদিও 'পাউডাৰ' ঘঁহিছে, তথাপি তাৰ মাজে দিয়েই তেওঁৰ স্বাভাৱিক কৃষ্ণবৰ্ণ জিলিকি উঠিছে। তেওঁ সোমালতে গোটেইখন ঘৰ এচেন্সৰ গোন্ধেৰে মলমলাই গ'ল।

নিয়মমতে চাহ-জলপান খোৱাৰ পিচত দুয়োৰে আলাপ-পৰিচয় হবলৈ ধৰিলে।

প্ৰভা—মই আপুনি আহিব বুলি কালিহে বাতৰি পাইছোঁ ; পূজাৰ বন্ধত ঘৰলৈ গৈছিলোঁ, কালিহে ঘূৰি আহিছোঁ।

ৰমণী—আৰু টেলিগ্ৰাম পোৱা নাই নে ?

প্ৰভা—এই অলপ সময়ৰ আগতে পাইছোঁ।

ৰমণী—এৰা, ময়ো উত্তৰলৈ বাট মাচাই একেবাৰেই অহাটোকে উচিত ভাবিলোঁ, কাৰণ এনেবোৰ কাম নিজগত ঠিক কৰা কথা নহয়।

মই এমাহমান ইয়াতে থাকি যি হয় এটা মীমাংসা কৰি য়াম বুলি আহিছোঁ।

প্ৰভা—কিন্তু এই বিষয়ে যে মই কোনো এটা খাটাং কথা সোনকালে দিব পাৰিম, তেনে আশা নাই। আন নালাগে, এই কথা ভাবিবলৈকো মই যথেষ্ট সময় পোৱা নাই।

ৰমণী—মইনো কৈছোঁ কি? আমি এতিয়া দুয়ো দুইৰো বিষয়ে অনভিজ্ঞ; সেই দেখি চিঠি পত্ৰেৰে মতামত জনোৱা নিৰৰ্থক। বিলাত আদি ঠাইত সেই কাৰণে বৰ-কন্যা বহুদিন লগ বান্ধি দুয়ো দুয়োৰে কাৰ্য্যকলাপ চায়, দুয়ো দুয়োকো বুজি লয়। তাৰ পিচত যদি সকলো বিষয়তে দুয়োৰে মত মিলে তেতিয়াহে বিবাহ হয়। এনে বিবাহত বৰ-কন্যা সুখী নহৈ নোৱাৰে। কিন্তু চিঠি-পত্ৰেৰে নাইবা ঘৰপতা মানুহৰ কথাৰে বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিলে শেহত অমিল ওলাই পৰে, আৰু তেনে মানুহৰ ঘৰ গুচি বাঁহতল হয়। সেই দেখি দৰা কন্যাৰ বাছনি মতে বিয়া হোৱাই সভ্য সমাজৰ নিয়ম।

প্ৰভা—সেইটো হ'ব পাৰে, কিন্তু নিজৰ আত্মীয় মানুহৰ দ্বাৰাও তেনে নিৰ্ব্বাচন হোৱা অসম্ভৱ নহয়।

ৰমণী—সম্পূৰ্ণ অসম্ভৱ। আত্মীয় মানুহে বিশেষ ভাবে চেষ্টা কৰিলে শিক্ষা-দীক্ষা আৰু সাধাৰণ ভাবে স্বভাৱ চৰিত্ৰ বুজিব পাৰে; তাতকৈ বেচি একো কৰিব নোৱাৰে।

প্ৰভা—নিজে নিজেই বা তাতকৈ বেচি কি জানিব?

ৰমণী—বহুত জানিব। যিবোৰ আনে জানিবৰ উপায় নাই সেইবোৰ জানিব। দুয়ো জনৰ খোৱা-মেলাৰ, আমোদ-প্ৰমোদৰ, ইচ্ছা-অভিলাষৰ মিল অমিল বুজিব পাৰিব। এইবোৰ আনে বুজিবৰ উপায় নাই। সেই কাৰণে মই ইয়াত দুই এমাহ থাকিম বুলি

ভাবিছোঁ।, এইখিনি দিন একেলগে থাকিলে তুমিও মোক বাহিৰে ভিতৰে চিনিব পাৰিবা, ময়ো তোমাক চিনিব পাৰিম।

প্ৰভা—সেই বিষয়ে আপত্তি কেইবাটাও আছে। প্ৰথমতে যদিও মই আপোনালৈ চিঠি লিখিছিলোঁ তথাপি বিয়াৰ বিষয়ে বিশেষ ভাবি-চিন্তি স্থিৰ কৰা নাছিলোঁ। তাৰ পিচত মোৰ চিঠিৰ উত্তৰ পালে ভাবি-চিন্তি এটা ঠিক কৰিম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু কাৰ্য্যত যেনে হ'ল মই তেনে কৰিবলৈ সময় নাপালোঁ।

ৰমণী—মই দেখোন কৈছোঁৰেই আগেয়ে সময় পোৱা হলেও একো লাভ নহলহেঁতেন। এতিয়া দেখি-শুনি স্থিৰ কৰিবলৈ সুবিধাহে হ'ব।

প্ৰভা—মই আমাৰ বিবাহ স্থিৰ কৰাৰ কথা কোৱা নাই। মোৰ বিয়া কাৰবাৰ লগত হ'ব নে নহয় তাকেই স্থিৰ কৰা নাই।

ৰমণী—তুমি যদি কুমাৰী হৈয়েই থাকিব খোজা তেনেহলে মোলৈ চিঠি লিখাৰ প্ৰয়োজন আছিল কি?

প্ৰভা—মই তেনেকৈ একো ঠিক কৰা নাই, কিন্তু সি এতিয়াও চিন্তাৰ বিষয় হৈ আছে।

ৰমণী—তাৰ সিদ্ধান্তৰ নিমিত্তে কেইদিন লাগিব?

প্ৰভা—অন্ততঃ দুমাহ।

প্ৰভাই দুমাহ সময় লোৱাৰ মানে এয়ে যে তাৰ ভিতৰতে স্কুল-সম্বন্ধীয় আলোচনাৰ শেষ হ'ব। যদি সেই আলোচনাৰ পিচতো তেওঁ অকলৈ থকা নিৰাপদ যেন দেখে, তেন্তে বিবাহত মত নিদিয়ে। যদিহে তেনে সুবিধাজনক সিদ্ধান্ত নহয়, তেনেহলে মনৰ ঘোৰ অশান্তি আৰু প্ৰাণৰ যন্ত্ৰণা লৈ বিবাহ অগ্নিত জাপ দিবলৈ সাজু হ'ব।

ৰমণীমোহনে ক'লে,—"বৰ দীঘল সময়; মই বোধকৰোঁ সিমান দিন অপেক্ষা কৰিব নোৱাৰিম।"

প্ৰভা—তেনেহলে মই তাৰ আগেয়ে একো ক'ব নোৱাৰোঁ।

ইয়াৰ পিচত আৰু দুই এটা সাধাৰণ কথা পাতি প্ৰভা ৰন্ধা-বঢ়াত লাগিল, আৰু ৰমণীমোহনে গা-পা ধুই বিশ্ৰাম ল'লে।

ভোজনৰ অন্তত আকৌ বিবাহৰ কথা উঠিল। ৰমণীমোহনে য়ুৰোপ আমেৰিকা আদি ঠাইৰ বিবাহ-পদ্ধতিৰ কথা ৰহণ সানি সানি কবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাৰতীয়ে নাজানে যেতিয়া সেইবোৰ কথা মিছাকৈ ক'লেও তেওঁক ধৰা পেলায় কোনে? প্ৰভাৰতীয়ে তেতিয়াও আগেয়ে কোৱা কথাকে ক'লে।

ৰমণীমোহন কলে,—"তুমি যেতিয়াই সিদ্ধান্ত কৰা, মোৰ মতে চিৰকুমাৰী হৈ থাকিবলৈ স্থিৰ কৰিলে মহা ভুল হ'ব। ঈশ্বৰে তোমাক এনে অতুলনীয় ৰূপ-যৌৱন অবমাননা কৰিবলৈ দিয়া নাই, তাৰ যথাযোগ্য ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হে দিছে। যেনেকৈ কৃপণৰ ধন কোনো কামত নালাগে, কৰবাৰ মাটিৰ তলত পুতি থওঁতেই টুকায়, সেইদৰে ব্যৱহাৰত নলগোৱা ৰূপ-যৌৱন অনাহকত নষ্ট পায় মাথোন। ব্যৱসায়ত খটোৱা ধনৰ দৰে সম্ভোগত হে মানুহৰ ৰূপ যৌৱন বৃদ্ধি পায়। সেই কাৰণে মই কওঁ, তুমি তোমাৰ ৰূপ-যৌৱনৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰাঁ, সংসাৰ সুখৰ হৈ উঠিব। অনাহকত নিজক সংসাৰ সুখৰ পৰা বঞ্চিত কৰি যন্ত্ৰণা ভোগ কৰা কিয়?"

প্ৰভাই ৰমণীৰ কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে।

ৰমণীয়ে আকৌ ক'লে,—বাৰু তেন্তে, মই এই দুমাহ আলহী স্বৰূপেই নিজৰ খৰচত তোমাৰ ঘৰত থাকোঁ। তাৰ পিচত যি হয় স্থিৰ কৰিলে এটা মীমাংসা কৰিম।"

প্ৰভাই ক'লে—"সেইটো একেবাৰেই অসম্ভৱ। এই ঘৰ মোৰ নহয়; ইয়াত কোনো মতা মানুহ ৰাখিবলৈ মোৰ অধিকাৰ নাই। দুমাহ নালাগে এৰাতিৰ নিমিত্তেও মই আপোনাক ইয়াত ঠাই দিব নোৱাৰিম।"

ৰমণীয়ে তেতিয়া তেনে নিয়মৰ বিৰুদ্ধে বহুতো যুক্তি দেখুৱাই ক'লে,—"মোৰ মতে এনে নিয়ম পালন কৰাত নিজৰ হীনতা প্ৰকাশ কৰা হয়। যদি স্কুলৰ নিয়ম এনেকুৱাই হয়, তেন্তে তুমি ইয়াত আৰু এক মুহূৰ্ত্তও থকা উচিত নহয়। স্কুলৰ কাৰ্য্যত স্কুলৰ নিয়ম মানিব পাৰি, কিন্তু ঘৰুৱা জীৱনত নিজৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত হাত দিবলৈ দিয়াতকৈ হীনতা স্বীকাৰ আৰু একোতে হ'ব নোৱাৰে। মই তোমাক এদিনলৈকো এনে শাসনৰ তলতীয়া হৈ থাকিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তুমি মোৰ লগতে কলিকতালৈ ওলোৱাঁ, মই সকলো খৰচ দিম। মোৰ লগত তোমাৰ বিয়া হওক বা নহওক, তোমাক এনে সমাজৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰা মোৰ কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবোঁ। এই লোৱাঁ তোমাৰ খৰচৰ বাবে ৫০০৲ টকা দিলোঁ। ইয়াৰ পিচতো যেতিয়াই যি আৱশ্যক হয়, মোৰ পৰা পাই থাকিবা। আন কি, যদি তোমাৰ আনৰ লগতো বিয়া হয়, তেনেহলেও তুমি নালাগে বুলি নোকোৱালৈকে তোমাৰ সকলো খৰচ যোগাবলৈ গাত ললোঁ।" এই বুলি কৈ ৰমণীয়ে পাঁচ-শ টকাৰ নোট প্ৰভাৱতীলৈ আগ বঢ়াই ধৰিলে।

প্ৰভাৱতী টকা লবলৈ অসম্মত হ'ল। তেওঁ ধীৰে ধীৰে ক'লে, —"কোনো কাৰণ বশতঃ মই দুমাহৰ ভিতৰত তেনে একো কৰিব নোখোজোঁ। যদি তাৰ পিচত কিবা কৰিব লগা হয়, জানিবলৈ দিম।

প্ৰভাৱতীক কোনোমতে সম্মত কৰাব নোৱাৰি ৰমণীয়ে ক'লে, —"বাৰু তোমাৰ যি ইচ্ছা তাকে কৰাঁ, কিন্তু মই আজিৰ ৰাতিটো ইয়াতে নাথাকিলে ক'লৈ যাম? কালিলৈহে জাহাজ পোৱা যাব।"

প্ৰভা—মই যে আপোনাক এটা ৰাতিৰ নিমিত্তেও ঠাই দিব নোৱাৰোঁ, সেই বাবে লজ্জিত হৈছোঁ; কিন্তু কি কৰিম! স্কুলত

থাকোঁ মানে তাৰ নিয়ম-প্ৰণালী মানি চলিবলৈ বাধ্য। সেই বাবে আপুনি অসন্তোষ নকৰিব।

ঠিক এনে সময়তে চেক্ৰেটাৰী আহি ওলাল। ৰমণীমোহনে আত্ম-পৰিচয় দি চেক্ৰেটাৰীৰ লগত বহুতো ইংলণ্ডীয় কথা পাতিলে। চেক্ৰেটাৰীয়ে নিজে ইংলণ্ড দেখা নাই; গতিকে সেইবোৰ কথা আগ্ৰহেৰে শুনিলে। কথাৰ মূৰত ৰমণীয়ে প্ৰভাৰ মতামতৰ চমু আভাস দি সেই ৰাতিৰ নিমিত্তে তাতে থাকিবলৈ চেক্ৰেটাৰীক অনুমতি খুজিলে। চেক্ৰেটাৰীয়ে ক'লে,—"মোৰ একো কথা নাই; প্ৰভাৰ আপত্তি নাথাকিলে আপুনি আজিৰ ৰাতিটো অনায়াসে ইয়াত থাকিব পাৰে।"

প্ৰভাই ক'লে :—"পিচত জানোচা কথা শুনিব লাগে?"

চেক্ৰেটাৰী—দূৰণিবটীয়া মানুহ ছোৱালী ধৰিবলৈ আহিলে ৰাতি থাকিব লাগেই; সেইটো দেশৰ দস্তুৰ; তাত কোনে কি ক'ব পাৰে?

চেক্ৰেটাৰীৰ কথাত প্ৰভাই আৰু একো নকলে। ৰমণীমোহন সেই ৰাতিৰ নিমিত্তে তাতে আলহী ৰ'ল।

নৱম অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ ভালপোৱা

সেই দিনা ৰাতি দীনবন্ধুৰ আৰু ঘৰলৈ অহা নহ'ল। প্ৰথমেই কানি খাই মৰিবলৈ ধৰা লৰাটোক চাবলৈ গ'ল। কেইবা বাৰো লোণ-পানী খোৱাৰ পিচত তাৰ বাতি আহিল আৰু কানিৰ এভাগ বাহিৰ ওলাল। দীনবন্ধুৱে তাক গোটেই নিশাটো খোজ কঢ়াই লৈ ফুৰাবলৈ লৰাবোৰক সময় ঠিক কৰি দি লাগতিয়াল উপদেশ দিলে। তাৰ পিচত ভয়ৰ বিশেষ কাৰণ একো নেদেখি তাক এৰি পগলাৰ ওচৰলৈ গ'ল। পগলাই তেতিয়া চিঞৰি চিঞৰি পুৰুষ-সূক্ত আওৰাই আছিল। দীনবন্ধুৱে পগলাৰ ওচৰ চাপি ক'লে,—"বেদৰ মন্ত্ৰ এনেকৈ চিঞৰি গালে পাপ হয়, তাক সুৰ লগাই গাব লাগে।"

পগলা—আপুনি তেন্তে এবাৰ সুৰটো শিকাই দিয়ক।

দীন—এতিয়া বহুত ৰাতি হৈছে। ৰাত্ৰি-জাগৰণ শাস্ত্ৰমতে দোষৰ কথা। সেই কাৰণে এতিয়া আপুনি শোৱক। ৰাতিপুৱা ব্ৰহ্ম মুহূৰ্ত্ততে শিকাই দিম।

পগলা তেতিয়া পাটীত পৰিল আৰু এখন্তেক মনে মনে থাকিল। দীনবন্ধুৱে অলপমান মধ্যম-নাৰায়ণ তেল মূৰত ভালকৈ ঘঁহি দিলে আৰু বিচনী এখন লৈ লাহে লাহে বিচিবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ দুঘণ্টামান কৰাৰ পিচত পগলাৰ টোপনি আহিল। পগলাৰ টোপনি আহিলত চুবুৰীয়া মানুহ দুটামানক ৰখীয়া দি আকৌ কানি খোৱা লৰাটোৰ তালৈ গ'ল। গৈ দেখিলে লৰাইতে তেওঁৰ উপদেশ

মতেই কাম কৰিছে ; লৰাটোৰ অৱস্থাও ক্রমশঃ ভাল হৈ আহিছে। এঘণ্টামান সময় লৰাটোৰ পাচে পাচে ফুৰি আগৰ দৰেই উপদেশ দি আকৌ তেওঁ পগলাৰ ওচৰলৈ আহিল। পগলা তেতিয়াও টোপনিতে। দীনবন্ধুৱে পাটী এখন পাৰি ওচৰতে শুলে।

ৰাতি-পুৱা পগলাৰ অৱস্থা বহুতো ভাল দেখা গ'ল। দীনবন্ধুৱে তেওঁক নানা উপায়েৰে ব্রহ্মপুত্রলৈ লৈ গৈ কেনেকৈ মুখ ধুব লাগে, গা ধোওঁতে কি মন্ত্র মাতিব লাগে ইত্যাদি প্রশ্নৰ ছলেৰে গা ধুৱালে। গা ধোৱা হ'লত ৰাতিৰ কথা মতে বেদ-স্তোত্র পাঠ কৰিবলৈ শিকালে। তাৰ পিচত ঘৰলৈ লৈ আহি অলপ আহাৰ কৰালে, আৰু স্তোত্রটো ভালকৈ শিকিবলৈ কৈ প্রায় ডেৰ পৰমান সময়ত ঘৰলৈ উলটিল। আহিবৰ সময়ত তাত থকা মানুহবিলাকক সাৱধানে থাকিবলৈ কৈ আহিল, আৰু বলিয়ালি কৰিলে কি কৰিব তাৰো কিবাকিবি বুদ্ধি শিকাই আহিল।

দীনবন্ধুৱে ঘৰলৈ আহি সোনকালে স্নানাহাৰ সমাপ্ত কৰিলে। যদিও সাধাৰণতে তেওঁ দিনত নোশোৱে তথাপি সেই দিনা তেওঁ এখন্তকৰ নিমিত্তে পাটীত পৰিল। আজি কেইবাদিনো তেওঁ খেতি পথাৰৰ পিনে ভুমুকিকে মাৰিব পৰা নাই। সেইদেখি এঘণ্টামান বিশ্রাম লোৱাৰ পাচত তেওঁ পাটীৰ পৰা উঠিল, আৰু চাহ-পানী এটোপা খাই পথাৰৰ ফাললৈ খোজ ল'লে।

দীনবন্ধু বাহিৰ ওলাওঁতেই প্রভাৱতীৰ ৰান্ধনি ঘৰৰ খিৰিকীত তেওঁৰ চকু পৰিল। তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰত এটা আগে-পিচে নেদেখা মানুহক দেখা পালে আৰু তেওঁক প্রভাৰ কোনোবা সম্বন্ধীয় মানুহ বুলি অনুমান কৰি নিশ্চিন্ত মনেৰে গন্তব্য স্থানলৈ গতি কৰিলে।

খেতি-বাতি চাই হালোৱাক উপদেশ দি ঘূৰি আহোঁতে দীনবন্ধুৰ ৰাতি হ'ল। আহোঁতে বাটত তেওঁক বহুতে সুধিলে,—"হয়নে বোলে

কোনোবা কলিকতীয়া বঙালী এটা প্ৰভাৱতীক বিয়া কৰাবলৈ আহিছে, আৰু আজি কেইবাদিনো তেওঁৰ ঘৰতে আছে ?”

দীন—ক’ব নোৱাৰোঁ। আজি কেইবাদিনো মই ঘৰতে থাকিবলৈ পোৱা নাই। আজি আবেলি আগেয়ে নেদেখা ডেকা মানুহ এটা প্ৰভাৰ ঘৰত দেখিছিলোঁ, কিন্তু ক’ৰ মানুহ, কিয় আহিছে, একোকে শুনা নাই। যদি সেইটোৱেই হয় কব নোৱাৰোঁ।

দীনবন্ধুৱে এঠাই দুঠাইকৈ বহুত ঠাইত এই কথা শুনিলে। তেওঁ কথাটো সঁচা নে মিছা একো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। মনে মনে ভাবিলে যদি সঁচা, তেন্তে সেই মানুহটোৱেই হব পায়। কিন্তু কলিকতীয়া মানুহে ইয়াত ছোৱালী ধৰিবলৈ পালেহি কেনেকৈ ? কোনো ঠগ নহয়তো! যি হওক, প্ৰভাক সতৰ্ক কৰি দিয়া তেওঁ কৰ্ত্তব্য বিবেচনা কৰিলে।

ঘৰলৈ আহিয়েই দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীলৈ এখন চিঠি লিখিলে। চিঠিখন এই :—

ওঁ

সুচৰিতে,

কালি তোমাৰ চিঠিখন পাই ইমান লৰালৰিকৈ উত্তৰ দিব লগাত পৰিলোঁ যে, কি লিখিলোঁ সিও এতিয়া মোৰ মনত নাই। সি যি হওক, তুমি কৰা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সোনকালে শুনিবলৈ পাৱা ; সেই দেখি এতিয়া বহলাই কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। মুঠতে মোৰ পৰা অন্যায়ৰূপে তোমাৰেই হওক বা আনৰেই হওক, কোনো হানি হ’ব নোৱাৰে। বেয়া নোপোৱা যদি মই আৰু দুযাৰমান কথা ক’ব খোজোঁ।—বৰ্ত্তমান যেনে আন্দোলন-আলোচনা হৈছে, তুমি সকলো বিষয়তে সতৰ্ক হৈ চলা উচিত। মই আগেয়ে কোৱা কথাবোৰ আঁকৌ এবাৰ মনত পেলাই দিব খোজোঁ। সংসাৰ

প্ৰলোভনৰ ঠাই ; সেই কাৰণে ঘাইকৈ তোমাৰ নিচিনা অৱস্থাত মনক সবল কৰিবলৈ—সংযত হৈ চলিবলৈ একান্ত সাধনাৰ প্ৰয়োজন। বহুত সময়ত সংযমী মানুহবো প্ৰলোভনৰ পিছল বাটত পদস্খলন হয় ; সেইদেখি কওঁ—সাৱধানে চলিবা ;—মাছ ধৰিবলৈ গৈ যেন সাপৰ গাঁতত হাত নভৰোৱা। যেই সেই কাৰ্য্যৰ আগতে গভীৰভাবে ভাবি চাবাঁ, ফলাফলৰ শুভাশুভ চাই কৰ্ত্তব্য নিৰ্ণয় কৰিবা। তেতিয়া নিশ্চয় ভগবানে তোমাৰ মঙ্গল কৰিব। মই কিয় এই কথা কৈছোঁ, বোধকৰোঁ নকলেও বুজিব পাৰিছা। ইতি।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদীনবন্ধু

চিঠিখন লিখা হ'লত তেওঁ তাক তেতিয়াই পঠিয়াই দিব খুজিছিল, কিন্তু হঠাৎ তেওঁৰ মনত খেলালে যে প্ৰভাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহপ্ৰাৰ্থী এজন থাকোঁতে ৰাতি এনেকৈ চিঠি দিয়া দেখিলে তেওঁৰ সন্দেহ জন্মিব পাৰে, হয়তো তাৰ পৰা প্ৰভাৰ অপকাৰো হ'ব পাৰে। এনেকৈ ভাবি চিন্তি শেষত তেওঁ চিঠিখন নপঠিওৱাকে স্থিৰ কৰিলে।

ৰাতিপুৱা শোৱাৰ পৰা উঠিলেই দীনবন্ধুৱে সদায় প্ৰভাক বাৰাণ্ডাত দেখা পায়, কিন্তু ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ পিচ দিনা তেওঁক দেখা নাপালে। বহুত বেলিৰ মূৰত যেতিয়া দেখা পালে, তেতিয়া তেওঁৰ মুখ মলিন, যেন নৰিয়াৰ পৰাহে উঠি আহিছে। দীনবন্ধুকে দেখা মাত্ৰেই তেওঁ লৰালৰিকৈ আঁতৰি গ'ল। দীনবন্ধুৱে এই পৰিবৰ্ত্তনৰ কাৰণ ভালকৈ একো নুবুজিলে, তেওঁ চিন্তাকুল চিত্তেৰে চিঠিখন পঠিয়াই দিলে। চিঠি পাই প্ৰভাই তাৰ উত্তৰত মাথোন ইয়াকে লিখিলে,—"আপোনাৰ চিঠি পালোঁ, কিন্তু তাৰ উত্তৰ জানো দিওঁ নে নিদিওঁ।"

প্ৰভাৱতীৰ উত্তৰত দীনবন্ধু যেন অলপ বিচলিত হ'ল। প্ৰভাই এনে ধৰণৰ উত্তৰ ইমান দিনে দিয়া নাছিল। তেওঁ ভাবি স্থিৰ কৰিলে—সম্ভৱতঃ সেই বঙালীজনৰ লগত বিবাহ স্থিৰ হৈছে, সেই দেখি কিবা সন্দেহ কৰে বুলি দীনবন্ধুলৈ চিঠি লিখিবলৈকো তেওঁ ভয় কৰিছে। তেওঁ বহুত বেলি নিজৰ মনতে কিবা-কিবি ভাবিলে, তাৰ পিচত তেওঁৰ কবিতাৰ বহি খন উলিয়াই তাতে এই কবিতাটো লিখিলে :—

ভাবিছা হবলা তুমি নিলগাবা মোক
থাকি মোৰ চকুৰ আঁৰত ;
নেদেখাত পাহৰণি ঘটিব আপুনি
নিজে নিজে কালৰ সোঁতত ?
মিছা কথা, জীৱনত নোৱাৰে ঢুকাব,
ভালপোৱা একেবাহে বোৱা,
অনন্ত আত্মাৰ স'তে একেলগে গঁথা,
অন্ত তাৰ কদাপি নোপোৱা।
যদিও আঁতৰি থাকা ঘিণ কৰি মোক,
অপৰক বিলোৱা প্ৰণয় :
পাৰিবা নে নিলগাব ভালপোৱা মোৰ
কৰি মোৰ হিয়া মৰুময় ?
নোৱাৰিবা কদাচিতো ; ভালপোৱা মোৰ
আছে হৈ প্ৰাণে-স'তে লয় ;
ভাল পাওঁ,—ভাল পাই ভাল লাগে মোৰ,
পণ মোৰ নহয় প্ৰণয়।
থাকা যদি নিলগত আপোন মনেৰে,
কেতিয়াও নকৰোঁ আমনি ;

সাধনা

তোমাৰ ছবিটি মোৰ বাহিৰে ভিতৰে,
তাতে মই লভিম জুৰণি।
কেতিয়াবা কু-পথত দিয়া যদি ভৰি
কৰ-যোৰে বিভুক খাটিম :
তোমাৰ পবিত্ৰ সেই পুৰণি ছবিটি
চিৰকাল নতুনে ৰাখিম।
য'তে থাকা, যেনে ভাবে, যিহকে নকৰা,
তথাপিও তোমাকেই চাম ;
নাযাওঁ যিমান দিন নিজকে পাহৰি
তোমাকেই মাথোঁ ভাল পাম।

দশম অধ্যায়

গুপ্ত চিঠি

দিনটোৰ অক্লান্ত ভ্ৰমণৰ পিচত দিনমণিয়ে পশ্চিম সাগৰত সুশীতল শয্যা গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা প্ৰায় একঘণ্টামান হৈছে। চন্দ্ৰহীন আকাশত নক্ষত্ৰৰ ক্ষীণ ৰশ্মি আৰু তলত জোনাকীৰ সাময়িক জ্যোতিয়ে পৃথিবীৰ বুকুত চকা-চমকা পোহৰ ছটিয়াই দিছে। গাৱঁৰ বাটত যদিও মানুহৰ সমাগম কম, নগৰৰ ভিতৰত এতিয়াও তাৰ অন্ত পৰা নাই। বুঢ়া-ডেকা সকলোৱে তেওঁলোকৰ আড্ডাই আড্ডাই হয় তাচ-পাশা খেলিছে, নহয় পৰনিন্দা চৰ্চ্চা কৰিছে। এনে সময়ত এজন ডেকা মানুহ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰলৈ সোমাল। তেওঁৰ সাজপাৰ সম্পূৰ্ণ ইংৰাজৰ পৰা ধাৰ কৰা; কিন্তু বহুত যত্নৰেও গাৰ বৰণটো ধাৰ কৰিব পৰা নাই। পাউডাৰৰ গুণত ৰাতিৰ আন্ধাৰত ইংৰাজ বুলি পৰিচয় দিব পাৰে, কিন্তু দিনৰ ভিতৰত "নেটিভ নিগাৰ" আখ্যা নলবৰ কোনো উপায় নাই।

বুট জোতাৰ শব্দেৰে লক্ষ্মীকান্তৰ চমক ভাঙি তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। লক্ষ্মীকান্ত যদিও সাধাৰণতঃ এনে সময়ত ঘৰত নাথাকে, তথাপি আজি তেওঁ কলৈকো যোৱা নাছিল, বোধকৰোঁ এই মানুহজনলৈকে অপেক্ষা কৰিছিল। লক্ষ্মীকান্তই যথানিয়মে এই অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰিলে; তাৰ পিচত সুধিলে, "খবৰ কি?"

"খবৰ মুঠতে ভাল নহয়।"

"কিয়? কিবা সন্দেহ কৰিলে নেকি?"

"সন্দেহ বোধকৰোঁ কৰা নাই।"

"তেনেহলে ভাল নোহোৱাৰ কাৰণ কি?"

"তেওঁ কয়, যদিও তেওঁ সেই বিষয়ে লিখিছিল, তথাপি ভাবিচিন্তি

স্থিৰ কৰা নাছিল ; সেই দেখি যথেষ্ট সময় নাপালে কোনো মত দিব নোৱাৰে।”

কথাৰ ভঙ্গিৰ পৰাই পাঠকসকলে নিশ্চয় এওঁক চিনি পাইছে। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰত এওঁৰ লগত সাক্ষাৎ হৈছিল আৰু ৰমণীমোহন নামেৰে এওঁ পৰিচয় দিছিল।

লক্ষ্মীকান্তই সুধিলে,—“পিচে, কেইদিনমানৰ মূৰত উত্তৰ দিব খুজিছে ?”

ৰমণী—দুমাহৰ মূৰত।

লক্ষ্মী—তুমি সিমান দিন অপেক্ষা কৰিব নোৱাৰোঁ বুলি নকলা কিয় ?

ৰমণী—মই ক’বলৈ একো বাকী থোৱা নাই, তথাপিও তেওঁৰ সেই একে উত্তৰ।

লক্ষ্মী—তুমি কলিকতালৈ নিবলৈ যত্ন নকৰিলা কিয় ?

ৰমণী—মই যিমান পাৰোঁ চেষ্টা কৰিছিলোঁ, কিন্তু কোনো মতেই মত সলোৱাব নোৱাৰিলোঁ। অকল মুখৰ কথাৰেই নহয়, আগ ধৰি পাঁচ-শ টকাও দিছিলোঁ, কিন্তু একোৰেই একো কৰিব নোৱাৰিলে।

লক্ষ্মী—তেন্তে এটা ডাঙৰ আশা মাটি হ’ল। সি যি হওক, তুমি চিঠি-পত্ৰ লিখিবলৈ আৰু মাজে সময়ে উপহাৰ পঠিয়াবলৈ নেৰিবা। আমি যিমান পাৰোঁ আহুকাল কৰি থাকিম। তেতিয়া বোধকৰোঁ তোমাৰ প্ৰস্তাৱত মান্তি হবলৈ বাধ্য হ’ব।

ৰমণী—মই যিমান উপায় অৱলম্বন কৰিব পাৰি তাৰ এটাও বাদ নিদিওঁ, তোমালোকে মাথোন চেষ্টা কৰিবলৈ নেৰিবা।

লক্ষ্মী—সেইটো আৰু কব লাগিছে নে ? স্বাৰ্থ কাৰ বেচি ?

ৰমণী—মই আজিয়েই ইয়াৰ পৰা গলোঁহেঁতেন, কিন্তু দিনত আহিলে মানুহে সন্দেহ কৰিব পাৰে, ইফালে আকৌ তোমাক লগ

নাপালেও নহয়, সেই হে আজি থাকিব লগাত পৰিলোঁ। বস্তু-বাহানি জাহাজৰ কেৰাণীৰ জিম্মাত থৈ আহিছোঁ।

লক্ষ্মী—আজি ৰাতি তেন্তে ইয়াতে থাকিবা ?

ৰমণী—নিশ্চয়, নহলে আৰু বাঁহ-তলত থাকিম্‌নে ?

ঠিক এনে সময়তে ৰম্ভাৰতীয়ে অতি পৰিপাটীকৈ সাজপাৰ পিন্ধি থিয়েটাৰৰ নৰ্ত্তকীৰ দৰে তাত প্ৰবেশ কৰিলে। ৰমণীয়ে একেৰাহে কিছুপৰ তেওঁলৈ চাই থাকি লক্ষ্মীকান্তক সুধিলে,—"এওঁ কোন ?"

লক্ষ্মী—মোৰ ভনী ৰম্ভাৰতী।

ৰমণী—তোমাৰ ভনীয়েৰা ? ইমান শকত-আৱত হ'ল কেতিয়া ? বাঃ! সাজে-পাৰে গঢ়ে-গতিয়ে ঠিক যেন 'পৰী' হে। তোমাৰ যে এনে এজনী ভনী আছে সেই বাবে তুমি গৰ্ব্বিত হোৱা উচিত। পিচে শিক্ষা কিমান ?

লক্ষ্মী—শিক্ষাত ছাত্ৰবৃত্তি পাচ। বেজিৰ কাম আৰু সঙ্গীতত ভাল জ্ঞান আছে। ইংৰাজীও অলপ জানে।

ৰমণী—Excellent! অতি উত্তম। একেবাৰেই যেন হ'ব লাগে তেনে; up to date.

লক্ষ্মী—মই স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ পক্ষপাতী, সেই কাৰণে মতা-মাইকী সকলোৰে আগত ওলোৱা সোমোৱাত আৰু আলাপ-পৰিচয় হোৱাত আপত্তি নকৰোঁ।

ৰমণী—বেচ্‌ কথা। মোৰ মতে পৰ্দ্দা মানে সেইবোৰে যিবোৰৰ ৰূপ যৌৱন নাই, আৰু সমাজত ওলালে ছেই ছেই কৰাৰ সম্ভাৱনা। যাৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, শিক্ষা আছে, আৰু প্ৰশংসা-কৰোঁতা আছে, তেওঁৰ লুকাই থাকিবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

ৰমণীৰ কথা শুনি ৰম্ভাৰ হৃদয় আনন্দ আৰু গৰ্ব্বত স্ফীত হৈ উঠিল; অলপ লাজেৰে মিহলি মিচিকিয়া হাঁহিয়ে ওঁঠত নাচিবলৈ

ধৰিলে। ৰমণীয়ে ক'লে,—"পিচে তোমাৰ বিদ্যাৰ পৰিচয় আমাকো দিবা জানো ?"

ৰম্ভা—মইনো কি জানো যে আপোনালোকৰ ওচৰত পৰিচয় দিম ?

ৰমণী—এই বিনয়ে তোমাৰ সৌন্দৰ্য্য দুগুণে বঢ়াইছে। সঁচাকৈয়ে মই তোমাৰ কথাত মুগ্ধ হৈছোঁ। তোমাৰ গীত চাগৈ কেনে মৌবৰষা হব ! এটা শুনাবা জানো ? ইয়াততো কোনো আপত্তিৰ কাৰণ থাকিব নোৱাৰে। গানৰ দৰে পবিত্ৰ বিষয়ৰ চৰ্চ্চাত সঙ্কুচিত হোৱা ভুল।

লক্ষ্মী—শুনিব খুজিছে নাগাৱনো কিয় এটা ?

ৰম্ভাই হাৰ্ম্মোনিয়মটো আনি বজাবলৈ আৰু লগে লগে গাবলৈ ধৰিলে :—

আজি কেনে ধৰে শোভা যমুনা-বেলা।
কদম-তলত নাচে ব্ৰজৰ কোমলা বালা।
ৰুণুক-জুনুক বাজে নেপুৰ,
খহে আঁচল উঠন বুকুৰ,
লাজে সানে ৰহণ মধুৰ,
গতি চঞ্চলা।
বৃন্দাবনত চৰায় ধেনু,
ৰাধা বুলি বজায় বেণু,
সুৰত উৰে ফুলৰ ৰেণু
কানু পগলা।

গীত শেষ হ'লত ৰমণীয়ে ক'লে,—"বঢ়িয়া হৈছে। গানটোও বেচ্, সুৰটোও ভাল, তাৰ লগতে তোমাৰ এই কিন্নৰ-কণ্ঠ! ইয়াতকৈ সুন্দৰ আৰু কি হ'ব পাৰে। ইয়াতকৈ মধুৰ গীত কোনে গাব পাৰে! মই তোমাক অন্তৰেৰে সৈতে ধন্যবাদ দিছোঁ।"

ৰম্ভা, আনন্দ আৰু গৰ্ব্বত উৎফুল্ল হৈ উঠিল, আৰু বিনা অনুৰোধেই আকৌ এটা গীত ধৰিলে :—

হৃদি-কুঞ্জ-কানন কৰিছো সুসজ্জিত,
সুৰভিত ধূপ-দীপ গন্ধ।
পাতিছোঁ যতনে কুসুম সিংহাসন,
বিচিছে মলয়ে মন্দ মন্দ।
চিৰ মধুঋতু,— হাঁহিছে শশধৰ,
বেঢ়ি নাচে নক্ষত্ৰবৃন্দ।
জৰিছে সঘনে সুললিত ঝঙ্কাৰে
সঙ্গীত সুধা মধু-চ্ছন্দ।
স্বাগত আজি হে চিৰবাঞ্ছিত,
লোৱাঁ এই বাহু যুগ-বন্ধ।
চিৰসখা তুমি লোৱাঁ অৰ্ঘ্য সাদৰি,
পিওৱাঁ প্ৰণয়-মকৰন্দ।

গীত অন্ত পৰিল। ৰমণী যেন গীতৰ সুৰতে গলি গ'ল। পুনঃ পুনঃ ৰম্ভাক ধন্যবাদ দিবলৈ ধৰিলে। শেহত ক'লে,—"তোমাৰ এই বিদ্যা, এই ৰূপ, এই গলা, এই মোহন সুৰ লৈ যদি তুমি কলিকতাত থাকিলাহেঁতেন, তেনেহলে তোমাৰ এটা গানৰ মূল্য হাজাৰ টকা হ'লহেঁতেন। তোমাৰ এটা গান শুনিবলৈ কত ৰজা, কত জমিদাৰ বলিয়া হ'লহেঁতেন তাৰ ঠিক নাই।"

ৰম্ভাই মনতে ভাবিলে—"তেনেহলে এবাৰ কলিকতাত ফুৰিয়েই বা নাহোঁ কিয়? আব্দুলে ভাবিছে তাৰ লগত যাম, ইন্দ্ৰনাথে ভাবিছে তাৰ লগত যাম, ইন্দ্ৰনাথ ভাবিছে তাৰ লগত বিয়া হ'ব, মহেশৰ ইচ্ছা, মই যেন চিৰদিন তেওঁৰ হৈয়েই থাকিম, কিন্তু নিতৌ নতুন খাদ্যৰ যোগাৰ হলে কোন মুৰ্খই বাহী বস্তুত তৃপ্তি পাব

খুজিব? সিহঁতৰ পৰা ধন-বস্তু উপহাৰ লৈছোঁ সচাঁ, কিন্তু সেই সামান্য উপহাৰৰ মূল্য মোৰ গোটেই জীৱন কেতিয়াও নহয়। সিহঁতে দানৰ যোগ্য প্ৰতিদান পাইছে, এতিয়া সিহঁতক বঞ্চিৎ কৰিলেও মোৰ দোষ হ'ব নোৱাৰে।”

ইয়াৰ পিচত ৰমণীমোহন ভাতে থাকিল। পিচ দিনা লক্ষ্মীকান্তৰ লগত গোপনে কিবা পৰামৰ্শ কৰি বিদায় ল'লে।

জাহাজত টিকট কিনিবলৈ পয়চা উলিয়াবৰ নিমিত্তে জেপত হাত সুমুৱাই ৰমণীমোহনে এখন আগেয়ে নেদেখা চিঠি পালে, ক'ৰ পৰা চিঠিখন আহিল তেওঁ তাৰ একো উৱাদিহ নেপালে। যি হওক তেওঁ চিঠিখন আকৌ জেপতে থৈ টিকট কিনি লৈ মাল-বস্তুৰে সৈতে জাহাজত উঠিল। তাৰ পিচত বস্তু বাহানি দিহা লগাই থৈ চিঠিখন উলিয়াই পঢ়িবলৈ ধৰিলে। যেনে—

প্ৰিয়তম,

যদিও তোমাৰ লগত এদিনৰ হে দেখা, তথাপি সেই অলপ সময়ৰ ভিতৰতে তুমি মোৰ জীৱন-যৌৱন কাঢ়ি নিলা। যোৱা ৰাতিৰ সেই আনন্দ মই জীৱনৰ ভিতৰত পাহৰিব নোৱাৰোঁ। তোমাৰ মনত থাকিবনে? সঁচাকৈয়ে তুমি মোক ভাল পোৱানে? যদি পোৱা তেন্তে তাৰ চিন-স্বৰূপে মোলৈ এটা গ্ৰামোফোন লৈ আহিবা। এই চিঠিত মোৰ এখন সৰু ফটো পঠিয়ালোঁ; সলনিত তোমাৰ ফটো এখন পঠিয়াই সুখী কৰিবানে? তেতিয়া তুমি ওচৰত নাথাকিলেও সেই ছবিতে তোমাক দেখি শান্তি পাব পাৰিম। ইতি—

তোমাৰেই প্ৰণয়িনী
ৰত্নাৱতী

একাদশ অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ মত

গকুলচন্দ্ৰ কমলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিৰ চহিৰে দিয়া আৰ্জ্জিখন লৈ বৰচাহাবৰ ওচৰলৈ গ'ল, আৰু বেনামী চিঠি বিজ্ঞাপন আদিৰ কথা কৈ তাৰ উদ্দেশ্য কেনে হব পাৰে চাহাবক জনালে। কাৰ্য্যৰ গতি দেখি চাহাবৰ মনতো বিশ্বাস জন্মিল যে এইবোৰ কাৰ্য্যত কাৰবাৰ কিবা স্বাৰ্থ আছে, নহলে এনে কুৎসিৎ পন্থা অবলম্বন কৰিব কিয়? বহুত বেলি আলোচনা কৰাৰ পিচত এয়ে স্থিৰ হ'ল যে গকুলচন্দ্ৰই বৰচাহাবৰ চহিৰে সৈতে প্ৰত্যেক স্বাক্ষৰকাৰীলৈ তেওঁৰ উদ্দেশ্য বিশেষভাবে আৰু বিশদৰূপে বৰ্ণাই লিখিবলৈ অনুৰোধ কৰি পত্ৰ লিখিব। তাৰ উত্তৰ পোন্ধৰ নবেম্বৰৰ ভিতৰতে সভাপতিৰ হাত পাবহি লাগিব। ষোল নবেম্বৰৰ দিনা স্বাক্ষৰকাৰী-সকল, চেক্ৰেটাৰী আৰু সভাপতিৰ ভিতৰত এখন ভিতৰুৱা সভা পাতি তাৰ আলোচনা কৰা হ'ব।

চেক্ৰেটাৰীয়ে তেতিয়া সেই মতেই সকলোলৈকে একোখন চিঠি দিলে। এই চিঠি পাই কমলচন্দ্ৰ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু সৰ্ব্বানন্দ বিমোৰ হ'ল। যদি দীনবন্ধু আৰু তেওঁৰ লগতে আন দুই এজনে তেওঁলোকৰ নিজামত লিখি দিয়ে, তেন্তে তেওঁলোকৰ সকলো চেষ্টা, সকলো কৌশল পণ্ড হ'ব। সেই কাৰণে তেওঁলোকে সেই দিনাই ঘৰে ঘৰে ঘূৰি সকলোকে ক'লে,—"বোধকৰো, আপোনালোকে স্কুলৰ চেক্ৰেটাৰীৰ পৰা কিবা-কিবি সুধি লিখা কাকত এখন পাইছে, আপোনালোকে যেন পাই-গোটাভাবে তাৰ কোনো উত্তৰ নিদিয়ে।

১লা নবেম্বৰৰ দিনা আমি সকলোটি সৰ্ব্বানন্দৰ চ'ৰাতে গোট খাম। তাতে সকলোৱে মীমাংসা কৰি কি উত্তৰ দিয়া হ'ব, ঠিক কৰিম।"

স্বাক্ষৰকাৰীসকলো তেনে কৰিবলৈ স্বীকৃত হ'ল।

পহিলা নবেম্বৰৰ দিনা সন্ধ্যাৰ এঘণ্টামান আগতে দীনবন্ধু তেওঁৰ চ'ৰাত বহি বাতৰি-কাকত এখন পঢ়ি আছে। পঢ়াৰ লগে লগে যেন তেওঁৰ মনত নানা চিন্তা, নানা ভাবনাৰ উদয় হৈছে। এনেতে দহজনমান ভদ্ৰলোক আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল। তেওঁলোক সকলোৱেই আৰ্জ্জিত স্বাক্ষৰ দিছিল। দীনবন্ধুৱে তেওঁলোকক বহিবলৈ দি আগমনৰ কাৰণ সুধিলে; তেওঁলোকে স্কুল সম্পৰ্কীয় চেক্ৰেটাৰীৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঠিক কৰিবলৈ আহিছে বুলি ক'লে।

দীনবন্ধুৱে ক'লে,—"পিচে আপোনালোকেনো কি উত্তৰ দিব খুজিছে?"

তেওঁলোকৰ এজনে উত্তৰ দিলে,—"আপুনি যি উত্তৰ দিয়ে আমিও তাকেই দিম। আপুনিনো কি উত্তৰ ঠিক কৰিছে?"

দীন—মই প্ৰথমতে যি বুলি স্বাক্ষৰ দিছিলোঁ, এতিয়াও তাকেই ক'ম।

প্ৰথম—সেইবোৰ কথা জানো লিখি দিয়া ভাল হ'ব? যদি প্ৰমাণ নহয়, বিপদ ঘটিব পাৰে।

দ্বিতীয়—আমিতো একোকে নাজানো। আপুনি নিজে সকলো জানি শুনি বিচাৰ কৰিব খুজিছে বোলাতহে আমি চহি দিছিলোঁ।

তৃতীয়—সেইদেখিয়েইহে আমি আগ ধৰি আপোনাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিবলৈ আহিছোঁ।

দীন—আপোনালোকে কি হৈছে মই ভালকৈ বুজিবকে পৰা নাই।

প্ৰথম—কিয়, গকুলচন্দ্ৰ আৰু প্ৰভাৱতীৰ কেলেঙ্কাৰীৰ কথা বিচাৰ কৰাই জানো আপোনাৰ উদ্দেশ্য নহয় ?

দীন—কোনে ক'লে আপোনালোকক তেনে কথা ?

দ্বিতীয়—ৰাজখোৱাহঁতে সেই বুলিয়েইতো আমাৰ চহি আনিছিল।

চতুৰ্থ—আৰু কৈছিল বোলে আপুনি নিজ চকুৰে তেনে ঘটনা দেখা পাইছিল। আন কি, ৰাতি ছুই-তিনি বজাতো মানুহ অহা-যোৱা কৰা আৰু সিহঁতৰ জঘন্য উদ্দেশ্য ব্যক্ত কৰা আপুনি অলপো সন্দেহ নথকাকৈ জানিব পাৰিছিল।

দীন—আৰু আপোনালোকে সেইবোৰ কথাকে বিশ্বাস কৰিছিল ? কি আচৰিত ! আপোনালোকে যে এইবোৰ কথা সঁচা বুলি ভাবিছিল, সঁচাকৈয়ে মোক চোৰাংচোৱা বুলি বিশ্বাস কৰিছিলনে ? মোৰ কাৰ্য্য সদায় দেখি আছে, কেতিয়াবা চোৰাংচোৱাৰ কাম কৰা শুনিছিল জানো ? মোক আপোনালোকে ইমান অকৰ্ম্মণ্য বুলি ভাবে নে যে মই সময় নিয়াবলৈ উপায় নাপাই সিন্ধিখনা চোৰৰ দৰে সদায় পৰৰ পিৰালিত জোপ লৈ ফুৰোঁ ?

এটা খং আৰু বেজাৰৰ চিন তেওঁৰ গোটেই মুখত বিয়পি পৰিল। ভদ্ৰলোক কেইজনে ক'লে,—"আমাক ৰাজখোৱাহঁতে ক'লে বোলে আপুনি এইবোৰ নিজ চকুৰে দেখিছে, আৰু সকলো প্ৰমাণ যোগাৰ ৰাখি তাৰ বিচাৰৰ নিমিত্তে এই আৰ্জ্জি লিখিছে। মাথোন আপোনাৰ সময় নোহোৱাতহে আপোনাৰ অনুৰোধ মতে তেওঁলোকে আমাৰ স্বাক্ষৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল। আমি তেতিয়া বিশেষভাবে একো ভাবিবলৈ নহ'ল। আপোনাৰ স্বাক্ষৰ প্ৰথমতে দেখিয়ে তেওঁলোকৰ কথা বিশ্বাস কৰি পেলালো।

দীনবন্ধুৱে তেতিয়া কেনে অৱস্থাত আৰু কি উদ্দেশ্যত আৰ্জ্জিত স্বাক্ষৰ দিছিল, তাক ভাঙিপাতি ক'লে; মানুহকেইজনে শুনি আচৰিত

মানিলে। তেওঁলোকে বুজিলে ইয়াৰ ভিতৰত কমলচন্দ্ৰ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু সৰ্ব্বানন্দৰ কিবা এটা কুৎসিৎ স্বাৰ্থ আছে।

এইদৰে আলাপ হোৱাৰ পিচত সকলোটি সৰ্ব্বানন্দৰ ঘৰলৈ গ'ল। কমলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতি দহজনমান আগেৰে পৰা তাতে বহি কিবা-কিবি আলোচনা কৰি আছিল। এতিয়া দীনবন্ধু আৰু তেওঁৰ লগৰীয়া কেইজন গ'লত নিয়ম মতে আলোচনাত বহিল।

কমলচন্দ্ৰই ক'লে,—"আজি আপোনালোক কিয় গোট খাইছে, সেইটো জানে। এতিয়া প্ৰশ্ন হৈছে কি উত্তৰ দিয়া যায়? আমি ঠিক কৰিছোঁ গাইপতি কোনো উত্তৰ নিদিওঁ; সেই কাৰণে সকলোৰে হৈ এইখন উত্তৰকে দিম বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ।"

এই বুলি কৈ এখন 'টাইপ্' কৰা কাকত হাতত লৈ কমলচন্দ্ৰই পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তাৰ মানে এই ঃ—

শ্ৰীযুক্ত বালিকা-স্কুল কমিটিৰ সভাপতি মহাশয় সমীপেষু।

চন ১৯১০, তাং পহিলা নবেম্বৰ।

মহাশয়,

আপোনাৰ ১৫।১০।১০ তাৰিখৰ চিঠিৰ উত্তৰত জনাওঁ যে আমি গাইপতি আপোনাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াৰ আৱশ্যকতা বোধ নকৰোঁ। তাৰ আৱশ্যকীয় উত্তৰ দিবলৈ শ্ৰীযুক্ত সৰ্ব্বানন্দ দত্ত আৰু শ্ৰীযুক্ত কৃষ্ণ-কুমাৰ কাকতীক আমাৰ প্ৰতিনিধি নিযুক্ত কৰিলোঁ। তেওঁলোকে ১৫ নবেম্বৰৰ দিনা আপোনাৰ বঙলালৈ গৈ আৱশ্যকীয়া সকলো কথা জনাব। তেওঁলোকে যি কয় সেয়ে আমাৰ সকলোৰে মত বুলি জানিব। ইতি।

কমলচন্দ্ৰ বৰ-চাহাবৰ ওচৰলৈ যাবলৈ নোপোৱা দেখি বহুতে

আচহ্কিত মানিব পাৰে, কিন্তু তেনে কৰাত তেওঁৰ বিশেষ উদ্দেশ্য আছিল। তেওঁ ভাবিছিল গকুলচন্দ্ৰক ভাগি ব পাৰিলে তেওঁ চেক্ৰেটাৰা হ'ব। সেই দেখি তেওঁ এই অ'ন্দোলনত আগৰণুৱা হৈ বৰ চাহাৰক দেখা নিদিয়াই ভাল; নহ'লে পিচত তেওঁ চেক্ৰেটাৰী হ'লে স্বাৰ্থৰ কাৰণে আগৰ চেক্ৰেটাৰীৰ বিৰুদ্ধে কৈছিল বুলি চাহাবে সন্দেহ কৰিব পাৰে। কৃষ্ণকুমাৰ আৰু সৰ্ব্বানন্দক পঠিয়ালে তেওঁৰ দুয়োটা উদ্দেশ্য ৰক্ষা পৰে।

চিঠিখন পঢ়া হ'লত চহি কৰিবৰ নিমিত্তে হ'তে হাতে দিলে। দুজন কি তিনি জনৰ মাথোন চহি হৈছে, এনেতে দীনবন্ধু উঠি ক'বলৈ ধৰিলেঃ—"আপোনালোকৰ ই কেনে ধৰণৰ আলোচনা মই বুজিব নোৱাৰিলোঁ। সেই খনত যে চহি বিচাৰিছে তাৰ আগেয়ে তাত সকলোৰে মত আছে নে নাই সেইটো সোধাহে উচিত আছিল। কাৰবাৰ হয়তো তাত আপত্তি থাকিব পাৰে।"

সৰ্ব্বা—ইয়াতনো কাৰ কি আপত্তি থাকিব?

দীন—ক'ব নোৱাৰোঁ আন কাৰবাৰ কিবা আপত্তি আছে নে নাই, কিন্তু মোৰ হ'লে যথেষ্ট আপত্তিৰ কাৰণ আছে।

কৃষ্ণ—তোমাৰ কিমান অভিজ্ঞতা আছেহে, তুমি যে আমাৰ নিচিনা প্ৰবীন মানুহৰ কথাত আপত্তি কৰা? আমাক আপত্তি নালাগে, চহিহে লাগে।

দীন—কিন্তু মই তাত চহি দিব নোৱাৰো। আপোনালোকৰ কাৰ্য্য নিলিখা কাকতত দস্তখত লোৱাৰ দৰে হৈছে।

কমলচন্দ্ৰ—কেনেকৈ?

দীন—আপোনালোকে কি কব গৈ তাক এতিয়াও আমি জানিব পৰা নাই। তেনেস্থলত আপোনালোকৰ কথাকে আমাৰো কথা বুলি কওঁ কেনেকৈ? আপোনালোকে কি ক'ব পাৰিব তাক আলোচনা কৰি

সকলোৱে ঠিক কৰক, আৰু আপোনালোকেও মাথোন তাকে হে ক'ম বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ক, তেতিয়াহে আপোনালোকক আমাৰ প্ৰতিনিধি বুলি স্বীকাৰ কৰিম, নতুবা নহয়।

ভূতনাথ—যদি প্ৰতিনিধি কৰিবলৈকে ভাল হ'ল, তেনেহলে তেওঁ· লোকৰ ওপৰত বিশ্বাসস্থাপন কৰিবলৈ ভাল নহয় কিয় ?

দীন—তাৰ কাৰণ আছে। যেতিয়া আৰ্জ্জিখন লৈ তেওঁলোক মোৰ ওচৰলৈ যায়, মই তেওঁলোকৰ কিম্ভুত কিমাকাৰ উদ্দেশ্য শুনি প্ৰথমে চহিকে নিদিওঁ বুজিছিলোঁ। পিচত তেওঁলোকে মোৰ মতলৈ ঘূৰি অহা দেখি হে স্বাক্ষৰ দিলোঁ।

এইখিনিতে দীনবন্ধুৱে কেনে অৱস্থাত আৰু কি উদ্দেশ্যত চহি দিছিল তাক হুবহু বৰ্ণনা কৰিলে। ৰাজখোৱাই যদিও তাত বাধা জন্মাবলৈ যত্ন কৰিছিল, তথাপি দীনবন্ধুৱে তালৈ কাণ নিদি সকলো কথা ক'লে। তাৰ পিচত ক'লে,—"কিন্তু এতিয়া স্বাক্ষৰকাৰীসকলৰ বহুতৰ পৰা শুনিছোঁ তেওঁলোকে হেনো তেওঁলোকৰ স্বকপোল-কল্পিত ঘৃণিত কাহিনীবোৰ মই প্ৰচাৰ কৰিছোঁ আৰু তাৰ বিচাৰ কৰিবলৈকো ময়ে এই আন্দোলন হাতত লৈছোঁ বুলি কৈ ৰাইজৰ মনত বিশ্বাস জন্মাই চহি আনিছে। মোক চোৰাংচোৱা বুলি বাহিৰত অন্যায়কৈ প্ৰচাৰ কৰিছে। এনে মিছা কথাৰ জাল পাতি যি কৰ্ম্মক্ষেত্ৰত ভৰি দিয়ে, তেনে মানুহক বিশ্বাস কৰা বিপদজনক। মোৰ এতিয়া সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস হৈছে,—এই আন্দোলন স্কুলৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে নহয়, আন্দোলনকাৰীকেইজনৰ কিবা নাৰকীয় নীচ স্বাৰ্থ সাধনৰ নিমিত্তে হে। যদি নহয়, কিয় তেওঁলোকে এনেকৈ অসত্যৰ আশ্ৰয় লৈছে ?"

ভূতনাথ—প্ৰচাৰ যেনেকৈয়ে হওক, অন্ততঃ কথাবোৰ মূলতে জানো সঁচা নহয় ? তুমিও দেখোন সেইবোৰ জানা।

দীন—মই কি জানো ? আপুনি আৰু আপোনাৰ লগুৱাই কোৱা

কথাখিনিৰ শুনাৰ বাবেই মই জনা হলোঁ কেনেকৈ ? আপোনালোকৰ যে তাত স্বাৰ্থ নাই সেই কথা মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

ৰাজখোৱা, সৰ্ব্বানন্দ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু ভূতনাথ তেতিয়া একেবাৰেই বিবৰ্ণ হৈছিল। তেওঁলোকৰ মুখৰ মাত পৰ্য্যন্ত হৰিল। বহুত চেষ্টাৰ পিচত ৰাজখোৱাই ক'লে,—"বহুতো মানুহৰ বহুতো কথাৰ কেতিয়াবা এনেকৈ খেলি-মেলি লাগে যে ক'বৰ সময়ত কোনটো কাৰ পৰা শুনিছিলোঁ সঠিককৈ কোৱা কঠিন হৈ পৰে। মিছা কবৰ মনেৰে যে তেনে কৰা হয় সেইটো নহয়।

জনচেৰেক সমজুৱাই তেতিয়া দীনবন্ধুক সুধিলে,—"পিচে আপুনিনো কি কৰিব ?"

দীন—মই কাকো প্ৰতিনিধি বুলি নামানো, কাৰণ হৈ যোৱা ঘটনাৰ পৰা বুজিছোঁ, কাকো সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰা উচিত নহয়। মই স্কুলৰ উন্নতিৰ যি অৰ্থ মনত ৰাখিছিলোঁ তাকে লিখি পঠিয়াম।

সমজুৱা—কি লিখিব ভাঙি ক'লে সকলোকে সুবিধা হয়।

দীন—মই চহি দিওঁতে যি কৈছিলোঁ, আৰু পিচত ভাবোঁতে যি মনত খেলাইছিল তাকে লিখিম। সি এই :—

(১) বৰ্ত্তমান যেনে কুৎসিৎ বিজ্ঞাপন আদিৰ প্ৰচাৰ হৈছে ভৱিষ্যতলৈ যাতে তেনে নঘটে, তাৰ বাবে স্কুলৰ কাৰ্য্যকাৰক সকলক কিছুমান বিশেষ নিয়মৰ তলতীয়া কৰিব লাগিব।

(২) অতি শীঘ্ৰে স্কুল-ঘৰটোৰ সজা শেষ কৰিব লাগিব।

(৩) ছাত্ৰী-সংখ্যালৈ চাই আৰু এজনী শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত কৰিব লাগিব।

(৪) স্কুলত বোৱা-কটাৰ প্ৰচলন সোনকালে কৰিব লাগিব।

(৫) স্কুলখন ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত পৰিণত কৰিবলৈ যথা-সম্ভৱ চেষ্টা কৰিব লাগিব।

দীনবন্ধুৰ কথা শুনি ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকুমাৰ, আৰু সৰ্ব্বানন্দই একে আষাৰে কৈ উঠিল,—“সেইবোৰ পিচ কথা। প্ৰথমে গকুলচন্দ্ৰক চেক্ৰেটাৰী নাভাঙিলে আমি আমাৰ ছোৱালী পঢ়িবলৈ নিদিওঁ, আৰু আন মানুহকো ছোৱালী পঠিয়াবলৈ হাক দিম।

ভূতনাথ—মোৰো সেয়ে কথা। গকুল উকীল চেক্ৰেটাৰী থাকিলে মই সেই স্কুল ভাঙিহে এৰিম। কালিলৈকে মই প্ৰত্যেক ছোৱালীৰ অভিভাৱকৰ ওচৰলৈ গৈ সকলোকে ক'ম বোলো সেই স্কুলত ছোৱালী পঢ়িবলৈ দিলে নষ্ট কৰা হ'ব মাথোন। মুঠতে যি উপায়েৰে হওক গাৱঁৰ ছোৱালী অহা বন্ধ কৰিম।

দীন—সেইবোৰ কথা মোক কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। আপোনালোকৰ যেনে ইচ্ছা তেনে কৰক। মই যি ভাল বুজিছোঁ তাকে কৰিম। আজিয়েই মই মোৰ মত জনাই চিঠি লিখিম। আপোনালোকক মাত্ৰ ইয়াকে কওঁ যে মোক চোৰাংচোৱা পাতি, পৰহিংসক পাতি, আপোনালোকৰ স্বাৰ্থসিদ্ধি কৰিবলৈ আগলৈ আৰু মই কোনো সুবিধা দিব নোৱাৰোঁ। আপোনালোকেও মনত ৰাখিব এইখন পিশাচৰ ৰাজ্য নহয়। আকৌ যদি আপোনালোকে নিৰ্দ্দোষ মানুহৰ গাত কলঙ্ক সানি আপোনালোকৰ নীচতাৰ পৰিচয় দিয়ে, তেন্তে দীনবন্ধুক আপোনালোকৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়া দেখিবলৈ পাব।

এইদৰে কৈয়েই দীনবন্ধু মেলৰ পৰা উঠি গুচি আহিল, লগে লগে আৰু কেইবাজনো উঠিল। তেওঁলোক ওলাই আহিলত ৰাজখোৱাই ক'লে,—“উঃ! এই কম তিৰুতা নহয়! দীনবন্ধুকো যেতিয়া হাত কৰিলে, অইন আৰু কোন কুটা! নহলে বাৰু দীনবন্ধুৱে আগেয়ে নিজে গুৰিয়াল হৈ কাম কৰি, এতিয়া লোকৰ গাত দোষ দি টুপাই বুৰ ম্যাৰে নে?

কৃষ্ণকুমাৰ—যিমানেই ধাৰ্ম্মিক হওক, ডগুৰা মানুহক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি।

ৰাজখোৱা—তাতে আকৌ যদি ঘটনাৰ মেৰত গাভৰু ছোৱালী থাকে, তেনেহলেতো কথাই নাই।

ভূতনাথ—মোৰ মতে আচল কথা সেয়ে। দীনবন্ধু নিজে দোষী; সেই দেখি আনৰ দোষ ধৰিবলৈ ভয় খাইছে।

সৰ্ব্বানন্দৰ ঘৰত আগৰে পৰা বহি থকা কেইজনৰ ভিতৰত লক্ষ্মীকান্তও আছিল। তেওঁ ইমান বেলি একো কোৱা নাছিল। এতিয়া ভূতনাথৰ কথাৰ মূৰত ক'লে,—"সেয়ে আচল কথা। মই সিহঁতৰ কত ৰহস্য জানো; পিচত আপোনালোকক ক'লে আপোনালোকে আকৌ মোক হে মিছলীয়া পাতে! এতিয়া চিনি পাব পায় কোন মিছলীয়া, কোন সত্যবাদী!"

ৰাজখোৱা—এৰা, বোলে ৰাম ভাল, ৰাম ভাল, ৰাম নহয়, যমকাল। এতিয়াহে বুজিলোঁ কোন কেনে।

তাত থকা মানুহবোৰে এইবোৰ কথা বিশ্বাস কৰিছিল নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ; কিন্তু এইটো হ'লে ভালকৈ জানিছিল যে দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে চলিলে, আন কি অপকাৰ কৰিলেও, তেওঁ কাৰো অপকাৰ নকৰে; কিন্তু ৰাজখোৱা আদিৰ বিৰুদ্ধে চলিলে এদিন নহয় এদিন বিপদত পেলাবই পেলাব। সেই দেখি ইচ্ছা থকা আৰু ইচ্ছা নথকা সকলোৱেই ৰাজখোৱাৰ উত্তৰত চহি দিলে।

দ্বাদশ অধ্যায়

বিয়াৰ বিষয়ে

সৰ্ব্বানন্দৰ ঘৰৰ পৰা দীনবন্ধু পোনেই ঘৰলৈ আহিল। তেওঁৰ মোমায়েকে তেতিয়া চ'ৰা ঘৰতে বহি তেওঁলৈ বাট চাই আছিল। দীনবন্ধুৰ মোমায়েকৰ ঘৰ বৰ বেচি দূৰত নহয়, নগৰৰ পৰা মুঠেই ছমাইলমান হ'ব ; তেওঁৰ বয়স তিনি কুৰিৰ ওচৰা-উচৰি। মানুহজন বৰ নৈষ্ঠিক, গা নোধোৱাকৈ তামোল এখনো মুখত নিদিয়ে। দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ আহিলেও একো নাখায় ; নিতান্ত খাব লগাত পৰিলেও নিজে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পৰা পানী আনি টৌ-খুটি মাৰি খাব লগাত পৰে। দীনবন্ধু তেওঁৰ ঘৰলৈ গলেও তেওঁ পিন্ধি যোৱা কাপোৰ-কানি সলাই গা-পা ধুলেহে জলপান এটাকে খাব পাৰে। সেই দেখিয়েই যেতিয়াও তেতিয়াই দীনবন্ধু তেওঁৰ ঘৰলৈ নাযায়। আজি মোমায়েকক হঠাৎ অহা দেখি কিবা বিশেষ প্ৰয়োজন আছে বুলি তেওঁ অনুমান কৰিলে। ওচৰ পায়েই তেওঁ সুধিলে,—'পিচে মোমাইদেউ দেখোন ? কেতিয়াবাই আহিল নেকি ?"

মোমাই—কেতিয়াবাই নহয়, এই অলপতেহে আহিছোঁ।

দীন—পিচে দেখোন অসময়ত আহিল, আজি জানো ইয়াতে থাকিব ?

মোমাই—এৰা, নাথাকিমনো কেলেই ! ঘৰত ভাতে কান্দক। আৰু মই ইয়াত লঘোন দি কান্দো !

দীন—তেনেহলে ৰাতিকৈ আহিল কিয় ?

মোমাই—দিনত আহিলে আকৌ তোক লগ পালেহে হৈছে।

দীন—এৰা, হওঁতে সেই পিনেও মোৰ গাতে দোষ পৰে। মই দেখোন ঘৰত থাকিবলৈ আজৰিকে উলিয়াব নোৱাৰোঁ। পিচে এই বাতিখন কি সকামতনো আহিল?

মোমাই—সকাম আৰু কি! বজাৰৰ পৰা কিবা-কিবি কিনিবলৈ আহিছিলোঁ। তাকে কিনি-কুটি দি এবাৰ তোৰ তাত সোমাই যাওঁ বুলি ভাবিলোঁ। তই দেখোন আজি-কালি আমাৰ ঘৰলৈ যাবলৈকে এৰিলি! মাইদেৰেৰে সদায় তোৰ কথাকে কৈ থাকে।

দীন—এৰা মোমাইদেউ, মই যাওঁ বুলিও আজি বহুত দিন সময় কৰিব পৰা নাই। বিহুত নিশ্চয় যাম।

মোমাই—বিহুত! এতিয়াও দেখোন বিহুলৈ দুই তিনি মাহ আছে। এই দুখোজ বাট যাবলৈকো তোক ইমান দিন লাগিব নে?

দীন—নহয় মই গোৱালপাৰালৈ যাম বুলি ভাবিছোঁ; যদি যাওঁ, কেতিয়া ঘূৰোঁ ঠিক নাই।

মোমাই—এৰা, আগ-গুৰি নোহোৱাকৈ সংসাৰ গোটেইখন ভ্ৰমি ফুৰ মুঠেই। অঘৰীৰ নিচিনাকৈ দিন কেইটা নিয়াব পাৰিলেই হ'ল। ঘৰ-দুৱাৰনো তোক কেলেই লাগিছে?

দীন—কাম থাকিলে নগলেনো কেনেকৈ?

মোমাই—সদায় দেখোন তোৰ কামেই নুগুচে। পিচে ইমানকৈ কাম কৰি কিটোনো কৰিছ? লোকৰ বাঁধী তিৰোতাৰ লৰায়ো বিয়া-বাৰু কৰাই গৃহস্থি চলাই খাইছে; তই আজিলৈকে বিয়াখনকে পাতিব পৰা নাই। এনেকৈ থাকিলেই আৰু নহয়। এইবাৰ যেনেকৈ হওক বিয়াখন পাতিবই লাগিব মই তাকে কবলৈকে আহিছোঁ।

দীন—নহয় মোমাইদেউ, মই এইবাৰ কোনোমতেই বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ। এইবাৰ মোৰ বহুত জঞ্জাল আছে। তাতে মোৰ

অৱস্থাটোও দেখিছে নহয়। মোৰ নিচিনা দুখীয়া মানুহৰ বিয়া নোহোৱাই ভাল।

মোমাই—হেৰ, মনে মনে থাক, মোৰ ওচৰত বলিয়ালি নকৰিবি। তোৰ অৱস্থা বেয়া বুলি তই বিয়া কৰাব নোৱাৰ, পিচে তোতকৈ হীন অৱস্থাৰ মানুহকো তিনি-চাৰি জনালৈকে বিয়া কৰোৱা দেখিছোঁ।

দীন—সেইবিলাক মানুহৰ জীৱন কেনে আহুকলীয়া,তালৈ এবাৰ চকু দিলে মোৰ কথা বুজিব।

মোমাই—সেইবিলাকৰ জীৱন আহুকলীয়া আৰু তোৰটোহে বৰ সুখৰ! অন্ততঃ সিহঁতে ঘৰলৈ আহি মেলা দুৱাৰথন পায়, তোৰ সিও নাই। মই দেখাত তই পঢ়ি-শুনি পণ্ডিত হ'ব পাৰ, কিন্তু কেনেকৈ চলিলে সংসাৰত মানুহ বোলাই খাব পাৰি, দহ জনৰ মান-সৎকাৰ পাব পাৰি, তাৰ বুজ আজিলৈকে নহ'ল।

দীন—মানুহে নিজৰ অৱস্থা চাই সকলো ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। ময়ো মোৰ অৱস্থা যেনেকুৱা তেনেকৈয়ে চলিব লাগিব।

মোমাই—সেইটো তোৰ বুদ্ধিৰ দোষ। সিবেলি কমিছনাৰ চাহাবে নিজে তোক ছব-ডেপুটিৰ কামটো যাচি দিলে, তই নালাগে বুলি এৰিলি। মই তোক কিমান বুজালোঁ, তই মোৰ বুঢ়াৰ কথা দলিয়াই পেলাই খেতি কৰিবলৈ ওলালি। ছব্‌ডেপুটিৰ কামত কিমান লাভ সৌ আনন্দলৈ চাচাৰ কিয়। দুদিনতে কেনেকৈ ঘৰে-দুৱাৰে জিলিকাই পেলালে। দৰমহা তো আছেই, তাৰ উপৰি ভাৰ-ভেটীত দৰমহাৰ তিনি গুণ পায়। একঠা মাটিৰ গোলমাল লাগক মুঠেই, নাই নাই বুলি তেও ভাৰ এখন খাবই। এনেটো কাম লোকে খুজিও নাপায়; তই যাচি দিওঁতেও এৰি দিয়াটো চাচোন কিমান ডাঙৰ ভুল।

দীন—তেনেকুৱা মানুহ যিমানেই জিলিকক, সিহঁত পশুৰ তুল্য আৰু

দেশৰ শত্ৰু। মই কাম কৰা হলেও তেনে উপায়েৰে ধন ঘটিবলৈ ঘিণ লাগিলহেঁতেন।

মোমাই—যি মানুহে নিজৰ সুখ-দুখ নুবুজে, নিজৰ অৱস্থা কেনেকৈ ভাল কৰিব লাগে তাৰ কথাও ভাবিব নোৱাৰে, সিও আকৌ মানুহ!

দীন—পৰক ঠগি খোৱা নাইবা লোকৰ গোলামি কৰি খোৱাতকৈ নিজ হাতে উপাৰ্জ্জন কৰি খোৱা এশ গুণে শ্ৰেয়ঃ।

মোমাই—বাৰু, সেয়ে হ'ল; পিচে তাকেনো কৰিছ ক'তা? তোৰ পামৰ খেতিবাতিত নাই নাই বুলিও ডেৰ হাজাৰ দুহাজাৰ টকা বছেৰেকত আয় হয়; আকৌ কিতাপ-পত্ৰবোৰতো দুপইচা পাৱ। পিচে আজি পাঁচ বছৰত জমা কৰিছ কিমান? খোৱা-লোৱাততো সন্ন্যাসীৰ বৃত্তিকে ধৰিছ।

দীন—জমা কৰিব যদিও পৰা নাই, আনৰ দৰে অনাহকতো খৰচ কৰা নাই।

মোমাই—অনাহতক কৰা নাইনো কিহত কৰিছ? এই যে সেৱাশ্ৰমখন পাতি তোৰ টকাবোৰ পানী কৰিছ, কচোন তাৰ পৰা তোৰ কি লাভ হৈছে? সেইখিনি টকা যদি নেপালীক ধাৰে দিলিহেঁতেন, তেনেহলে সি এতিয়া কিমান পোৱালী পাৰিলেহেঁতেন! নাইবা সেই টকাৰে কৰোঁ বোলা হ'লে তোৰ ঘৰ-দুৱাৰবোৰ জাকজমককৈ কৰি লব নোৱাৰিলিহেঁতেন জানো?

দীন—পাৰিলোঁহেঁতেন, কিন্তু তাত এটা কথা আছে। মানুহে সংসাৰত সদায় সুখেৰে দিন নিয়াবলৈ বিচাৰে, আৰু বেলেগ বেলেগ মানুহৰ সুখৰ আৰ্হিও বেলেগ। মোৰ চকুৰ আগত খাবলৈ নাপাই বা বেমাৰত পৰি শুশ্ৰূষাৰ অভাৱত জাকে জাকে মানুহ মৰিব, মই সিহঁতলৈ কেৰাহিকৈ নাচাই, নিজৰ ঘৰ-দুৱাৰ, খোৱা-লোৱাৰ সুবিধা

কৰি লৈ স্ফুৰ্ত্তি কৰি থাকিব নোৱাৰোঁ। সি মোলৈ সুখ নহৈ যমৰ যাতনাহে হ'ব।

মোমাই—তোতকৈ বহুতো ধনী মানুহ আছে, সিহঁতে খৰচ নকৰে কিয় ?

দীন—কেইচোঁ নহয়, সকলোৱে একেদৰে চলি সুখ নাপায় ; সিহঁতে যেনেকৈ চলি সুখ পায় তেনেকৈ চলিছে ; ময়ো যেনেকৈ চলি সুখী হও তেনেকৈ চলিম।

মোমাই—আৰু এই যে লৰাবোৰ পঢ়াইছ, সিহঁত তোৰ কি হয় ? বামুণ সজ্জনৰ লৰা পঢ়ালিহেঁতেন যদি পুণ্য হ'লহেঁতেন ; পিচে মই দেখিছোঁ তেনে লৰা দুই এটাহে আছে। বাকীবোৰ নীহ কুলীয়া লৰা। আন নালাগে, টানে-আপদে সিহঁতৰ হাতে পানী এটোপাও খাব নোৱাৰি। ইহঁতক পঢ়োৱাৰ পৰা মই দেখিছোঁ লাভ নহৈ লোকচানহে হ'ব।' দুটামানে শিকি-বুজি ডাঙৰ মানুহ হ'লে তেতিয়া আমাক নমনাতেই পৰিব। এতিয়া সিহঁতক ছুলে গা ধোওঁ, তেতিয়া ৰান্ধনি হ'বলৈ আহিব। ইফালে কাম-বন কৰাবলৈকো মানুহ নাইকিয়া হ'ব।

দীন—মোমাইদেউ, ঈশ্বৰে কাৰো কপালত নীহকুলীয়া বুলি ছাব মাৰি দিয়া নাই। মানুহে যেনে কাম কৰে তেনে ফল পায়। ইহঁতে যদি ভাল কাম কৰে, ইহঁতৰ কুলো ভাল হৈ পৰিব। আকৌ ইহঁতে যদি শিক্ষা পাই নিজৰ সমাজক নিজৰ ভৰিৰ ওপৰত থিয় হ'বলৈ শিকায়, সি মঙ্গলৰ কথা। মই এই লৰাবোৰক সাহায্য কৰোঁতে জাত-কুল বিচৰা নাই, অৱস্থাৰ মাথোন বিচাৰ কৰিছোঁ ; বামুণ-সজ্জনৰ অৱস্থা ভাল, সেই দেখিহে তেনে লৰাৰ সংখ্যা কম দেখিছে।

মোমাই—হৈছে, হৈছে, আৰু ক'ব নালাগে। তোৰ লগত কত দিন এইবোৰ কথা লৈ তৰ্ক কৰিছোঁ, তথাপি তোৰ বলিয়ালি নগ'ল।

এতিয়া তৰ্ক কৰিলে কি হ'ব! সেইবোৰ আজিলৈ থাওক, মোৰো পলম হ'ল। মই যি কাৰণত আহিছিলোঁ তাৰ কথা কওঁ। কথাটো হৈছে—মই তোৰ বিয়াৰ ঠিক কৰিছোঁ। অহা আঘোণ নাইবা ফাগুনত বিয়াখন হৈ যাব লাগিব। তই তাত একো হুকা-বধা নকৰিবি।

দীন—মই আপোনাৰ ভৰিত ধৰি মাতিছোঁ, আপুনি সম্প্ৰতিকে তেনে কোনো বন্দৰস্ত নকৰিব। অন্ততঃ আৰু এবছৰৰ ভিতৰত মই কোনো মতেই বিয়াৰ কথা ভাবিব নোৱাৰোঁ।

মোমাই—তোৰ সেই কথা পাঁচবছৰ শুনি আহিছোঁ। অৱস্থা ভাল হ'লে বিয়া কৰাম কৰামকৈ ইমান দিন নিয়ালি; পিচে ক'তা, মই দেখোন অৱস্থাৰ একো পৰিবৰ্ত্তন দেখা নাই। আগেয়ে যি আছিলি, এতিয়াও সেয়ে। সেই দেখি আৰু বিলম্ব কৰাৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। শুভ কাৰ্য্য সোনকালে শেষ হোৱাই মঙ্গল। আকৌ তোৰ অৱস্থা খুব ভাল নোহোৱাৰ বাবেও একো লেঠা নাই; বিয়া কৰাবলৈ আগ বাঢ়িলে দুই-চাৰি হাজাৰ টকা দিবলৈ গাত লোৱা মানুহৰো অভাৱ নাই।

দীন—টকা লৈ কৰোৱা প্ৰথাটো অতি ঘিণ লগা, ই আগেযে বঙ্গ-দেশত আছিল, এতিয়া সুৰ সুৰ কৰে আসামতো সোমাইছেহি। ইয়াক প্ৰশ্ৰয় নিদি যিমান বেগাই পাৰি আঁতৰাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। মই কেতিয়াবা বিয়া কৰালেও ছোৱালীৰ উপযুক্ততাহে চাম, ধনৰ মোনালৈ নাচাওঁ। উপযুক্ত হ'লে লাগে ভিকহুৰ ছোৱালীয়েই হওক, তথাপি ধনী ডাঙৰীয়াৰ বিলাসিনী কন্যাতকৈ সহস্ৰগুণে ভাল হ'ব।

মোমাই—তেনেহলে ভাল কথা, তোৰ ইচ্ছামতেই কাম হওক। মহেশ্বৰৰ ছোৱালীটীকে বিয়া কৰা। তোৰ লগত সকলো বিষয়তে মিলি যাব। তেৱোঁ আজি তিনি বছৰ তোলৈকে আশা কৰি বাট চাই আছে। মই কালিলৈকে সকলো ঠিক কৰি দিম

দীন—মোৰ কথা মই আগেয়ে কৈছোঁ। আপুনি একো ঠিক নকৰিব। কৰিলে পিচত মোৰ ওপৰত অসন্তোষ কৰিব পাৰিব মাথোন।

মোমাই—কিন্তু ঠিক নকৰিলে যে নহয়। তেওঁ ইমান দিন বাট চালে, এতিয়াও একো আশা নাপালে আৰু কিমান দিন অপেক্ষা কৰিব?

দীন—মই এতিয়া একো কব নোখোজোঁ; তেওঁ যি ভাল দেখে তাকে কৰক।

মোমাই—কিন্তু তেওঁ যে বৰ বিমোৰত পৰিছে। ছোৱালীজনী বহুতে ধৰিছে, কিন্তু তাই হেনো কালৈকো যাব নোখোজে। এতিয়া বোলে কোনোবা ডাঙৰ মানুহৰ লৰা এটালৈ বৰকৈ ধৰিছে। লৰাটো বোলে সকলো পিনেই ভাল; কিন্তু তোক লৈয়েই তেওঁলোক বিমোৰ। তোৰ আশাও এৰিব পৰা নাই; সিফালে তই যদি শেষত বিয়া নকৰাৰ, তেনেহলে পোৱা লৰা এৰি দি ইকুলো হেৰাব, সিকুলো হেৰাব। সিদিনা মহেশ্বৰ মোৰ ঘৰলৈ আহিছিল, এই আটাইবোৰ কথা কৈ তেওঁ কান্দি পেলালে। তেওঁক কন্দা দেখি মোৰো চকুৰ পানী ওলাল। মই তোক সুধি যি হয় এটা কৰিম বুলি বৰাই-বুজাই পঠিয়াই দিলোঁ। এতিয়া মই কবৰ হ'লে তই ইবোৰ সিবোৰ নকৰিবি। বিয়াখন পতা হওক।

দীন—নহয় মোমাইদেউ, মোক সেই বিষয়ে নক'ব, এই বছৰত মই কিবা এটা কাম কৰিম বুলি ভাবিছোঁ। যদি কামটো হৈ উঠে, তেন্তে মোৰ মতত চলিব পৰা ছোৱালী পালে বিয়া কৰালেও কৰাব পাৰোঁ। যদি নহয়, তেন্তে মোৰ বিয়াৰ ভাবনাটোও পিচুৱাই নিব লাগিব।

মোমাই—সেইদৰে হ'লে তোৰ বিয়া নহ'বই। তোৰ কাম যে কেতিয়াবা ঢুকাব, মোৰ জেনে বিশ্বাস নহয়।

দীন—ময়েই বা কেনেকৈ কওঁ আগলৈ কি হ'ব; ময়েই বা কি কৰিব লাগিব!

মোমাই—মোৰ পলম হ'ল, যাব লাগিল। তই যিমান সোনকালে পাৰ এদিন মোৰ তালৈ যাবি। তেতিয়া এইবোৰ কথা বহিলাই পাতিম। পিচে মহেশ্বৰক এতিয়া কি উত্তৰ দিম?

দীন—মই যি কৈছোঁ তাকে ক'ব। তেওঁক মই আশা দিব নোৱাৰোঁ; ঘাইকৈ তেওঁৰ ছোৱালীৰ সম্পৰ্কে মই আৰু তাৰ পৰা দুই চাৰি কথা শুনিলেও ভালকৈ একো নাজানো। তাৰ উপৰি এবছৰৰ ভিতৰত তেনে কথা জানিবলৈ বা বিয়াৰ কথা ভাবিবলৈ সম্মত নহওঁ। তেওঁ যদি ভাল দৰা পাইছে, সকলোৰে মন-পিঠিয়ে আঁটিছে তেনে মোলৈ বাট চাব লাগিছে কিয়? আপুনিয়েই দেখোন সদায় কয় বোলে যাৰ তিলমাহ খাই আহিছে তাৰ লগত হে বিয়া হ'ব, আনৰ লগত কেনেকৈ হ'ব? তেওঁকো সেই উত্তৰকে শুনাই নিদিয়ে কিয়?

মোমায়েক উঠি গ'লত দীনবন্ধুও তেওঁৰ লগে লগে ওলাই গ'ল আৰু কিছুমান বাট আগ বঢ়াই থ'লে। তেওঁ ঘূৰি আহোঁতে খাবৰ সময় হৈছিল। তেওঁ হাতমুখ ধুই খাবলৈ গ'ল; আৰু ভোজনৰ অন্তত বাহিৰত অলপ বিশ্ৰাম ল'লে।

আধা ঘণ্টামান বিশ্ৰাম লোৱাৰ পিচত দীনবন্ধু মেজৰ ওচৰলৈ গ'ল। দিনত পঢ়া বাতৰি কাকতখন উলিয়াই কিবা পঢ়িলে; খনচেৰেক চিঠিৰ লগত তাক মিলাই চালে। তাৰ পিচত দহ মিনিটমান একেৰাহে চিন্তা কৰি কাপ, কাকত আৰু মচী চপাই আনিলে। এখনৰ পিচত এখন কৈ দহ-বাৰখন চিঠি লিখিলে। চিঠিবিলাকত প্ৰায় একে কথাই আছিল। সি এই:—

প্ৰিয় ডাঙৰীয়া,

আপুনি বোধকৰোঁ বাতৰি-কাকতত পঢ়িবলৈ পাইছে, আৰু মই জনচেৰেক গণ্য-মান্য মানুহৰ পৰাও সংবাদ পাইছোঁ যে গোৱালপাৰা জিলাৰ কেইবাখনো গাৱঁত বানপানীয়ে ধানৰ খেতি নষ্ট কৰাৰ কাৰণে ভয়ঙ্কৰ আকাল হৈছে। এই নতুন ধানৰ দিনতে যেতিয়া আকাল হৈছে, আগলৈ ৰায়তৰ দশা কি হ'ব, তাক একমাত্ৰ ভগৱানেহে জানে। আপুনি আপোনালোকৰ জিলাৰ পৰা যি পাৰে ধন আৰু ধান সংগ্ৰহ কৰিবলৈ যত্ন কৰিব বুলি আশা ৰাখিলোঁ। মই কালিলৈকে গোৱাল-পাৰালৈ যাত্ৰা কৰিম। তাত আকাল হোৱা ঠাইবোৰ চাই স্থানীয় জমিদাৰবিলাকৰ সাহায্যেৰে যদি কিবা কাৰব পাৰি তাৰ চেষ্টা কৰিম। তাৰ পিচত যদি প্ৰয়োজন হয়, গোটেই আসামতে ভিক্ষা কৰিবলৈ ওলাম। আপুনি যেন কিছু চেষ্টা আৰু কষ্ট স্বীকাৰ কৰি ভিক্ষা লাভৰ উপায় সহজ কৰি ৰাখে। ইতি—

ভিক্ষুক

দীনবন্ধু।

এই চিঠিবোৰ দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ লগত বিশেষ ভাবে পৰিচিত আৰু সজ কামলৈ মতি থকা বেলেগ বেলেগ জিলাৰ মানুহলৈ লিখিছিল। এই চিঠিবোৰ নিয়ম মতে লিখা হ'লত বালিকা-স্কুলৰ সম্পৰ্কীয় প্ৰশ্নৰ উত্তৰো মেলত কোৱাৰ দৰেই লিখি থলে। তাৰ পিচত প্ৰায় দুইমান বজাত পাটীত পৰিল।

ৰাতিপুৱা চিঠিবোৰ যথাস্থানলৈ পঠিয়ালে, সেৱাশ্ৰমলৈ গৈ তাত কিবাকিবি দিহা দিলে, স্কুলবিলাকৰ শিক্ষকলৈকো আৱশ্যকীয় উপদেশ পঠিয়ালে। তাৰ পিচত উমাকান্তৰ লগত কিবা পৰামৰ্শ কৰি ঘৰলৈ উলটিল।

বিয়াৰ বিষয়ে

আবেলি গঙ্গাৰামক নানাপ্ৰকাৰ উপদেশ দি আৰু আৱশ্যক হ'লে উমাকান্তৰ সাহায্য লবলৈ কৈ দীনবন্ধু যাবলৈ সাজু হ'ল। লগুৱা থাকিলেও সাধাৰণতঃ তেওঁ লগত নৈ নুফুৰায়। এতিয়াও তেওঁ নিজেই কাষলতি তলত 'বিছনা'খন আৰু হাতত বেগটো লৈ জাহাজ-ঘাটলৈ গ'ল; তৃতীয় শ্ৰেণীৰ টিকট এটা কিনি গোৱালপাৰালৈ যাবলৈ জাহাজত উঠিল।

সাধনা

তৃতীয় খণ্ড

সাধনা

তৃতীয় খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

শ্ৰাদ্ধ

চহৰৰ যিটো চুকত দীনবন্ধুৰ ঘৰ তাৰ বিপৰীত ফালে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ওচৰতে এজন পুৰণিকলীয়া ডাঙৰীয়াৰ ঘৰ। তেওঁৰ টোলটো বৰ ডাঙৰ। বাৰীত প্ৰায় সকলো বিধৰ ফল-ফুলৰ গছ দেখিবলৈ পোৱা যায়। চহৰৰ পৰা কিছু নিলগত তেওঁৰ ৰূপিত আৰু ফৰিঙতি মাটিও আছে। তাত তেওঁ ধান, মাহ, আলু, সৰিয়হ আদিৰ খেতি কৰে। তেওঁৰ এটা লৰাই বি. এ পাছ কৰি কিবা এটা কামত ধৰিছে, ইটোৱে স্কুলত পঢ়ে। ছোৱালীজনীয়ে ঘৰতে বাপেকৰ ওচৰত পঢ়ি অসমীয়া আৰু ইংৰাজী ভালকৈ শিকিছে। গান-বাজনা চিত্ৰাঙ্কন আদিও মজলীয়া ৰকমে জানে। ইয়াৰ বাহিৰেও তেওঁ বোৱা-কটা, ৰন্ধা-বঢ়া আদিত বৰ পাকৈত; ইমান পাকৈত যে এই দুই বিষয়ত তেওঁৰ লগত জোৰ দিব পৰা ছোৱালী গোটেই চহৰখনতে নাছিল। লিগিৰীৰ লগত ধানবনা, পানী অনা, গোবৰ পেলোৱা আদি কাম কৰিও তেওঁ ৰং পায়। তেওঁৰ এই বিশেষত্ব এই যে তেওঁ লগৰ আন লৰাছোৱালীৰ দৰে অনাহকত বৈঁচিকৈ কথা নকয়। যিমানখিনি আৱশ্যক সিমানখিনি

কৈয়েই মৌন হয়। লগৰ ছোৱালীয়ে কেতিয়াবা বিয়াৰ কথা উলিয়াই ধেমালি কৰিলে তেওঁ প্ৰায়েই কোনো উত্তৰ নিদিয়ে। গাওঁ ফুৰি নাইবা লগৰ ছোৱালীৰ লগত চুপতি কৰি সময় কটাবলৈ তেওঁ সমূলি ভাল নাপায়, কিন্তু সেইবুলি তেওঁ নিজক সমাজৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখিবলৈ বিচাৰে বুলি বুজিলেও ভুল হ'ব। যদি ওচৰ-চুবুৰীয়া কোনোবা তিৰুতাৰ নৰিয়া হয়, তেন্তে নিশ্চয় এওঁক ওচৰত দেখিবলৈ পোৱা যাব। ৰোগীৰ পথ্য প্ৰস্তুত কৰাত, আলপৈচান ধৰাত, কোনেও এওঁৰ আঁৰ ধৰিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা ৰোগিণীৰ শয্যাৰ ওচৰত ৰহি হাঁহিমুখে ছুই-তিনি দিন আলপৈচান ধৰা দেখিলে তেওঁৰ ধৈৰ্য্য নশলাগি নোৱাৰি।

এই ছোৱালীজনীৰ নাম উষা, বয়স চৈধ্য পাৰ হৈ পোন্ধৰত সোমাইছে। তেওঁৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য কবিৰ আদৰ্শ সৌন্দৰ্য্যৰ লগত নিমিলিব পাৰে, কিন্তু অশুৱনি নহয়। গাৰ বৰণ কেঁচা সোণৰ দৰে নহলেও একেবাৰে ক'লাও নহয়। উজ্জ্বল চকু জুৰি আৰু দীঘল চুলিটাৰ দেখি কোনেও ক'ব নোৱাৰে যে তাতকৈ সেই সেই অৱয়বৰ সৌন্দৰ্য্য ক'ৰবাত বেচিকৈ ফুটি উঠিছে। সাজ-পাৰ সামান্য ধৰণৰ, কিন্তু বেচ্ পৰিষ্কাৰ আৰু পৰিপাটী। সাধাৰণতঃ এওঁক সদায় প্ৰফুল্ল দেখা যায়, যেন তেওঁৰ মনত কোনো বেজাৰ বা অশান্তি নাই। কিন্তু সেই বুলি সেই প্ৰফুল্লতা চঞ্চলতাৰ শাৰীৰ নহয়।

উষাৰ মাক নাই; বৌৱেক প্ৰায় সমান বয়সীয়া; সেই কাৰণে ছুয়োৰে ভিতৰত বন্ধুৰ দৰে মিল আছে।

বৰঘৰটোৰ এখোটালিত উষা থাকে, আৰু এখোটালিত তেওঁৰ পিতাক থাকে। উষা থকা খোটালিটো বৰ ডাঙৰ নহয়। ইয়াৰ এদাঁতিয়ে এখন শয্যা। শয্যাৰ পৰা অলপ আঁতৰাত এখন মেজ, এখন চকি আৰু এটা সৰু আলমাৰীত খনচেৰেক কিতাপ। কিতাপ অসমীয়া,

বঙলা, ইংৰাজী, এই তিনিও ভাষাৰ আছে। এই কিতাপখিনিৰ ভিতৰত ৰামায়ণ, মহাভাৰত আদি খনচেৰেক পুৰণি পুথি, জয়মতী, আৰ্য্যনাৰী প্ৰভৃতি সতীকাহিনী আৰু বাকীবিলাক ধাত্ৰীবিদ্যা, স্বাস্থ্যৰক্ষা, পাকপ্ৰণালী, চিত্ৰশিক্ষা, সঙ্গীত আদি বিষয়ক। খোটালিটোৰ বেৰত মাথোন দুখন চিত্ৰ আছে ;—এখন সাবিত্ৰী-সত্যবানৰ, আৰু ইখন এখন সভাৰ। পাচৰখন চিত্ৰ দীনবন্ধুৰ সেৱাশ্ৰমৰ বাৰ্ষিক উৎসৱৰ, তাত বহুত মানুহ উপস্থিত আছে, আৰু দীনবন্ধুৱে থিয় হৈ কিবা বক্তৃতা দিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও কাৰ্পেটত বেজিৰ সাহায্যেৰে লিখা কীৰ্ত্তনঘোষাৰ পদ আৰু দুই-এখন স্বভাৱচিত্ৰ আছে। এই কেইখন চিত্ৰই তেওঁৰ বেজিৰ কামত কৃতিত্ব দেখুৱাইছে। মেজৰ ওপৰত এখন দাপোণ আৰু এখন ফণি আছে। খোটালিটোৰ বাকীডোখৰ ঠাইত ডাঁৰত আঁৰি থোৱা উঘা, চেৰেকি, লেটাই, ব আৰু ফুলৰ চানেকি ; তলত এটা যঁতৰ। ছিঙ্গাৰৰ চিলাই কল এটাও এফালে আছে। চালপীৰাৰ তলত কেইখনমান কাপোৰকানিৰে এটা কাঠৰ বাকচ আছে।

আজি উষাই গালত হাত দি মন মাৰি বহি আছে ; যেন তেওঁৰ মনত কিবা এটা ভীষণ আঘাত লাগিছে। এনেতে বৌৱেক তালৈ সোমাই আহিল। উষাক তেনে অৱস্থাত দেখি তেওঁৰো মন অস্থিৰ হৈ উঠিল। উষাৰ এনে মলিন মুখ আজি তেওঁ প্ৰথম দেখিলে। উষাৰ মনত ৰং লগাবৰ মনেৰে তেও ধেমালিকৈ ক'লে,—"বোলোঁ এইবাৰ মহাৰাণীৰ ৰাজ্যখনকে লব খুজিছা নেকি ? দেখোন তলৰ মাটি ওপৰকৈ গুণিছা ?"

উষা ভালকৈ বহিল আৰু বৌৱেকৰ মুখলৈ চাই নীৰৱে থাকিল।

বৌৱেক—হৈছে কি উষা ?

উষা—একো হোৱা নাই।

বৌৱেক—তেন্তে ইমানকৈ ভাবিছা কিয় ?

উষাই একো নক'লে। বৌৱেকে আকৌ সুধিলে,—“মোক তেনেহলে নেকোৱা ?”

উষা—কিনো ক'ম ?

বৌ—কিনো ক'বা ! যি ভাবিছা তাকে কোৱাঁ।

উষা—কৈ লাভ নাই।

বৌ—কিয় ? তোমাৰ মনৰ কথা শুনিবলৈময়ো অযোগ্য হ'লোঁনে ?

উষা—বলিয়াৰ কথা শুনি কি কৰিবা ?

বৌ—বুজিছোঁ, তুমি মোৰ ওপৰত অভিমান কৰিছা, কিন্তু তাৰ কাৰণটো নক'লে উপায় কি ?

উষা—বাৰু বৌ, মই যদি তোমাক কিবা এটা সোধোঁ, তুমি সঁচাকৈ তাৰ উত্তৰ দিবানে ?

বৌ—মই তেনেহলে তোমাৰ আগত মিছা কথাহে কওঁ ?

উষা—তাৰ উত্তৰ মই পিচত দিম, আগেয়ে মোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়াঁ।

বৌ—কৈছোঁ নহয়, সঁচা নকৈ মিছা কবলৈ যাম কিয় ?

উষা—তেনেহলে কালিৰ প্ৰশ্নটো মই আজি আকৌ সোধোঁ,—সঁচাকৈয়ে আমাৰ ঘৰত শৰাধৰ নিমিত্তে এই মহা আয়োজন চলিছেনে ?

বৌ—কিয়, অলপতে যে ককাদেউতাৰাৰ শ্ৰাদ্ধ পৰিছে সেইটো তুমি জানো নাজানা ?

উষা—জানো। কিন্তু তোমাক মই যি সুধিছোঁ তাৰ উত্তৰ দিয়াঁ—সঁচাকৈয়ে আমাৰ ঘৰত চলা সকলো আয়োজন এই শ্ৰাদ্ধৰ নিমিত্তেইনে ?

বৌ—আৰুনো কিহৰ নিমিত্তে হ'ব ?

উষা—তুমি মিছা নকওঁ বুলি আগেয়ে কৈছা, সেই কাৰণে তোমাৰ

কথা বিশ্বাস কৰিবই লাগিব। ভগৱানৰ ওচৰতো প্ৰাৰ্থনা কৰো যেন এই কথাই সত্য হয়। কিন্তু বৌ, এটা কথা কৈ থও, যাৰ মৃত্যু হয় তাৰহে শ্ৰাদ্ধ হ'ব পাৰে।

এই কথা কৈ উষাই এটা হাঁহি মাৰিলে, এই হাঁহিত বৌৱেকৰ মুখ শুকাই গ'ল। সৰ্ব্বনাশ! তেনেহলে উষাই তেওঁলোকৰ গোপনীয় কথা গম পাইছে নেকি ?

এইখিনিতে অলপ আগৰ কথা কোৱাৰ আৱশ্যক। উষাৰ বয়স যেতিয়া এঘাৰ বছৰ হৈছিল, তেতিয়াৰে পৰা বাপেকে উষাৰ বিয়াৰ নিমিত্তে যত্ন কৰি আহিছে, কিন্তু তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধ হোৱা নাই। প্ৰথমেই দীনবন্ধুৰ লগত উষাৰ বিয়া দিবলৈ তেওঁ বিশেষ ভাবে চেষ্টা কৰিছিল ; কিন্তু কেইবাটাও কাৰণত দীনবন্ধুৱে বিয়া কৰাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। প্ৰথমতে—তেওঁৰ বিবেচনাত তেওঁৰ অৱস্থা বিয়া কৰাবৰ উপযুক্ত নাছিল। দ্বিতীয়—তেওঁ কৰালেও অন্ততঃ চৈধ্য বছৰৰ কম বয়সীয়া ছোৱালী বিয়া নকৰায়। তেনে ছোৱালী বিবাহৰ কন্যা হবৰ উপযুক্ত বুলি তেওঁ বিবেচনা নকৰে, আৰু আয়ুৰ্ব্বেদ বা ডাক্তৰী শাস্ত্ৰয়ো তেওঁৰ মত সমৰ্থন কৰে। তৃতীয়তঃ—আগলৈ তেওঁ বিয়া কৰাব নে নকৰায়, আৰু কৰালে কাক কৰাব, সেইটো নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ত ওলোৱাৰ আগেয়ে তেওঁ ঠিক কৰিব নোখোজে। উষাৰ ককায়েক আৰু পিতাকে কোনো মতেই দীনবন্ধুৰ মত পৰিবৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰিলে। অকল তেওঁলোকেই নহয়, দীনবন্ধুৰ লগত সদ্ভাৱ থকা বহুতো ডাঙৰ মানুহেও উষাৰ পিতাকৰ খাটনিত আহি তেওঁক বৰকৈ ধৰিছিল ; কিন্তু কোনেও তেওঁৰ মত লৰাব নোৱাৰিলে। উমাকান্তই যদিও তেওঁৰ মতামত প্ৰকাশ কৰি দীনবন্ধুক বিবাহৰ নিমিত্তে উপদেশ দিছিল, তথাপি তেতিয়া বিয়া কৰাবলৈ টানি ধৰা নাছিল, কিয়নো, কাৰো অনুৰোধে যে দীনবন্ধুৰ মত লৰাব নোৱাৰে সেইটো তেওঁৰ ভালকৈ জনা আছিল।

কোনো মতেই দীনবন্ধুৰ সম্মতি আনিব নোৱাৰি উষাৰ বাপেকে আন ঠাইত সম্বন্ধ পাতিবলৈ চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে ; তেওঁৰ উদ্দেশ্য সফল নহ'ল। উষাৰ নিচিনা ছোৱালীৰ যে প্ৰাৰ্থীৰ অভাৱ আছিল এনে নহয়, কিন্তু উষা কাকো আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ সাজু নহ'ল। এই দৰেই গ'ল তিনি বছৰ ; কিন্তু তিনি বছৰৰ মূৰতো দীনবন্ধুৰ আপত্তি নগ'ল। সেই কথা উমাকান্তৰ লগত আলাপত প্ৰকাশ পাইছে। উষাৰ কিন্তু দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা যে তেওঁ দীনবন্ধুৰ বাহিৰে আন কাকো হৃদয় দান নকৰে, কিয়নো পিতাকে দীনবন্ধুৰ লগত বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ কৰাৰ পৰাই তেওঁ মনে মনে দীনবন্ধুকেই আত্মসমৰ্পণ কৰি আছিছে। বাপেকে ইমান দিন উষাৰ ইচ্ছামতেই বাট চাইছিল। এতিয়া কিন্তু যেনে তেনে বিয়া দিবই লাগিব বুলি স্থিৰ কৰিলে। সম্প্ৰতি উজনীৰ কোনোবা বাগিচাৰ মেনেজাৰ এজনৰ পুতেকৰ লগত উষাৰ বিয়াৰ ঠিক হৈছে। উষাক এই বন্দৱস্তৰ কথা সমূলি জানিবলৈ দিয়া নাই। বিয়াৰ দিনৰ ওচৰা-উচৰিতে এইবাৰ উষাৰ ককাকৰ শ্ৰাদ্ধ পৰিছে ; গতিকে গাখীৰ-গুৰ, তামোল-পাণ, ঘিউ-ময়দা, চাউল-পাত আদিৰ আয়োজন শ্ৰাদ্ধৰ নামত কৰি প্ৰকৃত কথা উষাৰ পৰা গোপনে ৰাখিছে। বাপেকৰ ইচ্ছা টেকেলি দিয়াৰ আগলৈকে উষাক একো জানিবলৈ নিদিয়ে। কিন্তু আয়োজনৰ গঢ় দেখি আৰু মাজে-সময়ে পিতাকহঁতৰ কথাৰ ভঙ্গী দেখি উষাই প্ৰকৃত কথা কিছু কিছু অনুমান নকৰাকৈ থকা নাই। অকল সেয়ে নহয়, ঘুনুক-ঘানাককৈ শুনিবলৈকো পাইছে। সেই কাৰণেই আজি তেওঁ এনে চিন্তাকুলা।

উষাৰ কথা শুনি বৌৱেকে ভাবিলে, হয়তো উষাই বিষাৰ কথা জানিব পাৰিছে, আৰু তেওঁৰ মত নাই দেখিয়েই তেনে কথা কৈছে। তথাপি আচল কথা নকৈ সুধিলে,—"তুমি এইবোৰ কি কৈছা ?"

উষা—কিয়, মোৰ কথা ইমান বুজিব নোৱৰা হ'ল নে ? মই কৈছোঁ

জীৱিতৰ শ্ৰাদ্ধ হ'বই নোৱাৰে, গতিকে তোমালোকে যাৰ শ্ৰাদ্ধৰ আয়োজন কৰিছা, তেওঁ বা তেওঁলোকে নিশ্চয় মৃত হ'ব লাগিব।

বৌ—বাৰু, এই আয়োজনৰ এভাগ যদি জীৱিতৰ নিমিত্তে হয়?

উষা—তেতিয়া হ'লে তেওঁ শ্ৰাদ্ধৰ আগতে জীৱিতৰ লেখৰ পৰা বাদ পৰি মৃতৰ লগ ল'ব লাগিব।

বৌ—মই কাবৌকে মাতিছোঁ উষা, তুমি কি ভাবি এনে কথা কৈছা, মোক ভাঙি কোৱাঁ।

উষা—তুমি যদি মোৰ পৰা কিবা লুকুৱাইছা, তাকে ভাবি এই কথা কৈছোঁ বুলি নিশ্চয় বুজিছা, আৰু যদি লুকুওৱা নাই, তেন্তে মোৰ কথাৰো অৰ্থ নাই।

বৌ—ধৰা, মই লুকুৱাইছোঁ।

উষা—তেন্তে ময়ো মোৰ কথা কৈছোঁ। তোমালোকৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ হ'ব, শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ পাবা।

বৌ—কিয় তেনে কথা কোৱাঁ উষা?

উষা—পূবৰ বেলি পশ্চিমে ওলাব পাৰে, কিন্তু মোৰ কথাৰ লৰচৰ নহয়।

বৌ—তুমি কি কৰিব খুজিছা উষা? তুমি চিৰ-কুমাৰী হৈয়েই জীৱন নিয়াবানে?

উষা—তাতনো কাৰ কি হানি?

বৌ—কিন্তু উষা, তুমি জানানে তেনে জীৱন কি কঠোৰ? তুমি আজীৱন তেনেভাবে কটাবা কেনেকৈ? তোমাৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে, তোমাৰ সুখৰ নিমিত্তেই দেউতাৰা সদায় চিন্তাকুল। এতিয়া ভাল ঘৰ, ভাল লৰা,—ভাল অৱস্থা চাই তোমাৰ সম্বন্ধ স্থিৰ কৰিছে,—তুমি আপত্তি নকৰিবা, উষা!

উষা—মই কি আপত্তি কৰিম? তোমালোকে মোৰ শ্ৰাদ্ধ পাতিছা,

মই তাত সাহায্য কৰিম। পিতা সুখী হ'ব, ককাইদেউ সন্তুষ্ট হ'ব, তোমালোকৰ অশান্তি দূৰ হ'ব।

উষাৰ এই কথাত বৌৱেকে উষাৰ ডিঙিত ধৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে, উষাও কান্দিবলৈ লাগিল। মুখেৰে ফুটাই ক'ব নোৱৰা বহুতো কথা চকু-লোত ব্যক্ত হৈ পৰিল।

বহুত বেলিৰ মূৰত সান্ত্বনা লাভ কৰি বৌৱেকে ক'লে—"মোৰ যিমান শক্তি আছে, ইয়াত বাধা জন্মাবলৈ চেষ্টা কৰিম ; তুমি স্থিৰ হোৱাঁ। কিন্তু তুমি যাৰ নিমিত্তে সংসাৰৰ সকলো সুখ বিসৰ্জ্জন দিবলৈ ওলাইছা, তেওঁ জানো তোমাৰ কথা ভাবে ?"

উষা—তেওঁ ভাবক বা নাভাবক, তাত মোৰ কি হ'ল ? মই মোৰ কৰ্ত্তব্য কৰিম।

বৌ—মানুহে তেওঁক বৰ দয়ালু বোলে, কিন্তু মই হ'লে এনে নিষ্ঠুৰ অহঙ্কাৰী মানুহৰ কথা আগে-পিচে শুনা নাই। এতিয়াই ইমান, বৰ বেচিকৈ ধন-সম্পত্তি থকা হ'লে আৰু আছিলহে! আজি তিনি বছৰেও তেওঁৰ মন ঘূৰাব পৰা নগ'ল। সঁচাকৈয়ে মোৰ হ'লে তেওঁৰ নাম শুনিলেও খং উঠা হৈছে। তুমিও তেওঁকে ইমান দিন ভাবি থাকি ভুল কৰিছা। তেনে মানুহক—

উষাই বৌৱেকৰ মুখত সোপা দি ধৰি ক'লে,—"ক্ষমা কৰা, আৰু নক'বা। দেৱতা যদি তুষ্ট নহয় সি পূজাৰীৰ দোষ, দেৱতাৰ নহয়। দেৱতাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিবলৈ যি আন্তৰিক পূজা লাগে, যি আকুল-আহ্বান লাগে, বোধকৰোঁ মোৰ সি নাই, সেই কাৰণেই দেৱতা বিমুখ।"

বৌৱেকে আৰু একো নকৈ উঠি গ'ল। উষাই ধাৰাসাৰে চকুলো বোৱাই আকুল কণ্ঠেৰে ক'লে,—"দীনবন্ধু, হৃদয়-দেৱতা, প্ৰাণৰ ঈশ্বৰ, এই জন্মত নহলেও যেন পৰজন্মত এই অযোগ্যা দাসীক তোমাৰ চৰণত ঠাঁই দিয়াঁ।"

দ্বিতীয় অধ্যায়

ডাকঘৰ

ইন্দ্ৰনাথ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰত থকা প্ৰায় দুমাহ হৈছে, কিন্তু আজিলৈকে ৰত্নাৰ লগত যথানিয়মে বিয়া হবৰ কোনো আয়োজন হোৱা নাই। লক্ষ্মীকান্তই ইন্দ্ৰনাথক লগত লৈ তেওঁৰ স্বাৰ্থ-সিদ্ধিৰ নিমিত্তে কেইবাটাও কাম কৰিলে। প্ৰভাৱতীক যে হাবিৰ মাজত দুটা মানুহে আক্ৰমণ কৰিছিল সেইটো পাঠকসকলৰ মনত আছে। সেই দুজন লক্ষ্মীকান্ত আৰু ইন্দ্ৰনাথৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। গাড়োৱানে বান্ধি থোৱাটোৱেই ইন্দ্ৰনাথ আৰু ইটো লক্ষ্মীকান্ত। দুয়ো ছদ্মবেশেৰে গৈছিল আৰু যোৱাৰ আগেয়ে বৰকৈ মদ খাইছিল, লক্ষ্মীকান্ত যেতিয়া লৰাটোক পেলাই দি প্ৰভাক ধৰিবলৈ যায়, তেতিয়া তেওঁৰ স্ফূৰ্ত্তি আৰু উত্তেজনা ইমান বেচি হৈছিল, যে তেওঁ গাড়ী আৰু মাটিৰ কোনো পাৰ্থক্য অনুভৱ কৰিব পৰা নাছিল। তেনে অৱস্থাত যেতিয়া তেওঁ গাড়ীৰ পৰা পৰিল, তেওঁ এনে বেয়াকৈ পৰিল যে তেওঁৰ সোঁ হাতৰ সৰু-গাঁঠিৰ জোৰা লৰি গ'ল, আৰু ভৰি এটাও সৰু-গাঁঠিৰ ওচৰতে মোচোকা খালে। বহুত পৰলৈকে তেওঁৰ উঠিবলৈ শক্তি নহ'ল। তাৰ পিচত কোনোমতে উঠি ওচৰত পৰি থকা গছৰ ঠাল এটাৰে লাখুটি বাই বহুত বেলিৰ মূৰত ইন্দ্ৰনাথৰ ওচৰ পালেগৈ। ইন্দ্ৰনাথে আগ বাঢ়ি তেওঁক বিচাৰি নোযোৱাত তেওঁৰ পেটে পেটে খং উঠি আহিছিল; এতিয়া প্ৰকৃত অৱস্থা দেখি সেই খং মাৰ নিয়ালে, আৰু বহুত কষ্টেৰে ইন্দ্ৰনাথৰ বান্ধ মোকোলাই দিলে। সেই ৰাতি দুয়ো তাতে থাকিল। ৰাতিপুৱা গাড়ী এখন বিচাৰি লক্ষ্মীকান্তক লৈ ইন্দ্ৰনাথ নগৰমুৱা হ'ল।

লক্ষ্মীকান্তৰ ভৰিৰ আঘাত বোধকৰোঁ বৰ সাঙ্ঘাতিক নাছিল, কিয়নো, এসপ্তাহমান ঔষধ লগোৱাৰ পিচতে তেওঁ একৰকম ভালকৈয়ে ফুৰিব পৰা হ'ল। হাতটো হলে এতিয়াও একেবাৰেই ভাল হোৱা নাই।

ইয়াৰ আগেয়ে কেনেকৈ জাননী প্ৰচাৰ কৰিছিল, আৰু প্ৰভাৱতীৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী দিবলৈ ওলাইছিল তাকো সকলোৱে জানে। অকল সেয়ে নহয়, এইবোৰ কেলেঙ্কাৰীৰ কথা জাননীত লিখা দিয়েই বেনামীকৈ লিখি আসামৰ প্ৰায় সকলো ঠাইলৈকে পঠিয়াইছিল।

ইন্দ্ৰনাথৰ সাহায্যেৰে লক্ষ্মীকান্তই আৰু কিছুমান কাৰ্য্য কৰিছিল, কিন্তু সেইবোৰ ইমান জঘন্য আৰু তাৰ লগত এই আখ্যায়িকাৰ সম্বন্ধ ইমান কম যে তাৰ উল্লেখ নিষ্প্ৰয়োজন।

যদিও ইন্দ্ৰনাথ লক্ষ্মীকান্তৰ লগত প্ৰায় দুমাহ আছে, তথাপি পূৰ্ব্বৰ বন্দৱস্ত মতে বিয়াৰ কথা কোনেও উলিওৱা নাই। ইন্দ্ৰনাথে প্ৰথমতে অলপ খৰ-খৰ লগাইছিল, কিন্তু পিচত তেওঁ সামাজিক ভাবে বিয়া নোহোৱাটোহে বাঞ্ছা কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ অৱশ্যে কাৰণ আছিল।—

ইন্দ্ৰনাথে মাজে-সময়ে মন কৰিছিল যে ৰম্ভাই সদায় সন্ধ্যা সময়ত, ৰাতি খাই উঠাৰ পিচত, আৰু নিচেই ৰাতিপুৱাতে একোবাৰ পদূলি-মুখলৈ যায়। প্ৰথমতে তেওঁ সেই বিষয়ে একো ভবা নাছিল, কিন্তু পূজাৰ সময়ত হঠাৎ তেওঁৰ কিবা সন্দেহ জন্মে, আৰু তাৰ কাৰণ জানিবলৈ তেওঁ ব্যগ্ৰ হয়। তেওঁ কেইদিনমান ভালকৈ লক্ষ্য কৰি দেখিলে ৰম্ভাই পদূলিৰ নাহৰ কেইজোপাৰ তলত কিবা বিচাৰে। তেওঁ দিনত ঠাইডোখৰ পৰীক্ষা কৰি চালে, আৰু দুয়ো দাঁতিয়ে থকা গছ দুজোপাৰ তলত বহুতো অকামিলা ফটা কাকত—ঘাইকৈ পুৰণি চিঠিৰ ফটা লেফাফা—দমাই থোৱা দেখিলে। তেওঁ প্ৰথমেই ভাবিলে কি জানি ৰম্ভাই ফটা কাকতৰ লগত কিবা মূল্যবান কাকত পেলালে

তাকেই বিচাৰে কিন্তু পিচত ভাবিলে, যদি সেয়ে হয়, তেন্তে দিনত ভালকৈ বিচাৰিলেই দেখোন হ'লহেঁতেন। তাকে নকৰি দিনৌ দিনৌ এনেকৈ বিচাৰিব কিয়? ভাবি চিন্তি একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি শেহত তেওঁ ইয়াৰ ভিতৰুৱা ৰহস্য উদ্ঘাটন কৰিবলৈ কৃত-সংকল্প হ'ল।

সেই দিনা ইন্দ্ৰনাথ সোনকালে আহি পদূলিৰ সম্মুখত থকা কেন্দু গছডালত উঠি পাতৰ আঁৰত বহি থাকিল। অলপ পিচতে ৰন্তা এজোপা নাহৰৰ তললৈ গৈ এখন চিঠি থৈ আহিল। ইন্দ্ৰনাথে প্ৰথমতে চিঠিখনত কি আছে তাক চাবৰ মন কৰিছিল, কিন্তু পিচত তেনে কৰাতকৈ সেই ৰাতি নিলগৰ পৰা আলেখলেখ চোৱাকে উচিত বুলি স্থিৰ কৰিলে। তেওঁ এঘণ্টামান সময় এনে ভাবে থকাৰ পিচত এজন মানুহ সেই গছৰ তললৈ আহিল। মানুহজন আমাৰ পূৰ্ব্ব-পৰিচিত আব্দুল গনিৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। আব্দুলে গছৰ তল পাই ইফালে সিফালে চাই কাগজবোৰৰ ওচৰ চাপিল, আৰু চিঠিখন লৈ প্ৰস্থান কৰিলে। ইন্দ্ৰনাথৰ আৰু বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে নাহৰ গছৰ গুৰিয়েই ৰন্তাৰ ডাকঘৰ। হঠাৎ চিঠি দেখিলেও যাতে কাৰো মনত সন্দেহ নোপজে, এই উদ্দেশ্যেই তাত ফটা লেফাফাবোৰ পেলাই থৈছে।

ইন্দ্ৰনাথ গছৰ পৰা নামি কিছু সময় ইফাল-সিফাল কৰিলে। এনেকৈ দুঘণ্টামান ফুৰাৰ পিচত আকৌ তেওঁ কেন্দু গছত উঠিল। তেতিয়া প্ৰায় ভাত খাবৰ সময় হৈছিল; কিন্তু ভাত খাবৰ সময়ত অনুপস্থিত থকা ইন্দ্ৰনাথ বা লক্ষ্মীকান্তৰ এদিনীয়া ঘটনা নহয়; সেই কাৰণে তেওঁ তাৰ বাবে চিন্তা কৰিব নালাগিল। ৰন্তাই খাই-বই উঠি অতি সাৱধানে চাৰিওফাললৈ চাই নাহৰ গছৰ তলত কিবা বিচাৰিলে, কিন্তু একো নাপাই বিমৰ্ষ হৈ উলটি গ'ল। ইয়াৰ পিচত

ইন্দ্রনাথ গছৰ পৰা নামি ঘৰলৈ আহিল, লক্ষ্মীকান্তও অলপ পিচতে ঘৰ পালেহি। ভোজন কাৰ্য্য সমাধা কৰি তেওঁলোক শুবলৈ যাওঁতে এক বাজি গৈছিল।

সেই দিনা ইন্দ্রনাথৰ ভাল টোপনি নাহিল; ৰাতি নৌ পুৱাওঁতেই তেওঁ শোৱাৰ পৰা উঠিল। বাহিৰত অলপ অলপ পোহৰ যেন দেখা গৈছে, ঠিক এনে সময়ত তেওঁ মানুহ এটা নাহৰৰ তলৰ পৰা যোৱা যেন দেখিলে। তেওঁ তেতিয়া কোনো গম-গতি নলগোৱাকৈ নাহৰৰ তললৈ গ'ল, আৰু এজোপাৰ তলত এখন চিঠি পালে। চিঠিখন বুটলি লৈ আহিল, আৰু ভিতৰত চাকি এটা লগাই তাৰ পোহৰত পঢ়িবলৈ ধৰিলে। চিঠিখন আহিছে আব্দুল গনিৰ পৰা। তেওঁ চিঠিখন পঢ়ি বাঢ়য়াকৈ জানিব পাৰিলে যে ৰম্ভা আৰু তেওঁৰ ভিতৰত গুপ্ত প্ৰণয় আছে, আৰু ৰম্ভাই আব্দুলৰ লগতে তেওঁৰ বিয়া হ'ব বুলি আশা দি আছে। আজিৰ চিঠিত আব্দুলে এসপ্তাহৰ মূৰত নপলালেই নহ'ব বুলি লিখিছে। চিঠিখনত ইন্দ্রনাথক সোনকালে আঁতৰাবলৈ কৈ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে কিবা-কিবি লিখিছে। সেই দিনাই ইন্দ্রনাথে ৰম্ভাক বিয়া নকৰাবলৈ মনতে স্থিৰ কৰিলে; কিন্তু সামাজিক ভাবে বিয়া নহলেও যেতিয়ালৈকে আঁতৰ হবলৈ বাধ্য নহয়, তেতিয়ালৈকে আগৰ দৰেই তাত থাকিবলৈ সাজু থাকিল।

লক্ষ্মীকান্তৰো ভনীয়েকক উলিয়াই দিবলৈ ইচ্ছা নাই। এতিয়া বিনামূল্যে যিমানবোৰ বস্তু-বাহানি ঘৰত সোমাইছেহি, ৰম্ভা নাথাকিলে তাৰ আশা ক'ত? ঘাইকৈ এতিয়া তেওঁৰ মদৰ খৰচটো ৰম্ভাৰ বন্ধু-বান্ধৱৰ পৰাই ওলাইছে; ৰম্ভা আঁতৰিলে তাৰো মূৰ মৰিব। কোৱা উচিত যে ৰম্ভায়ো মাজে সময়ে মদ খায়। সেই বাবে তেওঁৰ প্ৰণয়ী-দলৰ পৰা আন বস্তুৰ লগতে কেতিয়াবা মদো উপহাৰ পায়। বাহিৰত সুবিধা নহলে কেতিয়াবা লক্ষ্মীকান্তয়ো তাৰ ভাগ লয়। সাধাৰণতঃ

মদ খাবলৈ তেওঁ মহেশৰ ঘৰলৈ যায়। ৰন্তাক বিয়া দিলে তেওঁৰ তেনে সুবিধা থকাৰ সম্ভাৱনা ক'ত !

ৰন্তাই কাৰো লগত সামাজিক ভাবে বিবাহ ইচ্ছা নকৰে ; একনক একালে আশা দিব পাৰে, কিন্তু ইফালে নতুন প্ৰণয়ীৰ অনুসন্ধানত ব্যস্ত। নিতৌ নতুন প্ৰণয়ী লাভ কৰাই ৰন্তাৰ একান্ত কামনা।

ইন্দ্ৰনাথে সেইদিনাৰ পৰা প্ৰায়ে চিঠি চুৰ কৰে, আৰু পঢ়াৰ পিচত নিতান্ত আৱশ্যকায় দুই এখনৰ বাহিৰে বাকীবোৰ আকৌ আগৰ ঠাইত থৈ আহে। আব্দুলৰ বাহিৰেও আৰু বহুতৰ পৰা তেনে চিঠি আহিছিল।

মহেশৰ লগত ৰন্তাৰ অবৈধ প্ৰণয় আছে বুলি ইন্দ্ৰনাথে আগৰে পৰা সন্দেহ কৰিছিল ; কিছু দিনৰ পিচত তাৰ চাক্ষুষ প্ৰমাণ পাবলৈকো বাকা নাথাকিল। ইন্দ্ৰনাথে দেখাদেখিকৈ কোনো প্ৰতিকাৰ কৰিব নোৱাৰি মনে মনে কিবা-কিবি উপায় চিন্তিবলৈ লাগিল। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ মহেশৰ ঘৰলৈ ঘনাই অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে।

আব্দুলক আশা দি থাকিও মূবামূৰি সময়ত ৰন্তা তেওঁৰ লগত নোযোৱা হ'ল। আব্দুলে জমা থোৱা টকাখিনিকে খুজিলে, কিন্তু ৰন্তাই ক'লে সেই টকাত আব্দুলৰ কোনো স্বত্ব নাই। সেই টকা আৰু আন বস্তুও তেওঁ প্ৰীতি-উপহাৰ-স্বৰূপেহে আব্দুলৰ পৰা পাইছিল ; সেই কাৰণে তেওঁ নিজ ইচ্ছাত ঘূৰাই নিদিলে আব্দুলৰ কোনো দাবি নৰজে ; আৰু এবাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত তেওঁ কোনো বস্তু ঘূৰাই দিব নোখোজে। আব্দুলে অগত্যা প্ৰতিশোধ লবলৈ ভুমিয়াই সম্প্ৰতি অকলে পলাব লগাত পৰিল।

তৃতীয় অধ্যায়

পাদুৰী চাহাব

প্ৰায় এমাহৰ মূৰত দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা উলটিল। আকালৰ বিষয়ে তেওঁ যি পঢ়িছিল সি সঁচা, কিন্তু নৈৰ দাঁতিৰ চাৰি কি পাঁচখন গাৱঁৰ হে শস্য নষ্ট হৈছিল। বাকীবোৰ ঠাইত এইবাৰ বৰ ভাল খেতি হৈছিল; সেই কাৰণে দীনবন্ধুৰে বৰ পৰিশ্ৰম কৰিব নালাগিল। যিবোৰ মানুহৰ নিজৰ আৱশ্যকতকৈ বেচি ধান উৎপন্ন হৈছিল, সেইবোৰ মানুহে ঘৰে পতি এমোনকৈ ধান এই দুৰ্ভগীয়াহঁতৰ নিমিত্তে দান কৰিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুত হ'ল, আৰু সৰহীয়াকৈ খেতি কৰাবিলাকে তেওঁলোকৰ বেচিবলগীয়া ধানৰ একাংশ পিচৰ বছৰত টকা পোৱাৰ বন্দৱস্তেৰে দিবলৈ গাত ল'লে। দীনবন্ধুৰে সকলোকে তেওঁলোকৰ কৰ্ত্তব্য বুজাই দি এইবোৰ কাৰ্য্য পৰিচালনাৰ নিমিত্তে এটি সমিতি গঠিত কৰিলে। এজন জমিদাৰ এই সমিতিৰ সম্পাদক নিযুক্ত হ'ল। দান আৰু ধাৰে লোৱা ধান এই সমিতিৰ দায়িত্বত গ্ৰহণ কৰা হ'ব আৰু বিপন্ন ৰায়তে এই সমিতিৰ নিৰ্দ্দিষ্ট নিয়মমতে প্ৰতিশ্ৰুতি দি সাহায্য গ্ৰহণ কৰিব পাৰিব। এই নিয়মমতে কাম হৈ থুঠালৈকে দীনবন্ধুৰে স্থানীয় লোকৰ পৰা যি দান সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু তেওঁৰ আবেদন মতে আসামৰ অন্যান্য ঠাইৰ পৰাও যি সাহায্য আহিছিল, তাৰেই এক প্ৰকাৰ চলাব লগাত পৰিল। প্ৰায় এমাহমান চেষ্টা কৰাৰ ফলত এই বিপন্ন-সেৱক সমিতিয়ে যিমানখিনি ধান, আৰু ধানৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পালে, তাৰ দ্বাৰা এই বিপন্নসকলৰ জীৱন ৰক্ষাৰ আগন্তুক দেখা গ'ল। দীনবন্ধুৰে গাৱেঁ-গাৱেঁ মেল পাতি এই দুৰ্দ্দিনত সকলোকে পৰিশ্ৰমী হ'বলৈ উপদেশ

দিলে। তিকতাবিলাকক বিশেষভাবে সূতা কটা আৰু কাপোৰ বোৱাত লাগিবলৈ আৰু মতাবিলাকক ভালকৈ শাহ-সৰিয়হ আদিৰ খেতি কৰিবলৈ বিশেষভাবে অনুৰোধ কৰিলে, আৰু সমিতিৰ পৰা আৱশ্যক অনুযায়ী তাত সাহায্য কৰিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। এই সমিতি গবৰ্ণমেণ্টৰ "কো-অপাৰেটিভ ক্ৰেডিট চচাইটিৰ" আৰ্হিত স্থাপন কৰা হ'ল।

এমাহৰ অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ পিচত দীনবন্ধু ঘৰলৈ আহিবলৈ ওলাল ; বহুতো মানুহ তেওঁক ঢোল-খোল আৰু দোলাৰে আগ বঢ়াবলৈ আহিল। দীনবন্ধুৱে তেনে শোভা-যাত্ৰাৰ বিৰুদ্ধে বহুত বুজাই শেহত ক'লে,— "ৰাইজসকল, আপোনালোকে যদি এই দুখীয়াৰ কথা শুনে, আৰু সেই মতে কাম কৰে, তেনেহলেই তেওঁক যথেষ্ট সন্মান আৰু মৰম কৰা হ'ব। নহলে মোক দোলাত ভৰাই চাকোলা মানুহৰ দৰে লৈ যোৱাৰ পৰা একো লাভ নহয়। বৰং সি মোক অকৰ্ম্মণ্য বুলিহে প্ৰমাণ কৰিব। আকৌ ঢোল-খোল আদিৰেই বা প্ৰয়োজন কি! মইতো বিয়া কৰাবলৈ ওলোৱা নাই! মুঠতে এইবোৰ আড়ম্বৰ মই বেয়া পাওঁ। ৰাইজৰ ওচৰত মই কোন কূটা! আপোনালোকৰ ভৰিৰ ধূলিৰ যোগ্য হ'ব পাৰিলেই মই মোক সৌভাগ্যৱান বুলি ভাবিম। আপোনালোকে আশীৰ্ব্বাদ কৰক যেন ৰাইজৰ সেৱাত মই মোৰ জীৱন উচৰ্গা কৰিব পাৰোঁ। তেতিয়া হলেই মই যথেষ্ট সন্মানিত আৰু গৌৰৱান্বিত হ'ম।

তেতিয়া সকলো ৰাইজে হৰিধ্বনিৰে চৌদিশ কঁপাই তুলিলে, আৰু দীনবন্ধুৱে আপত্তি কৰাতো প্ৰায় তিনি কুৰিমান মানুহ জয়ধ্বনি কৰি তেওঁৰ লগত জাহাজঘাটলৈকে আহিল। দীনবন্ধুৱে সকলোকে মিঠা মুখেৰে উপদেশ দি নমস্কাৰ জনাই যথাসময়ত জাহাজত উঠিল।

দীনবন্ধুৱে জাহাজত উঠিয়েই দেখিলে এজন চাহাবে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীবিলাকৰ মাজত সোমাই বক্তৃতা দিছে। চাহাবজন আমেৰিকাৰ ব্যেপ্টিষ্ট মিশ্যনৰ এজন পাদুৰী। তেওঁ কৈছে,—"ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহ-

বিলাক মহাপাপী, সিহঁতে এতিয়াও খৃষ্টক ভজা নাই। হিন্দু-ধৰ্ম্মত একো সাৰ নাই ; তাত বহুতো সম্প্ৰদায় আছে, আটাইবোৰেই সভ্যতাৰ বিৰোধী। ইয়াৰ মানুহ—কি বৈষ্ণৱ, কি শৈৱ, কি শাক্ত, কোনেও মুক্তি নাপায়। ইহঁতৰ ধৰ্ম্ম ইমান বেয়া, ইমান নীহ যে সকলোৱে ঘিণ কৰা উচিত। শৈৱ-শাক্তই লিঙ্গ আৰু যোনি পূজা কৰে, ইহঁতৰ সভ্যতাৰ অলপো জ্ঞান নাই। এনেবোৰ পূজাৰ নিমিত্তেই ইয়াৰ মানুহবোৰক আমাৰ মানুহে গৰু-পছুৰ নিচিনা কৈ ব্যৱহাৰ কৰে। বৈষ্ণৱবিলাকে মাছ-কাছকে আদি কৰি দহোটা অৱতাৰ মানে। ঈশ্বৰক যি ইমান ক্ষুদ্ৰ জীৱ হ'ব পাৰে বুলি ভাবে, সিহঁতৰ মুক্তি ক'ত ? কোনে সিহঁতক অনন্ত নৰকৰ পৰা ৰাখিব ! তদুপৰি বৈষ্ণৱবিলাকে যি শ্ৰীকৃষ্ণক পূৰ্ণাৱতাৰ বুলি মানে, সেই শ্ৰীকৃষ্ণৰ নিচিনা জঘন্য চৰিত্ৰৰ মানুহ পৃথিৱীতে নাই। আজি কালিৰ দিনত হোৱা হ'লে ফাঁচী বা কলীয়া-পানীত দিব লাগিলহেঁতেন। ইয়াৰ মানুহে পুতলা পূজা কৰে। ঈশ্বৰ সকলো ঠাইতে আছে। তেওঁৰ কাণ নাই শুনে, চকু নাই দেখে, হাত নাই ধৰে, ভৰি নাই ফুৰে। তেনে ঈশ্বৰক পুতলা সাজি পূজা কৰিলে তেওঁ সন্তুষ্ট হ'ব নে বিতুষ্ট হ'ব ? তোমালোকে যদি মুক্তি পাব খোজা, কোটি কোটি বছৰ নৰকত পচিব নোখোজা, তেন্তে খৃষ্টক ভজাঁ। খৃষ্টক ভজিলেই সকলো হ'ব। বহুতো মানুহে বহুত দিন দুখত নিয়াই শেহত খৃষ্টক ভজি সুখ পাইছে, পৰকালতো স্বৰ্গ লৈ যাব পাৰিছে।"

পাদুৰীৰ বক্তৃতা শুনি দীনবন্ধুৱে হাঁহি হাঁহি ক'লে,—"বিধাতাৰ কি বিড়ম্বনা ! এইখিনি ধৰ্ম্মজ্ঞান লৈও একোজন মানুহ সুদূৰ আমেৰিকাৰ পৰা ভাৰত উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আহে !"

চাহাবে শুনি ক'লে,—"কি কৈছা তুমি ?"

দীন—কৈছোঁ বোলো তোমাৰ নিচিনা ধাৰ্ম্মিকৰ আগমনত দেশ উদ্ধাৰ নোহোৱাকৈ থাকিবনে ?

চাঁহাব—তুমি খৃষ্টান নেকি ?

দীন—কিয়, তোমাৰ প্ৰয়োজন ?

চাহাব—তুমি যদি এতিয়াও খৃষ্টান হোৱা নাই, তেন্তে সোনকালে হোৱা উচিত। কাৰণ কেতিয়া কোন মৰে তাৰ ঠিক নাই। আৰু খৃষ্টক নভজাকৈ মৰিলে অনন্ত নৰকলৈ যাব লাগিব।

দীন—আৰু বোধকৰোঁ খৃষ্টক ভজি মহাপাপ কৰিলেও অক্ষয় স্বৰ্গবাস হ'ব ?

চাহাব—নিশ্চয় তুমি মোৰ কথা বুজিছা, তুমি খৃষ্টান হ'বৰ নিতান্ত উপযুক্ত।

চাহাবে দীনবন্ধুৰ বিদ্ৰূপ নুবুজা দেখি সকলোৱেই গিৰ্জ্জনি মাৰি হাঁহি উঠিল। চাহাবে খণ্ডত ৰঙা পৰি ক'লে, "তুমি কি কৈছা ?"

দীন—এতিয়া মুঠেই একো কোৱা নাই, কিন্তু ক'ব খুজিছোঁ—তোমাৰ ধৰ্ম্মজ্ঞানটো ইমান টুলটুলীয়া হৈ পকি উঠিছে যে কোনোবা অধাৰ্ম্মিক পৌত্তলিকে তাত ঠোকৰ মাৰি দিলেই পকা গাৰ ফুটা দি ফুটি তাৰ পৰা ধৰ্ম্মৰ পুঁজ ওলাই ডোঙা বান্ধি পৰিব।

আকৌ সকলোৱে হাঁহি দিলে।

চাহাব—তুমি ঠাট্টা কৰিছা ?

দীন—ঠাট্টা নহয় চাহাব, মই আচল কথাকে কৈছোঁ। তোমাৰ দৰে মানুহ ভাৰতলৈ অহাই ভুল। তুমি জানানে ভাৰতবৰ্ষৰ এটা নিৰক্ষৰ গাৱঁলীয়া মানুহেও তোমাৰ নিচিনা ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকক ধৰ্ম্ম-শিক্ষা দিব পাৰে ? তুমি যি বক্তৃতা দিলা, তাৰ পৰাই বুজা গৈছে তোমাৰ ধৰ্ম্মৰ ক-ফলাও শিকা হোৱা নাই।

চাহাব—মই জানো মিছা কথা কৈছোঁ ? হিন্দুবোৰ জানো পৌত্তলিক জড়োপাসক নহয় ?

দীন—হ'ব পাৰে, কিন্তু তোমালোকৰ সমান নহয়।

চাহাব—তুমি খৃষ্টানক পৌত্তলিক বুলিছা ?

দীন—এৰা ।

চাহাব—এইটো একেবাৰে মিছা কথা ; তুমি তাৰ প্ৰমাণ দিব পাৰিবা ?

দীন—প্ৰমাণ লাগে ? শুনা তেন্তে—হিন্দুৱে কেতিয়াও পুতলা-পূজা নকৰে ; কিন্তু জড়ৰ সাহায্য নোলোৱাকৈ চৈতন্য শক্তিৰ উপলব্ধি কৰা মানুহৰ সাধ্যাতীত। সেই জড় কাঠ, বাহ, নাইবা শিলৰ মূৰ্ত্তিও হ'ব পাৰে, নাইবা মানস মূৰ্ত্তিও হ'ব পাৰে। হিন্দুৱে এনে জড় পদাৰ্থৰ আশ্ৰয় ললেও তাক জড় ভাবে পূজা নকৰে। তাত চৈতন্য শক্তিৰ কল্পনা কৰি, নাইবা মন্ত্ৰেৰে দেৱতাৰ আৱাহন কৰি, প্ৰকৃততে সেই চৈতন্য শক্তিৰ হে পূজা কৰে। নিজৰ মন স্থিৰ ৰাখি ধ্যান কৰিবলৈ মাথোন মাজত মূৰ্ত্তিৰ সেতু। কিন্তু তোমালোকে কৰা কি ? তোমালোকৰ গিৰ্জ্জাঘৰ, বেদী, ক্ৰুচ, আৰু পাদুৰীৰ আসন আদি জড় পদাৰ্থবোৰেই সাধাৰণতঃ তোমালোকৰ ঈশ্বৰৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছে। এই খিনি গুচাই দিয়াঁ, অথবা ঠাইৰ অলপ সাল সলনি কৰাঁ, দেখিবাঁ—লগতে শতকৰা অন্ততঃ নিৰানবৈজন তোমাৰ নিচিনা খৃষ্টানৰ ধৰ্ম্মও কেনিবা উৰি গ'ল। তেনে স্থলত প্ৰকৃত পৌত্তলিক কোন ? তোমাৰ দৰে খৃষ্টান নে হিন্দুবিলাক ? ৰোমান কেথলিকবিলাকতো দেখা-দেখিকৈয়ে মূৰ্ত্তি-পূজক আকৌ হিন্দুৰ বৈষ্ণৱ, শৈৱ, শাক্ত আদি সম্প্ৰদায় থাকিলেও সি সংখ্যাত বৰ বেচি নহয়। কিন্তু তোমালোকৰ কমকৈও আঢ়ৈ শ সম্প্ৰদায় আছে। তেনেহলে সাম্প্ৰদায়িকতা কাৰ বেচি ? মুঠতে তুমি নামত খৃষ্টান হ'ব পাৰা, কিন্তু কামত খৃষ্টধৰ্ম্মৰ একোকে নুবুজা। সেই দেখিয়েই আনৰ ধৰ্ম্মৰ একো নুবুজাকৈ নিন্দা কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছা। শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিষয়ে যি ক'লা তাত মোৰ বিশেষ কবলগীয়া একো নাই, কাৰণ তোমাৰ যি ফেৰা ধৰ্ম্মজ্ঞান, যি ফেৰা

সংযম, তাৰে তুমি শ্ৰীকৃষ্ণচৰিত্ৰৰ আধ্যাত্মিকতা বুজিবলৈ আশা কৰাও বিড়ম্বনা। তুমি শ্ৰীকৃষ্ণচৰিত্ৰত তোমাৰ পাপ মনৰ ছায়া-পাত চাৰ খোজা দেখি তাকে দেখিবলৈ পোৱা। যাৰ মন যেনে কলুষিত সি পবিত্ৰতাৰ মাজতো তেনে কলুষ চিত্ৰ দেখে। তোমাৰ নিচিনা ধৰ্ম্ম-জ্ঞানৰ যদি কোনোৱা হিন্দু আছে, তেন্তে তেওঁ যিচুখৃষ্টৰ জন্মৰে পৰা তেওঁৰ গাত ব্যভিচাৰৰ দাগ লাগি থকা দেখিব। কিন্তু মোৰ বিশ্বাস তেনে সঙ্কীৰ্ণমনা হিন্দু কোনো নাই। মুঠতে তোমালোকৰ ধৰ্ম্ম খৃষ্টান ধৰ্ম্ম নহয়, সি ৰাজনৈতিক ফন্দি মাথোন। হিন্দু-ধৰ্ম্ম তেনে নহয়; তাৰ প্ৰত্যেকটো অনুষ্ঠানতে আধ্যাত্মিকতাৰ জ্যোতি। সেই দেখিয়েই কোনো হিন্দুপ্ৰচাৰকে তোমালোকৰ দৰে পাৰ্থিব ভোগ-সুখৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই, আন ধৰ্ম্মৰ নিন্দা কৰি নিজৰ দল পুষ্ট কৰিবলৈ নিবিচাৰে। তোমালোকে বহুতক তোমালোকৰ ব্যৱসায়ী খৃষ্টান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত কৰিছা; কিন্তু তাৰ ভিতৰত এজনো উলিয়াই দিব পাৰিবা নে যি তোমাৰ ধৰ্ম্মত অলপো আস্থা স্থাপন কৰে? তোমালোকৰ প্ৰলোভনত ভোল গৈ ঐহিক সুখ-ভোগৰ আকাঙ্ক্ষাত মাত্ৰ তেওঁলোকে তেনে কৰিছে, অথবা সমাজৰ দূৰণীয় কাৰ্য্য কৰি সমাজচ্যুত হৈ কতো ওচৰত ঠাই নাপাই তোমালোকৰ আশ্ৰয় লৈছে! মুঠতে ধৰ্ম্মৰ নামত অধৰ্ম্ম কৰা অনুষ্ঠান তোমালোকৰ দৰে আন কাৰো নাই।

চাহাবে প্ৰথমতে দীনবন্ধুক এটা হোজা গাৱঁলীয়া বুলি ভাবি লৈছিল; এতিয়া তেওঁৰ কথা শুনি তেওঁৰ ভুলটো বুজিব পাৰি[illegible] তথাপি দীনবন্ধুৰ কথা শুনি তেওঁৰ পেটে পেটে খং উঠিছিল[illegible] সকলো মানুহেই দীনবন্ধুক সহানুভূতি দেখুওৱা দেখি তেওঁ কি কৰিব, কি নকৰিব—একোকে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি আঙুলি কামুৰিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধু ক্ষান্ত হ'লত চাহাবে ক'লে,—"আমি খৃষ্টধৰ্ম্ম বুজোঁ নে নুবুজোঁ তাৰ বিচাৰ কৰিবলৈ তোমাৰ অধিকাৰ নাই। তুমি যেতিয়া নিজে খৃষ্টান

নোহোৱা, তুমি সেই বিষয়ে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰাই অন্যায়। সেইবোৰ চয়তানৰ কথা।"

দীনবন্ধুৱে হাঁহি হাঁহি ক'লে,—"চাহাব, লোকৰ ন্যায়-অন্যায় বিচৰাত তুমি যিমান পাকৈত, নিজৰ ন্যায়-অন্যায়ো যদি তেনেকৈয়ে বিচাৰিলাহেঁতেন! মই খৃষ্টান নহয় বুলিয়েই যদি খৃষ্টধৰ্ম্মৰ বিষয়ে কবলৈ মোৰ অধিকাৰ নাই, তুমি হিন্দু নহৈ, হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে বিন্দু-বিসৰ্গও নজনাকৈ তাৰ নিন্দা কৰিবলৈ অধিকাৰটো হবলা আমেৰিকাৰ পৰা কিনি আনিছা?"

দীনবন্ধুৰ কথাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰি চাহাব নিমাত হ'ল। দীনবন্ধুৱে আকৌ কবলৈ ধৰিলে,—"শুনা চাহাব, তুমি যদি সঁচাকৈয়ে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰিব খোজা, তেন্তে তাৰ আগেয়ে তোমাৰ ধৰ্ম্মটো বুজি লোৱাঁ। অতীজৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষই জগতক ধৰ্ম্মশিক্ষা দি আহিছে: এতিয়াও হিন্দুশিক্ষকৰ ওচৰত শিক্ষা নাপালে, হিন্দুধৰ্ম্মৰ কথাকে নকওঁ, খৃষ্টধৰ্ম্মও যে তুমি বুজিব পাৰিবা, তেনে আশা মই কৰিব পৰা নাই। আজিকালি আমেৰিকাৰ বহুতো জ্ঞানী মানুহে হিন্দুপ্ৰচাৰকৰ ওচৰত খৃষ্টান-ধৰ্ম্ম কি বুজি লৈছে। বহুতে হিন্দুধৰ্ম্মৰ তত্ত্ব বুজি তাক গ্ৰহণ কৰিছে। তুমিও ইচ্ছা কৰিলে বুজি লব পাৰা। আন নালাগে স্বামী বিবেকানন্দৰ ঈশ-দূত খৃষ্ট (Christ the Messenger) আৰু তেওঁৰেই ছিকাগো বক্তৃতাখন পঢ়িলেও তোমাৰ চকু অলপ মুকলি হোৱাৰ সম্ভৱ।

চাহাব—তোমাৰ দেশৰ মানুহ দেখি তুমি তেনেকৈ কৈছা। আচলতে তেওঁ খৃষ্টান-ধৰ্ম্মৰ কিটো জানিব পাৰে?

দীন—তুমি চাৰ হাইৰাম মেক্সিমৰ নাম শুনিছা?

চাহাব—কিয় নুশুনিম? তেওঁ আমেৰিকাৰ এজন বিখ্যাত বৈজ্ঞানিক।

দীন—তেওঁৰ কথা তুমি বিশ্বাস কৰানে ?

চাহাব—কিয় নকৰিম ?

দীন—তেন্তে যদি মই কোৱা কথাকে কয়, মানিবানে ?

চাহাব—মানিব পাৰোঁ।

দীনবন্ধুৱে বেগটো মেলি কিতাব এখন উলিয়াই তাৰে এডোখৰ চাহাবক পঢ়িবলৈ দিলে। চাহাবে একান্ত মনে পঢ়িলে। পঢ়া হ'লত কিছু সময়ৰ পিচত ঘূৰাই দিম বুলি কিতাপখন লৈ কেবিনত সোমাল*।

অলপ পিচতে চাহাব ওলাই আহি দীনবন্ধুক কেবিনলৈ মাতিলে। দীনবন্ধুৱে ক'লে—"মাফ্ কৰিবা, মই তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী হৈ তাত সোমাব নোৱাৰোঁ। প্ৰয়োজন হ'লে ইয়াতে কথা পাতিব পাৰোঁ।

কিতাপখনৰ সেই ডোখৰত স্বামীজাৰ সম্পৰ্কে এনেকৈ লিখা আছিল :—
This monk was of commanding appearance and vast learning speaking English like Webster. The American Protestants who outnumbered all others, imagined that they would have an easy task and commenced proceeding with the greatest confidence and with the air of "Just see me wipe you out." However, what they had to say was the common place twaddle that had been mouthed over and over again in every little hamlet from Nava Scotia to California. It interested no one and no one noticed it. When, however. Vivekananda spoke they say they had a Napoleon to deal with. His first speech was no less than a revelation. Every word was eagerly taken down by the reporters and telegraphed all over the country where it appeared in thousands of papers. Vivekanada became the lion of the day. He soon had an immense following. No hall could hold the people who flocked to hear him lecture. They had been sending silly girls and half-educated. simpletons of men, and millions of dollars to Asia for years to convert the poor benighted heathen and save his alleged soul ; and here was a

চাহাব—আপোনাৰ লগত মোৰ বিশেষ কথা আছিল।

দীন—বোধকৰোঁ সেই কথা ইয়াত পাতিলেও কাৰো অনিষ্ট নহয়।

চাহাবে একো নকৈ দীনবন্ধুৰ ওচৰতে ঠেং-ঠুং মেলি বহিল। তাৰ পিচত সুধিলে,—"হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে ভালকৈ ক'ত পোৱা যায়?"

দীন—উপনিষদ, গীতা, আৰু বেদান্ত পাঠ কৰি বুজিব পাৰিলেই হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে জানিবলগীয়া সকলো কথাৰ তত্ত্ব পোৱা যাব। অকল হিন্দুধৰ্ম্মৰ কিয়, জগতৰ সকলো ধৰ্ম্মৰ মূল তত্ত্ব তাৰ ভিতৰতে আছে।

চাহাব—এইবোৰ কিতাপৰ ইংৰাজী অনুবাদ আছেনে?

দীন—বহুত আছে।

চাহাব—আটাইতকৈ যি কেইখন ভাল তাৰ ঠিকনা এই বহিখনতে লিখি দিয়কচোন। স্বামীজীৰ কিতাপৰ ঠিকনাটোও দিব।

চাহাবে তেওঁৰ টোকা বহিখন দীনবন্ধুক দিলে; দীনবন্ধুৱেও সকলোখিনি কিতাপৰ নাম তাত লিখি দিলে। চাহাবে বহিখন লৈ দীনবন্ধুক ধন্যবাদ দি ক'লে,—"মোৰ বোধেৰে আপুনি কলেজৰ প্ৰফেচৰ।"

দীন—মই তেনে একো নহয়, মই খেতি কৰি ভাত খোৱা মানুহ।

---

specimen of the unsaved who knew more philosophy and religion than all the parsons and ministers in the whole country. Religion was presented in an agreeable light for the first time to them. There was more in it than they had ever dreamed; argument was impossible. He played with the parsons as a cat plays with a mouse. They were in a state of consternation. What could they do? What they always do—they denounced him as an agent of the devil. But the deed was done. He had sown the seed and the Americans commenced to think.

Li Hiung Chang Scrap Book.

চাহাবে বহুত পৰ আচৰিত হৈ ৰ লাগি চাই থাকি ক'লে,—"মই সাজপাৰ দেখি প্ৰথমতে তেনেকৈয়ে ভাবিছিলোঁ ; কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ আপুনি প্ৰফেচাৰৰ লায়ক মানুহ।

দীনবন্ধুৱে হাঁহি হাঁহি ক'লে,—"কিয়, খেতিয়কৰ নিমিত্তে নো কিহত অলায়ক দেখিলে ?"

চাহাবে আন একো নিদি দীনবন্ধুক তেওঁৰ কাৰ্ড দিলে, আৰু দীনবন্ধুৰ নাম ঠিকনাও লিখি ল'লে. তাৰ পিচত দীনবন্ধুক ধন্যবাদ দি হাত জোকাৰি বিদায় লৈ কেবিনত সোমাল।

কাৰ্ডখনত এই কেইটা কথা আছিল—এম্, ডব্লিউ, হেমিণ্টন বেপ্টিষ্ট মিশ্যন. কলিকতা।

চতুৰ্থ অধ্যায়

দোষ কাৰ

তেতিয়া সন্ধ্যা লাগিছে মাথোন। ৰন্তা তেওঁৰ পঢ়া খোটালিত বহি আছে। আজি দিনটো তেওঁ চিঠি এখনকে ঘূৰাই ঘূৰাই পঢ়িছে। চিঠিখন কলিকতাৰ পৰা অহা; লিখকৰ নাম জ্ঞানেন্দ্ৰ নাথ ৰায়। তাত লিখিছে—"ইয়াত এখন মিশ্যন স্কুলত শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম এটা খালি আছে। তোমাৰ কলিকতালৈ আহিবৰ কথা আছিলেই। এতিয়া আহিলে দুয়োটা কাম সিদ্ধ হ'ব।"

ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু বহুত গোপনীয় কথা চিঠিখনত আছিল।

ৰন্তাই চিঠিখন পঢ়ি কিবা-কিবি ভাবি আছে; এনেত মহেশচন্দ্ৰ আহি ভিতৰ সোমাল। ৰন্তাক চিন্তাকুল দেখি তেওঁ সুধিলে,—"কিহে, কি ভাবিছা?"

ৰন্তা—কিনো ভাবিম? ইমান চেষ্টা, ইমান খাটনি, সকলো মিছা হ'ল। প্ৰভাৱতীকতো খেদাব নোৱাৰিলোঁৱেই, এতিয়া দ্বিতীয়া শিক্ষয়িত্ৰীৰ কামটোও পোৱাৰ আশা নোহোৱা হৈছে।

মহেশ—তেনেহলে তোমাক নিদিবলৈ স্থিৰ কৰিছে?

ৰন্তা—একেবাৰেই একো ঠিক হোৱা নাই; কিন্তু শুনিবলৈ পাইছো, মোক দিবলৈ হেনো বেচি ভাগ সভ্যৰেই মত নাই।

মহেশ—এঃ! নহ'ল, নাই চাকৰি। চাকৰি নহলে জানো খাবলৈ নাপাবা?

ৰন্তা—খাবলৈ নাপাম কিয়। কিন্তু বাৰে-পতি এইদৰে অপমান সহি থকা টান।

মহেশ—পিচেনো কি কৰোঁ বুলিছা ?

ৰম্ভা—তাকেইতো ভাবিব লাগিছোঁ।

মহেশ—এনেকৈ আগ-গুৰি নোহোৱাকৈ ভাবি থাকি মন বেয়া কৰাৰ পৰা কি লাভ ? আহাঁ এটা গান গোৱা যাওক, তেতিয়া মন ভাল লাগিব।

এই বুলি মহেশে ৰম্ভাক হাতত ধৰি টানি আনিলে আৰু এটা চুমা দিলে। তাৰ পিচত এটা গান চলিল। ৰম্ভাৰ মুখো লাহে লাহে প্ৰফুল্ল হৈ উঠিল। গানৰ অন্তত মহেশে ক'লে—"সিদিনা কোৱা কাম আজি কৰিব লাগিব। মই মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ সকলো ঠিক-ঠাককৈ থৈছোঁ। তুমি সোনকালে খাই-বই ওলাই থাকিব লাগিব।"

ৰম্ভা—মই যদিও সিদিনা গাত লৈছিলোঁ, এতিয়া দেখোন কেনেবা লাগিছে। বাহিৰত তেনে কৰিবলৈ লাজ লাগিব।

মহেশ—লাজ আকৌ কিহৰ ? তাততো মোৰ বাহিৰে আন কোনো নাথাকে। তাতে সেইডোখৰ ঠাই দিনতে নিজান। ইফালে আন্ধাৰ ৰাতি। কোনে আমাক চাবলৈ যাব ? লেম্পৰ সাহায্যেৰে এখন্তেক মাথোন পোহৰ পেলালেই হ'ল। ঠাই ডোখৰ যেনে সুন্দৰ, তাত তোমাৰ ছবিখনৰে সৈতে যেনে এটা সুন্দৰ দৃশ্য হ'ব, তেনে দৃশ্য কোনেও দেখা নাই।

ৰম্ভা—বাৰু তেন্তে, তুমি সোনকালে আহিবা, মই পাচ ফালে বাট চাই থাকিম।

বোধকৰোঁ ৰম্ভা আৰু মহেশৰ কথাৰ পৰা কাৰো বুজিবলৈ বাকী থকা নাই যে মহেশে ৰাতি নিজান ঠাইত ৰম্ভাৰ এখন 'ফটো' তুলিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিছে। এই বিষয়ে দুয়োৰে আলচ আজি বহুত দিনৰে পৰা। মহেশে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দাঁতিত এডোখৰ মনোৰম ঠাই এই উদ্দেশ্যে চাই ঠিক কৰিছে, আৰু লাগতিয়াল যন্ত্ৰ-পাতিও যুগুত কৰি

ৰাখিছে। ৰন্তাই মত দিলত মহেশে আকৌ এবাৰ তেওঁক আদৰেৰে চুমা দিলে।

হঠাৎ বাহিৰত কাৰবাৰ পদশব্দ শুনা গ'ল ; মহেশে ৰন্তাক এৰি অলপ আঁতৰি আহিল, কিন্তু কোনো সোমাই অহাৰ গম নাপালে। কোনোৱা অলক্ষ্যে থাকি তেওঁলোকক লক্ষ্য কৰিছে বুলি তেতিয়া মহেশৰ মনত সন্দেহ হ'ল, আৰু ৰন্তাৰ ওচৰত বিদায় লৈ প্ৰস্থান কৰিলে। ৰন্তাই ফটো তোলোৱাৰ কথাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে ; প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ লগত তেওঁৰ স্বাভাৱিক আকৃতিৰ সম্মিলন কেনেকৈ ৰক্ষিতা খাব, অকল চুলি-কোছাৰ দ্বাৰা ভূষিত হৈ কেনেকৈ নিজৰ অকৃত্ৰিম শাৰীৰিক গঠন আৰু অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ সৌন্দৰ্য্য বিকাশ কৰি নিজক বনদেৱীৰ শাৰীলৈ তুলিব, সেই ভাবনাতে তেওঁ মগ্ন হ'ল।

মহেশ পোনে পোনে ঘৰলৈ গ'ল। ভিতৰ সোমাই দেখিলে ঘৰত কাৰো গম নাই। যদিও বাকীকেইটা খোটালিৰ দুৱাৰ খোলা আছে, শোৱনি ঘৰৰ সকলো বন্ধ। মহেশে দুৱাৰত কাণ দি শুনিলে, এটা অস্পষ্ট আলাপৰ ধ্বনি শুনা গ'ল। তেওঁ ততালিকে দুৱাৰত খুন্দিয়াই ভীষণ নাদেৰে ক'লে,—"দুৱাৰ খোল।" কিন্তু দুৱাৰ মেল নাখালে। মহেশে ঘনে ঘনে দুৱাৰত খুন্দিয়াবলৈ ধৰিলে। ভিতৰত ঘুটুং-ঘাটাং শব্দ শুনা গ'ল। কিন্তু কোনেও দুৱাৰ নেমেলিলে।

প্ৰায় পাঁচ মিনিট একেৰাহে খুন্দিওৱাৰ পাচত দুৱাৰ আপুনি মেল খালে। মহেশে দেখিলে—ঘৈণীয়েক এটা চুকত ঠিয় হৈ ঠক্‌ঠক্ কৰে কঁপিব লাগিছে। তেওঁ দুৱাৰ মুখতে থিয় হৈ গোটেই খোটালিটো ভালকৈ পৰীক্ষা কৰি চাই ঘৈণীয়েকক সুধিলে,—"কি হৈছিল ? দুৱাৰ মেলা নাছিলি কিয় ?"

ঘৈণীয়েকে সেপ ঢুকি ঢুকি ক'লে—"কোনোবা বুলি ভয় লাগিছিল।"

মহেশ—অইনবোৰ যে মেলা আছিল, এইটো খোটালি বন্ধ কৰিছিলি কিয় ?

ঘৈণীয়েকে আগৰ দৰেই সেপ ঢুকি উত্তৰ দিলে,—“অকলৈ ভয় লাগে দেখি।”

মহেশ—অকলৈ ভয় লাগে দেখি নে লগেৰে ভয় লাগে দেখি ?

ঘৈণীয়েক নিমাত হ'ল।

মহেশ—ক, ভিতৰত কোন আছিল ?

ঘৈণী—কোননো থাকিব ?

মহেশ—তেনেহলে কথা পাতিছিলি কাৰ লগত ?

ঘৈণী—কাৰে কথা পাতিম ! এনেয়ে কিবা এটা গুণ-গুণাই গাইছিলোঁ।

মহেশ—এতিয়াও ফাঁকি ! ভালে ভালে সাৰিব খুজিছ যদি ক, ক'ত লুকুৱালি ?

ঘৈণী—কিহ লুকুৱালোঁ ?

মহেশ খেদা মাৰি গৈ ঘৈণীয়েকৰ টেঁটুত ধৰি ভালকৈ এটা থেকেচা মাৰিলে। তাৰ পিচত গোটেইটো খোটালিৰ চুক-কাণ, চালপীৰাৰ তল পাতপিতকৈ চালে। কিন্তু ক'তো একো নাপালে। এটা চুকত এটা ডাঙৰ কাঠৰ বাকচ আছিল। তাত ফটোৰ ফ্ৰেমৰ কাঠ ডোখৰচেৰেকৰ বাহিৰে আন একো নাছিল। সাধাৰণতে বাকচটো মেলা অৱস্থাতে থাকে, আজি তলা লগোৱা দেখি মহেশৰ মনত সন্দেহ হল, আৰু ঘৈণীয়েকক তাৰ চাবি খুজিলে, ঘৈণীয়েকে তাৰ চাবি কেতিয়াবাই হেৰাল বুলি ক'লে। মহেশে আৰু প্ৰশ্ন নকৰি কুঠাৰ এখন আনি বাকচত এটা পূৰ্ণহতীয়া কোব শোধালে। ঘাপটো ইমান জোৰেৰে মৰা হৈছিল যে কুঠাৰখন বাকচৰ ঢাকোন কাটি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। লগে লগে বাকচৰ ভিতৰৰ পৰা এটা করুণ আৰ্ত্তনাদ উঠিল। বাকচৰ

ঢাকনী একৰাই দিলত তাৰ পৰা এটা মানুহ ওলাল। কুঠাৰৰ আগ বা-বিচনীত লগাত তাৰ পৰা তেজ বৈ তেওঁৰ গাৰ কাপোৰ-কানি ৰাঙলী কৰিছে।

এই দৃশ্য দেখি মহেশৰ ঘৈণীয়েক ভয়তে মূৰ্চ্ছা যাওঁ যাওঁ হ'ল। মহেশে দেখিলে মানুহটো লক্ষ্মীকান্ত। খণ্ডত অধীৰ হৈ মহেশে লক্ষ্মীকান্তৰ ডিঙিলৈ টে ৱাই আকৌ কুঠাৰ ডাঙিলে। এনেতে পাচ-ফালৰ পৰা কোনোবা আহি তেওঁক সাবট মাৰি ধৰিলে, আৰু মহেশে ঘূৰি চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে ইন্দ্ৰনাথ সম্মুখত উপস্থিত হ'লহি। মহেশে ক'লে,—"এৰি দিয়াঁ, ইহঁত দুয়োটাক এই কুঠাৰেৰেই বধি মই ফাঁচা যাম।"

"কিয় ভাই! ইহঁতৰ দোষ কি? তুমি নকৰা কাম ইহঁতেনো কি কৰিলে? তোমালোক দুয়ো বিবাহিত, অথচ দুয়ো পাটীৰ তিৰোতা এৰি পৰৰ তিৰোতাৰ পাচত ঘূৰা। তুমি যেনেকৈ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰত সিন্ধি দিছা, লক্ষ্মীকান্তয়ো তোমাৰ ঘৰত সিন্ধি দিছে। কোনে কাক দোষ দিবা? তোমাৰ ঘৈণীয়েৰাৰেই বা দোষ ক'ত? তুমি যেনে আৰ্হি দেখুৱাইছা, তেনে আৰ্হিকেই লৈছে। লক্ষ্মীকান্তয়েই বা চাপিল কাৰ দোষত? তুমি যদি তেওঁক এৰি আনৰ নিমিত্তে মতলীয়া হ'ব পাৰা, তেন্তে তোমাক এৰি তেনে কৰাত অপৰাধ কাৰ গাত?"

এই সুযোগতে লক্ষ্মীকান্তই বাহিৰ ওলাই এটা হাতেৰে কাটাৰিখিনিত ধৰি, যিমান বেগাই পাৰে ঘৰলৈ লৰ দিলে।

মহেশে কুঠাৰ এৰুৱাবলৈ যত্ন কৰি অকৃতকাৰ্য্য হৈ ইন্দ্ৰনাথক ক'লে,—"তুমি গুচি যোৱাঁ, তোমাক মই ইয়াত ওকালতি কৰিবলৈ মতা নাই। পৰক উপদেশ দিওঁতে সকলো পণ্ডিত। তুমিনো কি সাধুপুৰুষ জন? বোলে 'শালকো শিঙীয়ে হাঁহে, তয়ো অসাইজ., ময়ো অসাইজ. ভালেহে গৰাকী নাহে'।"

ইন্দ্ৰ—মই জানো মোক সাধু বুলি কৈছো ? তথাপি তোমালোকতকৈ ভাল বুলি ক'লে যে নৰজিব এনে নহয়। মই যদিও এক প্ৰকাৰে তোমালোকৰ দৰেই, তথাপি এক প্ৰকাৰে নহয়। মোৰ ঘৰত বিয়া কৰোৱা তিৰুতা নাই, আৰু থকা হলেও নিজে যেতিয়া দোষী, আনৰো দোষ নধৰিলোঁহেতেন।

মহেশ—তুমি ইমানতে আঁতৰ হোৱাঁ ; মই তোমাৰ লগত তৰ্ক কৰিব নোখোজোঁ।

"বাৰু, আহিলোঁ তেন্তে"—এই বুলি ইন্দ্ৰনাথ ওলাই আহিল।

মহেশে কিছু পৰ খোটালিটোৰ ভিতৰতে ভীষণভাবে খোজ কাঢ়ি ফুৰি শেহত গৈ পাটীত পৰিল। ঘৈণীয়েক মূৰ্চ্ছা যোৱাৰ ভাও ধৰি বহুত বেলিলৈকে একে ঠাইতে পৰি থাকিল।

— —

পঞ্চম অধ্যায়

কবিৰ প্ৰেম

দীনবন্ধুৱে ঘৰত ভৰি দিয়েই প্ৰভাৱতীক দেখা পালে : কিন্তু ই কি ! প্ৰভাৰ সেই উজ্জ্বলতা, সেই সৌন্দৰ্য্য, সেই বেশ-ভূষা একো নাই। তেওঁৰ মুখ মলিন, চকু ঘোপত সোমোৱা, চুলিবিলাক আউল-বাউল, শৰীৰ অতিশয় ক্ষীণ, যেন তেওঁ অলপতে মাথোন কিবা ৰোগৰ পৰা মুক্ত হৈছে। তেওঁ একেৰাহে দীনবন্ধুলৈ চাই থাকিল।

দীনবন্ধুৱে অলপ সময় বিশ্ৰাম লোৱাৰ পিচত স্নান কৰিলে, আৰু চাহ জলপান খালে। এনেতে প্ৰভাৱতীৰ পৰা এখন কাপোৰেৰে ঢকা থাল আৰু এখন চিঠি আহিল। থালখনত কেইবা বিধৰো খোৱা বস্তু সুন্দৰকৈ সজোৱা। দীনবন্ধু আহাৰৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰা আৰু চিঠি পঢ়া দুয়োটা কামত একেলগে লাগি গ'ল। চিঠিখন এই—

ওঁ

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

প্ৰথমেই মোৰ শতকোটি দণ্ডৱৎ গ্ৰহণ কৰিব। মই আপোনাৰ ওচৰত শত অপৰাধত অপৰাধিনী। মই দীনা-হীনা, জ্ঞান-শূন্যা অবলা ; আপুনি জ্ঞানী, সংযমী, পৰোপকাৰী মহাত্মা। মোৰ সকলো দোষ নিজ গুণে মৰিষণ কৰি মোৰ সেৱা গ্ৰহণ কৰিবনে ?

মোৰ মতিভ্ৰম হৈছিল ; নহলে আপোনাৰ দৰে দেৱতাৰ কাৰ্য্যত পৈশাচিক অভিপ্ৰায় দেখিবলৈ পাওঁনে ? উঃ ! মোৰ যে অন্তৰ শতধা বিদীৰ্ণ হৈ গৈছে।

প্ৰথমৰে পৰা আপোনাৰ বিৰুদ্ধে মোক বহুতে কিবা-কিবি কৈছিল, মই কিন্তু তাক বিশ্বাস কৰা নাছিলোঁ। আনকি, আপুনিয়েই বিজ্ঞাপন

আৰু বেনামী চিঠিৰ প্ৰচাৰক বুলি শুনোতেও মোৰ তাত সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস জন্মা নাছিল, কিন্তু যেতিয়া চেক্ৰেটাৰীয়ে আপোনাৰ চহিৰে সৈতে আৰ্জ্জিখন আনি দেখুৱালে আৰু সেই আৰ্জ্জিমতে কি বিচাৰ কৰিব খুজিছে, তাৰ ভিতৰুৱা খবৰ দিলে, তেতিয়া আপুনিও তেনে ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত বুলি ভাবি মোৰ হৃদয় ভাগি গ'ল। তথাপি বুজিব নোৱাৰি আপোনালৈ এখন চিঠি লিখিলোঁ। আপুনি যদি তেতিয়াই সকলো কথা ভাঙি লিখিলেহেঁতেন! কিন্তু মোৰ দুৰ্ভাগ্যৰ গুণে আপুনি সময় নাই বুলিয়েই তাৰ উত্তৰ শেষ কৰিলে; তাৰ ফলত আপুনিয়েই ষড়যন্ত্ৰকাৰীদলৰ নেতা বুলি মোৰ মনত প্ৰত্যয় জন্মিল।

এতিয়া সকলো শুনিছোঁ; আপুনি সত্যৰ সম্মান ৰক্ষা কৰি যেনেকৈ এদল ক্ষমতাপন্ন মানুহৰ বিপক্ষে থিয় দি মোক ৰক্ষা কৰিলে, তাক ভাবিলেও আপোনাআপুনি আপোনাৰ ওচৰত মূৰ দোঁ খায়। সত্যৰ জয়ৰ নিমিত্তে আপুনি যে বন্ধুক শত্ৰু কৰিবলৈ, পিশাচৰ লগত দেখাদেখিকৈ যুদ্ধ ঘোষণা কৰিবলৈকো কুণ্ঠিত হ'ল, তাক শুনিলেও শৰীৰ ৰোমাঞ্চিত হয়। আপুনি যোৱাৰ পিচতো তেওঁলোকে বহুত দিন গোপনে পৰামৰ্শ কৰিছিল, কিন্তু কেইবাজনেও হেনো আপোনাৰ কথা শুনাৰ পিচত তেওঁলোকক সমৰ্থন কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। অগত্যা তেওঁলোকে আগেয়ে আলোচনা কৰা কথা ক'বলৈ সাহ নকৰি, আপুনি যি লিখিছিল চাহাবৰ আগত তাকে ক'লে। তেতিয়া আপোনাৰ প্ৰস্তাৱকেইটাই তাত গৃহীত হ'ল। সভা হৈ যোৱাৰ পিচ দিনা সন্ধ্যা সময়ত চেক্ৰেটাৰী মোৰ ঘৰলৈ আহিছিল; মই নিয়মৰ কথা কৈ তেওঁক বহিবলৈ নিদিলোঁ; তাতে তেওঁ বৰকৈ খং কৰি গুচি গ'ল। সেই দিনাৰ পৰা তেওঁ এই ফালে অহা নাই।

হায়! মই যদি সিহঁতৰ কথালৈ কাণ নিদি আপোনাৰ উপদেশ মানি চলিলোহেঁতেন, তেনেহলে কিজানি এই কলঙ্কৰ বোজা ব'ব

নালাগিলহেঁতেন ;—মোৰ জীৱন বিষময় হৈ নুঠিলহেঁতেন। ভগবানৰ কি লীলা ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁ বোধকৰোঁ, এনেকৈয়ে শিক্ষা দিয়ে, এনেকৈয়ে অহঙ্কাৰীৰ অহঙ্কাৰ লোপ কৰে।

মই বৰ হতভাগিনী। মোৰ শত্রুৰ সংখ্যা নাই। মোৰ কল্যাণ কামনা কৰাৰ বাবেই আজি আপোনাৰ নিচিনা সদাশয় পুৰুষো শত্রু-বেষ্টিত হ'ব লগা হৈছে। মই কি কৰোঁ! দেৱ, মই আপোনাৰ ওচৰত হাজাৰ অপৰাধত অপৰাধিনী, মোৰ প্রায়শ্চিত্ত কি? মই হাতযোৰ কৰি মাতিছোঁ, মোক দণ্ড দিয়ক, মোৰ দোষৰ বোজা পাতল হওক।

মহাত্মন্, অধিনীক দয়া কৰি আহিছে, যেন সেই দয়াৰ পৰা বঞ্চিত নহওঁ। আজিৰ পৰা আপুনিয়েই মোৰ গুৰু, অভিভাবক, বন্ধু আৰু বিচাৰক! মই শপত খাই কৈছো, ভৱিষ্যতলৈ আপোনাৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ যিমান কি ক্ষুদ্র কাম হওক, কেতিয়াও তাত হাত নিদিওঁ। আপুনিয়েই মোৰ ভাগ্যবিধাতা, মোৰ কৰ্ত্তব্য নিৰূপণৰ ভাৰ আপোনাৰ হাতত। যদি মোক দীনাহীনা অবলা বুলি মোৰ প্রাৰ্থনা গ্রাহ্য কৰে, তেনেহলে বিশ্ব ব্রহ্মাণ্ড বিৰুদ্ধে থিয় দিলেও মোৰ ভয় নাই, ক্ষোভ নাই। কিন্তু যদি মোক ঘিণ কৰি মোৰ প্রাৰ্থনা দলিয়াই পেলায়, তেনেহলে এই জন্মৰ নিমিত্তে মোৰ শেষ নমস্কাৰ গ্রহণ কৰিব। ইতি।

হতভাগিনী দাসী

প্রভাৱতী।

পুঃ—এই চিঠিখন লিখা দুসপ্তাহ হ'ল, কিন্তু আপুনি কেতিয়া আহিব, আৰু গোৱালপাৰাত আপোনাৰ ঠিকনা কি জানিব নোৱৰাত তাক পঠিয়াব নোৱাৰিলোঁ। ইমান দিন বাটলৈ চাই হতাশ হ'ব লগা হৈ এটা দিনেই এযুগ যেন লাগিছিল; সেই দেখি আজি অহা দেখিয়েই পঠিয়ালোঁ। সোনকালে উত্তৰ দিব, যাইকৈ আপোনাৰ প্রবাসকাহিনীৰ

অলপ আভাস পাবলৈ আশা কৰিলোঁ। মোৰ দোষৰ সীমা নাই। চিঠিত যদি কিবা দোষ ঘটিছে, নিজগুণে মাৰ্জ্জনা কৰিব। ইতি।

স্কুলৰ সম্পৰ্কে কি আলোচনা আৰু সিদ্ধান্ত হ'ল, তাক জানিবলৈ দীনবন্ধুৰ আগ্ৰহ নিতান্ত কম হোৱা নাছিল। এতিয়া তেওঁৰ অনুপস্থিতিতো তেওঁৰ ইচ্ছামতেই কাৰ্য্য হোৱা শুনি সন্তোষ পালে; তেওঁ প্ৰভাৰ চিঠিৰ উত্তৰ তেতিয়াই লিখিলে। তাত তেওঁৰ গোৱালপাৰ যাত্ৰাৰ চমু আভাস দি প্ৰভাৰ প্ৰাৰ্থনাৰ বিষয়ে এইদৰে লিখিলে, "মোৰ জ্ঞান-বুদ্ধিৰ জোখ মতে উপদেশ দিবলৈ নাইবা মতামত জনাবলৈ কেতিয়াও কুণ্ঠিত নহওঁ। অৱশ্যে মোৰ সিদ্ধান্ত সদায় নিৰ্ভুল হ'ব বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ; সেই কাৰণে তাক পালন কৰা নকৰাটো তোমাৰ স্বাধীন বিবেচনাৰ ওপৰত এৰিহে তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পাৰিব। তোমাৰ প্ৰয়োজন হলে যি কোনো কথাকে নিঃসঙ্কোচে সুধিব পাৰা।"

চিঠি পঠিয়াই দিয়াৰ পাচত তেওঁ কিছু সময় নীৰৱে বহি থাকিল। তাৰ পিচত তেওঁ মেজৰ ড্ৰৱাৰৰ পৰা এখন বহি উলিয়ালে। বহিখনত বহুতো কবিতা আছে। পূৰ্ব্বেই কোৱা হৈছে দীনবন্ধুৰ সমপ্ৰাণ বন্ধু কোনো নাই; সেই কাৰণে কিবা ভাবনাত মন উগুল-থুগুল লাগিলে তেওঁ তাক কাৰো আগত প্ৰকাশ নকৰি এই বহিখনতে লিখি থয়। আন মানুহে বন্ধু-বান্ধৱৰ আগত কৈ যি শান্তি পায়, তেওঁ তেনেকৈ লিখি থৈয়েই তেনে সান্ত্বনা পায়। আজিও তেওঁ বহিখন মেলি তাতে এই কবিতাটো লিখিলে—

কাৰ চকুজুৰি মোৰ হিয়া-আকাশত
তৰা হ'ই জেউতি বিলায় ?
কাৰ মুখখনি দেখি একে নিমিষতে
দুখ-শোক কেনিবা পলায় ?

সাধনা

কাৰ মৌ-সনা মাত শয়নে-সপোনে
বাজি উঠে হৃদয়-বীণত ?
কাৰ লয়-লাস দেখি হৃদয় জুৰায় ;
কঁপি উঠোঁ কিবা আৱেগত ?

কাৰ দৰশন আশে হেঁপাহ-চকুৰে
থাকো লাগি পদূলিত থৰ ?
কাৰ হাঁহিটিৰ পৰা প্ৰাণ শীতলোৱা
পাওঁ আলো জীৱন-পথৰ।

কাৰ নো আখৰকিটি লাহৰী হাতৰ
চুমা খাই বুকত সুমাওঁ ?
কাৰ নো ছবিটি ল'ই হিয়াৰ মাজত
কবিতাৰ ফুলেৰে সজাওঁ ?

কাৰ হিয়া শাঁত কৰা শীতল প্ৰভাই
ভৱিষ্যৎ জীৱন জগাই ?
কাক লক্ষ্য কৰি মোৰ প্ৰণয়ৰ ধাৰ
অবিৰাম লৰিছে সদায় ?

প্ৰিয়তমা তেওঁ মোৰ, শান্তিৰ নিজৰা,
প্ৰেমময়ী প্ৰতিমা প্ৰাণৰ ;
চাওঁ মানে বাঢ়ে মোৰ প্ৰাণৰ পিয়াহ,
পিওঁ মানে অনিমা ওঁঠৰ।

জীৱন-প্ৰবাহ মোৰ একে ধাৰে ব'ই
লয় যাব তেওঁৰে বুকত ;
নালাগে, নকৰোঁ আৰু স্বৰগ-কামনা,
প্ৰিয়া মোৰ ভাবো ওপৰত !

কবিতাটো শেষ হ'লত দীনবন্ধুৱে বহিখন জপাই ড্ৰৱাৰত সুমুৱাই বন্ধ কৰি থ'লে।

দীনবন্ধুৰ কবিতা পঢ়িলে তেওঁক প্ৰভাৰ প্ৰেমত পৰা যেন লাগে, কিন্তু ইনো আকৌ কেনেকুৱা প্ৰেম! তেওঁ প্ৰভাৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিবলৈকো অনিচ্ছুক, প্ৰভাৱতীক ঘৃণাক্ষৰেও তেনে কথাৰ সঙ্কেত দিয়া নাই; কাৰো লগত কোনো আলাপত তেওঁ কোনো প্ৰকাৰৰ প্ৰেমৰ কথাৰ অৱতাৰণা কৰা নাই। আকৌ পাটীত পৰি ছটফটকৈ তেওঁ সময় কটাৱো নাই; প্ৰেম-পত্ৰ লিখা নাই; কালৈকো প্ৰণয়জ্ঞাপক উপহাৰ পঠিওৱা নাই, হা-হুমুনিয়াহ কাঢ়ি বতাহ বিষাক্ত কৰা নাই। মানুহে কয়—প্ৰেমত পৰিলে তাত কৃতকাৰ্য্য নহয় মানে নায়ক-নায়িকাৰ শৰীৰ-মন অৱসন্ন হৈ পৰে, কৰ্ত্তব্যত ত্ৰুটী ঘটে, কল্পনাত উৰি ফুৰে, আলাপ-প্ৰলাপত প্ৰেমৰ কথা শুনিবলৈ ভাল পায়, কেতিয়া কেনেকৈ সাক্ষাৎ হ'ব তাৰ চিন্তাতেই দিন কটায়। কিন্তু ক'তা! দীনবন্ধুৰ কাৰ্য্যততো তেনে কোনো চিন দেখা নাযায়! তেনেহলে তেওঁৰ প্ৰেমৰ অনুমানটো মিছা নেকি? কিন্তু কবিতা! কবিতাবোৰ যে তেওঁৰ অন্তৰৰ পৰা উঠা প্ৰেমৰ বুদ্বুদ তাততো কোনো সন্দেহ নাই! সেইবোৰৰ লক্ষ্য কি! তেওঁৰ প্ৰণয়িণী কোন? প্ৰভাৱতী নে মানস-প্ৰতিমা? কত সুন্দৰীৰ অযাচিত প্ৰেম, কত ডাঙৰীয়াৰ আকুল অনুৰোধ তেওঁ উপেক্ষা কৰিছে, তাৰ সীমা নাই। তেন্তে এতিয়া হঠাৎ প্ৰেমত পৰাৰ কাৰণ কি! বহুতে কয় দীনবন্ধুৱে প্ৰেমৰ মোলকে বুজা নাই, কিন্তু জীৱ-সেৱাই যাৰ জীৱনৰ ব্ৰত, সেই দীনবন্ধু যদি প্ৰেমিক নহয়, প্ৰেমিকনো কোন? অৱশ্যে আনৰ প্ৰেমত যি এটা ঐহিক স্বাৰ্থ জড়িত দেখা যায়, দীনবন্ধুৰ প্ৰেমত তাৰ অভাৱ। সি যি হওক, দীনবন্ধু সঁচাকৈয়ে প্ৰভাৱতীৰ প্ৰেমত পৰিছে নে নাই, কবিতা পঢ়ি সন্দেহ কৰাৰ বাহিৰে তাক জানিবৰ আন কোনো উপায় নাই।

ষষ্ঠ অধ্যায়

শিক্ষয়িত্ৰীৰ অপযশ

দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা অহাৰ পিচ দিনা উমাকান্ত তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিছিল। তেওঁ দীনবন্ধুৰ লগত আকালৰ সম্পৰ্কে আৰু স্কুলৰ বিষয়ে বহুতো কথা পাতিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—"শিক্ষয়িত্ৰীৰ কামটো বহুতেই নীহ বুলি ভাবে।"

দীন—শিক্ষক আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰ কামতকৈ মহৎ আৰু পবিত্ৰ কাম কিবা আছে বুলি মই নাজানো।

উমা—তেনেহলে শিক্ষয়িত্ৰী বুলিলেই মানুহে সন্দেহ আৰু ঘৃণাৰ চকুৰে চায় কিয়? আন কি শিক্ষয়িত্ৰী শব্দটোক বহুতে আজি কালি চৰিত্ৰহীনা বিশেষণৰ সলনিত ব্যৱহাৰ কৰা মই নিজ কাণে শুনিছোঁ।

দীন—তাৰ কাৰণ বহুতো। শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীৰ কৰ্ত্তব্য বৰ কঠোৰ। তাৰ উপযুক্ত হবলৈ শিক্ষা লাগে, সাধনা লাগে, দেশ-ভক্তি লাগে, আৰু লাগে ঈশ্বৰত একান্ত বিশ্বাস।

উমা—এই আটাইবোৰ গুণ শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰী কাৰো গাত পূৰাকৈ নাই। থাকিলেও ক'ৰবাত দুই এজনৰহে। তেনেস্থলত শিক্ষকক যে ঘিণ নকৰে, শিক্ষয়িত্ৰীক কৰে কিয়?

দীন—তাৰ কাৰণ বহুতো আছে। প্ৰথমতে চোৱাঁ আমাৰ দেশত লৰাৰ শিক্ষাৰ তুলনাত ছোৱালীৰ শিক্ষা প্ৰায় নাই বুলিলেই হয়। তাৰ ভিতৰতে দুজনী-এজনীয়ে শিক্ষা পালে তেওঁলোকৰ চলন-ফিৰণ আনবিলাকৰ লগত নিমিলা হয়, আৰু সংখ্যাত তাকৰ হোৱাৰ বাবে

তেওঁলোকৰ বিশেষত্বটো বেগাই মানুহৰ চকুত পৰে। দ্বিতীয়তে নিম্নশ্ৰেণীৰ মানুহতকৈ উচ্চশ্ৰেণীৰ মানুহ অবৰোধ প্ৰথাৰ বেচি পক্ষপাতী; সেই কাৰণে শিক্ষিতা তিৰুতাৰ বেচি ভাগ এই নিম্নশ্ৰেণীৰ নাইবা দেশী খৃষ্টানৰ ভিতৰত পৰে। পুৰুষৰ হ'লে উচ্চ শ্ৰেণীৰ ভিতৰতহে শিক্ষিতৰ সংখ্যা বেচি। আকৌ পুৰুষৰ শিক্ষা নিজৰ ঠাইত, নিজৰ দেশৰ, নিজৰ ধৰ্ম্মৰ মানুহৰ তলতেই প্ৰায়ে আৰম্ভ হয়, কিন্তু স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ সকলো ঠাইতে সুচল নথকাত ছোৱালীহঁতক হয় লৰাৰ স্কুলত, নাইবা বিজাতীয় বিধৰ্ম্মী শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীৰ তলত স্থানান্তৰত শিক্ষা দিয়া হয়, ধৰা কোনোবা মিশ্যনেৰী স্কুলত। অকল এয়ে নহয়, শিক্ষিতা মহিলাসকলে প্ৰায়ে বিলাতী মেমৰ আদৰ্শত চলিবলৈ বিচাৰে, কিন্তু মতা-তিৰুতা সকলো যেতিয়ালৈকে সুশিক্ষিত নহয়, তেতিয়ালৈকে তেনে চলন-ফিৰণৰ পৰা ব্যভিচাৰ দোষ ঘটাৰ ভয় আছে। এতিয়া এই কেইটা কথা অলপ দকৈ গমি চালেই শিক্ষয়িত্ৰীৰ অপযশৰ বহুতো কাৰণ দেখিবলৈ পাবা! তুমি জানা যে ভাৰতীয় জাতি-বিভাগ আন দেশৰ নিচিনাকৈ অৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি গুণ আৰু কৰ্ম্মৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে; তাৰ পৰাই সহজে বুজা যায় যে যি জাতত নীহ, সি সাধাৰণতঃ গুণতো নীহ আৰু চুবুৰীয়াসকলো তেনে হলে আদৰ্শতো নীহ; কেতিয়াবাহে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম দেখা যায়। ভাল শিক্ষা নহলে এনে মানুহ উন্নত চৰিত্ৰৰ অধিকাৰী হৈ উচ্চ বৰ্ণ লাভ কৰা এক প্ৰকাৰ অসম্ভৱ। সেই বুলি মই কোৱা নাই যে মানুহ সদায় একে সীমাৰ ভিতৰতে আবদ্ধ থাকিব, কিন্তু বংশানুক্ৰমিক কুসংস্কাৰৰ হাত এৰাই ওপৰলৈ উঠিবলৈ যে সজ শিক্ষা আৰু সাধনা লাগিব, তাত কোনো সন্দেহ নাই। এনে মানুহ সাধাৰণতঃ উচ্চ শ্ৰেণীৰ মানুহতকৈ বেচি অসংযত, সেই কাৰণে প্ৰকৃত মানুহ কৰি গঢ়ি তুলিব খুজিলে, এওঁ-লোকক সংযম-শিক্ষা দিয়াই প্ৰধান কৰ্ত্তব্য। কিন্তু আধুনিক শিক্ষা-

প্ৰণালী যেনে, সি তেনে অসংযত মানুহৰ কু-প্ৰবৃত্তি চৰিতাৰ্থ কৰাৰ পোন বাট বান্ধি দিয়ে মাথোন। সেই কাৰণে ওপৰত কোৱাৰ নিচিনা শিক্ষিতা নাম লোৱা তিৰুতাই স্কুলত সংযমৰ শিক্ষা সমূলি নাপায়। আৰু এটা ঘাই কথা হৈছে, যেনে সমাজত বৰ্দ্ধিত আৰু শিক্ষিত হোৱা যায়, তেনে সমাজৰ আদৰ্শই শিক্ষাৰ্থী বালক-বালিকাৰ ওপৰত বৰকৈ কৰ্ত্তৃত্ব চলায়। লৰাই অন্ততঃ আন সমাজৰ বতাহো অলপ পায়, কিন্তু ছোৱালীৰ তেনে সুবিধা নথকাত, সেই আদৰ্শকে মাথোন সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট বুলি বিশ্বাস কৰে; সেই দেখিয়েই মিশ্যনেৰী স্কুলত শিক্ষা পোৱা বহুতো ছোৱালীয়ে ধৰ্ম্ম আৰু জাতীয়তা দুয়োকে হেৰুৱায়। লৰাৰ ভিতৰতো তেনে নাই বুলিলে ভুল হ'ব, কিন্তু গোটেই শিক্ষিত পুৰুষ সমাজৰ লগত তুলনা কৰিলে সিহঁতৰ লেখ নধৰিলেও চলে। তিৰুতাৰ হ'লে বেচিভাগেই তেনেকৈ শিক্ষা পোৱা। এইবোৰৰ বাহিৰেও প্ৰধান কাৰণ হৈছে শিক্ষিতা তিৰুতাৰ সংখ্যা নিম্নশ্ৰেণীত যেনেকৈ উচ্চশ্ৰেণীৰ অনুপাতত বেচি, তেনেকৈয়ে সেই শ্ৰেণীত শিক্ষিত পুৰুষৰ সংখ্যা কম। সেই দেখি তেনে ছোৱালীয়ে নিজৰ জাতৰ উপযুক্ত দৰা নাপাই কুমাৰী হৈ থাকিবলৈ বিচাৰে। উচ্চশ্ৰেণীৰ ছোৱালীয়ে তেনেকৈ শিক্ষা পালেও প্ৰায়ে উপযুক্ত স্বামী লাভ কৰি ঘৰ-সংসাৰ চলোৱাত লাগি যায়। তাৰ ফলত আগেয়ে কোৱা কুমাৰীসকলৰ ভাগতেই প্ৰায় শিক্ষয়িত্ৰীৰ বাবটো পৰে। কিন্তু তেনে অসংযত চলন-ফিৰণ, ভোগ-লিপ্সা আৰু বিলাসিতাৰ শিক্ষা পাই অহা যৌৱনোন্মাদিনী শিক্ষাভিমানিনী স্বাধীনা যুৱতীৰ পক্ষে চিৰকুমাৰী হৈ থকা সহজ কাম নহয়। দুৰ্জ্জন কামুকৰ প্ৰলোভন আৰু সংঘৰ্ষই তেনে ভাবনা কেনিবা উৰুৱাই নিয়ে, তাৰ ফলত তেনে কুমাৰীৰ প্ৰায়ে পতন হয়। এনেকৈয়ে শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে মানুহৰ মনত এটা ধাৰণা হৈ যোৱাৰ পিচত এতিয়া কোনোবা ভাল হৈ থাকিলেও ৰাইজে বিশ্বাস কৰিব নোখোজে। সেই

বুলি মানুহৰ তেনে ধাৰণা সেই কুমাৰী শিক্ষয়িত্ৰীৰ ওপৰতহে, বিবাহিতা-সকলৰ ওপৰত নহয়।

উমা—তেনেহলে এনে অৱস্থাত কি কৰা উচিত?

দীন—এনে অৱস্থাত সকলো সম্প্ৰদায়ৰ তিৰুতাক জাতীয় আদৰ্শত শিক্ষা দিবলৈ যত্ন কৰা সকলো শিক্ষিত দেশবাসীৰ কৰ্ত্তব্য।

উমা—কিন্তু তেনে জাতীয় আদৰ্শত বিদ্যালয় হবলৈ এতিয়াও বহুত দিন আছে। বৰ্ত্তমান প্ৰচলিত বিদ্যালয়বিলাকক এনে কলঙ্কৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰি কেনেকৈ?

দীন—কলঙ্কৰ মূল-উচ্ছেদ কৰিব পাৰিলেই সকলো সুকলমে চলিব। এইবোৰ কলঙ্কৰ মূলত এফালে যেনেকৈ স্বাধীনা যুৱতী, আনফালে তেনেকৈ সংযমশূন্য দুৰ্জ্জন পুৰুষ। এই দুয়ো পক্ষকে আঁতৰাই ৰাখিলেই ব্যভিচাৰৰ বীজ ধ্বংস হ'ব। সেই কাৰণে মোৰ মতে হয় শিক্ষয়িত্ৰী বিবাহিতা হ'ব লাগিব, নহয় নিয়ম-প্ৰণালীৰ শাসনৰ তলতীয়া হ'ব লাগিব। যি দেশত অবৰোধ প্ৰথা নাই, তাত শিক্ষয়িত্ৰীৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ নকৰিলেও চলিব পাৰে; কিয়নো তাত যুৱক-যুৱতীৰ সম্মিলন সচৰাচৰ ঘটি থাকে। আমাৰ দেশত কিন্তু তাৰ বিপৰীত। আত্মীয় নহলে যুৱক-যুৱতীৰ দেখা শুনা পৰ্য্যন্ত নহয়, আৰু ক'ৰবাত হলেও তাত বাসনাৰ চেঁকা থাকে। এনে সমাজত যদি এই দুই এজনী কুমাৰীয়ে স্বাধীনতাৰ সাহায্য লৈ যেই সেই পুৰুষৰ লগত নিভৃতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ ধৰে, তেন্তে অলপ দিনৰ ভিতৰতে কি ঘটনা ঘটিব পাৰে, তাক ভাবি চোৱাঁ। বৰ্ত্তমানৰ শিক্ষা, আৰু সমাজত পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ সম্বন্ধলৈ চাই এনে প্ৰলোভনৰ হাত সাৰিব পৰা কোনোবা আছে নে নাই সন্দেহ। ক'ৰবাত দুই-এজন থাকিলেও সৰ্ব্বসাধাৰণে ভেড়ালোককো দলৰ লগত মিলাই লবলৈ বাধ্য হয়।

উমা—তেনেহলে তোমাৰ মতে অবিবাহিতা কুমাৰী শিক্ষয়িত্ৰী হ'লে

তেওঁক পুৰুষৰ সমাগমৰ পৰা নিলগাই ৰাখিব লাগে ; কিন্তু বহুতে হয়তো তেনে নিয়ম মানিবলৈ আপত্তি কৰিব।

দীন—আপত্তি কৰিলে তেওঁক শিক্ষয়িত্ৰী নৰখাই ভাল। বিদ্যালয়ত শিক্ষকতা কৰিবলৈ পুৰুষৰ লগত গোপন পৰামৰ্শ কৰিবৰ কোনো আৱশ্যক হ'ব নোৱাৰে। আন কাৰণতো আৱশ্যক হলে, স্কুলত নাইবা তৃতীয় ব্যক্তিৰ উপস্থিতিত কথা পতাত কোনেও আপত্তি নকৰে।

উমা—কোনো শিক্ষিতা কুমাৰীয়ে যদি মাক-বাপেক বা ভায়েক ককায়েকৰ লগত থাকি ঘৰৰ পৰা অহা-যোৱাকৈ কাম কৰে, তেতিয়াও তেনে নিয়ম-প্ৰণালীৰ আৱশ্যক হবনে ?

দীন—সদায় নহয়, কিন্তু কেতিয়াবা হবও পাৰে।

উমা—কেতিয়া ?

দীন—এনে অভিভাবকো আছে, যি নিজৰ সাংসাৰিক সুবিধাৰ নিমিত্তে নিজৰ কন্যা বা ভগিনীৰ অধঃপতনত সাহায্য কৰে। তেনে অভিভাবকৰ তলত থকাতকৈ স্বাধীনভাবে থকাও ভাল, কাৰণ তেনে অভিভাবকৰ নামৰ ঢাকনীৰ তলত যি ইচ্ছা তাকে কৰিব পাৰে, কিন্তু অকলৈ থাকিলে অলপ ভয় কৰাৰহে সম্ভাবনা।

উমা—তুমি বোধকৰোঁ ৰম্ভালৈ লক্ষ্য ৰাখি এই কথা কৈছা ?

দীন—মই কাৰো নাম ল'ব নোখোজোঁ ; কিন্তু অভিভাবকৰ দুশ্চৰিত্ৰতাৰ বাবে যে সন্তানৰ পতন হ'ব পাৰে, তেনে দৃষ্টান্ত বিৰল নহয় ;—বিশেষকৈ সেইবোৰ পৰিয়ালত, যিবোৰ পূৰ্ব্বৰে পৰা ব্যভিচাৰ দোষত দুষ্ট।

উমা—মই এইবোৰ কথা সোধাৰ উদ্দেশ্য আছে, বালিকা-স্কুলত তোমাৰ প্ৰস্তাৱমতেই আৰু এজনী শিক্ষয়িত্ৰী ৰখাৰ কথা হৈছে ; ৰম্ভা আৰু কোনোবা এজনীয়ে হেনো আবেদনো কৰিছে, কিন্তু তেওঁলোকৰ কাম দিবলৈ দুই এজন সভ্যৰ আগ্ৰহ থাকিলেও সৰহ ভাগৰ ইচ্ছা নাই।

সেই কাৰণে স্কুল-কমিটিয়ে উষাক দ্বিতীয় শিক্ষয়িত্ৰীৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা কৰি দেউতাকলৈ লিখিছে। দেউতাকে সেই বিষয়ে মোৰ মত সুধিছিল, মই একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিহে তোমাক সুধিলোঁ।

দীনবন্ধুৱে অলপ আচৰিত হৈ সুধিলে,—"কিয়, উষা জানো ইয়াতে থাকিব?"

উমা—ইয়াত নাথাকিনো কলৈ যাব?

দীনবন্ধু অধিকতৰ বিস্মিত আৰু আচৰিত হৈ ক'লে,—"মই তোমাৰ কথা ভালকৈ বুজা নাই। উষাৰ জানো বিয়া হৈ যোৱা নাই? মই গোৱালপাৰাত থাকোঁতে তুমিয়েই দেখোন সেই খবৰ দিছিলা। সেইমতে যোৱা সপ্তাহতে বিয়া হৈ যাব লাগিছিল।"

উমা—যাব লাগিছিল, কিন্তু নগ'ল।

দীন—কিয়?

উমা—এই বিয়া উষাৰ অমতে পতা হৈছিল আৰু সকলো আয়োজন গোপনে কৰা হৈছিল, কিন্তু সময়ৰ আগতে তাই গম পালে। তাই দৃঢ়ভাবে বিবাহৰ কন্যা হবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। যিজনী ছোৱালীয়ে বাপেকৰ কথাৰ ওপৰত কথা নকয়, অকল মূৰ জোকাৰি নাইবা চকু-লো টুকিয়েই সমিধান দিয়ে, সেই ছোৱালীজনীৰ ইমান সাহ, ইমান দৃঢ়তা মুহূৰ্ত্ততে ক'ৰ পৰা আহিল, ক'ব নোৱাৰোঁ, বাপেকৰ হাজাৰ তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জন, উপদেশ-অনুৰোধ উপেক্ষা কৰি বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ দলিয়াই পেলাই ক'লে,—"আপুনি এই আয়োজনেৰে মোৰ শ্ৰাদ্ধ কৰিব পাৰিব, বিয়া দিব নোৱাৰে।" মাত্ৰ একেষাৰ কথা, কিন্তু সেই প্ৰতিজ্ঞাৰ পৰা লৰাবলৈ কাৰো সাধ্য নহ'ল। অগত্যা বিয়া ভাগিল। তুমি বোধকৰোঁ বুজিছা কিয় উষাই তেনে কৰিলে।

দীনবন্ধুৱে কোনো উত্তৰ নিদিলে; তলমূৰ কৰি তেওঁ চিন্তিত হ'ল। উমাই সেই বিষয়ে আৰু কোনো কথা উলিওৱা উচিত নহয় বুলি আগৰ

প্ৰশ্নত ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে ক'লে,—"মোৰ যদি মতামত সুধিছা, মই তাত আপত্তি কৰিবলগীয়া একো দেখা নাই ; মাত্ৰ আহোঁতে যাওঁতে এজন আপোন মানুহ লগত থকা উচিত।"

ইয়াৰ পিচত অলপ সময় আৰু কিবাকিবি কথা পাতি উমাকান্তই বিদায় ল'লে ; দীনবন্ধু বহুত পৰলৈকে নীৰৱ চিন্তাত ৰহিল।

সপ্তম অধ্যায়

নিশাচৰ

সেই দিনা নগৰত কিবা উপলক্ষে থিয়েটাৰ হৈছিল। দৰ্শকৰ সংখ্যা নিতান্ত কম নহলেও বৰ বেচিও হোৱা নাছিল। কাৰণ দূৰণিবটীয়া মানুহ প্ৰায়ে অহা নাছিল। বেচি ভাগ দৰ্শকেই নগৰীয়া ডেকা।

দৰ্শক কম হলেও অভিনয় বেয়া হোৱা নাছিল; অন্ততঃ দৰ্শক-সকলৰ মুখত প্ৰশংসাৰ ধ্বনি শুনা গৈছিল। প্ৰত্যেক অঙ্কৰ শেষত দৰ্শকসকলৰ অধিকাংশ বাহিৰলৈ ওলাইছিল, আৰু বাহিৰত পতা দোকানকেইখনত চাহ, চিগাৰেট, নাইবা তামোল কিনি খাইছিল। তৃতীয় অঙ্কৰ অন্তত যিবোৰ মানুহ বাহিৰলৈ ওলাইছিল, ঘূৰি সোমাওঁতে তাৰ ভিতৰত এজন পাচ পৰিল। তেওঁ আৰু ভিতৰলৈ সোমোৱা নহ'ল: সকলো ভিতৰ সোমালত তেওঁ লাহে লাহে আলিলৈ উঠিল।

তেতিয়া ৰাতি প্ৰায় এক বাজিছিল। থিয়েটাৰ ঘৰৰ বাহিৰে আন ঠাইত কাৰো সাৰ-সঁহাৰি নাই; সকলো নিদ্ৰাদেৱীৰ কোলাত লাল-কাল। নিশাচৰ জন্তু আৰু জন্তু স্বভাৱৰ দুই-এজন মানুহ মাথোন তেতিয়া সজাগে আছিল; অথবা কাৰবাৰ পিৰালি বা বাৰীচুকত খাপ লৈছিল। তাৰ বাহিৰে নগৰৰ আলিবাটত দুই-এটা 'পাহাৰাৱালা' ঘূৰিছিল। বাটৰ দাঁতিত ক'ৰবাত ক'ৰবাত মিউনিচিপেলিটিৰ চাকিয়ে টিমিক-টামাককৈ পোহৰ দিছিল।

থিয়েটাৰৰ পৰা ওলোৱা মানুহজন লাহে লাহে যাবলৈ ধৰিলে। ক্ৰমশঃ তেওঁৰ বেগ বেচি হৈ আহিল। অলপ সময়ৰ পিচত তেওঁ

প্ৰভাৰতীৰ ঘৰৰ সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। তাতে থিয় হৈ চাৰিও-ফাললৈ চকু ঘূৰালে। তাৰ পিচত সাউৎকৰে প্ৰভাৰতীৰ মেৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ভিতৰ সোমাই চকোৰাৰ আঁৰতে এখন্তেক ৰ'ল, আৰু ফুটাই দি আকৌ এবাৰ চাৰিওফাললৈ চকু দিলে. বোধকৰোঁ কোনোবাই তেওঁক লক্ষ্য কৰিছে নে নাই তাৰে গম ল'লে। অলপমান সময় তেনেকৈ থকাৰ পিচত তেওঁ দুৱাৰৰ ওচৰলৈ চাপি গ'ল; দুৱাৰখন ঠেলি চালে, কিন্তু দুৱাৰ মেল নাখালে। আকৌ বিপৰীত ফালে থকা দুৱাৰখনৰ গুৰিলৈ গৈ আগৰ দৰেই পৰীক্ষা কৰিলে, সিও লৰচৰ নহ'ল, ভিতৰফালে বন্ধ। তাৰ পিচত এখন এখনকৈ খিৰিকীবোৰ পৰীক্ষা কৰি চালে,—সকলো একেদৰেই বন্ধ। তেওঁ তেতিয়া আকৌ জপনাৰ ওচৰলৈ আহিল, আকৌ এবাৰ কেইওফালে চাই-চিতি ল'লে। ক'তো একোৰে গম নাপাই আকৌ তেওঁ খিৰিকী এখনৰ কাষ চাপিল; প্ৰথমেই অলপ অলপকৈ, তাৰ পিচত অলপ ডাঙৰকৈ, তাৰ পিচত আৰু ডাঙৰকৈ টুকৰিয়াবলৈ ধৰিলে, কিন্তু কাৰো সাৰসঁহাৰি নাই। কিছু সময় এনেকৈ অতিবাহিত হ'লত তেওঁ কাপোৰৰ তলৰ পৰা বটালি এটা উলিয়ালে; তাৰে সৈতেই খিৰিকীৰ কব্জা এৰুৱাবলৈ যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। বহুত সময় এনেকৈ যত্ন কৰোঁতে কৰোঁতে শেহত চৌকাঠৰ যিখিনিতে পেঁচখিলি সোমাইছিল, সেই খিনিৰ এচটা কাঠ এৰাই গ'ল। তেতিয়া সেই ফালেই বিশেষভাবে ঠেলাঠেলি কৰাত খিৰিকীৰ এফাল এৰাই পৰিল। তেওঁ সেই ফাল মাটিত নমাই থৈ সেই বাটে দি এবাৰ ভিতৰলৈ চালে। ভিতৰৰ লেম্পটোৰ পোহৰ কমাই মুমুমুৱাকৈয়ে মেজত তুলি থোৱা হৈছে। প্ৰভাৰতী তেতিয়াও টোপনিত অচেতন, মূৰটোৰ বাহিৰে বাকীছোৰা নিহালীৰে ঢকা। মানুহটোৱে আৰু বিলম্ব নকৰি ভিতৰ সোমাবলৈ

সাজু হ'ল। হায় ৰাতি! তই যে অনন্তকাল কত পাষণ্ডক সাহায্য কৰি আহিছ! কত কুল-ললনাৰ জীৱন বিষময় কৰিছ!! কত পাপ-ব্যভিচাৰক প্ৰশ্ৰয় দি সংসাৰক নৰক-কুণ্ড কৰি তুলিছ!!! এদিন তোৰ সাহায্য পায়েই কীচকে দ্ৰৌপদীৰ সতীত্ব-হৰণ কৰিবলৈ আহি বংশ-নাশ কৰিছিল; তোৰ সাহায্যতেই অশ্বত্থামাই এদিন পাণ্ডৱ-পুত্ৰবিলাকৰ বিনাশ সাধন কৰিছিল; তোৰ সাহায্যতেই কত গোপন ষড়যন্ত্ৰ, কত নৰহত্যা, কত পৈশাচিক ঘটনা ঘটিছে, তাৰ লেখ কোনে কৰে! আজি যদি এই নিৰাশ্ৰয়া ৰমণীৰ বিপদ ঘটে, তাৰ বাবে দায়ী কোন? দিনত এনে ঘটনা ঘটিব পাৰিলহেঁতেননে?"

মানুহটোৱে কিবা এটা ভাবি জেপৰ পৰা উৰ্ম্মাল এখন উলিয়াই হাতত ল'লে। তাৰ পিচত এটা ভৰি খিৰিকীত দি দুই হাতেৰে চৌকাঠত ধৰি ইটো ভৰিও ওপৰলৈ তুলিলে। তাৰ পিচত ভিতৰলৈ নামিবলৈ এটা ভৰি ডাণ্ডিব খুজিছে মাথোন, এনেতে হঠাৎ কোন বুলি এটা শব্দ ঠাচ কৰে তেওঁৰ কাণত পৰিল; তেওঁ কি কৰিব কি নকৰিব ভাবিবলৈ সময় নৌ পাওঁতেই পিঠিত কোনোবাই এটা মাধ মাৰ শোধালে। মানুহটো বাহিৰলৈ জঁাপ মাৰি পৰিল। প্ৰভাৰ ভায়েকটোৱে আকৌ এটা মাৰ ডাঙিলে। হঠাৎ মানুহটোৰ মুখ দেখি সি থমকা খাই ৰ'ল, মানুহটোৱে এই অৱসৰতে ভিৰাই ধৰি লৰ মাৰিলে। এই গোলমালত প্ৰভাৱতীয়ে সাৰ পালে, লৰাটোক সুধিলে,—"কি হৈছিল?"

লৰা—কি হৈছিল তই হবলা ক'ব নোৱাৰ!

প্ৰভা—মৰিবলৈকে মই একো ক'ব নোৱাৰোঁ। মোৰ অকলৈ থাকিবলৈ ভয় লাগে দেখিয়েই তোক থিয়েটাৰলৈ যাবলৈ মানা কৰিছিলোঁ। তই পিচে মোৰ কথা নুশুনিলি। মই বহুত ৰাতিলৈকে

কাম কৰি থাকি বৰকৈ টোপনিয়ে ধৰিলত হে শুলোঁ। তই আহিলে উঠিব লাগিব বুলি চাকিটোও মুন্নুমুৱাকৈয়ে কমাই থলো। তাৰ পিচত কি হৈছে গমকে পোৱা নাছিলোঁ; এই মাত্র সাৰ পাই তোক থিয় দি থকা আৰু মানুহ এটা খিৰিকীৰ পৰা নামি লৰ মৰা দেখিছো।

লৰা—মই থিয়েটাৰৰ পৰা আহিয়েই তাক খিৰিকীতে দেখিছোঁ। থিয়েটাৰলৈকো গৈছিল; নৌ ভাগোঁতেই মনে মনে গুচি আহিল।

প্রভা—মানুহটো কোন চিনি পালি জানো?

লৰা—আৰু কোন হ'ব! সেই বামুণটো। আজি মাষ্টৰৰ মান ভালকৈয়ে ধৰিছোঁ।

তাৰ পিচত দুৱাৰ-খিৰিকী জপাই দুয়ো ভিতৰ সোমাল। লৰাটো পোনেই পাটীত পৰিলগৈ। প্রভাই পাটীত বহি বহুত পৰ কিবা ভাবনাত মগ্ন হ'ল; চকুৰ পৰা সৰ্ সৰ্ কৰে চকু-লো বৰলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ আৰু শোৱা নহ'ল; ৰাতিৰ বাকীডোখৰো তেনে চিন্তা ভাবনাতে অতিবাহিত হ'ল।

অষ্টম অধ্যায়

শিৱৰাম শৰ্ম্মা

দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা ঘূৰি অহাৰ কিছু দিনৰ পিচতে স্কুলৰ নতুন ঘৰ সম্পূৰ্ণ হ'ল। এতিয়া সেই ঘৰতে স্কুল বহিছে। শিক্ষয়িত্ৰী প্ৰভাৱতী আৰু ঊষা।

আজি-কালি প্ৰভাৱতীৰ পৰা দীনবন্ধুলৈ প্ৰায় দিনৌ একোখন চিঠি আহে, আৰু দীনবন্ধুৰ পৰাও তেনেকৈয়ে উত্তৰ যায়। এনেকৈ চিঠিৰ চলাচল দেখি বহুতে হয়তো সেইবোৰ প্ৰেমপত্ৰ বুলি ভাবিব পাৰে, কিন্তু বাস্তৱিক তাত তেনে কথাৰ নাম-গোন্ধো নাথাকে। থাকে মাত্ৰ স্কুল-পৰিচালনা আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰ চলন-ফুৰণৰ সম্পৰ্কে আলোচনা। প্ৰভাই আজিকালি দীনবন্ধুক নজনোৱাকৈ অতি সামান্য কামতো হাত নিদিয়ে, আন কি, ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ঘৰলৈকো নাযায়; সেই দেখিয়েই ইমান ঘনাই চিঠি লিখিব লগাত পৰে।

চিঠিৰ এনেকুৱা চলাচল এজন মানুহে বিশেষভাবে লক্ষ্য কৰিছিল। তেওঁ এজন স্কুলৰ পণ্ডিত, নাম শিৱৰাম শৰ্ম্মা। তেওঁৰ ঘৰ নগাওঁ কি গোলাঘাট অঞ্চলৰ কোনোৱা গাৱঁত। শিক্ষাত এণ্ট্ৰেন্স 'পাছ'? বয়সত ভৰ ডেকা, বিয়া হোৱা দুবছৰমান হৈছে। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰৰ ঢাপৰ দাঁতিতে থকা মাটি এডোখৰ খাজানা ভৰাকৈ লৈ তাতে এটা বহা সাজি বাস কৰিছে। তাকৰীয়া দৰমহাই নোজোৰে দেখি চাকৰ ৰখা নাই আৰু ঘৈণীয়েককো অনা নাই। পাৰিলে দুপইচা ৰাহি কৰিবৰ ইচ্ছাৰে "প্ৰাইভেট টুইশ্যন" এটাও মাহিলি চাৰি টকাত বন্দৱস্ত কৰি লৈছে। ছাত্ৰী এজনি বালিকা— ভূতনাথৰ কন্যা। তেওঁ এটা লৰা পঢ়াবলৈ লোৱা হলে ইয়াতকৈ

বেচি টকাও পালেহেঁতেন, কিন্তু সম্মুখত হাস্যমুখী বালিকাক লৈ একেৰাহে ছুঘণ্টা বহিবলৈ পোৱা জানো টকাতকৈ মূল্যবান নহয়!

শিৱৰামে সেইখিনিতে আশ্রয় লোৱাৰ পৰাই তেওঁৰ দল বাঢ়িবলৈ ধৰে। দীনবন্ধুৱে দিনে-ৰাতিয়ে আমনি পাই যিবোৰ মানুহক দূৰ কৰিছিল, সেইবোৰেও তেওঁৰ বহাতে গৈ আড্ডা পাতিছিল। ওচৰ-চুবুৰীয়া বুলি এওঁ দীনবন্ধুৰ তালৈকো দিনৌ তিনি-চাৰি বাৰকৈ আহিছিল।

প্রভাৱতীৰ লগত দীনবন্ধুৰ চিঠিৰ চলাচল দেখি তেওঁ কি ভাবিছিল ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু মাজে মাজে দীনবন্ধুৱে প্রভাৰ চিঠি মেজৰ ওচৰতে এৰি কোনোবাফালে গ'লে, তেওঁ মনে মনে পঢ়িছিল। এই দৰে কিছুদিন যোৱাত এদিন তেওঁ দীনবন্ধুক ক'লে,—"আপোনাক এটা কথা কওঁ বুলিছোঁ, আপুনি বেয়া নাপাব। আপোনাৰ লগত প্রভাৱতীৰ প্রেমপত্র চলে বুলি বহুতে কোৱাকুই কৰিছে, আৰু আপোনালৈ খোৱা বস্তু পঠিওৱাও বহুতে দেখিছে; সেই কাৰণে আপুনি কিছু সাৱধান হোৱা উচিত।

দীন—ইয়াত সাৱধান বা অসাৱধান হোৱাৰ কোনো কথা নাই। মইতো কোনো কাম গোপনে কৰিবলৈ যোৱা নাই, মানুহে দেখাত মোৰ হানি, কিটো? বৰং মোৰ কাৰ্য্য যদি গোপনীয় হ'লহেঁতেন, তেতিয়াহে ভয়ৰ কাৰণ থাকিলহেঁতেন। মই যেতিয়ালৈকে দোষ নকৰোঁ, তেতিয়ালৈকে পৰৰ প্রলাপত কাণ দিয়াৰ আৱশ্যকতাও বোধ নকৰোঁ।

শিৱ—সেইটো হয়, কিন্তু মিছাকৈ লোকৰ কথা শুনাহে টান। প্রভাৱতী দেখাতেই নীহ জাতৰ ছোৱালী। তাইৰ হাতে প্রকাশ্যভাবে জলপান খোৱাটো অন্যায়। এই বিষয়েও বাহিৰত ঘুমুক-ঘানাককৈ কিবাকিবি কথা ওলাইছে।

দীনু—প্ৰভাৱতীৰ হাতে খোৱা অন্যায় যদি জাহাজত বাটলাৰৰ হাতে খোৱাটো ন্যায় হয় কেনেকৈ? তুমি জানো জাহাজত তেনেকৈ খোৱা নাই?

শিৱ—জাহাজত খালেও তাক কোনেও নাজানে। এনেকৈ দেখাদেখিকৈ খালেহে লেঠা।

দীন—সেই বিষয়ে মোৰ মত তোমাৰ লগত কোনো কালে মিলিবৰ সম্ভাৱনা নাই। মোৰ মতে যিটো কাম অন্যায় তাক গোপনেও কৰা উচিত নহয়, আৰু উচিত বুলি ভবা কাম গোপন কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। যিটো কাম প্ৰকাশ্যে কৰিবলৈ ভয় লাগে, তাক গোপনে কৰিবলৈ যোৱা ভীৰুতা আৰু কাপুৰুষতা।

শিৱৰামে তাৰ একো উত্তৰ নিদি ক'লে,—"হেৰি, এটা কাম নকৰে কিয়? মোৰ দুখনমান উৰ্ম্মালৰ আৱশ্যক। মই শুনিছোঁ প্ৰভাৱতীয়ে বৰ বঢ়িয়া উৰ্ম্মাল কৰিব জানে। আপুনি চাৰিখনমান কৰাই নানে কিয়? দুখন মোক দিব, দুখন আপুনি ল'ব, মই কাপোৰ আনি দিম।"

দীন—মোৰ সম্প্ৰতি উৰ্ম্মালৰ আৱশ্যক নাই। যদিও মই অনুৰোধ কৰিলে কৰি দিব বুলি বিশ্বাস কৰোঁ, তথাপি মই মিছা কথা কৈ অনুৰোধ কৰিব নোৱাৰোঁ। তোমাৰ যেতিয়া প্ৰয়োজন, তুমি নিজে অনুৰোধ কৰাই ভাল।

শিৱ—সেইটো হওঁতে হয়, কিন্তু কেতিয়াও কোনো আলাপ-পৰিচয় নোহোৱাকৈ হঠাৎ চিঠি লিখিবলৈ কেনেবা লাগে।

দীন—তেনেহলে এইবোৰ জঞ্জাললৈ নগৈ বজাৰৰ পৰা কিনি আনিবা। মোৰ মতে সেয়ে ভাল।

শিৱই তাৰ একো উত্তৰ নিদি মৌন হ'ল। অলপ সময় তেনেকৈ থকাৰ পিচত শিৱই আকৌ ক'লে—"আপোনাক আৰু এটা কথা

সোধো। আপুনি বহুত ঠাইত ফুৰিছে, বহুত দেশৰ ৰীতি-নীতি দেখিছে, বহুত শাস্ত্র পঢ়িছে ; সেই কাৰণে আমাতকৈ বেচিকৈ মানৱ-চৰিত্র বুজি পায়। প্রভাৰ চৰিত্র সম্পর্কে আপোনাৰ মত কি ?

দীন।—মোৰ মত একো নাই, কিয়নো "স্ত্রিয়াশ্চৰিত্রং পুৰুষস্য ভাগ্যং দেৱো ন জানাতি, কুতো মনুষ্যঃ ?"

শিৱ—মই এই কথা সোধাৰ কাৰণ আছে। সঁচাকৈয়ে মই কালিৰে পৰা একেটা কথাকে ভাবি আছোঁ, কিন্তু তাৰ একো সিদ্ধান্ত উলিয়াব পৰা নাই।

দীন—কি কথা ?

শিৱ—কথাটো গোপনীয়, কিন্তু আপুনি শুনাত হানি নাই। আপুনি যেন আৰু ক'তো নুলিযায়।

দীন—তেনেকৈ মই গাত ল'ব নোৱাৰোঁ। প্রয়োজন দেখিলে উলিয়াবও পাৰোঁ। সেই দেখি মই জানিলে যদি বেয়া হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে, তেন্তে নোকোৱাই ভাল।

শিৱ—মোৰ বিশ্বাস আপুনি জনাৰ পৰা বেয়া নহৈ বৰং ভালহে হ'ব।

দীন—কোৱা তেন্তে।

শিৱ—কথাটো হৈছে মই কালি থিয়েটাৰ চাবলৈ গৈছিলোঁ। থিয়েটাৰ ভাগিলত ঘৰলৈ আহোঁতে দেখোঁ দেখোন কাপোৰেৰে মূৰে গাই ঢাকি কোনোবা এটা প্রভাৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই আহিছে। মানুহটো কোন চিনিব নোৱাৰিলোঁ। এবাৰ ধৰোঁ বুলিও ভাবিছিলোঁ, কিন্তু সি লৰ মাৰিলত ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। তাতে কেনেবাকৈ তাৰ দোষ মোৰ গাত পেলাই সাৰে বুলি ভয়ো লাগিল। আজি আপোনাৰ কাণ ছুৱাই থলোঁ, যদি আকৌ তেনে সময়ত কোনোবা আহে, মই নিশ্চয় ধৰিম। তেতিয়া যদি

ওভোতাই মোক বিপদত পেলাবৰ চেষ্টা কৰে, তেন্তে আপুনি সাক্ষী হ'ব লাগিব।

দীন—মাফ কৰিবা, মই তেনে ডিটেক্‌টিভৰ কামত ফুৰিবলৈ গাত ল'ব নোৱাৰোঁ।

শিৱ—আপোনাক ফুৰিবলৈ কোৱা নাই, আজি যি কথা ক'লোঁ, তাক মনত ৰাখিলেই হ'ব।

দীনবন্ধুৱে একো নামাতিলে। তেওঁ মনে মনে কিবা ভাবিছিল। দীনবন্ধুক নীৰৱ দেখি শিৱৰাম উঠি গ'ল।

সেই দিনা আবেলি ফুৰিবলৈ যাওঁতে দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ আৰু প্ৰভাৰ নামে শিৱৰামে কোৱা আটাইকেইটা কথাৰ আলোচনা হোৱা শুনিলে। তেওঁ নিজৰ বিষয়ে ওলোৱা কথা লৈ বিশেষ ভবা নাছিল, কিন্তু শিৱৰামে দেখা মানুহটো যদি সঁচাকৈয়ে প্ৰভাৰ ঘৰৰ পৰা ওলাইছিল, তেনেহলে তাৰ উদ্দেশ্য কি হ'ব পাৰে, সেই কথাই তেওঁৰ মনত তোলপাৰ লগাইছিল। তেওঁ ভাবিলে সি কোনোবা দুৰ্দ্দান্ত মানুহ, কু-অভিপ্ৰায় লৈ আহিছিল, কিন্তু তাত প্ৰভাৱতীৰ কিবা হাত আছিল নে নাই, তাক জনা যায় কেনেকৈ? হয়তো প্ৰভাই গম নোপোৱাকৈ সি আহিব পাৰে আৰু বিফল-মনোৰথ হৈ উলটি যাব পাৰে। যদি সেয়ে নহয়, প্ৰভাৰ ইচ্ছামতেহে সি আহিছিল, তেন্তে প্ৰভা নিশ্চয় ভ্ৰষ্টা। ইমান গোলমালৰ পিচতো যদি প্ৰভাৰ ইচ্ছামতে তেওঁৰ ঘৰলৈ এনেকৈ মানুহ আহিব পাৰে, তেনেহলে তেওঁ প্ৰভাৰ লগত কোনো প্ৰকাৰৰ সম্পৰ্ক নৰখাই ভাল। কিন্তু প্ৰকৃত ঘটনাটো কি তাৰ তত্ত্ব নোলোৱাকৈ তেনে কৰিলে, হয়তো প্ৰভাৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰা হ'ব পাৰে। শেহত প্ৰকৃত ৰহস্য উদ্ধাৰ কৰিবলৈ তেওঁ কৃতসঙ্কল্প হ'ল।

নৱম অধ্যায়

ৰেল-যাত্ৰী

মেইল ট্ৰেইন গৈ শিয়ালদহ ষ্টেচনত লাগিলত অসংখ্য যাত্ৰী গাড়ীৰ পৰা নামিল। ষ্টেচনৰ ভিৰ বৰ বেচি। গোটেই ষ্টেচন লোকাৰণ্য—অহা আহিছে, যোৱা গৈছে, খাপ লোৱাই খাপ লৈ আছে। ঘোঁৰাৰ গাড়ী, মানুহৰ গাড়ী, মটৰকাৰ, বাচ, মুটিয়া আদিৰ লেখজোখ নাই। বিশ্ৰামঘৰত কেইখনমান চাহৰ আৰু চিগাৰেট খিলি তামোলৰ দোকান আছে। ফেৰিৱালাই চাহপানী, বৰফ, লিমনেড, ৰুটি, মিঠাই, খিলি তামোল, চিগাৰেট, আদি লৈ কাক লাগে সুধি চিঞৰি ফুৰিছে। দৈনিক বাতৰি কাকত আৰু কিতাপ বেচোঁতাৰো অভাৱ নাই। এই জনতাৰ শান্তি ৰক্ষা কি ভঙ্গ কৰিবলৈ জনচেবেক ৰেইলৱে পুলিচ ঘূৰিছে। চাৰিওফালে ভয়ানক কোলাহল মাথোন শুনা যায়।

ষ্টেচনৰ প্লেটফৰ্ম্মত এজন চাহাবী সাজ-পাৰ পিন্ধা মানুহ আগৰে পৰা থিয় হৈ আছিল; তেওঁ ব্যস্তভাবে কাৰবালৈ অপেক্ষা কৰিছিল। ৰেল আহি ষ্টেচন পালত তেওঁ গাড়ীবোৰত চকু ফুৰালে; মধ্যমশ্ৰেণীৰ যাত্ৰী এযোৰাৰ ওপৰত তেওঁৰ দৃষ্টি পৰিল। যাত্ৰী দুজন গাড়ীৰ পৰা নামিলতে তেওঁ ওচৰ চাপি গৈ তেওঁলোকক আগ বঢ়াই আনিলে; মালৰ টোপোলা, বাকচ আৰু বেগটো মুটিয়াৰ কান্ধত তুলি দিলে। মুটিয়াই মালখিনি আনি গাড়ীত তুলি দিলত তেওঁ তাক চৰতীয়া এটা দি বিদায় দিলে আৰু যাত্ৰী দুজনৰে সৈতে গাড়ীত উঠি কচোৱানক ক'লে—"মুক্তাৰাম বাবুৰ লেন, ১১৮ নম্বৰ বাড়ী।"

গাড়ী, ঘৰ-ঘৰকৈ চলিবলৈ ধৰিলে। গাড়া-ঘোঁৰা, ট্ৰাম আৰু মটৰৰ তুমুল কোলাহলত সহজে একোকে নুশুনি। ফুটপাথত মানুহৰ ভিৰ ততোধিক। যাত্ৰী দুজনৰ এজন যুৱক আৰু ইজনী যুৱতী; যুৱতী আগেয়ে কেতিয়াও কলিকতালৈ অহা নাছিল। বাটত মানুহ-দুনুহ, গাড়ী-ঘোঁৰা, ট্ৰাম আৰু মটৰকাৰৰ গমনাগমন দেখি তেওঁ তাত কিবা উৎসৱ হৈছে বুলি মনে মনে অনুমান কৰিছিল। বাটৰ দুয়ো দাঁতিয়ে যিমানলৈকে দেখা যায়, ঘৰৰ ওপৰতে ঘৰ মাথোন। যুৱতীয়ে দুয়ো ফাললৈ চাবলৈ ধৰিলে; বিজ্ঞাপন পৰিশোভিত সৌধমালাৰ সাজ-সজ্জা দেখি তেওঁৰ চক্ষু স্থিৰ হৈছিল, আৰু কলিকালত কলিকতায়েই স্বৰ্গ বুলি আপোনাআপুনি ভাবি গৈছিল। তেওঁ কলিকতাৰ ষ্টাৰ, মিনাৰ্ভা আদি কেইটামান থিয়েটাৰৰ নামৰ বাহিৰে আন একো নাজানিছিল। বাটত ডাঙৰ ঘৰ দেখিলেই এইটো কি ঘৰ, সেইটো কি ঘৰ কৈ প্ৰশ্ন কৰিছিল আৰু মাজে মাজে ষ্টাৰ বা মিনাৰ্ভা থিয়েটাৰৰ ঘৰটো কিমান দূৰৈত, কোন ফালে আছে ইত্যাদি সুধি সুধি সঙ্গী দুজনক অস্থিৰ কৰি তুলিছিল।

কিছু সময়ৰ পিচত গাড়ীখন মুক্তাৰাম বাবুৰ লেনত থকা ১১৮ নম্বৰ ঘৰটোৰ মুখত ৰ'ল। ঘৰটোৰ অৱস্থা অতিশয় জীৰ্ণ, মাজে মাজে দুই এচপৰা ইটাও খহিছে; চালৰ ওপৰতো ফাটে ফাটে গছপুলি গজিছে। বোধকৰোঁ, কেইবা বছৰো এই ঘৰটোৰ সংস্কাৰ হোৱা নাই। ঘৰৰ আগত থকা নম্বৰটোৰ চিন আধা-আধি মৰিছে, নতুন মানুহে তাক সহজে মাতিব পৰাৰ সম্ভাৱনা নাই। আৰোহী-কেইজন গাড়ীৰ পৰা নামি এই ঘৰটোতে প্ৰবেশ কৰিলে। তেওঁলোক যিটো খোটালিত বহিল, তাত খনচেৰেক আধা ভগা চকি আৰু এখন দেৱালত হেঁচা দি পোনাই ৰখা তিনি ঠেঙীয়া মেজ আছিল, তাৰ ওপৰতে এটা লেম্প।

তেওঁলোক বহাৰ পিচতে এজনী ঝিয়ে মুখ ধুবলৈ পানী আৰু দাঁতোন দি গ'ল, আৰু তেওঁলোকে মুখ ধোৱা শেষ কৰাৰ লগে লগে কেই চকলমান ৰুটিৰে সৈতে তিনি পিয়লা চাহ আনি দিলে; তেওঁলোকো তাৰ যথোচিত সদ্ব্যৱহাৰত লাগি গ'ল। চাহ খোৱা হলত তেওঁলোকে কিবাকিবি কথাবতৰা পাতিলে। তাৰ পিচত স্নানৰ বন্দৱস্ত হ'ল, এজন এজনকৈ "বাথ ৰুমলৈ" যাবলৈ ধৰিলে।

এই ঘৰৰ গৃহস্থজনৰ নাম জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়। হেটকোটেৰে পৰিশোভিত হৈ এৰে'ই ষ্টেচনৰ পৰা আলহী দুজনক আগ বঢ়াই আনিছিল। পাঠকসকলে এওঁৰ পৰা যোৱা এখন চিঠি ৰত্নাৰতীৰ হাতত দেখিছিল। সেই কাৰণে এওঁৰ পৰিচয়টো অলপ বহলাই দিয়া উচিত।

জ্ঞানেন্দ্ৰৰ আচল ঘৰ পূৰ্ব্ববঙ্গৰ কোনোবা এখন গাৱঁত। সৰুতে এওঁৰ মাক-বাপেক ঢুকায়; সেই কাৰণে মোমায়েকৰ লগত থাকি ডাঙৰ দীঘল হ'ব লগাত পৰে। মোমায়েকে আসামত চাকৰি কৰিছিল, সেই কাৰণে জ্ঞানেন্দ্ৰৰ শিক্ষাও আসামতে হৈছিল। স্কুলত এওঁ লক্ষ্মীকান্তৰ সহপাঠী আছিল, আৰু দুয়োৰে ভিতৰত বৰ মিল আছিল। যেতিয়া তেওঁলোকে ইংৰাজি স্কুলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীত পঢ়িছিল, তেতিয়া দুয়ো আলচ কৰি এদিন অভিভাৱকৰ বাকচ ভাঙি টকা চুৰ কৰে, আৰু কলিকতালৈ পলাই যায়। লক্ষ্মীকান্তৰ বাপেকে বহুত চেষ্টা কৰি পুলিচৰ সাহায্য লৈ তেওঁক ঘূৰাই আনে। জ্ঞানেন্দ্ৰ কিন্তু কলিকতাতে থাকিল। মোমায়েক জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ব্যৱহাৰত নিতান্ত অসন্তুষ্ট আছিল, সেই দেখি আকৌ হাৰমাল চপাই লবলৈ তেওঁ ইচ্ছা বা চেষ্টা নকৰিলে।

এটা কথা এই খিনিতে কৈ থব লগা হ'ল; পূৰ্ব্বে কোৱা হৈছে দীনবন্ধু লক্ষ্মীকান্তৰ সহপাঠী আছিল; সেই কাৰণে জ্ঞানেন্দ্ৰও

দীনবন্ধুৰ সহপাঠী আছিলে বুলি বহুতে ভাবিব পাৰে। আচলতে কিন্তু সেইটো নহয়। জ্ঞানেন্দ্ৰ যি বছৰ পলাই যায়, দীনবন্ধু সেই বছৰতহে ইংৰাজী স্কুলত ভৰ্ত্তি হয়। দীনবন্ধুৱে চাৰি বছৰৰ মূৰত যেতিয়া দ্বিতীয় শ্ৰেণী পায়, তেতিয়া লক্ষ্মীকান্তও দ্বিতীয় শ্ৰেণীতে ডুবছৰীয়া হৈ আছিল, তৃতীয় শ্ৰেণীৰ পৰা উঠিবলৈকো তেওঁৰ তিনি বছৰমান লাগিছিল। সেই কাৰণে যদিও শেহৰ ডুবছৰ লক্ষ্মীকান্ত দীনবন্ধুৰ সহপাঠী আছিল, তথাপি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ লগত তেওঁৰ কোনো পৰিচয় নাছিল।

জ্ঞানেন্দ্ৰই কলিকতাত ঘূৰি ফুৰি মটৰ চলাবলৈ শিকিলে আৰু শেহত এজন চাহাবৰ মটৰ-চালক নিযুক্ত হল। এতিয়া তেওঁ মাহে আশী টকা দৰমহা পায়। থকা ঘৰটোৰ কেৰেয়া বছৰি ডুশ টকা দিব লাগে।

সংসাৰত তেওঁৰ এজনী "ঝি"ৰ (বেটীৰ) বাহিৰে আন কোনো নাই। এই ঝিয়েই লোটা-বাটি ধোৱা, বজাৰ কৰাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰন্ধা-বঢ়ালৈকে সকলো কাম কৰে। জ্ঞানেন্দ্ৰয়ো তাইক যথেষ্ট আদৰ কৰে। সেই কাৰণে তাই ভাল সাজ-পাৰ আৰু অলঙ্কাৰ-পাতিৰো অভাৱত নপৰে। ঝি বয়সত গাভৰু, দেখিব শুনিবলৈকো বেয়া নহয়, সাজে-পাৰেও ৰমক-জমক; সেই কাৰণে আচহুৱা মানুহে তাইক ঝি নুবুলি গৃহিণী বুলিহে অনুমান কৰিব লগাত পৰে।

আনহাতে দুজন কোন, এতিয়া বোধকৰোঁ নকলেও চলে। তেওঁলোক লক্ষ্মীকান্ত আৰু বসন্তাৱতী। প্ৰভাৱতীক কোনোমতে স্কুলৰ পৰা খেদাব নোৱাৰি আৰু কেতিয়াবা পাৰিলেও কাম পোৱাৰ আশা নেদেখি বস্তাই কলিকতালৈ যাবলৈ মন মেলিলে, আৰু কিবা এটা সুবিধা কৰিবলৈ জ্ঞানেন্দ্ৰলৈ বাৰে বাৰে লিখিবলৈ ধৰিলে।

ৰস্তাক আনিবৰ নিমিত্তে জ্ঞানেন্দ্ৰৰো ইচ্ছা আছিল, গতিকে তেৰোঁ সুবিধা বিচাৰি নানা প্ৰকাৰে যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে হঠাৎ তেওঁৰ কপাল ফুলিল, মিশ্যন স্কুলত এজনা তলৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম ওলাল। যিজন চাহাবৰ তলত জ্ঞানেন্দ্ৰই কাম কৰে, তেওঁ সেই মিশ্যনৰে এজন পাদ্ৰী। এই সুবিধাকে লৈ, আৰু ৰস্তাক নিজৰ আত্মীয়া বুলি কৈ, জ্ঞানেন্দ্ৰই কামটো ৰস্তাক দিয়াবলৈ দিনেৰাতিয়ে চাহাবক খাটিবলৈ ধৰিলে। শেহত জ্ঞানেন্দ্ৰৰ খাটনিৰ গুণ ধৰিলে. যদিও এই কামৰ নিমিত্তে অসংখ্য দৰ্খাস্ত পৰিছিল, তথাপি ৰস্তাকেই নিযুক্ত কৰা স্থিৰ হ'ল। অৱশ্যে, ছমাহৰ কাৰ্য্য চাইহে নিগাজী কৰা-নকৰাৰ সিদ্ধান্ত হ'ব বুলিও জনোৱা হ'ল। জ্ঞানেন্দ্ৰই তেতিয়া ৰস্তাক মাতি পঠিয়ালে। কলিকতাত কাম পোৱাৰ বাতৰি পাই ৰস্তা আনন্দত উৎফুল্ল হৈ উঠিল, আৰু কলিকতালৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। যদিও ঘৰৰ প্ৰায় কাৰো মত নাছিল, তথাপি ৰস্তা যাবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হ'ল; অগত্যা লক্ষ্মীকান্তই এসপ্তাহৰ ছুটি লৈ ভনীয়েকক কলিকতাত থৈ আহিবলৈ যাব লগাত পৰিল।

স্নানাহাৰ সমাপ্ত হ'লত তিনিওজন বহি আলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। লক্ষ্মীকান্তই সুধিলে—পিচে, সিফালৰ পৰা কিবা খবৰ পাইছানে?

জ্ঞান—পাইছোঁ।

লক্ষ্মী—পিচে গড়-গতি কেনে?

জ্ঞান—কেনে হ'ব! সকলো মিছা হ'ল। বোলে গালোঁ বালোঁ খোলাকটিৰ তাল। হওঁতে মই আগেয়ে জানিছিলোঁ, এনে সবল মনৰ তিৰুতা মই আৰু দেখা নাই।

লক্ষ্মী—তুমি বাৰু ইয়াৰ কাৰণটো কি বুলি ভাবা?

জ্ঞান—মই বিশেষ একো ক'ব নোৱাৰোঁ, তথাপি মোৰ সন্দেহ হয়, তেও কাৰবাক বৰকৈ ভাল পায়।

লক্ষ্মী—কেনেকৈ জানিলা ?

জ্ঞান—জনাকৈ জনা নাই, তথাপি সন্দেহ হয় '

লক্ষ্মী—কিয় ?

জ্ঞান—কাৰবাৰ চিঠি এখন পঢ়ি কন্দা দেখিছিলোঁ।

লক্ষ্মী—কন্দাৰ কাৰণ কি ?

জ্ঞান—ঠিককৈ কোৱা টান ; তথাপি মোৰ বোধ হৈছিল, সেই চিঠিৰ লিখকজনৰ লগত কিবা মতান্তৰ ঘটিছিল, অথচ এৰি আহিবলৈকো টান পাইছিল।

লক্ষ্মী—চিঠিখন ক'ৰ পৰা আহিছিল ?

জ্ঞান—নামটো নাজানো, মানুহটো ওচৰতে থাকে।

লক্ষ্মী—বুজিছো, সেই পাষণ্ডয়েই সকলো অনৰ্থৰ মূল।

ৰন্তা—কাৰ কথা কৈছে মই এতিয়াও বুজা নাই।

লক্ষ্মী—আৰু কাৰ কথা ক'ব! এতিয়াও বুজা নাইনে কোনে আমাৰ সকলো চেষ্টা মাটি কৰিছে ?

ৰন্তা—তেনেহলে দীনবন্ধু।

লক্ষ্মী—নহয়নো কি ?

জ্ঞানেন্দ্ৰই তেতিয়া দীনবন্ধুৰ সবিশেষ কাহিনী শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰিলত লক্ষ্মীকান্তই তেওঁৰ বিস্তাৰিত বিবৰণ দিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—"যোৱা কথা গ'ল, তাৰ কথা আলচ কৰি থাকিলে কি হ'ব! এতিয়া বৰ্ত্তমান বিষয়ৰ আলোচনা কৰা যাওক। তুমি মিশ্যন স্কুলৰ কামৰ সম্পৰ্কে সকলো বন্দৱস্ত কৰি থৈছা নহয় ?"

জ্ঞান—মই আমাৰ চাহাবক কৈ সকলো ঠিক কৰি ৰাখিছোঁ। চাহাবক কিমান খাটি-লুটি মাস্তি কৰাইছোঁ, তাক তোমালোকে কি বুজিবা! নহলে কলিকতা হেন নগৰত চাকৰি পায় বুলি ভাবানে ?

লক্ষ্মী—থকাৰ সম্পৰ্কে একা ?

জ্ঞান—স্কুলৰ বোৰ্ডিঙতে থাকিবলৈ সুবিধা হ'ব ' বুলিছে, কেৰেয়া দিব নালাগে।

লক্ষ্মী—ভাল কথা। আজিয়েই তেন্তে ৰন্তাক তাৰ "লেডি চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট'ৰ ওচৰলৈ লৈ যাব লাগিব।

জ্ঞান—আজি আৰু কেতিয়া নিম। চাহাব এতিয়া ফুৰিবলৈ যাব, মই মটৰ নিব লাগিব। কালিলৈহে যাব পাৰিম।

লক্ষ্মী—মই কিন্তু কালিলৈ নগলেই নহ'ব। মই সাত দিনৰ ছুটী আহিছিলোঁ, ভাবিছিলোঁ ইয়াত ছুদিনমান থাকি যাব পাৰিম। পিচে বাটতে জাহাজখন ছুদিন লাগি থাকি সকলো মিছা কৰিলে। এতিয়া কালিলৈ নগলে নিৰ্দ্দিষ্ট দিনত কামত হাজিৰ হোৱা অসম্ভৱ হ'ব। আজিয়েই সকলো দিহা হৈ যোৱা হলে নিশ্চিন্ত হব পাৰিলোঁহেতেন।

জ্ঞান—দিহানো আৰু কি হ'ব! সকলো হৈয়েই আছে দেখোন। কালিলৈ তুমিও যাবা, ৰন্তাও বোৰ্ডিঙলৈ যাব। আজি ৰাতিটোহে মোৰ ঘৰত থাকিবা।

ৰন্তা।—এৰা, সেয়ে ভাল। আজি ককাইদেউৰে সৈতে লগে-ভাগে থাকোঁ ; কালিলৈ তেৰেঁা যাব, ময়ো যাম।

লক্ষ্মীকান্তই তেতিয়া একো নামাতি সম্মতিজ্ঞাপক মৌনাৱলম্বন কৰিলে।

দশম অধ্যায়

কপট বন্ধু

শিৱৰামে সাৱধান কৰি দিয়াৰ পিচতে দীনবন্ধুৱে শিৱই কোৱা কথাবোৰ বাহিৰত আলোচনা হোৱা শুনি তাৰ তথ্য অনুসন্ধান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰাৰ কথা ওপৰত কোৱা হৈছে। যেনে ইচ্ছা তেনেকৈ কাম হোৱাত বিশেষ একো কষ্ট কৰিব লগা নহল। তেওঁ দুই এজন বিশ্বাসী মানুহৰ সাহায্যেৰে পিচ দিনাই তাৰ সকলো ভলা-নলা উলিয়াই পেলালে। এইবোৰ কথাৰ প্ৰচাৰক স্বয়ং শিৱৰাম শৰ্ম্মা। তেওঁ সেই-দিনা এইবোৰ কথা লৈ তেওঁৰ ছাত্ৰীৰ লগত গল্প কৰিছিল আৰু মাক-বাপেকহঁতকো কৈছিল; আনফালে তেওঁৰ লগৰীয়াদলৰ লগতো আলোচনা কৰিছিল। তাৰ ফলত দুই-এঘণ্টাৰ পিচতে এইবোৰ আলোচনাই নগৰৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈকে জুৰিছিল। দীনবন্ধু যদিও এইবোৰ কথাত বৰকৈ বিচলিত হোৱা নাছিল, তথাপি এনে কাৰ্য্যত শিৱৰামৰ স্বাৰ্থ কি জানিবলৈ একান্ত আগ্ৰহ জন্মিল। তেওঁ সেই দিনাই প্ৰভাৱতীলৈ এখন চিঠি লিখি শিৱৰামৰ লগত তেওঁৰ কিবা সম্পৰ্ক আছে নে নাই সুধি পঠিয়ালে। সেই দিনা প্ৰভাৰ পৰা কোনো উত্তৰ নাহিল। পিচ দিনাখন পুৱাতে দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ পৰা এখন প্ৰকাণ্ড চিঠি আৰু এটা চিঠিৰ টোপোলা পালে। চিঠিখন সম্পূৰ্ণৰূপে ইয়াত দিয়া অসম্ভৱ। তাৰ সাৰ মৰ্ম্ম এই,—“শিৱৰাম মোৰ চাপৰ দাঁতিতে থকাৰ বাবে ওলাওঁতে সোমাওঁতে প্ৰায়েই দেখা পাওঁ। মই অহাৰ পিচত তেওঁ প্ৰায়ে মোৰ ঘৰলৈ চাই বহি বহি সময় কটাইছিল, আৰু পিচত দল গোট খালত মই শুনাকৈ নানা প্ৰকাৰৰ কুৎসিৎ কথা

পাতিছিল। মই তেতিয়া সেইবোৰৰ বিষয়ে বিশেষ মন-কাণ দিয়া নাছিলোঁ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁ ঢাপৰ দাঁতিত থকা আম-গছজোপাত উঠি বহি থাকে; গছজোপাৰ সেইখিনিৰ পৰা মোৰ শোৱনি ঘৰৰ মজিয়া ভালকৈ দেখি। মাজে মাজে তেনে অৱস্থাতে তেওঁ সঁহাৰি লগায়, আৰু কিবাকিবি অঙ্গীভঙ্গী দেখুৱায়। এই দৰে প্ৰায় দুমাহ গ'ল; এনেতে তেওঁ এদিন মোৰ হাতত কিবা গানৰ কিতাপ থাকিলে পঠিয়াবলৈ অনুৰোধ কৰি এখন চিঠি লিখিলে। লগতে মোৰ ভাইটোৰ পঢ়া-শুনাৰ সম্পৰ্কে বহুতো কথা লিখিছিল। আপুনি বোধ-কৰোঁ জানে মোৰ ভাইটো স্কুলত এওঁৰ তলতে পঢ়ে। মই যদিও শিৱলৈ চিঠি লিখিবলৈ আহুকাল বোধ কৰিছিলোঁ, তথাপি লৰাটোৰ কথাও তাত থকাৰ বাবে, তাৰ ওপৰত বিশেষভাবে চকু ৰাখিবলৈ তেওঁক অনুৰোধ কৰি উত্তৰ লিখিলোঁ আৰু লগতে গানৰ কিতাপ এখনো পঠিয়াই দিলোঁ। এয়ে আমাৰ চিঠি লিখাৰ আৰম্ভণ। তেতিয়াৰে পৰা মাজে মাজে তেওঁ চিঠি দি থাকিবলৈ ধৰিলে—কেতিয়াবা চকোৱাৰ ফুটাই দি সৰকাই আৰু কেতিয়াবা ভাইটোৰ হাতত। ময়ো তাৰ উত্তৰ দিছিলোঁ, আৰু তেনেকৈয়ে ঘনিষ্ঠতা বহুতো বাঢ়িছিল। কিন্তু স্কুলৰ সম্পৰ্কে আলোচনাৰ ঢৌ উঠাৰ আগলৈকে চিঠি-পত্ৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্দ্দোষ ভাবেই চলিছিল, ভাইটোৰ পঢ়া-শুনা ফুৰা-চকা ইত্যাদি কথাই এইবোৰ চিঠিৰ ঘাই বিষয় আছিল। যেতিয়া স্কুলৰ আৰু আমাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ আন্দোলন হয়, ঠিক সেই সময়তে তেওঁ এখন চিঠিত এনেকৈ লিখিছিল,—'দীনবন্ধুকে আদি কৰি সকলো তোমাৰ শত্ৰু; তেওঁলোকে মোক তোমাৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী হবলৈ টানি ধৰিছে। তেওঁ-লোকৰ কথা নুশুনিলে যে মোৰ বিপদ ঘটিব, তাত সন্দেহ নাই। ইমানতো যদি তুমি মোক উপযুক্ত পুৰস্কাৰ দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰা, তেনেহলে মই সেই বিপদৰ মুৰ পাতি লবলৈ সাজু আছোঁ।" শিৱৰ

চিঠি পঢ়ি তেওঁৰ উদ্দেশ্য অসৎ বুলি মোৰ ধাৰণা হৈছিল। আন সময়ত হোৱা হ'লে মই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলোহেঁতেন, কিন্তু তেতিয়া মোৰ মনত ইমান ভয় সোমাইছিল যে মই বুজিও নুবুজাৰ ভাও ধৰি লিখিলোঁ, —"আপুনি ধৰ্ম্মতঃ যিটো সঁচা বুলি জানে, তাক প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে আপোনাৰ কেতিয়াও বিপদ নহয়। মানুহে শত্ৰুতা কৰিলেও ঈশ্বৰে নিশ্চয় সাহায্য কৰিব আৰু প্ৰভাৱতী আপোনাৰ ওচৰত চিৰকাল কৃতজ্ঞতা-পাশত আবদ্ধ থাকিব।"

স্কুল-সম্পৰ্কে সকলো কথাৰ মীমাংসা হৈ যোৱাৰ পিচত তেওঁ কেইবাদিনো ৰন্ধা-বঢ়াৰ অসুবিধাৰ কথা কৈ মোৰ ইয়াত ভাত খাবলৈ বিচাৰিছিল, মই নানা কাৰণ দেখুৱাই দিব নোৱাৰোঁ বুলি কলো। তাৰ পিচত তেওঁ দিনৌ জঘন্য প্ৰস্তাৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। মই ভয়ত অস্থিৰ হৈ পৰিছিলোঁ। আপুনি তেতিয়া ইয়াত থকা হলেও মই ইমান কাতৰ নহলোঁহেঁতেন। আপোনাৰ অনুপস্থিতিত বিপদ ঘটিলেও কোনোবাই সাহায্য কৰিব বুলি মই আশা কৰিব নোৱাৰিছিলোঁ। মই তেতিয়া ফাঁকি ফুকা দি কোনোমতে ৰক্ষা পাবলৈ যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলোঁ, আপুনি কেতিয়া ঘূৰি আহিব, সেয়ে মাথোন মোৰ দিন-ৰাতি চিন্তা হবলৈ ধৰিলে। আপুনি নহালৈকে মোৰ মনত এদিনলৈকো শান্তি নাছিল; কেতিয়া কি বিপদ ঘটে, এই ভাবনাতে ভোক, টোপনি একো নোহোৱা হৈছিল। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত কোনো বিপদ নৌ ঘটোতেই আপুনি আহি পালে। আপুনি অহাত মোৰ ভাবনা অলপ পাতলিল, মনলৈ অলপ শান্তি আহিল, কিন্তু শিৱই মোক আমনি কৰিবলৈ এৰা নাই। সেইদিনা আপোনালৈ জলপান পঠিওৱা দেখি সি মোক নানা প্ৰকাৰ বিদ্ৰূপ কৰি চিঠি লিখিছিল, আৰু তাক খোজাঁতে ভাত নিদি আপোনালৈ নোখোজাকৈ জলপান পঠিওৱাৰ কাৰণ সুধিছিল। তাৰ পিচ দিনা আকৌ উৰ্ম্মাল চাৰিখন কৰি দিব লাগে বুলি আৰু তাৰ নমুনা

দেখুৱাবলৈ ৰাতি গহীন হলে আহিব বুলি লিখিছিল। মই তুয়োটা প্ৰস্তাৱকে অগ্ৰাহ্য কৰিলোঁ। মোৰ সমিধান পাই শিৱই আকৌ লিখিলে,—“মই অনুৰোধ কৰিলে নোৱাৰা, কিন্তু দীনবন্ধুৱে ক'লে এতিয়াই পাৰিবা হবলা।” মই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদি মনে মনে থাকিলোঁ। পিচ দিনা ৰাতি সি আকৌ মানুহ এটাৰ হাতত এখন চিঠি দি পঠিয়ালে ; তাত লিখিছিল,—“প্ৰিয়তমে, আজি ভাত খাই উঠি তোমাৰ তাত মুহুদি কৰিবলৈ যাম, তোমাৰ কোনো আপত্তি নুশুনো।” মই খণ্ডত চিঠিখন ফালি-ছিৰি পেলালোঁ। প্ৰথমেই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদিওঁ বুলি স্থিৰ কৰিছিলোঁ, কিন্তু পিচত ভাবিলোঁ যদি মনে মনে থাকিলে সি মোৰ আপত্তি নাই বুলি বুজে, তেনেহলে হয়তো সি আহিবও পাৰে। ইয়াকে ভাবি লিখিলোঁ,—“সাৱধান ! মোৰ চাৰি সীমাৰ ভিতৰত ভৰি নিদিবাঁ, নতুবা বিপদ ঘটিব।” ইয়াকে লিখি মানুহটোৰ হাতত দি পঠিয়ালোঁ। তেতিয়া মোৰ বৰ ভয় লাগিছিল, এবাৰ আপোনাক জনাবও খুজিছিলোঁ, কিন্তু আশঙ্কা হ'ল, কি জানি শিৱক লাই দি ইমানলৈ সাহ কৰিব পৰা কৰিছোঁ বুলি আপুনি মোক খং কৰে। শেহত একো নকৰি ভালকৈ দুৱাৰ-ঘৰ মাৰি সাৱধান হৈ শুই থাকিলোঁ। সি আহিছিল নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ।

পৰহি ভাইটো থিয়েটাৰ চাবলৈ গৈছিল। যদিও মোৰ পেটত ভয় আছিল, তথাপি তাক ভয়ৰ আচল কাৰণটো কবলৈ লাজ লাগিল। এনেয়ে মোৰ ভয় লাগে বুলি তাক যাবলৈ মানা কৰিছিলোঁ, কিন্তু সি মোৰ হাক নুশুনি গুচি গ'ল। মই বহুত ৰাতিলৈকে সাৰে থাকি শেহত পাটীত পৰিলোঁ। কেতিয়া টোপনি আহিল ক'ব নোৱাৰোঁ।

হঠাৎ এটা গোলমাল শুনি মোৰ টোপনি ভাগিল। চকু মেলি যি দৃশ্য দেখিলোঁ, তাক আৰু কি ক'ম ! ঘৰৰ খিৰিকীখন একৱাই খোৱা আছে আৰু ভাইটোৱে শিৱক মাৰিবলৈ লাখুটি ডাঙিছে, কিন্তু মাৰ

মৰাৰ ,আগতে সি তৰা-নৰা ছিঙি লৰ মাৰিলে, আৰু বেচি গোলমাল হ'লে আকৌ কেলেঙ্কাৰী ওলাই বুলি ভাইটোও ক্ষান্ত হ'ল। তাৰ পৰা জানিলোঁ সি থিয়েটাৰৰ পৰা আহি শিৱক খিৰিকীখন একৱাই ভিতৰ সোমাবলৈ ধৰোঁতেই দেখা পাইছিল আৰু অচিনাকি ভাবতেই হাতৰ লাখুটিৰে তাৰ পিঠিত মাৰ শোধাইছিল। দ্বিতীয়বাৰ মাৰিবলৈ লাখুটি ডাঙোতেই সি শিৱক চিনি পালে আৰু শিৱয়ো ভিৰাই ধৰি লৰ মাৰিলে।

শিৱৰ দৰে নিলাজ মানুহ আৰু কোনোবা আছে নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই ভাবিছিলোঁ বোলোঁ ছাত্ৰৰ মাৰ খাই গৈছে যেতিয়া, এইবাৰ তাৰ জ্ঞান হ'ব, কিন্তু তাৰ একো নহ'ল। সি আজি মোলৈ লিখিছে বোলে ছাত্ৰৰ ওচৰত অপমান পোৱাটো একো ধৰিবলগীয়া কথা নহয়। মোৰ জীৱনত তাতকৈ ডাঙৰ কত ঘটনা ঘটিব লাগিছে! তাৰ তুলনাত এইটো একো অপমানেই নহয় ইত্যাদি। অকল সেয়ে নহয়, সি আজিও আকৌ আগৰ প্ৰস্তাৱ তুলিছে। পৰহিৰ ঘটনা দেখাৰে পৰা মই ভয়ত কাতৰ হৈছোঁ। আজিয়েই আপোনাক সকলো জনাম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু চিঠিখন সোনকালে শেষ নোহোৱাত পঠিয়াব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়া ৰাতি এক বাজি গ'ল; গতিকে এতিয়া পঠিয়াবৰ উপায় নাই, পুৱা হে পঠিয়াম। শিৱৰ লগত চিঠিৰ চলাচল কৰাই অনুচিত আছিল বুলি এতিয়া ভালকৈ বুজিছোঁ, কিন্তু আগেয়ে এনে ঘটনা ঘটিব বুলি সমূলি ভবা নাছিলোঁ। যদিও শিৱক দেখিবৰে পৰা তাৰ পশু-চৰিত্ৰৰ আভাস পাইছিলোঁ, তথাপি মই ভাবিছিলোঁ বোলো অচিনাকি অৱস্থাত সি যিমানেই অভদ্ৰ হওক, চিনাকি অৱস্থাত ভদ্ৰ হবলৈ বাধ্য হ'ব; কিন্তু মোৰ অনুমান ভুল হ'ল, যাৰ যি প্ৰকৃতি সি কেতিয়াও নাযায়। যদিও কিছু দিন তাক ভদ্ৰ যেন দেখিছিলোঁ, তথাপি সি স্থায়ী নহল; আপুনি

গোৱালপাৰালৈ গলতে তাৰ পশু-স্বভাৱ আকৌ ওপৰ উঠিল। যদিও মোৰ দোষতেই সি এনেকৈ লাই পালে তথাপি সেই দোষ মই দোষ ভাবে কৰা নাছিলোঁ। আপুনি মোক ক্ষমা কৰিবনে? মই অলপো লুক-ঢুক নকৰাকৈ সকলো কথা আপোনাক জনালোঁ, লগতে শিৱৰ পৰা পোৱা চিঠিবোৰো পঠিয়ালোঁ। আপুনি বিশ্বাস কৰক. মই কোনো পাপ-ইচ্ছাৰে তালৈ চিঠি লিখা নাছিলোঁ। শিৱৰ চিঠিবোৰতে আপুনি তাৰ প্ৰমাণ পাব। শেহত মোৰ আপোনাৰ ওচৰত এয়েই বিনীত নিবেদন—যেন আপুনি মোৰ সকলো দোষ মাৰ্জ্জনা কৰি মোক ৰক্ষা কৰে। শিৱৰ পৰা মোৰ অমঙ্গলৰ ভয় দিনে দিনে বাঢ়িছে; আপুনি দয়া নকৰিলে,—জ্ঞানহীনা বুলি সকলো অপৰাধ মাৰ্জ্জনা নকৰিলে, মোৰ ৰক্ষাৰ উপায় নাই। আপুনি যেন সকলো সময়তে চকু ৰাখে, এয়ে মোৰ কাতৰ অনুৰোধ। আপুনি এই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰাৰ পৰা বুজিছোঁ, তাৰ কিবা বিশেষ কাৰণ আছে। অনুগ্ৰহ কৰি জানিবলৈ দিবনে?

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি চমুকৈ এই। দীনবন্ধুৱে চিঠিখন শিৱৰ চিঠি-বোৰৰ লগত মিলাই পঢ়ি চালে; তেওঁৰ মুখত তেতিয়া এটা ঘৃণা আৰু খঙৰ চিন বিৰিঙি পৰিছিল। দীনবন্ধুৱে এতিয়া হে বুজিব পাৰিলে এই শিৱ কি ভয়ঙ্কৰ মানুহ। তেওঁ নিজে খিৰিকী ভাঙি প্ৰভাৰ ঘৰত সোমাবলৈ গৈ আন মানুহক ধৰিবলৈ গৈছিল বুলি কৈছে আৰু ভৱিষ্যতলৈকো ধৰিবৰ চেষ্টা কৰিব বুলি দীনবন্ধুৰ কাণ চুৱাই থৈছে। নিজে পাপ ইচ্ছা লৈ যত্ন কৰোঁতে কেনেবাকৈ ধৰা পৰিলে সাৰিবৰ কি ফিকিৰটো আগ ধৰি কৰি থৈছে চোৰটো।

দীনবন্ধুৱে সকলো কথা প্ৰভাৱতীক জনাই তেওঁক সতৰ্ক হৈ থাকিবলৈ ক'লে, আৰু আগলৈ এনে মানুহৰ লগত সম্পৰ্ক ৰখা দেখিলে তেওঁ নিজে আঁতৰ হ'ব বুলিও জনালে।

স্নেই দিনা দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ আহোঁতে দীনবন্ধুৱে শিৱক বৰকৈ ধমক দিলে, আৰু তেওঁৰ চিঠিবোৰ দেখুৱাই ক'লে,—"চোৱাঁ এইবোৰ কাৰ হাতৰ লিখা ? এতিয়া এইবোৰ মোৰ হাতত। তুমি যদি এতিয়াও তোমাৰ পশুচৰিত্ৰ নেৰা, এতিয়াও নিৰ্দোষ মানুহৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিবলৈ বিচাৰা, তেন্তে তোমাক আৰু ক্ষমা নকৰোঁ, পাপৰ জোখাই শাস্তি দিবলৈ বাধ্য হ'ম। সাৱধান !"

একাদশ অধ্যায়

প্ৰেমৰ অঞ্জলি

লক্ষ্মীকান্ত উভতিবৰ দিনাই জ্ঞানেন্দ্ৰই ৰম্ভাক লৈ গৈ মিশ্যন স্কুলৰ লেডি চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট মিচ ডেইটনৰ লগত দেখা কৰিলে। আগৰে পৰা বন্দৱস্ত আছিলেই, এতিয়া সেই মতেই ৰম্ভাক ; কুৰি টকা দৰমহাত এটা কাম দিয়াৰ স্থিৰ হ'ল। ডেইটনে ক'লে,—"যদিও কাম দিয়া হ'ল, তথাপি পহিলা জানুৱাৰীৰ পৰাহে কাম কৰিব লাগিব: কিয়নো, কেইদিনমানৰ মূৰতে বৰদিনৰ বন্ধ হ'ব। সেই দেখি মিছাতে দুদিন এদিন কাম কৰাৰ নাম কৰাতকৈ একেবাৰেই নতুন বছৰৰ আৰম্ভণতে আৰম্ভ কৰাই ভাল।"

এই প্ৰস্তাৱত জ্ঞানেন্দ্ৰৰ আনন্দ হ'ল, কাৰণ কাম ললেই ৰম্ভা বোৰ্ডিঙত থাকিব বুলি আগেয়ে কোৱা আছিল। এতিয়া দিন পিচুৱাই যোৱাত ৰম্ভাক অন্ততঃ দুসপ্তাহমান তেওঁৰ লগত ৰাখিবলৈ সুবিধা পালে। আন কি, সেই দিনাৰ পৰাই কাম কৰিব লগা হোৱা হলেও নানা অসুবিধা দেখুৱাই পাৰিলে ৰম্ভাক জানুৱাৰীলৈকে তেওঁৰ লগত ৰাখিবলৈ তেওঁ মনে মনে আলচি গৈছিল। এতিয়া এনেয়ে তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধি হোৱাত তেওঁৰ আনন্দৰ পাৰ নাইকিয়া হ'ল।

দুয়ো ঘূৰি অহাৰ পিচত জ্ঞানেন্দ্ৰই ক'লে,—"ৰম্ভা, তুমি মোৰ ভালপোৱাৰ চিনস্বৰূপে এটা গ্ৰামোফোন খুজিছিলা নহয়? তাক মই এক মুহূৰ্ত্তও পাহৰা নাই। তুমি অহাৰ কথা নথকা হলে মই তাক কেতিয়াবাই পঠিয়ালোঁহেঁতেন। এতিয়া তোমাৰ হেঁপাহৰ বস্তু তোমাক গতাই দিলোঁ। এই লোৱা তোমাৰ গ্ৰামোফোন।"

এই বুলি জ্ঞানেন্দ্ৰই এটা গ্ৰামোফোন কিছুমান ৰেকৰ্ডৰে সৈতে ৰম্ভাৰ ওচৰত হাজিৰ কৰিলে, ৰম্ভাৰ অন্তৰ আনন্দত আপ্লুত হ'ল ; জ্ঞানেন্দ্ৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেমৰ প্ৰবাহ দুগুণ বেগেৰে ববলৈ ধৰিলে।

গ্ৰামোফোনত ইখনৰ পিচত সিখনকৈ কেইবাখনো ৰেকৰ্ড স্থাপন কৰিলে ; অদৃশ্য গায়ক-গায়িকাৰ কেইবাটাও প্ৰেম-সঙ্গীত শুনিলে। ৰম্ভাৰ বুকুত প্ৰেমৰ ৰস উতলিবলৈ ধৰিলে। যেতিয়া "বহুদূৰ হ'তে এসেছি বধু" ইত্যাদি গানটো শুনিলে তেতিয়া তেওঁ এনে তদগতপ্ৰাণা হৈ পৰিছিল যে জ্ঞানেন্দ্ৰৰ বাহুবেষ্টনত হে প্ৰকৃতিস্থ হ'ব পাৰিছিল।

কেইবাটাও গান হৈ যোৱাৰ পিচত জ্ঞানেন্দ্ৰই ক'লে,—"এইবোৰ কি গান! তোমাৰ গানৰ লগত জানো এইবোৰৰ তুলনা হয়! মই এদিন মাত্ৰ শুনিয়েই, আনকি, টোপনিতো তাৰেই হে সপোন দেখিছোঁ। ইমান ৰূপ-গুণ, এনে মৌ-সনা সুৰ, এনে মধুৰ হাঁহি, এনে চকুৰ পাক একেলগে মিলাই তোমাক গঢ়োঁতে বিধাতাৰ নিশ্চয় কম কষ্ট হোৱা নাছিল।"

জ্ঞানেন্দ্ৰৰ প্ৰশংসাত ৰম্ভাৱতীৰ বুকু আনন্দত স্ফীত হৈ উঠিল, জ্ঞানেন্দ্ৰৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেমৰ প্ৰবাহ আগতকৈও দ্ৰুত গতিৰে চলিবলৈ ধৰিলে।

শুনা যায়, তিৰুতাই কেনেকৈ পৰৰ শলাগ পাব, সততে সেই চিন্তাত কাল কটায়। কি সাজ-পাৰত, কি অলঙ্কাৰত, কি আত্মকাহিনীত —সকলো বিষয়তে সকলো সময়তে কেনেকৈ নিজক আনৰ ওপৰত ৰাখিব, কেনেকৈ আনৰ প্ৰশংসাভাজন হ'ব, এয়ে তিৰুতাৰ ঘাই চেষ্টা। এই প্ৰশংসাৰ লোভতেই কেতিয়াবা প্ৰবঞ্চকৰ ওচৰত প্ৰতাৰিতও হয়। দহ জনক মুগ্ধ কৰি ৰং চাবলৈ যাওঁতেই বহুতো তিৰুতাৰ পতন ঘটে। ধূৰ্ত্ত প্ৰতাৰকে ৰমণীক হাত কৰিবলৈ মিছা প্ৰশংসাৰ সৰ্ব্বঢাক মন্ত্ৰ

প্ৰয়োগ কৰি বহুত সময়ত অসৎ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰাত কৃতকাৰ্য্য হয়। তেনেস্থলত ৰত্নাৰতীৰ দৰে যুৱতীক যুৱকৰ প্ৰশংসাই কি কৰিব নোৱাৰে! ৰত্নাই সেই সময়ত মনে মনে ভাবিছিল—“জ্ঞানেন্দ্ৰৰ দৰে ৰূপ-গুণৰ প্ৰকৃত মোল বুজা মানুহ জগতত আৰু কোনো নাই। তেওঁৰ প্ৰণয়ী হবৰ নিমিত্তে জ্ঞানেন্দ্ৰতকৈ আৰু কোন উপযুক্ত হ’ব!”

জ্ঞানেন্দ্ৰই কবলৈ ধৰিলে,—“তোমাৰ গান শুনিবৰে পৰা এইবোৰ গানত মোৰ সমূলি মন নবহে। কুলি আৰু কাউৰীৰ মাতৰ যি প্ৰভেদ, তোমাৰ গান আৰু এইবোৰ গানৰো সিমান প্ৰভেদ। মোৰ এইবোৰ শুনি আমনি লাগিছে, তোমাৰ অমৃতময় গান এটি শুনিবলৈ মন-প্ৰাণ আকুল হৈছে। দয়া কৰি এটি মনমোহা প্ৰণয়-সঙ্গীতেৰে মোৰ কাণত অমৃত বৰষিবা নে?”

জ্ঞানেন্দ্ৰই এটা হাৰ্ম্মোনিয়ম আনি দিলে; ৰত্নাই ঘনে ঘনে বাসনা বিহ্বল কটাক্ষ হানি মিচিকি হাঁহিৰে ওঁঠ দুটাৰ জেউতি চৰাই, হাৰ্ম্মোনিয়মৰ সুৰৰ লগত মিলাই গাবলৈ ধৰিলে—

কতনা সাধনা কৰি প্ৰণয়-মন্দিৰ গঢ়ি
থাপিছোঁ যতনে আজি প্ৰতিমা তোমাৰ!
কামনাৰ ধূপ জ্বালি, প্ৰেমৰ অঞ্জলি ঢালি,
দিওঁ পূজা ষোড়শোপচাৰ।
নন্দন-সুৰভি ল’ই আবেগ মলয়
বয় তুলি কঁপনি হিয়াৰ।
বসন সুলকি পৰে, খোপাৰ মালতী সৰে,
পাওঁ বুলি পৰশ তোমাৰ।
তোমাৰ কাৰণে, গাঁঠিছোঁ যতনে
পিন্ধা এই ভুজ-লতা-হাৰ।

হেঁপাহেৰে যাচি দিয়া অধৰ-অমিয়া পিয়াঁ,
হিয়াতে মিলাই হিয়া হও একাকাৰ।

গীত শেষ হ'ল ; জ্ঞানেন্দ্ৰই মন্ত্ৰ-মুগ্ধৰ দৰে কাণেৰে সেই মোহন সুৰৰ, আৰু চকুৰে গায়িকাৰ ৰূপ-সুধাৰ আস্বাদ গ্ৰহণ কৰি বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড পাহৰি গ'ল ; পূজাৰিণীৰ অঞ্জলি গ্ৰহণ কৰিলে।

ৰম্ভা জ্ঞানেন্দ্ৰৰ লগত থাকিল। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ প্ৰায় দিনৌ থিয়েটাৰ চাবলৈ গৈছিল। থিয়েটাৰত ভাও দিয়া নায়ক-নায়িকাৰ পৰা কিছুমান ভাব-ভঙ্গী শিকি লৈছিল, অভিনেত্ৰীৰ সাজ-পাৰ দেখি আৰু দৰ্শকৰ প্ৰশংসা শুনি তেনে হবলৈ পোৱাটো ৰম্ভাই বৰ ভাগ্যৰ কথা বুলি ভাবিছিল, আৰু মনতে নানা প্ৰকাৰ সুখকৰ কল্পনাও কৰিছিল। দুদিনমান ইডেন গাৰ্ডেন চাবলৈ গৈছিল, তাত 'হাৱা'-খোৱা চাহাব-মেমইঁতক দেখি তেনে জীৱন কেনে সুখৰ তাকেই দিন-ৰাতি ভাবিছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও এদিন কি দুদিন বায়োস্কোপ চাইছিল।

এনেকৈয়ে ৰম্ভা জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ঘৰত দুসপ্তাহ থাকিল। এই কেইটা দিন ৰম্ভাই বিশেষ ৰকমৰ আমোদ-আহ্লাদত কটাব পাৰিছিল।

পহিলা জানুৱাৰীৰ দিনা ৰম্ভা কামত ভৰ্ত্তি হ'ল, আৰু সেই দিনাই মিশ্যন স্কুলৰ বোৰ্ডিঙলৈ বাসস্থান লবাব লগাত পৰিল। জ্ঞানেন্দ্ৰৰ আৰু কিছু দিন ৰম্ভাক তেওঁৰ লগত ৰাখিবলৈ ইচ্ছা আছিল, কিন্তু ঝিজনী ইয়াৰ ভিতৰতে ৰবকৈ বিৰক্ত হৈ উঠাত তেওঁ সেই ইচ্ছা পৰিত্যাগ কৰাত পৰিল। তাই প্ৰথমৰে পৰা ৰম্ভাক সতিনীৰ চকুৰে চাইছিল, আৰু ৰম্ভাক সোনকালে পঠিয়াই দিবলৈ জ্ঞানেন্দ্ৰক পুনঃ পুনঃ কৈছিল। জ্ঞানেন্দ্ৰই পহিলা তাৰিখলৈকে নাৰাখিলেই নহয় বুলি বিশেষভাবে বুজাই কোৱাত হে তাই এই কেইদিন অপেক্ষা কৰিলে। পহিলা জানুৱাৰীৰ দিনা পুৱাতেই তাই জ্ঞানেন্দ্ৰক ক'লে,—"আজি

পহিলা জানুৱাৰী ; আপোনাৰ কথামতে আজি যদি তাইক নপঠিয়ায়, তেনেহলে মই নিশ্চয় কৈছোঁ আৰু এদিনো ইয়াত নাথাকোঁ ; তায়েই আপোনাৰ ঘৰ চলাব।"

জ্ঞানেন্দ্ৰই অগত্যা ৰম্ভাক আৰু বেচি দিন ৰাখিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিব নোৱাৰিলে, কিন্তু নিজৰ আত্মীয়া বুলি মাজে মাজে তেওঁৰ ঘৰত খুৱাবলৈ আনিছিল।

দ্বাদশ অধ্যায়

দুৰ্ভগীয়া

এইবাৰ কাতিৰামৰ খেতিৰ অৱস্থা নিতান্ত শোচনীয় হ'ল; তত্ত্বাৱধানৰ অভাৱত হালোৱাই নিজ ইচ্ছামতে যি কৰিলে সেয়ে। মুঠতে হালোৱা ৰোৱণী আদিৰ খৰচ-পাতি দি যি লাভ ৰ'ল, সি অতি সামান্য। খুটিৰ অৱস্থাও তথৈৱচ। গুৱালে মনে মনে কিমান গৰু ম'হ বেচি ঘৰলৈ টকা পঠিয়ালে, তাৰ একো ঠিক নাই। ক'ত কিমান গৰু-ম'হ আছে, তাৰ সংখ্যাও কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নাজানে।

বাৰীখনত মূৰৰ সমানে হাবি; ভেটা-জেওৰা কেনিও এডোখৰো নাই। ঘৰৰ পিৰালিতো আঠুমনীয়া হাবি হৈছে, খেৰী ঘৰকেইটাৰ বেৰৰ অৱস্থাও শোচনীয়। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নতুন চ'ৰা ঘৰটোৰ বাহিৰে আনকেইটা ঘৰৰ ভূ লবলৈকো এৰিলে।

দুৰ্গা-পূজা পাতিবৰ সময়ত মাক আৰু ঘৈণীয়েকে পুনঃ পুনঃ নিষেধ কৰিছিল, কিন্তু কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই কাৰো কথাত কাণ নিদিলে।

পূজাৰ পিচত মাকে কাৰ্ত্তিকক বহুতো বুজালে, কিন্তু ফল একো নহ'ল: মাকে ক'লে,—"বোপাই, তইনো কি হলি? বাপেৰে ইমান দুখেৰে সৈতে দুপইচা গোটাই দি গৈছে, দুডৰা মাটি, চাইটা, ম'হ-গৰু থৈ গৈছে, এই বোৰকে যদি পালি-পাচি খালিহেঁতেন তেনেহলে চিন্তা কিহৰ? পিচে তই দেখোন সেইবোৰৰ ভুকে লবলৈ এৰিলি, মুঠেই আগৰ যি আছিল তাকে দুই হাতে পানী সিঁচা দি সিঁচিছ। আৰ্জ্জন নকৰাকৈ ভগন কৰিলে লাখপতিও ভিকছু হয়। এই পূজাতে মই

শুনিছো—তই দুহেজাৰ টকা খৰচ কৰিছ। এইবোৰ দৰিদ্ৰ হোৱাৰ চিন। মই এতিয়া বুজিছো, তোক অজলা লৰাটো পাই সেই বৰ মানুহ নাম লোৱা মদাহীকেটাই ফুচুলাই এইখন কৰিছে। তই সিহঁতৰ লগ এৰ ; নহলে সিহঁতে তোক একে বছৰতে বাটৰ মগনীয়া কৰিব।”

কাৰ্ত্তিক—আই, তুমি নাজানি নুশুনি এইবোৰ কি কথা কোৱা! তেওঁলোকে সদায় মোৰ ভালৰ নিমিত্তে যত্ন কৰিব লাগিছে। কমলচন্দ্ৰ, গকুলচন্দ্ৰ, সৰ্ব্বানন্দৰ নিচিনা মানুহে মোক তেওঁলোকৰ সমনীয়া বুলি ভাবে, সমানে বহিবলৈ দিয়ে, খাতিৰ কৰে। ইয়াতকৈনো আৰু কি বেচি কৰিব! মিছাতে তেওঁলোকক বদ্‌নাম নিদিবা।

মাক—বাৰু সংসাৰত ইমানবোৰ মানুহ থাকোতে সিহঁতে কাকো নিবিচাৰি তোক কেলেই চপাই লৈছে। তই মতা মানুহ হৈও দেখা নাই যদি, মই তিৰুতা হৈয়েই দেখিছো, সিহঁতে তোৰ ভালৰ নিমিত্তে ভাবি তেনে কৰা নাই। তোৰ গোটাদিয়েক টকা আছে বুলি গম পাই, তাকে আদায় কৰিবৰ মনেৰেহে এইখন জাল তৰিছে। তই মোৰ কথা শুন, সিহঁতৰ লগ এৰি দে।

কাৰ্ত্তিক—তুমি মিছাকৈয়ে এইবোৰ যি পোৱা তাকে বলকি থাকা। কি কৰিব লাগে তাক মই জানো, তোমাক তাৰ দায়ে নাপায়।

এই বুলিয়েই কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ উঠি গুচি গ'ল। মাকে চকু-লো টুকি টুকি পুতেকৰ মতি-গতি ফিৰাবৰ নিমিত্তে ঈশ্বৰৰ ওচৰত দুয়ো হাত জুৰি প্ৰাৰ্থনা জনালে।।

মাকে কাৰ্ত্তিকক প্ৰায়েই এনে বুজনি দিয়ে। কাৰ্ত্তিকে কোনো দিনা মাকক টান কথা শুনাই দিয়ে, কেতিয়াবা নিজে উচাট্ মাৰি আঁতৰি যায়।

কাৰ্ত্তিকৰ এই অধঃপতনত তেওঁৰ ঘৈণীয়েক ললিতাৰ মনত সুখ-শান্তি নোহোৱা হৈছিল। মনৰ দুখ মনতে মাৰ নিয়াব লগা হোৱাত

সেই অশান্তি আৰু বাঢ়ি উঠিছিল। এতিয়া তেওঁৰ মুখত আগৰ সেই প্ৰফুল্লতা নাই, কাম-বনত উৎসাহ নাই, পিন্ধন-উৰণত লাগ-বান্ধ নাই। তেওঁৰ মনত কি দুখ, মুখ ফুটাই কাকো ক'ব নোৱাৰে। যেতিয়া ৰাতি দুপৰত চকুলোৰে সৈতে বাটলৈ চাই চাই আগন-জিমনকৈ দুৱাৰ-মুখত খাপ লৈ থাকে, ঢলংপলংকৈ ঘৰলৈ ওলটা কাতিৰামৰ যদি তেতিয়া অলপো বোধশক্তি থাকিলহেঁতেন, তেনেহলে নীৰৱভাষাৰে কোৱা ললিতাৰ বহুতো কথা তেওঁৰ কাণত পৰিলহেঁতেন। আকৌ সন্ধ্যা সময়ত কাতিৰাম ওলাই যাবলৈ ধৰোঁতে কোঁচত লৰাটো লৈ তাক ৰ লাগি চাই ঘনে ঘনে চুমা খাই যেতিয়া ললিতা আগত উপস্থিত হয়, তেতিয়া তেওঁৰ চকুৰ কোণত কিমান মৰ্ম্ম-বেদনা, কিমান অন্তৰৰ গুপুত কাহিনী বিৰিঙি ওলায়, তাক উন্মত্ত কাতিৰামে কি বুজিব! যদি বুজিলেহেঁতেন, একে দিনাই তেওঁৰ সেই স্বভাৱ এৰি ললিতাৰ হাতত ধৰি ক্ষমা খুজিলেহেঁতেন।

কিন্তু কাতিৰামৰ মন তেতিয়া সুৰাদেৱীৰ উপাসনাত উত্ৰাৱলা আন কথা ভাৱিবলৈ অৱসৰ ক'ত। এদিন মাথোন ললিতাই গিৰিয়েকৰ ভৰিত পৰি, চকু-লোৰে দুয়ো গাল তিয়াই তেওঁৰ মনৰ কথা কৈছিল, নিজৰ আৰু লৰাটোৰ মূৰে শপত দি কাতিৰামক তেওঁৰ দল পৰিত্যাগ কৰিবলৈ খাটিছিল, সোণৰ সংসাৰ ছাইত পৰিণত নকৰিবলৈ কাবৌ কৰিছিল, কিন্তু সকলো মিছা হ'ল। কাতিৰামে খঙেৰে ক'লে,—"এইবোৰ কথাত তিৰুতাৰ প্ৰয়োজন কি? খাবলৈ ভাত, পিন্ধিবলৈ কাপোৰ, থাকিবলৈ ঘৰ পাইছ, আৰু কি লাগে? নে মই তোৰ আঁচলত ধৰি থাকিব লাগে?"

ললিতা—মোক একো নালাগে। কিন্তু ধনবোৰ আপুনি যেনেকৈ উকৰাইছে, তেনেকৈ হ'লে এই পোনাটিৰ দশা কি হ'ব! এনেকৈ তুলা উকওৱা দি উকৰালে এই ধন, এই সম্পত্তি কেইদিন থাকিব!

কথাৰ লগে লগে ললিতাৰ চকুৰ পৰা সৰ্ সৰ্ কৰে চকু লো বাবলৈ ধৰিলে ; তেওঁৰ বাক্‌ৰোধ হ'ল। ললিতাৰ কথাই কান্তিৰামৰ মনৰ অলপো পৰিবৰ্ত্তন ঘটাব নোৱাৰিলে, বৰং তেওঁ বিৰক্ত হৈ উঠিল, আৰু ডাবি দি ক'লে,—"যা যা, ভিতৰলৈ যা, ইয়াত কেপ্‌কেপাই নাথাকিবি। তই ক'লি বুলিয়েই মই ভিকহু হবলৈ নাযাওঁ।"

এই বুলি কৈয়েই সেই বোৰুন্তমানা স্ত্ৰী আৰু কোলাত উঠিবলৈ হাত মেলা শিশু সন্তানটিক অৱজ্ঞা কৰি কাতিৰাম বেগেৰে তাৰ পৰা গুচি গ'ল।

তেতিয়াৰে পৰা ললিতাই আৰু তেনে চেষ্টা কৰা নাই। নীৰৱ ভাষাৰে বুজাবলৈ বহুতো চেষ্টা কৰিছে, অসহ্য মৰ্ম্মবেদনাত বহুত দিন নীৰৱে কান্দিছে, পুত্ৰৰ ভৱিষ্যৎ চিন্তাত আকুল হৈ ভোক-পিয়াহ পাহৰিছে, স্বামীৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে নানা দেৱতাৰ পূজা কৰিছে ; কিন্তু বিধাতাৰ ইচ্ছা অন্যৰূপ। কাতিৰামৰ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন নহ'ল, ললিতাৰ ভাগ্য-চক্ৰ নুঘূৰিল।

লাহে লাহে ললিতাৰ কাণত পৰিল—এই অলপ দিনৰ ভিতৰতে কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞাৰ পৈতৃক জমা টকা যি ঢুকালেই, আকৌ সৰ্ব্বানন্দৰ গোলাত চাৰি হেজাৰ টকা ধাৰ হ'ল। ললিতাই আকুল কণ্ঠেৰে ক'লে,—"প্ৰভু, কি কৰিলা! মোৰ পোনাটিৰ দশা কি কৰিলা জগদীশ্বৰ!"

এই বাতৰি পাই কাতিৰামক মাক আৰু ললিতাই আকৌ এবাৰ কান্দি-কাটি বুজনি দিলে, কিন্তু কাতিৰামে তালৈ কৰ্ণপাতকে নকৰিলে। ললিতাই কলে,—"যি হ'ব লগা আছিল হ'ল, তাক আৰু নোহোৱা কৰিব নোৱাৰি। এতিয়া কি কৰিলে আকৌ মূৰ ডাঙিব পাৰি, তাৰেহে চিন্তা কৰিব লাগে। মইনো কি জানো। তেওঁ মই ভাবিছোঁ, দিব লগা টকাখিনিৰ মাহে মাহে অলপ অলপকৈ দিম বুলি বন্দৱস্ত

কৰি লৈ আগৰ নিচিনাকৈ খেতি-বাতিত ধৰিলেই, ধাৰো মৰিব, সম্পত্তিও ৰ'ব। নহলে যদি গোচৰত ডিক্রী কৰি সম্পত্তি নীলাম কৰে, তেনেহলে একো নাথাকিব।

কাতি—মিছামিছিকৈ কি কেপ্‌কেপাই থাক ? কোনে ক'লে মোৰ সম্পত্তি নীলাম কৰিব বুলি? কাৰ সাহ আছে মোৰ বস্তুত হাত দিবলৈ ? কোনে এইবোৰ মিছা কথা উলিয়াই ফুৰিছে ? তাক পোৱা হ'লে জোতাৰে পিটিলোঁহেঁতেন।

ললিতাই কিন্তু তেওঁৰ কপালত জুই লাগিল বুলি বুজিছিল। কিন্তু কি কৰিব! প্ৰতিকাৰৰ যে উপায় নাই! কাতৰভাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে,—"ভগবান, মোৰ স্বামীৰ প্ৰতি সদয় হোৱা প্ৰভু, তেওঁৰ মতি ফিৰাই দিয়াঁ, মোৰ পোনাটিৰ উপায় কৰাঁ দয়াময়!" কথাৰ লগে লগে ললিতাৰ চকুৰ পৰা টপ টপ কৈ চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে, দুখ-শোকৰ একমাত্ৰ শান্তি-সুধাস্বৰূপ পুত্ৰটিক আৱেগেৰে বুকুত সাবটি ধৰিলে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

দোষৰ দণ্ড

দীনবন্ধুৰ এটা দুৰ্ব্বলতাৰ কথা সকলোৱে জানিছিল; সেইটো হৈছে—তেওঁ কাৰো অপকাৰ কৰিব নোৱাৰে। কোনোবাই তেওঁৰ সামাজিক অনুষ্ঠান আদিৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিলে, তেওঁ তেনে বিৰুদ্ধাচাৰীক কোনো শাস্তি দিবলৈ নিবিচাৰি তেনে অনুষ্ঠানৰ আৱশ্যকতা মাথোন প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু ব্যক্তিগত ভাবে অকল তেওঁৰ হানি কৰিবলৈ কোনোবাই যত্ন কৰা দেখিলেও তেওঁ তাৰ বিশেষ ভু নলয়। নিজৰ গৌৰৱ ৰক্ষা বা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ তেওঁৰ অভিলাষ নাই। শিৱশৰ্ম্মাৰ দুশ্চেষ্টাৰ পৰা যদি অকল তেওঁৰ অপকাৰ বা হানি হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখিলেহেঁতেন, তেনেহলে তেওঁ সেই বিষয়ে কোনো কথাকে নকলেহেঁতেন, কিন্তু তেওঁৰ লগতে প্ৰভাৱতীৰো অপকাৰ হোৱাৰ ভয়ত তেওঁ কিছু ভাবনাত পৰিল, সেই কাৰণেই তেওঁ শিৱক ডাবি দিছিল।

আন কোনোৱাই শিৱক এইদৰে ডবিওৱা হ'লে, তেওঁ কিজানি তেতিয়াই ভৰিত পৰি ক্ষমা খুজিলেহেঁতেন, আৰু ভৱিষ্যতলৈ তেনে নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলেহেঁতেন। কিন্তু যদিও শিৱই দীনবন্ধুৰ কথাত বাহিৰত ভয় খোৱা যেন দেখুৱাইছিল, তথাপি পেটে পেটে সিমান ভয় কৰা নাছিল। তেওঁ জানিছিল—দীনবন্ধুৱে প্ৰভাক ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন কৰিলেও তেওঁৰ অপকাৰ নোহোৱাকৈহে কৰিব। সেই কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ দুশ্চেষ্টা বন্ধ নকৰিলে, বৰং তেওঁৰ দল-বল বেচি পুষ্টহে কৰিবলৈ ধৰিলে।

শিৱশৰ্ম্মাৰ ঘৰ এতিয়া বহুতো ডেকা-ডঙ্‌ৰাৰ মিলন-মন্দিৰ। তাৰ ভিতৰতো আকৌ সাধাৰণ দল আৰু বিশেষ দল আছে। বিশেষ দলত আজি-কালি এই কেইজন গোট খাইছে, যেনে,—শিৱ, ভূতনাথ আৰু লক্ষ্মীকান্ত। দলৰ আন মানুহবোৰ গ'লে এওঁলোকে প্ৰায়ে ফুচফুচাই মেল পাতে। এওঁলোকৰ প্ৰত্যেকৰেই বিশ্বাস,—দীনবন্ধু নথকা হ'লে, তেওঁলোকে প্ৰভাৱতীক বশ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। শিৱই ভাবিছিল —দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা ঘূৰি অহাত আৰু এসপ্তাহমান পলম হোৱা হলেও তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধি হলহেঁতেন। সেই কাৰণে তেওঁ-লোকৰ প্ৰত্যেকৰ হিচাপত দীনবন্ধুৱেই তেওঁলোকৰ শত্ৰু, তেওঁলোকৰ পথৰ কণ্টক। এই কণ্টক উদ্ধাৰ কৰিব লাগিব বুলিয়েই সকলো সম্মিলিত হৈছে।

এই ঘটনাৰ কেইদিনমানৰ পিচত এদিন শিৱৰ ঘৰত এটা ভিতৰুৱা ভোজ হয়, তাত বিশেষ দলভুক্ত কেইজন মাথোন উপস্থিত আছিল। শিৱৰ ঘৰৰ ওচৰত থকা বনুৱা মানুহ কেইটামানকো এই ভোজলৈ মতা হৈছিল। ভোজৰ আয়োজন সম্পূৰ্ণ আৰু তেওঁলোকৰ ইচ্ছানুৰূপ হৈছিল। ভোজৰ অন্তত সকলোৰে মাজত এখন গোপন মেল বহিল, আৰু তাত কিবাকিবি ভিতৰুৱা আলোচনা হ'ল।

এই ভোজৰ পিচ দিনাই আকৌ এটা নতুন সংবাদ ওলাল। সেইটো হৈছে—আজি কালি দীনবন্ধু আৰু প্ৰভাৱতী দুয়ো দুয়োৰে ঘৰলৈ ৰাতি অহাযোৱা কৰে। তেনে অৱস্থাত শিৱৰ ঘৰৰ ওচৰত থকা বনুৱা মানুহকেইটাই বহুত দিন দেখা পাইছে। দুই-এদিনতে এইবোৰ কথা ফাটি-ফুটি গ'ল, আৰু নানা প্ৰকাৰ জাননীও ওলাল। দীনবন্ধুৱে সকলো শুনিলে, কিন্তু তালৈ অলপো মন-কাণ নিদিলে।

এইবোৰ কথা প্ৰভাৱতীৰ কাণত পৰিলত তেওঁ মৰ্ম্মান্তিক বেজাৰ পালে, আৰু দীনবন্ধুলৈ লিখিলে,—"ইয়াত দেখিছোঁ সৰহ ভাগেই মানুহ

নাম লোৱা পশু, সেই কাৰণে মই আৰু ইয়াত থাকিবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ। এনে মানুহৰ মাজত বাস কৰাতকৈ অৰণ্যৰ পশু-পক্ষীৰ মাজত বাস কৰা সহস্ৰগুণে ভাল। আপোনাৰ দৰে দেৱ-পুৰুষো যেতিয়া মোৰ কাৰণেই কলঙ্কৰ ভাগী হ'ব লগাত পৰিল, তেনে কথা কবলৈ যেতিয়া সিহঁতৰ জিভা আড়ষ্ট নহ'ল, মই সিহঁতৰ কথা শুনিবলৈ পোৱা ঠাইত থাকিবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ। আপোনাৰ কি ইচ্ছা জনাব।"

দীনবন্ধুৱে তাৰ উত্তৰত ক'লে,—"মোৰ যদি উপদেশ শুনা, তুমি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য মনোযোগেৰে কৰি যোৱাঁ। যেতিয়ালৈকে এইবোৰ কথাৰ নিয়মমতে বিচাৰৰ আৱশ্যক নহয়, তেতিয়ালৈকে তাৰ বিষয়ে ভবাৰ প্ৰয়োজন নাই। এনে এদল পৰনিন্দক সকলো সমাজতে দেখিবলৈ পাবা। বোধকৰোঁ সিহঁতৰ প্ৰয়োজনো আছে। ঘোষাত কৈছে—

বৈষ্ণৱ-নিন্দক সূচকক, বিষ্ঠালুঠা গ্ৰাম্য শূকৰক,
বিধাতায়ে দুইকো স্ৰজিলন্ত দয়াতৰে।
সূচকে জানিবা নিৰন্তৰে, সাধুসমস্তক শুদ্ধ কৰে,
যিমতে শূকৰে গ্ৰামক শোধন কৰে॥

সেই কাৰণে কোনো ভয় বা উদ্বেগৰ আৱশ্যক নাই। সিহঁতে সিহঁতৰ যি কৰ্ত্তব্য বুলি বুজিছে, তাকে কৰক, তুমিও তেনেকৈয়ে তোমাৰ কৰ্ত্তব্য কৰি থাকাঁ।

শিৱ তেতিয়াও দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ অহা-যোৱা কৰি থাকে; বোধ-কৰোঁ, বাহিৰৰ আলোচনাবিলাকৰ বিষয়ে দীনবন্ধুৰ মতামত শুনাই তেওঁৰ অভিপ্ৰায়। কিন্তু দীনবন্ধুৱে সেইবোৰৰ সম্পৰ্কে কোনো কথাকেই শুলিয়ায়। এইবোৰ যে শিৱকে আদি কৰি প্ৰভাৱতীক লাভ কৰাৰ চেষ্টাত বিফলমনোৰথ হোৱা দলৰ নাৰকীয় ষড়যন্ত্ৰ, তাক

দীনবন্ধুৱে ভালকৈ জানিব পাৰিছিল। আনকি, ভোজ খুৱাই পুৰস্কাৰ দিবলৈ 'প্ৰতিজ্ঞা কৰি কেনেকৈ বন্ধুৱা মানুহকেইটাৰ হুতুৰাই সাক্ষী কোৰাই তাত সিদ্ধিলাভ কৰিবৰ যত্ন কৰিছে, সিও তেওঁৰ অবিদিত থকা নাই। শিৱহঁতে ভাবিছিল, এনেবোৰ কথাৰ প্ৰচাৰ হোৱা শুনিলে দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ লগত সকলো সম্পৰ্ক ৰহিত কৰিব, আৰু তেতিয়া তেওঁলোকে প্ৰভাক বশলৈ আনিব পাৰিব। কিন্তু তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ল, দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৰ লগত পূৰ্ব্বৰ সম্পৰ্ক ৰহিত নকৰিলে।

দীনবন্ধুৱে নিজে কোনো কথা সুলিওৱা দেখি এদিন শিৱই উপযাচি সুধিলে,—"আপোনাৰ নামে কোনোবা দুৰ্জ্জনে মিছা অপবাদ উলিওৱা শুনি মই বৰ দুখিত হৈছোঁ। আপুনি পিচে কি কৰিব খুজিছে ?

দীন—মই কি কৰিম ! ধেমালি চাম।

শিৱ—যদি মোৰ দ্বাৰা আপোনাৰ কিবা কাম হয়, তেনেহলে যেন জানিবলৈ দিয়ে।

শিৱৰ কথাত যদিও দীনবন্ধু প্ৰথমতে বিৰক্ত হৈছিল, তথাপি এতিয়া তেওঁৰ মুখত হাঁহি ওলাল। তেওঁ কলে,—"তোমাৰ পৰা বহুতো কাম হ'ব পাৰে। ভোজ-ভাত দি আৰু কেইটামান মানুহ শিকাই-বুজাই ৰাখিব পাৰা, যাতে আৱশ্যক হ'লে তোমালোকৰ কল্পিত কাহিনীবোৰ সিহঁতৰ চাক্ষুষ প্ৰমাণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি দেখুৱাৰ পাৰা। ইয়াৰ ভিতৰতে সেই মানুহবোৰে দেখিছে বা কৈছে বুলি তোমালোকৰ কথাবোৰ ঢোল পিটি প্ৰচাৰ কৰি ফুৰিব পাৰা।"

শিৱ—ৰাম ! ৰাম ! আপুনি মোকোনো তেনে বুলি ভাবেনে ? সিবেলি যি কথা ওলাইছিল, তাতো মোৰ দোষ নাছিল। ভূতনাথে মোক কিছুমান প্ৰশ্ন কৰিছিল, মই তাৰ উত্তৰত মাথোন দুই-এটা দেখা-শুনা

কথা কৈছিলোঁ। সিহঁতে যে ৰৌটোকে ঢৌটো কৰি তুলিব, তাক মই ভবাই নাছিলোঁ ; এতিয়া আকৌ মই সম্পূৰ্ণৰূপে আপোনাৰ হাতৰ মুঠিত, তেনে অৱস্থাত মই আপোনাৰ বিৰুদ্ধে চলিছোঁ বুলি ভাবেনে ?

দীন—সেই কাৰণেইতো শিখণ্ডীক আগত থৈ শৰ কৰিছা।

শিৱ—তেনেহলে আপুনি মোক বৰ ভুলকৈ বুজিছে ; নিশ্চয় আপুনি কোনোবা লগনীয়াৰ কথা শুনিছে।

দীন—হয় নেকি ? তেনেহলে তোমাক শুদ্ধকৈ বুজ লোৱা উচিত। গঙ্গা, তই এতিয়াই কেৰপাইক মাতি আন।

গঙ্গাই কেৰপাইক মাতি আনিলে। শিৱৰ মুখ ক'লা পৰিল। সেইদিনা ভোজত উপস্থিত থকা বন্ধুৱা মানুহ কেইটাৰে কেৰপায়ো এটা। দীনবন্ধুৱে ক'লে,—"কেৰপাই, তোক কেলেই মাতিছোঁ, ক'ব পাৰ নে ? সিদিনা তইঁতে ভোজ খাই কি আলচিছিলি, মই গম নোপোৱাকৈ থকা নাই। এতিয়া তইঁতক কি কৰিব লাগে ? তইঁতক মৰম কৰোঁ দেখি চল পাই বাঢ়ি গৈছ, নহয় ! এইবাৰ তইঁতক দণ্ড নিদিয়াকৈ এৰিব নোৱাৰোঁ।"

কেৰপাই !—মোৰ গাত সমূলি দোষ নাই, দেউতা। এওঁ আৰু এওঁৰ লগৰীয়াবিলাকে আমাক খুৱাই-বুৱাই লৈ দহ টকাকৈ ৰূপ দি আপোনাৰ বদনাম উলিয়াবলৈ আৰু কোনোবাই সুধিলে হয় বুলি ক'বলৈ কৈছিল। মোৰ লগৰ কেইটাই ক'ম বুলি টকা আনিলে, মই এনে মিছা কথা ক'ব নোৱাৰোঁ, আৰু কলেও কোনেও নপতিয়ায় বুলি তেতিয়াই টকা পেলাই দি আহিছোঁ। এই দেৱেই টকা দিছিল নহয় তেৱেঁই কওকচোন পাৰে যদি, মই টকা পেলাই থৈ উচাট্ মাৰি গুচি অহা নাই বুলি।"

শিৱ তেতিয়া মূৰ্চ্ছাপন্ন হৈছিল। তেওঁৰ মুখৰ মাত হৰিল, চকুৰে খোঁৱা-কোঁৱা দেখিবলৈ ধৰিলে। যদি দীনবন্ধুৱে তেওঁক শাস্তি দিয়াৰ

খোজে, তেনেহলে যে সৰ্ব্বনাশ ! তেওঁ প্ৰভাৰতীলৈ লিখা চিঠিবোৰো যে দীনবন্ধুৰ হাতত ! সেইবোৰেও তেওঁৰ বিৰুদ্ধে প্ৰমাণ দিব। তেওঁ ভয়ত কঁপিবলৈ ধৰিলে।

দীনবন্ধুৱে কেৰপাইক পঠিয়াই দি শিৱলৈ চাই ক'লে,—"এতিয়া হ'লনে তোমাক শুদ্ধকৈ বুজা ? এতিয়া জেললৈ যাবলৈ সাজু হোৱাঁ মুঠেই।"

শিৱৰ মুখৰ পৰা এটা শব্দও নোলাল, মাথোন বতাহত কল গছ কঁপা দি কঁপিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে কবলৈ ধৰিলে,—"শুনা শিৱ, মোৰ কেইষাৰমান কথা তোমাক ক'বলগীয়া আছে। তুমি বিবাহিত : সোণৰ প্ৰতিমাৰ দৰে তোমাৰ ঘৰত পত্নী আছে। বিবাহ-মণ্ডপত দেৱতা-মনুষ্য সকলোকে সাক্ষী কৰি তেওঁক গ্ৰহণ কৰিছিলা, অভিন্ন-হৃদয়, অভিন্ন আত্মা বুলি শপত খাইছিলা। কলৈ গ'ল তোমাৰ সেই শপত ? কলৈ গ'ল অগ্নি সাক্ষী কৰি উচ্চাৰণ কৰা সেই পবিত্ৰ বেদ-মন্ত্ৰ ? তুমি বিশ্বাসঘাতক হৈ পৰৰ কন্যা, পৰৰ স্ত্ৰীৰ সৰ্ব্বনাশ কৰিবলৈ ঘূৰিছা, তাৰ বাবে নানা পাশৱিক ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত হৈছা ; তোমাৰ পত্নীয়েও যদি তোমাৰ দৰেই আচৰণ কৰে, তুমি সহ্য কৰিব পাৰিবানে ? তেতিয়াই তেওঁক চুলিত ধৰি উলিয়াই নেখেদিবানে ? তুমি যেনেকৈ পৰৰ কন্যাৰ সতীত্ব হৰণ কৰিবলৈ দিন-ৰাতি চেষ্টা কৰিছা, ঠিক তেনেকৈয়ে যদি কোনোবাই তোমাৰ পত্নীৰ সতীত্ব হৰণ কৰিব খোজে, তুমি তাক একো নোকোৱাকৈ থাকিব পাৰিবা নে ? যিটোৰ বাবে তুমি আনক ক্ষমা কৰিব নোৱাৰা, তাৰ বাবে তোমাক কোনে ক্ষমা কৰিব ? সিদিনা শুনিছোঁ, তোমাৰ বিধবা ভনীয়েৰাক ব্যভিচাৰিণী বুলি ঘৰৰ পৰা উলিয়াই খেদিছা, সমাজচ্যুত কৰিছা ; তোমাৰ বেলিকা তেনে নীতিৰ ব্যৱহাৰ নকৰা কিয় ? তুমি তোমাৰ ভাৰ্য্যা থকাতো ব্যভিচাৰী, আৰু তেওঁ স্বামীহানা হৈ ব্যভিচাৰিণী। কাৰ দোষ বেচি ? মোৰ শেষ উপদেশ

এই,—তুমি যদি ইয়াত থাকিব খুজিছা, তেন্তে তোমাৰ ভাৰ্য্যাকো ইয়ালৈ লৈ আহাঁ। নহলে ঘৰলৈ গৈ শৰাধ, গোপিনী-সবাহ আদি কৰি ভাত মোকোলোৱাঁ। সিও ভাল, সিও তোমাৰ এই আত্মিক অধঃপতনৰ প্ৰতিৰোধ কৰিব।”

শিৱই বহুত চেষ্টাৰ মূৰত কোনোমতে ক'লে,—“মোৰ দোষ ক্ষমা কৰক।”

দীন—মই দেখোন তোমাক সদায় ক্ষমা কৰি আহিছোঁ। নতুবা ইমান দিনে তোমাৰ গতি কি হ'লহেঁতেন তাক জানা নে? এতিয়াও মই ইচ্ছা কৰিলে তোমাৰ কঠোৰ দণ্ড দিয়াব পাৰোঁ; কিন্তু ভয় নাই, মই তেনে ইচ্ছা নকৰোঁ। এতিয়াও যদি মোৰ অহিত চিন্তিবলৈকে তোমাৰ ইচ্ছা হয়, পৰৰ অপকাৰ কৰাকেই তোমাৰ ধৰ্ম্ম বুলি ভাবা, তেনেহলে তাকেই কৰা, মই বাৰণ নকৰোঁ। এদিন তাৰ অৱশ্যম্ভাৱী ফল নিজে নিজে ভোগ কৰিবা।

তাৰ পাচত আলমাৰীৰ পৰা চিঠিৰ টোপোলা এটা উলিয়াই আনি দীনবন্ধুৱে আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—“এই তোমাৰ দুশ্চেষ্টাৰ স্বহস্ত লিখিত প্ৰমাণ; ইয়াৰ বলেৰেই মই ইচ্ছা কৰিলে তোমাক যথেষ্ট শাস্তি দিব পাৰোঁ। তুমিও সেইটো বুজিছা, আৰু সেই কাৰণেই তোমাৰ দুষ্কাৰ্য্যবোৰ আনৰ নামত কৰিছা। আকৌ বন্ধুবেশেৰে মোক সাহায্য কৰিবলৈ আহি সম্ভ্ৰাৰ ৰক্ষা কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছা। মুঠতে এই চিঠিবিলাক মোৰ হাতত থকাৰ বাবেই তুমি ভয়ত আত্মগোপন কৰি বন্ধুৰ ভাও ধৰি মোৰ অহিত চিন্তিছা। তাৰ দ্বাৰা তোমাৰ পাপৰ জোখ দুগুণ হৈছে মাথোন। সেই কাৰণে লোৱাঁ এই তোমাৰ পাপ-কাৰ্য্যৰ লিখিত সাক্ষীবোৰ। তাৰ পিচত যদি ইচ্ছা হয়, আত্মপ্ৰকাশ কৰি মোৰ যিমান পাৰা কলঙ্ক প্ৰচাৰ কৰাগৈ। কিন্তু আকৌ যদি মোৰ ওচৰলৈ আহাঁ, এনেকৈ প্ৰবঞ্চনা কৰিবলৈ নাহিবা। এতিয়া যোৱাঁ।”

চিঠিৰ টোপোলাটো লৈ শিৰ উঠি গ'ল ; তেওঁৰ মনত তেতিয়া নানা চিন্তাৰ ধুমূহা মাৰিছিল।

ইয়াৰ দিনচেৰেকৰ পাচতে শিৰই কাম ইস্তফা দি স্থানান্তৰলৈ গতি কৰিলে। যাবৰ সময়ত দীনবন্ধুৰ ওচৰলৈ আহি ক'লে,—"মই যাবলৈ ওলালোঁ ; মোৰ সকলো অপৰাধ যেন পাহৰি যায়।"

"পাহৰিবলৈ মই জানো তাকে মনত বান্ধি থৈছোঁ ! তুমি সেই বিষয়ে নিশ্চিন্ত হোৱাঁ। কাৰো শত্ৰুতাৰ কথা মনত ৰখা মোৰ অভ্যাস নাই।" এই বুলি দীনবন্ধুৱে শিৰক আলিঙ্গন কৰি বিদায় সম্ভাষণ জানালে।

চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়

ৰোগী শুশ্ৰূষা

আজি কেইবাদিনো হৈছে প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ। আগৰ কেইদিন জ্বৰ সিমান বেচি নাছিল, কিন্তু আজি পুৱাৰ পৰা অতিপাত কৈ বাঢ়িছে। দীনবন্ধুৱে কিন্তু সিমান বেচি হৈছে বুলি গম পোৱা নাই।

দীনবন্ধুৱে গম নোপোৱাৰ কাৰণ হৈছে, আজি কিছুমান দিন তেওঁ দিনৰ ভিতৰত ঘৰত থাকিবলৈ পোৱা নাই। নগৰৰ পৰা ডেৰ মাইলমান দূৰত এটা পাহাৰৰ ওচৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত দীনবন্ধুৰ দহ কি বাৰ পুৰামান মাটি আছিল। এই মাটিত তেওঁ বছৰি আহু ধান, মৰাপাট, সৰিয়হ, মাহ আদিৰ খেতি কৰে। এইবাৰ কিন্তু গোটেইখিনি মাটিত খেতি কৰা নাই; এডোখৰত খেতি কৰি ইডোখৰত কিছুমান ঘৰ সজাইছে। মাটিডোখৰৰ সন্মুখৰ ফালে এটা সৰু দুচলীয়া ঘৰ, তাৰপৰা অলপ ভিতৰলৈ এটা চাৰিচলীয়া ঘৰ। এই ঘৰটোৰ পৰা অলপ ভিতৰলৈ আৰু দুটা ঘৰ।—এটা চাৰিচলীয়া, তাৰ খোটালি দুটা, আৰু ইটো দুচলীয়া সৰু ঘৰ। তাৰ পৰা ভিতৰ ফাললৈ দুটা বৰ দীঘল আৰু এটা তাতকৈ অলপ চুটি দুচলীয়া ঘৰ। এফালে দাঁতিত আৰু এটা সাধাৰণ ঘৰ।

এইবোৰ ঘৰ সজাওঁতে দীনবন্ধুৰ বৰ বেচি খৰচ পৰা নাই। গাৱঁৰ মানুহে দীনবন্ধুৰ অনুৰোধমতে কাঠ-বাঁহ, খেৰ-ইকৰা আদি যি যেনেকৈ পাৰে দি বিনা বানচতে সাজি দিছে। শালৰ খুঁটা, ৰেত, আৰু গজাল কিনোতে মাথোন তেওঁৰ সাত কি আঠ শ মান টকা খৰচ হৈছে।

এই ঘৰবোৰ তেওঁ কেলেই সজাইছে, এতিয়ালৈকে কাকো কোৱা নাই; কোনোবাই সুধিলে কয়,—"জানো কি কৰিব পাৰোঁ! যদি কিবা কামত লগাব পাৰোঁ দেখিবা নহয়।"

ঘৰ সজাবলৈ আৰম্ভ কৰিবৰে পৰা তেওঁ প্ৰায় দিনত ঘৰলৈ অহা নাই; দুপৰীয়া তাতেই খোৱাৰ দিহা কৰি লৈছিল। তেওঁ তাত অকল কামৰ তত্বাৱধানকেহে লৈছিল, এনে নহয়, নিজেও আন হজুৱা মানুহৰ সমানে সকলো কাম কৰিছিল।

সেই দিনা দীনবন্ধুৰ পামৰ পৰা অহাত পলম হৈছিল। আহি থাকোঁতে তেওঁ বাটৰ দাঁতিত এটা বুঢ়া মানুহ পৰি থকা দেখিলে। মানুহটো ৰুগীয়া, বহুত দিন খেহ ৰোগত পৰি হাড়-ছাল মাত্ৰ আছে। তাৰ সংসাৰত কেওঁকিছু নাই। ভিক্ষা কৰি কোনো মতে পেট প্ৰবৰ্ত্তায়, আৰু কেতিয়াবা আলহী ঘৰত, কেতিয়াবা গছৰ তলত থাকে। তাৰ গাত এডোখৰ লেংটি আৰু এডোখৰ ফটা কম্বলৰ বাহিৰে একো নাই; জাৰত ঠক্‌ঠক্ কৰে কঁপিব লাগিছে। মানুহটো জাতত উড়িয়া। আজি নৰিয়া বেচি হোৱাত খোজ কাঢ়িব নোৱাৰি পৰি আছে। দীনবন্ধুৱে গাৰ এৰীয়া কাপোৰখন খহাই তাক লবলৈ দিলে। তাৰ পিচত এটা হাতেৰে বা-বিচনীয়ে দি সাবটি ধৰি বুলাই বুলাই সেৱাশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল। তাত দৰব-পাতি খুৱাই, শোৱা-খোৱাৰ দিহা কৰি দি আহোঁতে ৰাতি বহুতো হ'ল।

ঘৰ পাই দীনবন্ধুৱে গা-পা ধুই ভাত খালে। খাই উঠাৰ পিচত গঙ্গাই ক'লে,—"আজি দেউতাক বিচাৰি মাষ্টৰনীয়ে কেইবাবাৰো মানুহ পঠিয়াইছিল, জ্বৰ টান হৈছে হবলা।"

দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল। তেওঁ এবাৰ খবৰটো লৈ আহিবলৈ যাব নে কি? কিন্তু এই ৰাতি দুপৰত যোৱা জানো প্ৰভাৰ পক্ষে ভাল হব! তেওঁ এই দৰে ভাবিছে, এনেতে প্ৰভাৰ লিগিৰীজনী আহি ক'লে,—

"দেউতাক বিচাৰি কেইবাবাৰো আহিছিলোঁ। আপুনি যেনে-তেনে এবাৰ আহিব লাগে। আইদেউৰ জ্বৰ বৰ টান হৈছে, মাত-বোল নাই। আপুনি এতিয়াই এবাৰ চাই আহক।"

দীনবন্ধুৱে আৰু পলম নকৰিলে, লিগিৰীজনীৰ লগে লগে প্ৰভাৱতীৰ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰত সোমাওঁতে তেওঁৰ বুকুত অস্বাভাৱিক স্পন্দন হৈছিল। যদিও নৰিয়াৰ ওচৰলৈ যোৱাত তেওঁৰ সময় অসময় নাছিল, তথাপি আজি এই ৰাতি প্ৰভাৰ ওচৰলৈ যাব লগা হোৱাত তেওঁ এটা নতুন ধৰণৰ সঙ্কোচ বোধ কৰিছিল।

তেওঁ সোমাই যাওঁতেই কোনোবা হঠাৎ তাৰ পৰা ওলাই গ'ল, লিগিৰীজনীয়ে প্ৰভাৰ শয্যাৰ ওচৰতে তেওঁক বহিবলৈ চকি এখন দিলে।

দীনবন্ধুৱে লিগিৰীজনীক সুধি ৰোগৰ বিশেষ বিবৰণ একো নাপালে, মাত্ৰ ইয়াকে শুনিলে যে ডাক্তৰে দৰৱ এটা তিনি ঘণ্টাৰ আঁতৰে আঁতৰে খুৱাবলৈ দিছে। দীনবন্ধুৱে বৰ আহুকাল বোধ কৰিলে। প্ৰভাৰ ভায়েকটোও তেতিয়া আন এখোটালিত শুই আছিল। দীনবন্ধুৱে লিগিৰীজনীক সুধিলে,—"মই সোমাওঁতেই কোনোবা ওলাই যোৱা দেখিলোঁ, তেওঁ কোন?"

লিগিৰী—তেওঁ সৰু আইদেউ। কালিৰে পৰা ইয়াতে আছে। তেওঁ নথকা হলে বিপদেই হ'লহেঁতেন। আমি একোৰে ভু-ভা নাপাওঁ।

দীন—তেওঁক এবাৰ মাতিব পাৰা নে?

লিগিৰীয়ে মাতিবলৈ নৌ পাওঁতেই এখোজ আগলৈ এখোজ পাচলৈ কৰি অৱনতমুখী উষা চাপি আহিল, কিন্তু দুৱাৰদলিৰ পৰা আগ নাবাঢ়িল। দীনবন্ধুৱে উষাক ৰোগিণীৰ অৱস্থাৰ কথা সুধিলে, উষাই উত্তৰত মেজলৈ আঙুলিয়াই দেখুৱালে মাথোন। দীনবন্ধুৱে মেজলৈ

চাই, তাত এখন কাগজ দেখিলে, তাত আগদিনা ৰাতিৰে পৰা জ্বৰৰ জোখ লিখা আছিল। দীনবন্ধুৱে দেখিলে আগ দিনা জ্বৰ ১০২ ডিগ্ৰী আছিল, এতিয়া ১০৪ ডিগ্ৰালৈ উঠিছে।

দীন—আজি কিবা পথ্য দিছিলানে ?

উষাই মূৰ জোকাৰি নাই বুলি জনালে।

দীনবন্ধু বিমোৰত পৰিল। এফালে বাহ্যজ্ঞানশূন্যা ৰোগিণী ; আনফালে বাক্যৰহিতা শুশ্ৰূষাকাৰিণী। শেহত তেওঁ নিজে ৰোগিণীক পৰীক্ষা কৰি শুশ্ৰূষা কৰাকেই শ্ৰেয়ঃ বিবেচনা কৰিলে। উষালৈ চাই ক'লে,—"তুমি অলপমান গাখীৰ তপতাই আনা।"

উষা ওলায় গ'ল। দীনবন্ধুৱে ৰোগিণীৰ হাতটো লৈ নাড়ী চালে, নাড়ীৰ স্পন্দন ইমান খৰ যে তেওঁ তাক লেখিবকে নোৱাৰিলে। কপালত হাত দি চালে, ভয়ঙ্কৰ তপত, মূৰৰ পৰা যেন জুইহে ওলাইছে। ৰোগীণীয়ে যদিও ছটফটাই আছিল, তথাপি ক'ত কোন আছে, কি হৈছে, একোকে ক'ব নোৱাৰিছিল। দীনবন্ধুৱে মূৰত পানী দি দি বিচিবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ বহুত পৰ চেষ্টা কৰাৰ পাচত প্ৰভাৱতী অলপ সুস্থিৰ হ'ল, আৰু তেওঁৰ সংজ্ঞা আহিল। কিন্তু তেতিয়াও তেওঁ দীনবন্ধুৰ উপস্থিতি অনুভৱ কৰিব পৰা নাছিল, তেওঁৰ মূৰশিতানত আগৰ দৰে উষায়েই বহি আছে বুলিহে ভাবিছিল। প্ৰায় এঘণ্টামান সময়ৰ মূৰতহে তেওঁ দীনবন্ধুক দেখিলে, লগে লগে এটা লাজ আৰু আনন্দৰ মিহলি সোঁত তেওঁৰ শিৰে শিৰে বৈ গ'ল। অতি ক্ষীণস্বৰেৰে সুধিলে, "আপুনি কেতিয়া আহিল ?"

দীন—বেচি সময় হোৱা নাই, এঘণ্টামান হব পাৰে।

প্ৰভা—ভাত-পানী খাই আহিছে নহয় ?

দীন—এৰা, মই খাই-বৈ আহিছোঁ।

প্ৰভা—এতিয়াই আকৌ যাব নেকি ?

দীন—এতিয়াই নাযাওঁ। পিচত যদি আৱশ্যক নোহোৱা যেন দেখোঁ, তেতিয়া যাম।

ইয়াৰ পিচত দীনবন্ধুৰ উপদেশ মতে উষাই গাখীৰ লৈ আহিল। উষাক চুচুক-চামাক কৰা দেখি, আৰু প্ৰভায়ো অলপ লাজ কৰা যেন অনুমান কৰি, দীনবন্ধু বহাৰ পৰা উঠিল আৰু প্ৰভাক গাখীৰ খাবলৈ কৈ খোটালিটোৰ ইটো মূৰত থিয় দি ডাক্তৰৰ ব্যৱস্থাখন চাবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাৰ খোৱা হ'লত তেওঁ উষালৈ চাই ক'লে,—"মই শুনিছোঁ তুমি বোলে কালিও শোৱা নাই। এতিয়া মই নৰিয়াৰ ওচৰত থাকোঁ, তুমি অলপ শুই লোৱাঁ।"

উষা ধীৰে ধীৰে আঁতৰ হ'ল; দীনবন্ধু প্ৰভাৱতীৰ ওচৰত বহিল। একোবাৰ প্ৰভাৱতীৰ হাতটো নিজৰ হাতত লৈ, একোবাৰ কপালত হাত ফুৰাই আৰু মূৰত বিচনীৰে বিচি দীনবন্ধুৱে বহুতো সময় কটালে। এনেকৈ থাকোঁতে থাকোঁতেই প্ৰভাৱতীৰ টোপনি আহিল। তেতিয়া ৰাতি প্ৰায় তিনি বাজিছিল। দীনবন্ধুৱে তাত থকাৰ আৰু বিশেষ আৱশ্যকতা নেদেখি ঘৰলৈ যাবলৈ মন কৰিলে, কিন্তু ৰোগিণীৰ ওচৰত থৈ যায় কাক! তেওঁ প্ৰভাৰ ভায়েকটোক মাতিলে, কিন্তু তাৰ টোপনি নাভাগিল।

উষাৰ টোপনি অহা নাছিল। যদিও তেওঁ পাটীত পৰিছিল, তথাপি কিবা ভাবনাত তেওঁৰ মন-প্ৰাণ ডুবি আছিল। এতিয়া দীনবন্ধুৰ মাত শুনি কিবা প্ৰয়োজন আছে বুলি উঠি আহিল, আৰু দুৱাৰ-দলিত থিয় দিলে। দীনবন্ধুৰো উষাক মতাহে আচলতে উদ্দেশ্য আছিল, উষায়ো সেইটো বুজিছিল। উষাক দেখি দীনবন্ধুৱে মাতিলে,—"উষা!"

উষাৰ গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠিল, যেন কিবা এটা তড়িৎপ্ৰবাহ শিৰে শিৰে বৈ গ'ল। তেওঁ মাতিব নোৱাৰিলে, থৰক-বৰক খোজেৰে আগ বাঢ়ি আহিল। দীনবন্ধুৱে কলে,—"উষা, প্ৰভাৰ এতিয়া টোপনি

আহিছে, বোধকৰোঁ ৰাতিৰ ভিতৰত আৰু নৰিয়া টান হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। মই এতিয়া যাওঁ, ৰাতিপুৱা এবাৰ আহিম। যদি ইয়াৰ ভিতৰতে প্ৰয়োজন হয়, খবৰ দিবা। সাৰ পালে এদাগ ঔষধ খুৱাবা।"

উষাই মুখেৰে একো নকৈ মূৰ দোঁৱাই সম্মতি জ্ঞাপন কৰিলে, আৰু দীনবন্ধু ওলাই গ'লত ৰোগিণীৰ শিতানৰ ওচৰত বহিল।

সেই দিনাৰ পৰা দীনবন্ধু প্ৰায়েই প্ৰভাৱতীৰ বাতৰি লবলৈ আহে, আৰু আৱশ্যক বুজি শুশ্ৰূষাও কৰে। উষাই ইয়াৰ ভিতৰত এটা কথা বিশেষভাবে লক্ষ্য কৰিছিল যে হাজাৰ শুশ্ৰূষাই প্ৰভাৱতীক যি কৰিব নোৱাৰে, দীনবন্ধু দৰ্শনে তাতকৈ বহুতো বেচি গুণ দিয়ে। উষাই ইয়াৰ কাৰণৰ কথা ভাবি মাজে মাজে একোটা দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িছিল।

এসপ্তাহমানৰ মূৰত প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ এৰিলে; কিন্তু শৰীৰ বৰ দুৰ্ব্বল। দীনবন্ধু আৰু উষাৰ যত্ন আৰু বলকাৰক পথ্যৰ ব্যৱস্থাত সেই দুৰ্ব্বলতা দিনে দিনে কমি আহিবলৈ ধৰিলে। প্ৰায় দুসপ্তাহৰ মূৰত প্ৰভাৱতী সম্পূৰ্ণ সুস্থ হ'ল আৰু অলপ দুৰ্ব্বলতা থাকিলেও স্কুলৰ কৰ্ত্তব্য হাতত ল'ব পৰা হ'ল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

মিশ্যন স্কুল

ৰম্ভাৱতায়ে মিশ্যন স্কুলত কাম কৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু বোৰ্ডিঙৰ চাৰি বেৰৰ ভিতৰত আবদ্ধ থাকি তেওঁ বৰ আহুকাল বোধ কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু এটা আহুকাল পাইছিল স্কুলৰ নিয়মমতে দেওবাৰৰ দিনা গিৰ্জ্জালৈ যাব লগা হোৱাত। নিয়মমতে গিৰ্জ্জালৈ নগলে আৰু বাইবেলখন ভালকৈ আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰিলে ৰম্ভাক তাত ৰাখিব নোৱাৰে বুলি মিচ ডেইটনে সদায় কবলৈ পাহৰা নাছিল। ৰম্ভাই আন উপায় নেদেখি অনিচ্ছাৰে সৈতে বাইবেল পঢ়িবলৈ ধৰিলে, আৰু গিৰ্জ্জালৈকো অহা-যোৱা কৰিবলৈ লাগিল। যদি বাইবেল পঢ়িবলৈ নাইবা গিৰ্জ্জালৈ যাবলৈ ৰম্ভাৰ আগ্ৰহ জন্মিলহেঁতেন, তেন্তে বোধকৰোঁ কিছু লাভো হ'লহেঁতেন, কিন্তু বন্ধা নিয়মৰ বশবৰ্ত্তী হৈ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে তেনে কৰিব লগা হোৱাত তেওঁৰ মনত অশান্তি উপজিছিল মাত্ৰ। ৰম্ভা যিমানেই তললৈ নামক হিন্দু সমাজৰ মাজত বৰ্দ্ধিতা ; সেই কাৰণে যৌৱনৰ উন্মত্ততাই যেনি-তেনি উটুৱাই নিলেও ঈশ্বৰ বিশ্বাসৰ পৰা একেবাৰেই বঞ্চিত নাছিল। গিৰ্জ্জালৈ অহা-যোৱা কৰি তেওঁ দেখিলে খৃষ্টান হবলৈ ঈশ্বৰ-বিশ্বাস বা ধৰ্ম্মভাবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। কিছুমান নিয়ম মানি চলিলে আৰু দেওবাৰৰ দিনা যেনে-তেনে উচপিচাই বহি গিৰ্জ্জাত এখন্তেক কটাব পাৰিলেই হৈ গ'ল। ৰম্ভাৰ ধৰ্ম্ম-বিষয়ে আন জ্ঞান নাথাকিলেও এই ফেৰা অন্ততঃ আছিল যে ধৰ্ম্ম গাৰ বলেৰে আনে জাপি দিব পৰা বস্তু নহয় ; ইয়াৰ নিমিত্তে অন্তৰৰ আকুলতা আৰু দৃঢ় বিশ্বাস লাগে। মিশ্যন স্কুলত যি ধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰ

ৰন্তাই দেখিলে, সি ফাটেকৰ কয়দীৰ শাসন প্ৰণালীৰ লগতহে মিলে। কয়েদীয়ে আগেয়ে যি খাদ্যকেই খাওক, যেনে আহাৰতেই ৰুচি বহুৱাওক, ফাটেকত পৰিলে ফাটেকৰ নিয়মতে যি পায়, তাক খাবই লাগিব, যি পিন্ধিবলৈ দিয়ে, নিপিন্ধিলেই নহয়। তাৰ পৰা স্বাস্থ্য ভগ্ন হোৱাৰ ভয় থাকিলেও তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিব নোৱাৰে। কিন্তু যেই ফাটেকৰ পৰা ওলায়, তেতিয়াই আকৌ নিজৰ ৰুচিমতে খোৱা-পিন্ধা চলায়। মিশ্যন স্কুলৰ ধৰ্ম্মও সেয়ে। যি যেনেকৈ ঈশ্বৰ-বিশ্বাস কৰক, বাইবেল পঢ়িবই লাগিব আৰু অসঙ্গত কাহিনীকো হয় বুলি শলাগিবই লাগিব ; গিৰ্জ্জালৈ যাওঁতে যিমানেই অশান্তি পাওক যাবই লাগিব। কিন্তু যেতিয়াই গিৰ্জ্জাৰ পৰা বা বাইবেল শ্ৰেণীৰ পৰা ওলাই আহে, তেতিয়াই সকলো নিজ নিজ অভিৰুচিমতে ঈশ্বৰ-বিশ্বাসলৈ ঘূৰি আহে। আন কি, যিবোৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত হৈছে, তেওঁলোকৰো সৰহ ভাগে মিচহঁতৰ পৰা আঁতৰ হলেই সেই ধৰ্ম্ম পাহৰি যায়। তেওঁলোকৰ পেৰাতো দেৱ-দেবীৰ মূৰ্ত্তি বিচাৰিলে পোৱা যায়। মুঠতে মিশ্যন স্কুলৰ,—অন্ততঃ ৰন্তাই য'ত কাম কৰিছিল সেইখনৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্ম গিৰ্জ্জালৈ যোৱা আৰু বাইবেল পঢ়াতেই আবদ্ধ, ঈশ্বৰ-বিশ্বাসৰ লগত তাৰ সম্পৰ্ক নাই।

মিচ ডেইটনে ৰন্তাক প্ৰায়েই খৃষ্টান হবলৈ উপদেশ দিয়ে, আৰু পৃথিবীৰ যাৱতীয় ধৰ্ম্মক নিন্দা কৰি, সেই ধৰ্ম্মাৱলম্বীবোৰ যে অনন্ত নৰকলৈ যাব তাক বৰ দুখ প্ৰকাশ কৰি কয়। হিন্দু ধৰ্ম্মকতো ব্যভিচাৰৰ নামান্তৰ বুলি হে ব্যাখ্যা কৰে, আৰু সেই ধৰ্ম্মাৱলম্বী ধৰ্ম্মজ্ঞানহীন মানুহবিলাকক কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিব, তাৰ চিন্তাতেই বোলে তেওঁৰ ৰাতিও টোপনি নাহে।

ৰন্তাই তাত তিনি মাহ কাম কৰাৰ পিচত এদিন মিচ ডেইটনে ক'লে—"ৰন্তা, তুমি যদি এতিয়াও খৃষ্টান নোহোৱা, তেনেহলে তোমাক

আৰু এই স্কুলত ৰাখিব নোৱাৰিম। তুমি শিক্ষয়িত্ৰী হৈ পৱিত্ৰ ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ নকৰিলে, ছাত্ৰীবিলাকো অবাটে যোৱাৰ সম্ভাৱনা। সেই ‘কাৰণে এনে বেয়া আদৰ্শ সিহঁতৰ আগত সদায় ৰাখিব নোৱাৰোঁ। সম্প্ৰতি এজনী শিক্ষয়িত্ৰী পোৱা গৈছে; তাই বাইবেল ভালকৈ জানে, আৰু ধৰ্ম্মতো খৃষ্টান। তুমি যদি খৃষ্টান নোহোৱা, তেনেহলে তোমাৰ ঠাইত তেওঁকে ৰাখিম বুলি ভাবিছোঁ; আৰু যদি তুমি খৃষ্টান হবলৈ মান্তি হোৱা, তেন্তে তোমাকে ৰাখি দৰমহা পাঁচ টকা বঢ়াই দিম।”

ৰম্ভা—মইতো স্কুলৰ নিয়মমতে বাইবেল পঢ়া আৰু গিৰ্জ্জালৈ যোৱাত আপত্তি কৰা নাই।

ডেইটন—অকল সেয়েই যথেষ্ট নহয়, তুমি ‘বেপ্টাইজ্‌ড্‌’ হ’ব লাগিব।

ৰম্ভা—আপোনালোকৰ ধৰ্ম্ম মই এতিয়াও বুজা নাই। প্ৰথমতে ঈশ্বৰৰ পুত্ৰ কথাটোকেই বুজাত টান পাইছোঁ। আপোনালোকৰ মতে ঈশ্বৰ তিনিজন হয়গৈ দেখোন।

ডেইটন—তিনিও গোট খাই এক অৰ্থাৎ তিনিও একে জনৰেই বিকাশ মাথোন।

ৰম্ভা—যেতিয়া ঈশ্বৰৰ পুত্ৰ পৃথিবীত, তেতিয়াও স্বৰ্গত পিতা ঈশ্বৰ আৰু প্ৰেতাত্মা ঈশ্বৰ আছিল। আকৌ পুত্ৰ ঈশ্বৰ প্ৰেতাত্মা ঈশ্বৰৰ ঔৰসত জন্মিল অৰ্থাৎ পিতা ঈশ্বৰ খৃষ্টৰ পিতা নহয়। তেন্তে তিনিও জনক এক কৰি মিলোৱা যায় কেনেকৈ? আকৌ যদি যিছুক ঈশ্বৰ বুলি ধৰা যায়, তেন্তে তেওঁ য়িহুদীৰ হাতত প্ৰাণ এৰা কথাটোৰ অৰ্থ পোৱা নাযায়। যিছু যে এজন প্ৰকৃত ঈশ্বৰ ভক্ত, তাত সন্দেহ নাই, কিন্তু তেওঁকেই ঈশ্বৰ বুলি মানিলে গোটেইবোৰ কথাতে খেলি-মেলি লাগে, হিচাপো ভুল হয়। আকৌ ঈশ্বৰৰ মাক থকাটো কেনেকুৱা কথা।

ডেইটন—মই বৰ দুখিত হলোঁ যে তোমাৰ ভাগ্যত অনন্ত নৰক

মাত্র আছে ; তাৰ পৰা তোমাক উদ্ধাৰ কৰিবৰ উপায় নাই। নহলে এনে কথা তোমাৰ মুখত নোলালহেঁতেন।

ৰন্তা—আপুনি খং নকৰিব, মই বুজা নাই দেখিহে সুধিছোঁ।

ডেইটন—আগেয়ে বেপ্টাইজড্ নহলে এইবোৰ কথা বুজিব নোৱাৰা। তুমি অপবিত্র হৈ থকা মানে প্রভুৱে তোমাক কৃপা নকৰে।

ৰন্তা—বেপ্টাইজড বাৰু হলোৱেই, কিন্তু তেতিয়াও যদি সন্দেহ নুগুচে!

ডেইটন—নুগুচি নোৱাৰে। প্রভুৰ কৃপা হলে সকলো বুজিবা। এতিয়া তুমি অপবিত্র হৈ আছা দেখিহে প্রভুৱে কৃপা কৰা নাই। সি যি হওক, তুমি এতিয়া মোৰ কথাত মান্তি হবা নে নোহোৱা কোৱাঁ। নহলে মই কোনো মতেই আৰু তোমাক ৰাখিব নোৱাৰোঁ, প্রভুৰ শিক্ষা-মন্দিৰ অপবিত্র কৰিব নোৱাৰোঁ।

ৰন্তাই অলপমান বেলি চিন্তা কৰি ক'লে—"নিতান্ত নহলেই নহয় যদি সম্প্রতি গোপনে দীক্ষিত হওঁ, পিচত যদি আপুনি কোৱামতে সন্দেহ গুচে, তেতিয়া প্রকাশ্যভাবে খৃষ্টান হ'ম।

ডেইটন—অসম্ভৱ! তেনে কাম হবই নোৱাৰে। বাইবেলত প্রভুৱে কি কৈছে, তুমি দেখোন পঢ়িছাই,—"যি মোৰ আৰু মোৰ কথাৰ বাবে লাজ পায়, 'মানুহৰ পুত্রয়ো' তাৰ বাবে লাজ পায়।"* তেনেস্থলত তেওঁৰ প্রতি তোমাৰ বিশ্বাস সমাজত জনাবলৈ যদি তুমি লাজ পোৱা, তেন্তে তেওঁ তোমাক কৃপা কৰিবলৈ লাজ কৰিব।

ৰন্তা—কিন্তু মোৰ পিতা আৰু ককাইদেউহঁতক নোসোধাকৈ তেনে কৰা ভাল নহব ; অন্ততঃ তেওঁলোকক এই বিষয়ে জনোৱা উচিত। সেই দেখি আপুনি মোৰ উত্তৰলৈ কেইদিনমান বাট চালে ভাল হয়।

* Whoever shall be ashamed of Me and My words, of him also shall the son of man be ashamed.—E. B.

ডেইটন—মই বাট চাব নোৱাৰোঁ। পিতা-মাতা আদিক জানোৱাৰ আৱশ্যক কি? তুমি জানো কেঁচুৱা ছোৱালী? তোমাৰ 'কামত হকা-বধা কৰিবলৈ এতিয়া তোমাৰ ঘৰৰ কাৰো তোমাৰ ওপৰত একো অধিকাৰ নাই। তাৰ উপৰি প্ৰভুৱে কৈছে,—"যি মোতকৈ মাক বাপেকক বেচি ভাল পায়, সি মোৰ উপযুক্ত নহয়।"* সেই কাৰণে তুমি কাৰো মতামতলৈ অপেক্ষা নকৰি বেপ্টাইজ্‌ড্ হোৱা উচিত; পিতাৰাইতক পিচত জনালেও চলিব।

ৰন্তাই একো নামাতি বহুত বেলি চিন্তা কৰিলে। ডেইটনে কিছু আশা দেখি আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—"আৰু এটা কথা ভাবি চোৱা, —হিন্দুৰ ভিতৰত জাতিভেদ আছে, খৃষ্টানৰ নাই। হিন্দুৰ জাতিভেদ থকাৰ বাবে তলৰ জাতৰ মানুহৰ উদ্গতি নাই, কিন্তু আমাৰ ধৰ্ম্মত সকলো সমান, কোনেও কাকো ঘিণ নকৰে; এতিয়া আমাৰ স্কুলত যিবোৰ ছোৱালী আছে, প্ৰায় আটাইবোৰেই নীহকুলীয়া, ইহঁতৰ জাতৰ শিক্ষিত পুৰুষ বৰ তাকৰ। ডাঙৰ জাতৰ যিবোৰ শিক্ষিত মানুহ আছে, সিহঁতে ইহঁতক বিয়া কৰোৱা দূৰৰ কথা, ছুলেও গা ধোৱে। হিন্দু হৈ থকা হ'লে ইহঁত ইহঁতৰ জাতৰ নিতান্ত চহা মানুহলৈ যাব লাগিলহেঁতেন, কিন্তু এতিয়া খৃষ্টান হোৱাৰ কাৰণে ভাল শিক্ষিত খৃষ্টান দৰা পাব, আৰু চাহাব-মেম থকা দি সুখেৰে থাকিব পাৰিব। আকৌ যদি কিবা কাৰণত এৰাএৰি হ'ব খোজে তাৰো বাট আছে, এটাৰ লগত মন নিমিলিলে সেই বিয়া ৰদ কৰি আকৌ আন এটালৈ যাবলৈকো সুবিধা পোৱা যায়। হিন্দু হৈ থাকিলে জানো এইবোৰ সুবিধা পাব। ইমানতো তুমি খৃষ্টান হোৱাৰ কিমান লাভ বুজা নাই নে?

---

* He that loveth father or mother more than Me is not worthy of me.—E. B.

এই বক্তৃতাত ৰম্ভাৰ মতৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। যেতিয়ালৈকে ধৰ্ম্মৰ কথা আলোচনা কৰিছিল, তেতিয়ালৈকে ৰম্ভাৰ খৃষ্টান হোৱা অধঃপতন আৰু লাজৰ কথা বুলি ভাবিছিল, কিন্তু যেই ভোগ-বিলাসৰ কথাৰ অৱতাৰণা হ'ল, ততালিকে বহুতো সুবিধা ৰম্ভাৰ চকুত পৰিল। সঁচা কথা, তেৰোঁতো নীহকুলীয়া, আৰু সেই কাৰণেই কোনো উচ্চ বৰ্ণৰ শিক্ষিত হিন্দুৱে তেওঁক প্ৰকাশ্যে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ওলোৱা নাই। স্বজাতীয়ৰ ভিতৰতো তেওঁৰ মনোমত পাত্ৰৰ অভাৱ। তেনেহলে তেওঁ খৃষ্টান হোৱাই উচিত নেকি? আৰু এটা কথা। ৰম্ভা মিশ্যন স্কুললৈ অহাৰে পৰা মাজে মাজে তেওঁ ওচৰৰ আলিত এজন ডেকা খৃষ্টানক দেখা পাইছিল। তেওঁ মিচেচ্ ডিক্সন নামেৰে সেই স্কুলৰে এজনী শিক্ষয়িত্ৰীৰ ভায়েক। ৰম্ভাই তাত থাকোঁতেই তেওঁৰ পৰা কেইবাখনো প্ৰেমপত্ৰ পাইছে, তাত তেওঁৰ নাম এইচ্ মেকেঞ্জি বুলি লিখিছিল। মেকেঞ্জিৰ বাপেক বঙ্গদেশীয় কৈৱৰ্ত্ত কি বাগ্দীজাতীয়। মেকেঞ্জি আৰু বায়েকক মিশ্যনেৰীসকলে আনি মিশ্যন স্কুলত শিক্ষা আৰু খৃষ্টান ধৰ্ম্ম দি ডাঙৰ কৰিছিল। শিক্ষাৰ অন্তত বায়েকক মিষ্টাৰ ডিক্সন নামেৰে টেলিগ্ৰাফ অফিচত কাম কৰা এজন ফিৰিঙীয়ে বিয়া কৰায়। বিয়াৰ পিচৰে পৰা মিচেচ্ ডিক্সনে এই স্কুলতে শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰি আহিছে। মেকেঞ্জিয়েও শিক্ষাৰ অন্তত ভিনীহিয়েকৰ আশ্ৰয়তে থাকি টেলিগ্ৰাফ শিকি তাতে এটা কাম পায়। ডেইটনৰ কথা শুনি মেকেঞ্জিক লাভ কৰিব খুজিলে তেওঁ যে খৃষ্টান হ'ব লাগিব, সেই কথাটো ৰম্ভাই বিশেষকৈ ভাবিলে। মেকেঞ্জিয়ে সম্পূৰ্ণৰূপে চাহাবৰ নিচিনাকৈ চলা-ফুৰা কৰে। যদি মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক বিয়া কৰায়, তেন্তে তেৰোঁ গাউন পিন্ধি, মেম সাজি, বাটে বাটে গা ঘেলাব পাৰিব। কোনো লুক-ঢুক নকৰাকৈ ডিঙিত ধৰাধৰি কৰি বাটে বাটে প্ৰেমালাপ কৰি ফুৰিলেও কোনেও একো ক'ব নোৱাৰিব। কিন্তু মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক সঁচাকৈয়ে বিয়া কৰাব খোজে নে

গুপ্ত প্ৰণয় হে বিচাৰে, সেইটো ৰম্ভাই এতিয়াও ঠিককৈ বুজা নাই। বহুতো ভাবি-চিন্তি ডেইটনক ক'লে,—"মোক ভাবিবলৈ এসপ্তাহ সময় দিয়ক।"

ডেইটন—বাৰু সেয়ে হওক, কিন্তু এসপ্তাহৰ পিচত হ'লে এদিনো ৰ'ব নোৱাৰিম।

ৰম্ভা সম্মত হ'ল, আৰু সেইদিনাৰ আলোচনাও সিমানতে ৰ'ল।

সেই দিনাৰ পৰা ৰম্ভা দিনৌ মিচেচ্ ডিক্সনৰ ঘৰলৈ অহা যোৱা কৰিবলৈ লাগিল। দিনচেৰেকৰ পিচত এইটো স্থিৰ হ'ল যে ৰম্ভাই খৃষ্টান ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিলে মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক ৰীতি-মতে বিবাহ কৰিব। ৰম্ভায়ো ধৰ্ম্ম বিশ্বাসৰ বাবে নহলেও মেমচাহাব হোৱাৰ আশাত খৃষ্টান ধৰ্ম্মত সামাজিকভাবে দীক্ষিত হবলৈ স্থিৰ কৰিলে। ৰম্ভাৰ সিদ্ধান্ত শুনি ডেইটনৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। কাল বিলম্ব নকৰি যথানিয়মে ৰম্ভাক বেপ্টাইজড্ কৰালে। যদিও ইয়াৰ দ্বাৰা খৃষ্টৰ উপাসকৰ সংখ্যাৰ লৰচৰ নহ'ল, তথাপি মিশ্যনৰ বহীৰ পাতত এজন খৃষ্টান বাঢ়িল। দীক্ষা ল'বৰ দিনা ৰম্ভাৰ মন বৰ অস্থিৰ হৈছিল; মাজে মাজে একোবাৰ আপোনাআপুনি কৈছিল,—"হে হৰি, কি কৰিলা!"

ইয়াৰ অলপ দিনৰ পিচতে ৰম্ভাৱতী মিচেচ্ মেকেঞ্জি হৈ টেলিগ্ৰাফ অফিচৰ কৰ্ম্মচাৰী মিষ্টাৰ মেকেঞ্জিৰ ঘৰ পোহৰ কৰিবলৈ গ'ল, আৰু তাৰ পৰাই মিচেচ্ ডিক্সনৰ দৰে স্কুলৰ কাম চলাবলৈ ধৰিলে।

ষোড়শ অধ্যায়

বিবাহ-প্ৰস্তাৱ

প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ ভাল হোৱাৰ প্ৰায় এপষমানৰ পাচত দীনবন্ধুৱে এই চিঠিখন পালে,—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

আজি আপোনাৰ ওচৰত এটা বিশেষ কথা ডাঙি ধৰিব খুজিছোঁ; যদি কিবা দোষ কৰোঁ, দয়া কৰি যেন ক্ষমা কৰে। কথাটো আজি কেইবা দিনেৰে পৰা কওঁ কওঁকৈ উচপিচাই আছোঁ, কিন্তু কবলৈ সাহ কৰিব পৰা নাই। এতিয়াও আপুনি নিৰ্ভয় দিলেহে ক'ব পাৰোঁ।

আপোনাৰ বিবাহৰ বিষয়ে সকলোৱে কোৱা-মেলা কৰা শুনিছোঁ, কিন্তু আজিলৈকে বিবাহৰ প্ৰতি আপোনাৰ আগ্ৰহ দেখা নাই। মোৰ বোধেৰে আপোনাৰ আদৰ্শৰ অনুৰূপ কন্যাৰ অভাৱ বুলিয়েই আপুনি বিয়া কৰাবলৈ অনিচ্ছুক। মোৰ যদি আপোনাৰ আদৰ্শ বুজাত ভুল হোৱা নাই, তেন্তে ঠিক সেই আদৰ্শমতে পাত্ৰী বিচাৰি দিবলৈ গাত ল'ব পাৰোঁ।

মই এই কথা কওঁতে অকল আপোনাৰ কথা লবলৈ গৈছোঁ বুলি নাভাবিব; সঁচাকৈয়ে মোৰ বিয়াঘৰীয়া হবৰ বৰ মন গৈছে। উপযুক্ত পত্নীৰ সাহায্য লাভ কৰিলে আপোনাৰ বল-বুদ্ধি বাঢ়িব; আপোনাৰ বহুমূলীয়া সময়ৰ সদ্ব্যৱহাৰৰ নিমিত্তে অধিক সুযোগ মিলিব। সেই কাৰণেই মই সোনকালে আপোনাৰ শুভ পৰিণয়ত যোগ দিবলৈ পাম বুলি বাঞ্ছা কৰিছোঁ।

কাক উপলক্ষ্য কৰি মই এই কথা কৈছোঁ, বোধ কৰোঁ ভাঙি কোৱাই ভাল। স্কুলৰ দ্বিতীয় শিক্ষয়িত্ৰী উষাৰ বিষয়ে বোধকৰোঁ আপুনি জানে। মই তেওঁৰ বিষয়ে বিশেষভাবে ভু লৈছোঁ। ৰূপৰ বিষয়ে মই একো নকওঁ, কিয়নো' আপুনি তেওঁক দেখিছে। গুণৰ বিষয়ে ক'ব লাগিলে তেওঁতকৈ বেচি উপযুক্ত আৰু কোনোবা ওলাব বুলি মোৰ বিশ্বাস নহয়। তদুপৰি যৌৱনৰ প্ৰাৰম্ভৰে পৰা তেওঁ আপোনাক হৃদয় দান কৰি আহিছে; আপোনাৰ বাহিৰে আন দেৱতাক তেওঁ নাজানে। দেউতাকহঁতে নানা চক্ৰান্ত কৰি পতা বিয়াও কিয় ভাগিল, তাক আপুনি নিশ্চয় জানে। মোৰ বিশ্বাস উষাৰ লগত বিবাহ হ'লে আপোনালোকৰ দাম্পত্য জীৱনো সুখময় হ'ব, আৰু আপোনাৰ অনুষ্ঠানবোৰৰ কাৰ্য্য সম্পাদনতো সাহায্য পাব। আন ফালে উষাই আপোনাৰ লগত থাকিবলৈ পালে স্বৰ্গ-সুখো কামনা নকৰে। যদিও উষাই এইবোৰ কথা মোক কোৱা নাই (তেওঁ এনেবোৰ কথা প্ৰায় নকয়), তথাপি মই তেওঁৰ প্ৰত্যেক কথা, প্ৰত্যেক কাৰ্য্য,—আন কি, তেওঁৰ নীৰৱতাৰ মাজতো ইয়াৰ আভাস পাইছোঁ।

আপোনাৰ উত্তৰলৈ বাট চাই ৰ'লোঁ, সোনকালে আপোনাৰ মতামত পালে সুখী হ'ম। মোৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিব। ইতি—

সেৱিকা
প্ৰভাৱতী

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে অলপ সময় চিন্তা কৰিলে, তাৰ পাচত লিখিলে,—

আয়ুষ্মতি,

তোমাৰ চিঠিৰ উত্তৰত একে আষাৰেই কওঁ যে মই তোমাৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অক্ষম। উষায়েই হওক বা সন্ধ্যায়েই হওক তোমাৰ

দ্বাৰা নিৰ্ব্বাচিতা কোনো কন্যাকেই মই বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ। সেই কাৰণে মোৰ বিবাহৰ নিমিত্তে তুমি চিন্তা নকৰিলেই ভাল।

বাৰু, মোৰ বিবাহৰ নিমিত্তে যে তুমি মূৰ ঘূৰাইছা, তোমাৰ নিজৰ কথা নাভাবা কিয়? আগেয়ে তোমাৰ এটা দিহা লগোৱাঁ, তাৰ পিচতো আনৰ কথা ভাবিবা। মই এইষাৰ কথা সৰলভাবে হে কৈছোঁ, তাত যেন বিদ্ৰূপৰ গোন্ধ নিবিচাৰা।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

দীনবন্ধু

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাৱতীয়ে যি উত্তৰ দিলে সি এই :—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

আপেনাৰ চিঠি পঢ়ি তাৰ এছোৱা সমূলি বুজিব নোৱাৰি বিমোৰ হলোঁ। আপুনি কৈছে—মই বাছি দিয়া কাকো আপুনি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। কথাটো মোলৈ সাঁথৰ যেন হৈ পৰিছে। এই সাঁথৰ ভঙা মোৰ সাধ্যাতীত; অনুগ্ৰহ কৰি ভাঙি দিব নে? মোৰ হ'লে সন্দেহ হৈছে— আপুনি কাৰবাক ভাল পায়, কিন্তু যাক ভাল পায়, তেওঁৰ লগত আপোনাৰ বিবাহ হোৱা অসম্ভৱ। যদি সেয়ে হয়, জানিবলৈ দিব নে— কোন সেই ভাগ্যৱতী?

মোৰ বিবাহৰ বিষয়ে মই নাভাবোঁ বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ। যদিও কিছু দিনৰ আগলৈকে মই এই বিষয়ে কোনো স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰা নাছিলোঁ, এতিয়া মোৰ লক্ষ্য স্থিৰ হৈছে। মোৰ লক্ষ্য কি, এতিয়া নকওঁ। ক'ম এদিন, যেতিয়া আপোনাৰ ঘৰ হ'ব, আপুনি সুখ-শান্তিৰে বৈবাহিক জীৱন কটাবলৈ সমৰ্থ হ'ব। মুঠতে মোৰ বিবাহৰ প্ৰয়োজন নাই। আপুনি যদি সদায় মোক এতিয়াৰ দৰেই মৰমৰ চকুৰে চায়, যদি সকলো সময়তে সজ উপদেশ দি মোৰ কৰ্ত্তব্য দেখুৱাই দিয়ে, যদি

এতিয়াৰ দৰেই আৱশ্যক হলেই আপোনাৰ সাহায্য পাই থাকোঁ, তেনেহলেই মোৰ জীৱনৰ সকলো অভিলাষ, সকলো সাধনা সিদ্ধি হ'ব। ইয়াতকৈ বেচি একো মই কল্পনাও কৰিব নোৱাৰোঁ। আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি অক্ষুন্ন ৰাখি আপোনাৰ স্নেহ, অনুগ্ৰহ আৰু বিশ্বাসৰ পাত্ৰী হৈ থাকিব পাৰিলেই মোৰ জীৱন সাৰ্থক মানিম।

শেহত মোৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিব। কিবা দোষৰ কথা পালে ক্ষমা কৰিব।

সেৱিকা

প্ৰভাৱতী

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে আনন্দ পালে। তেওঁ প্ৰভাৱতীলৈ লিখিলে,—

আয়ুষ্মতি,

যদিও তুমি মোৰ সাঁথৰ বুজা নাই বুলিছা মই হলে বুজিছা বুলিয়েই অনুমান কৰিছোঁ। তুমি যি কৈছা, তাক মোৰ সাঁথৰৰ উত্তৰ যেনেই পাইছোঁ। তথাপি যদি মোৰ মুখৰ পৰা শুনিবৰ ইচ্ছা কৰিছা, তেন্তে শুনা।—

মোৰ ভাল্‌পোৱাৰ পাত্ৰীক কেতিয়াবা দেখিবলৈ পাম বুলিও আশা কৰা নাছিলোঁ। বহুত দিন আগেয়ে মই কল্পনাত এখনি প্ৰতিমা সাজিছিলোঁ, তাত মোৰ আদৰ্শৰ অনুৰূপ ৰূপ-গুণ আৰোপ কৰি সজাই লৈছিলোঁ। মনে মনে প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলোঁ,—যদি কেতিয়াবা কোনো সজীৱ প্ৰতিমা মোৰ মানস প্ৰতিমাৰ লগত মিলি যায়, তেন্তে তেওঁকেই মোৰ অৰ্দ্ধাঙ্গিনী কৰিম ; নহলে সেই ছবিকে লৈ জীৱন কটাম। মোৰ কল্পনা অসংযত—অসম্ভৱ বুলি বহুতে ধাৰণা কৰিছিল ; ময়ো সেই কল্পনা সত্যত পৰিণত কৰাৰ আশা এৰি দি কল্পনাৰ চিত্ৰ লৈয়েই জীৱন

কটাবলৈ সাজু হৈছিলোঁ। কি সুন্দৰ মোৰ মানস প্ৰতিমা! তাৰ লগত যে একোৰে তুলনা নহয়! এনেকৈয়ে বহুত দিন গ'ল। কিন্তু মোৰ কল্পনা অলীক নহয়; এদিন উষালোকৰ লগে লগে সেই মানস প্ৰতিমা সজীৱ হৈ মোৰ সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। মই ভোল গলোঁ, প্ৰাণ নাচি উঠিল; মোৰ জীৱন-যৌৱন নীৰৱে সমৰ্পণ কৰিলোঁ। জীৱনৰ ভিতৰত এয়ে মোৰ প্ৰথম ভালপোৱা, এয়ে শেষ হ'ব লাগিব। তেওঁৰ বাহিৰে আনক দিবলৈ মোৰ হৃদয় নাই। মুঠতে তোমাৰ অনুমান সঁচা; সেই দেখিয়েই কৈছোঁ,—তুমি মোৰ নিমিত্তে পাত্ৰী বিচৰা অনাৱশ্যক।

যাৰ লগত মানস প্ৰতিমাৰ মিল, যাক মই মনে মনে আত্মসমৰ্পণ কৰিলোঁ, যাক জীৱনত প্ৰথম আৰু শেষ বাৰৰ নিমিত্তে চিৰ-সঙ্গিনীৰূপে ভাল পালোঁ, তেওঁ কোন ভাগ্যৱতী জানিবলৈ তুমি ব্যগ্ৰ হৈছা। শুনা তেন্তে,—চক নাখাবা, খং নকৰিবা, স্থিৰ হৈ শুনা,—সেই ভাগ্যৱতী তুমি। তোমাৰ বাহিৰে আনৰ লগত মোৰ বিবাহ অসম্ভৱ। তোমাক এই কথা জনাম বুলি আগেয়ে ভৱা নাছিলোঁ, নীৰৱে ভালপোৱাইহে মোৰ উদ্দেশ্য আছিল। কিন্তু আজি তোমাৰ চিঠিৰ পৰা তোমাৰ লক্ষ্যও ময়ে বুলি বুজিহে ইমান দিন গোপনে ৰখা কথা প্ৰকাশ কৰিলোঁ। যদি মোৰ বুজাত ভুল হৈছে, তেন্তে ক্ষমা কৰিবা, আৰু ইয়াত লিখা কথা পাহৰি যাবা। মনত ৰাখিবা—তোমাৰ স্বাৰ্থ নাথাকিলে অকল মোৰ সুখ-সন্তোষৰ নিমিত্তে কেতিয়াও তোমাক মোৰ হ'বলৈ নকওঁ। তুমি যদি মোৰ হ'ব নোৱাৰা, তেনেহলেও মোৰ তাত বেজাৰ নাই। তুমি যি কৰি সুখী হ'ব পাৰা, তাকে কৰিলেই ময়ো সুখী হ'ম। মই দৈহিক মিলনৰ নিমিত্তে ব্যস্ত নহওঁ, তুমি য'তে থাকা, যেনেকৈ থাকা, ইমান দিন যেনেকৈ নীৰৱে ভাল পাই আহিছোঁ, চিৰকাল তেনেকৈয়ে ভাল পাম। ভাল পাই ভাল লাগে বুলিয়েই মই ভাল পাওঁ। সেই কাৰণে আমাৰ মিলন অসম্ভৱ হলেও যেন নিৰুদ্বেগ চিত্তে আগৰ দৰেই হাতত

ধৰাধৰিকৈ কৰ্ত্তব্যত আগ বাঢ়িব পাৰোঁ, তালৈ মাথোন লক্ষ্য ৰাখিবা।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
দীনবন্ধু

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাৱতীৰ হৃদয় আনন্দেৰে আপ্লুত হ'ল, শৰীৰ কঁপি উঠিল, অঙ্গাবৰণ শিথিল হৈ পৰিল। চিঠিখন পুনঃ পুনঃ চুম্বন কৰি বহু কষ্টেৰে আত্ম-সংবৰণ কৰাৰ পিচত যি উত্তৰ লিখিলে সি এই,—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

আপোনাৰ চিঠিয়ে মোলৈ যি স্বৰ্গীয় মন্দাকিনীৰ ধাৰা নমাই আনিলে, তাক প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাষা নাই। আজি অত দিন যি কথা শুনিবলৈ সাধনা কৰিছিলোঁ, আজি তাকেই শুনিলোঁ। এয়ে মোৰ স্বৰ্গ, এই কথাকে বুকুত বান্ধি মই হেজাৰ বিপদৰ মাজতো শান্তিৰে থাকিব পাৰিম। যদিও সংসাৰৰ কাঁইটীয়া বাটত বুলোঁতে জীৱনৰ বহুতো পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে, তথাপি আপোনাক লগ পোৱাৰ আগেয়ে কাকো প্ৰাণেৰে সৈতে ভালপোৱা নাছিলোঁ; আন কি, তেনে কোনোবা ওলাব বুলিও ভাবিব নোৱাৰিছিলোঁ। আপুনি মোৰ ভ্ৰান্তি দূৰ কৰিলে। এতিয়া আপুনিয়েই মোৰ সুখ-শান্তি, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম, আপুনিয়েই মোৰ উপাস্য দেৱতা। কত দিন সেই কথা ক'ম ক'ম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু ভয় লাগিল—জানোচা হিতে বিপৰীত হয়! জানোচা মোৰ কথা শুনি মোৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত আপোনাৰ সন্দেহ জন্মে! জানোচা সেই কথা কৈ আপোনাৰ পৰা পাই অহা মৰম-চেনেহো হেৰুৱাও! সেই দেখি নীৰৱ সাধনাতেই দিন কটাবলৈ স্থিৰ কৰিছিলোঁ। তথাপি আপোনালৈ লিখা চিঠিত সেই ভাব এনেকৈ প্ৰকাশ হৈ পৰে যে বহুত দিন চাৰি পাঁচখন

চিঠিৰ কাগজ নষ্ট কৰি হে এখন কোনোমতে পঠিয়াব পৰা হওঁ। ইয়াৰ আগৰখন চিঠি পঠিয়াই মোৰ অতিশয় লাজ আৰু ভয় লাগিছিল। আপোনাৰ পৰা পাই অথা চেনেহ আৰু যত্নও কিজানি হেৰুৱাওঁ,—এই বুলি মই ভাবনাত অস্থিৰ হৈ পৰিছিলোঁ ; আপোনাৰ আগত ওলাব-লৈকো লাজ লাগিছিল। আজি আপোনাৰ সুমধুৰ আশ্বাস বাণীয়ে সেই অস্থিৰতাৰ সলনিত এক অবৰ্ণনীয় পুলকৰ সৃষ্টি কৰিলে। আপুনি মোক ঘিণ কৰা হ'লেও মই আপোনাৰ পূজাতেই জীৱন উচৰ্গা কৰিলোঁহেতেন তেনে স্থলত যে মই আপোনাৰ ভালপোৱাৰ পাত্ৰী হ'ব পাৰিছোঁ, তাতকৈ আৰু কি সৌভাগ্য হ'ব পাৰে! আজি জগতত মোতকৈ সুখী আৰু কোনো নাই।

কিন্তু প্ৰিয়তম, দেৱতা মোৰ, মই যে আপোনাৰ যোগ্য পূজাৰিণী নহওঁ। আমাৰ দৈহিক মিলনৰ বাট বন্ধ। আপুনি জানে মই আপোনাৰ স্বজাতীয়া নহওঁ, নীহ কুলত মোৰ জন্ম। সেই কাৰণে আপুনি মোক বিয়া কৰালে চলিত প্ৰথামতে আপোনাৰ সামাজিক অৱনতি ঘটিব, সেইটো মই সহিব নোৱাৰোঁ। সেই দেখিয়েই মই মোৰ প্ৰাণৰ যাতনা সহ্য কৰিও আপোনাৰ স্বজাতীয়া কন্যা উষাৰ লগত আপোনাৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ কৰিছিলোঁ। আপুনি সেই প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰা হ'লে মই মোৰ ভালপোৱা চিৰজীৱন গোপনে ৰাখিলোঁহেঁতেন। এতিয়াও মই মোৰ প্ৰাণৰ ভালপোৱাৰে আপোনাক পূজা কৰিব পাৰিম মাথোন, আপুনি দাম্পত্য সুখ সম্ভোগৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব লাগিব। এই সম্পৰ্কে আপুনিয়েই যথাবিহিত কৰিব। মোৰ সহস্ৰ অপৰাধ মাৰ্জ্জনা কৰিব। ইতি।

সেৱিকা

প্ৰভাৱতী

সপ্তদশ অধ্যায়

অসবৰ্ণ বিবাহ

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৰ মনত নানা ভাবৰ উদয় হ'ল। সঁচাকৈয়ে প্ৰভাই অসবৰ্ণ বিবাহত সমাজত লাঞ্ছনা সহ্য কৰিব লাগিব বুলিয়েই তেনেকৈ লিখিছে, নে তেওঁক পৰীক্ষা কৰিবৰ মনেৰে কথাটো তুলিছে! নহলে আন কিবা কাৰণেই আছে বা! তেওঁ বহুতো ভাবিলে, কিন্তু কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰিলে। শেহত প্ৰভালৈ এই দৰে লিখিলে,—

আয়ুষ্মতি,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মই তোমাৰ উদ্দেশ্য ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলোঁ। সঁচাকৈয়ে তুমি অসবৰ্ণ বিবাহলৈ ভয় কৰি সমাজৰ উৎপীড়নৰ আশঙ্কাত তেনেকৈ লিখিছা, নে তাৰ অন্য কিবা কাৰণ আছে? যদি অকল সেয়েই কাৰণ, তেনেহলে সেই বিষয়ে মোৰ মতামত জানিবলৈ দিয়া উচিত বোধ কৰিছোঁ।

বৰ্ণ বিভাগ সকলো দেশ আৰু সকলো জাতিৰ ভিতৰতে আছে। কোনোৰ বৰ্ণ-বিভাগ শৰীৰৰ বৰ্ণ আৰু গঠন লৈ, কোনোৰ বৰ্ণ-বিভাগ ধনৰ জোখ লৈ, আৰু কোনোৰ বৰ্ণ-বিভাগ গুণ আৰু কৰ্ম্ম লৈ। ইয়াৰ ভিতৰত শেহৰ বিধেই সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট। সুখৰ বিষয় ভাৰতীয় জাতি-বিভাগ এই শেহৰ নিয়মেই হৈছিল। "চাতুৰ্ব্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্ম্ম-বিভাগশঃ।"—এয়েই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী। এই জাতি-বিভাগৰ আৱশ্যকতা নিশ্চয় আছে; গুণ আৰু কৰ্ম্ম অনুযায়ী জাতি-বিভাগ হলে তাৰ লগে লগে কৰ্ম্ম-বিভাগ হৈ সমাজৰ শৃঙ্খলা ৰক্ষা কৰিব পাৰে।

আজিকালি বহুতো শিক্ষিত মানুহ জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিৰোধী; তাৰ কাৰণ পূৰ্ব্বৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰি আজি কালি জাতৰ চিৰস্থায়ী বন্দবস্ত কৰা হৈছে। জাতৰ এই জোখ যে বিজ্ঞানবিৰুদ্ধ তাক বিজ্ঞলোকে নিশ্চয় স্বীকাৰ কৰিব। সেই কাৰণে ই যিমান সোনকালে উঠি যায়, সিমানেই দেশৰ আৰু সমাজৰ মঙ্গল হ'ব বুলি মই ভাবোঁ। কিন্তু ওপৰত কোৱা কৰ্ম্মগত বৰ্ণ-বিভাগ থাকিবই লাগিব। সেই মতে হ'লে খোৱা-লোৱা আদিত বিশেষ পাৰ্থক্য ৰখাৰ আৱশ্যকতা নাথাকিলেও বিবাহত তাৰ আৱশ্যকতা আছে। মুঠ কথা, বৈদিক জাতি-বিভাগ মানি চলিলে অসবৰ্ণ বিবাহ কেতিয়াও সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি; কিয়নো এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীয়ে এজনী কৃষক কন্যাৰ পাণিগ্ৰহণ কৰিলে, নাইবা এজন মৎস্যজীৱীয়ে ব্ৰাহ্মণ কন্যাক বিবাহ কৰিলে সাধাৰণতঃ সাংসাৰিক জীৱন সুখৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। কাৰণ দুয়ো জনৰ শিক্ষা-দীক্ষা, চলন-ফুৰণ, স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বিশেষ তাৰতম্য থকা স্বাভাৱিক, আৰু সেই কাৰণেই সাংসাৰিক কৰ্ত্তব্য সাধনত ব্যাঘাত জন্মাও সম্পূৰ্ণ সম্ভৱ। কিন্তু সেই বুলি এইটো বুজাও নিতান্ত ভুল, যে কোনো বিশেষ কামত লাগি থকা মানুহৰ কোনো সন্তানে পৈতৃক ব্যৱসায়ত বাজে আন একো শিকিব নোৱাৰে। ভাগ্যক্ৰমে যদি এজনী মৎস্যজীৱীৰ কন্যাই সুশিক্ষা লাভ কৰি শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ত ধৰিব পাৰে, তেতিয়া হ'লে তেওঁৰ পৈতৃক জাত নাথাকিব, তেওঁ তেতিয়া শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীৰ জাতলৈ উঠিব। তেতিয়া যদি তেওঁক এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীয়ে বিয়া কৰায়, তেতিয়া সেই বিয়াত কোনো দোষ হ'ব নোৱাৰে আৰু তেনে বিয়াক অসবৰ্ণ বিবাহ নুবুলি সবৰ্ণ বোলাইহে শ্ৰেয়ঃ। মুঠতে যিবিলাক সমগুণবিশিষ্ট, তেওঁলোক একে জাতৰ, তেহলেই জন্ম যাৰে ঘৰতে হওক। বোধকৰোঁ যি পিতা-মাতাৰ পৰা জন্ম পায়, লৰা-ছোৱালীও সাধাৰণতঃ তেনে গুণসম্পন্ন হয় দেখিয়েই পিচৰ কালত জাত জন্মগত কৰিলে, কিন্তু

সকলো বিষয়তে যেনে ব্যতিক্রম দেখা যায়, মানুহতো তেনে ব্যতিক্রম ঘটিবই। সেই দেখিয়েই—

যস্য যল্লক্ষণং প্রোক্তং পুংসো ৱর্ণাভিব্যঞ্জকম্।
যদন্যত্রাপি দৃশ্যেত তত্তেনৈৱ ৱিনির্দ্দিশেৎ॥

(শ্রীমদ্ভাগৱত—৭।১১।৩৫)

অর্থাৎ পুৰুষৰ বৰ্ণজ্ঞাপক যি বৰ্ণৰ যি লক্ষণ কোৱা হৈছে তাক যদি আন বৰ্ণত দেখা যায়, তেনেহলে সেই লক্ষণ অনুযায়ী বৰ্ণ নিৰ্দ্দেশ কৰিব লাগিব। চমুকৈ ক'ব লাগিলে পৈতৃক জাত যিয়েই থাকক, সন্তানৰ যাৰ গাত যি গুণ থাকে সি সেই মতেইহে জাত পাব। শূদ্ৰ-সন্তান যদি শমদমাদি গুণযুক্ত হয়, তেন্তে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ হ'ব, আৰু ব্ৰাহ্মণ-সন্তান যদি সেইবোৰ গুণবৰ্জ্জিত হয়, তেন্তে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ হৈ থাকিব নোৱাৰে। মনুৱে কৈছে—

যোঽনধীত্য দ্বিজো ৱেদমন্যত্র কুরুতে শ্রমম্।
স জীৱন্নেৱ শূদ্রত্বমাশু গচ্ছতি সান্বয়ঃ॥

(মনু—২।১৬৮)

অর্থাৎ বেদপাঠ এৰি আন কামত ধৰা দ্বিজই শীঘ্ৰে সবংশে শূদ্ৰত্ব পায়।

মহাভাৰতে কয়ঃ—

শূদ্রে চৈতদ্ভবেল্লক্ষ্য দ্বিজে তচ্চ ন ৱিদ্যতে।
ন ৱৈ শূদ্রো ভৱেচ্ছূদ্রো ব্রাহ্মণো ব্রাহ্মণো ন চ॥

(মহাভাৰত—শান্তিপৰ্ব্ব)

এই লক্ষণবোৰ যদি শূদ্ৰত থাকে, ব্ৰাহ্মণত নাথাকে, তেন্তে সেই শূদ্ৰও শূদ্ৰ নহয়, ব্ৰাহ্মণো ব্ৰাহ্মণ নহয়।

আকৌ কয়,—

ন বিশেষোঽস্তি বর্ণানাং সর্ব্বং ব্রাহ্মমিদং জগৎ।
ব্রহ্মণা পূর্ব্বসৃষ্টং হি কর্ম্মভির্বর্ণতাং গতম্॥
কামভোগপ্রিয়াস্তীক্ষ্ণাঃ ক্রোধনাঃ প্রিয়সাহসাঃ।
ত্যক্তস্বধর্ম্মা রক্তাঙ্গাস্তে দ্বিজাঃ ক্ষত্রতাং গতাঃ॥
গোভ্যো বৃত্তিং সমাস্থায় পীতাঃ কৃষ্যুপজীবিনঃ।
স্বধর্ম্মান্নানুতিষ্ঠন্তি তে দ্বিজা বৈশ্যতাং গতাঃ॥
হিংসানৃতপ্রিয়া লুব্ধাঃ সর্ব্বকর্ম্মোপজীবিনঃ।
কৃষ্ণাঃ শৌচপরিভ্রষ্টাস্তে দ্বিজাঃ শূদ্রতাং গতাঃ।
ইত্যেতৈঃ কর্ম্মভির্ব্যস্তা দ্বিজা বর্ণান্তরং গতাঃ।

(মহাভাৰত—১২।১৮৮।১০-১৪)

অৰ্থাৎ জাতবিলাকৰ কোনো বিশেষত্ব নাই ; ব্ৰহ্মাই সৃষ্টি কৰাৰ বাবে সকলোৱেই প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণ আছিল, পিচতহে কাম অনুসৰি বেলেগ বেলেগ জাত পাইছে। যিবিলাক ৰক্তবৰ্ণ ব্ৰাহ্মণে কামভোগ-প্ৰিয়, তীক্ষ্ণ, সাহসী আৰু ক্ৰোধপৰায়ণ হৈ স্বধৰ্ম্ম অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণৰ কৰ্ত্তব্য ত্যাগ কৰিছিল, সেইবিলাক ক্ষত্ৰিয় হ'ল। যিবিলাকে গৰু পুহি আৰু খেতি কৰি জীৱিকা উলিয়াইছিল, সেই স্বধৰ্ম্মানুষ্ঠানহীন পীতবৰ্ণ ব্ৰাহ্মণ বৈশ্য হ'ল। যিবোৰ বামুণ হিংসাকুৰীয়া, লুভীয়া, জীৱিকাৰ নিমিত্তে যেই সেই কামকে কৰা, অশুচি নিয়মত চলা, ক'লাবৰণীয়া আছিল সেইবোৰ শূদ্ৰ হ'ল। এনেকৈয়ে কাম অনুযায়ী বামুণৰেই বেলেগ বেলেগ জাত হ'ল্।

এই কথাত যেনেকৈ ব্ৰাহ্মণৰে ক্ৰমাৱনতি হৈ জাতি-বিভাগ

হোৱাটো প্ৰতিপন্ন হয়, তেনেকৈয়ে অৱস্থাভেদে জাতৰ উঠা-নমাও স্থিৰ হয়। সেই দেখিয়েই আমি পঢ়িবলৈ পাও ঃ—

ব্ৰহ্মাতত্ত্বং ন জানাতি ব্ৰহ্মসূত্ৰেণ গৰ্ব্বিতঃ।
তেনৈৱ চ স পাপেন বিপ্ৰঃ পশুৰুদাহৃতঃ॥

অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মতত্ত্ব নজনাকৈ যি বিপ্ৰ ব্ৰহ্মসূত্ৰ ধাৰণ কৰি গৰ্ব্বিত হয়, তেওঁ সেই পাপৰ বাবে পশু নাম পায়।

আকৌ ঃ—

জন্মনা জায়তে শূদ্ৰঃ সংস্কাৰাদুচ্যতে দ্বিজঃ।
ৱেদাভ্যাসাত্তৱেদ্বিপ্ৰো ব্ৰহ্ম জানাতি ব্ৰাহ্মণঃ॥

অৰ্থাৎ মানুহ জন্মত শূদ্ৰ, সংস্কাৰ হলে দ্বিজ, বেদ পঢ়িলে বিপ্ৰ আৰু ব্ৰহ্মক জানিলে ব্ৰাহ্মণ হয়।

পূৰ্ব্বকালত যে জাত জন্মগত নহৈ কৰ্ম্মগতহে আছিল, তাৰ ভূৰি ভূৰি উদাহৰণ বেদ-ব্ৰাহ্মণাদিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি পুৰাণ-ইতিহাসলৈকে সকলো গ্ৰন্থত পোৱা যায়, সেই আটাইবোৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা নিষ্প্ৰয়োজন ভাবি ইমানতে এৰিলোঁ। যদি এনে বৰ্ণ-বিভাগত তোমাৰ বিশ্বাস আছে, তেন্তে তোমাৰ আৰু মোৰ জাত বেলেগ হ'ব নোৱাৰে; কাৰণ আমাৰ দুয়োৰে ভাৱ-চিন্তা, উদ্দেশ্য-অভিলাষ, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম একে ধৰণৰ, তেনে স্থলত আমাৰ জাত বেলেগ বুলি মানিবলৈ মই প্ৰস্তুত নহওঁ। যদি তুমি জন্মগত জাত বিশ্বাস কৰা তেন্তে মোৰ বিশেষ ক'বলৈ একো নাই; কিন্তু তেতিয়াও আমাৰ বিবাহ সমৰ্থন কৰা স্মৃতি-বচনৰ অভাৱ নহয়। মনুসংহিতা মেলিলেই পাবা ঃ—

শ্ৰদ্দধানঃ শুভাং ৱিদ্যামাদদীতাৱৰাদপি।
অন্ত্যাদপি পৰং ধৰ্ম্মং স্ত্ৰীৰত্নং দুষ্কুলাদপি॥

অৰ্থাৎ নীহকুলীয়াৰ পৰাও শুভা বিদ্যা শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে গ্ৰহণ কৰিব; চণ্ডালৰ পৰাও পৰম ধৰ্ম্ম আৰু বেয়া কুলৰ পৰাও স্ত্ৰীৰত্ন গ্ৰহণায়।

আকৌ :—

স্ত্ৰিয়ো ৰত্নান্যথো ৱিদ্যা ধৰ্ম্মঃ শৌচং সুভাষিতং।
ৱিবিধানি চ শিল্পানি সমাদেয়ানি সৰ্ব্বতঃ॥

অৰ্থাৎ তিৰোতা, ৰত্ন, বিদ্যা, ধৰ্ম্ম, শৌচ, সুভাষণ আৰু বিবিধ শিল্প য'ৰে ত'ৰে পৰা সংগ্ৰহ কৰা উচিত।

এই ৰচনবোৰ অকল স্মৃতিতে আছে, এনে নহয়, পুৰাণ, ইতিহাস আদিৰ পাতে পাতে সেইবোৰ কাৰ্য্যতঃ পালন কৰা দেখিবলৈ পাবা। অৱশ্যে, বৰ্ত্তমান অধঃপতিত সমাজে এইবোৰ সমৰ্থন নকৰে, আৰু সেই কাৰণেই চলিত প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে চলিলে লোক-গঞ্জনাৰ ভয় আছে। মোৰ বিশ্বাস হৈছে,—তোমাৰ মত মোৰ লগত অমিল নহয়, মাত্ৰ ওপৰত কোৱা ভয়ৰ কাৰণে আপত্তি উত্থাপন কৰিছা। যদি সেয়ে হয়, তেনেহলে কওঁ—লোকমতলৈ ভয় কৰি বিবেক-বিৰুদ্ধ কাৰ্য্য কৰা উচিত নহয়। মই যিটো অন্তৰেৰে সৈতে বিশ্বাস কৰোঁ, যিটো কৰ্ত্তব্য বুলি বিবেকে কৰিবলৈ কয়, তেনে কাৰ্য্যত লোকমতলৈ অপেক্ষা কৰা মোৰ স্বভাৱ নহয়। তাৰ পৰা যদি কিবা বিপদ ঘটে, তাকো মই হাঁহি হাঁহি মূৰ পাতি ল'ম। ইয়াৰ লগতে এইটোও কওঁ যে মোৰ মত যেনে হওক, তোমাৰ লগত নিমিলিলে তাক যেন চকু মুদি গ্ৰহণ নকৰা। এই চিঠি পঢ়াৰ পিচত যি হয় স্বাধীনভাবে চিন্তা কৰি স্থিৰ কৰিবা। অকল মোক তুষ্ট কৰিবলৈ নভবা নিচিন্তাকৈ বা তোমাৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে মত দিলে মই সন্তুষ্ট নহৈ অসন্তুষ্টহে হ'ম। মুঠ কথা, স্পষ্ট কথা শুনিলে, সি যদি কষ্টদায়কো হয়, তথাপি তাক সহ্য কৰিম।

তাঁৰ বাবে তোমাৰ ওপৰত মোৰ ৰোষ বা অভিমান হ'ব বুলি ভাবি ভুল নকৰিবা।

তোমাৰ স্পষ্ট উত্তৰ পাবলৈ বাট চাই ৰ'লো।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

দীনবন্ধু

অষ্টাদশ অধ্যায়

অভিসাৰ

সেই দিনা গোটেই দিনটো অপেক্ষা কৰিও দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ পৰা কোনো উত্তৰ নাপালে। প্ৰভাৱতীক নিলগৰ পৰা আন দিনতকৈ গম্ভীৰ আৰু চিন্তাকুলা দেখা গৈছিল। দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৰ মতিগতি একো বুজিব নোৱাৰি চিন্তাকুল চিত্তেৰে দিনটো কটালে, কিন্তু প্ৰভাৰ পৰা এটা আখৰো নাহিল। লাহে লাহে ৰাতি ডেৰপৰমান হ'ল, দীনবন্ধু খাই-বৈ উঠি পাটীত পৰিল, তথাপি প্ৰভাৰ কোনো উত্তৰ নাহল। তেওঁ ভাবিলে কিজানি প্ৰভাই তেওঁক স্বামীগ্ৰহণ কৰিব নোখোজে, অথচ তেওঁ বেয়া পাই বুলি ভাঙি কবলৈ সাহস কৰা নাই; সেই কাৰণেই বাহিৰা কাৰণ দেখুৱাই আপত্তি জনাইছিল। এতিয়া তেওঁ সেই আপত্তি অগ্ৰাহ্য কৰাত নিৰুপায়ত পৰি আৰু প্ৰকৃত মনোভাব ফুটাই ক'বলৈ লাজ কৰি মনে মনে আছে। সি যি হওক, তেওঁ সেই বিষয়ে একো স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰিলে। এইদৰে চিন্তাৰ সোঁতত উটি-বুৰি ফুৰোঁতে তেওঁৰ কোনোমতেই টোপনি নাহিল। তেতিয়া তেওঁ শোৱাৰ পৰা উঠি লিখা-পঢ়া কৰা খোটালিলৈ গ'ল; লেম্পটো লগাই ল'লে আৰু তাৰ পাচত 'ড্ৰয়াৰৰ' পৰা তেওঁৰ কবিতাৰ বহীখন উলিয়াই লিখিবলৈ ধৰিলে:—

নালাগে সাদৰি, তুমি ভাল পাব মোক,
মাথো মোক পাবলৈ দিয়াঁ;
নালাগে তোমাৰ মোক একো প্ৰতিদান,
লোৱা যদি দান মোৰ হিয়া।

নালাগে মোলৈ চাব বেৰ জুমি জুমি,
ধৰা পৰি ৰঙা-চঙা হ'ই ;
নয়ন-ভৃঙ্গক মোৰ পিবলৈ দিয়াঁ,
ৰূপ-সুধা পৰিছে যি বই।
নালাগে মাতিব মোক সুৰলা মাতেৰে,
মোৰ কথা নালাগে শুনিব ;
শুনো যদি এটি কথা তোমাৰ মুখৰ
সেয়ে মোৰ হৃদয় জুৰিব।
নালাগে ওচৰ চাপি বাহুৰে মেৰাই,
হিয়া মোৰ কঁপাই তুলিব ;
এবাৰ মাৰিলে এটি মিচিকিয়া হাঁহি,
তাতে লাখ গোলাপ ফুলিব ॥
নালাগে দুখত মোৰ কোমল প্ৰতিমা,
দুখী হৈ পৰি যাব জঁয় :
দিয়াঁ মাথোঁ দয়া কৰি ভগা হিয়া মোৰ
তোমাতেই যাবলৈ লয়।

কবিতাটো লিখা শেষ হ'লত তেওঁ বহীখন আকৌ আগৰ ঠাইত থৈ শুবলৈ আহিল। পাটীত পৰি লেম্পটো হুমুৰাবলৈ ধৰিছে মাথোন, এনেতে দুৱাৰখন লৰাৰ শব্দ উঠিল। তেওঁ অলপ বেলি কাণ ওনাই শুনি বতাহত লৰিছে বুলি স্থিৰ কৰিলে। কিন্তু লেম্পটো হুমুৱাবলৈ নৌ পাওঁতেই আকৌ আগৰ দৰে শব্দ শুনা গ'ল। তেওঁ পাটীৰ পৰা উঠি মাত লগালে,—"কোন ?"

কিন্তু সকলো নীৰৱ। জিলিৰ মাতৰ বাহিৰে ক'তো কাৰো সাৰ-সঁহাৰি নাই। একোৰে গম নাপাই দীনবন্ধু আকৌ পাটীত পৰিল।

আকৌ সেই শব্দ ! দীনবন্ধু চমকিত হ'ল, এইবাৰ আৰু তেওঁ অলপো অপেক্ষা নকৰি, একে চোঁচাই দুৱাৰৰ কাষ পালেগৈ। দুৱাৰ মেলি যি দেখিলে তাত যেন তেওঁৰ গোটেই শৰীৰ অৱশ হৈ গ'ল, এটা সন্দেহৰ বৈদ্যুতিক প্ৰবাহ যেন শিৰে শিৰে বৈ গ'ল। নিশ্চিন্ত মনেৰে গৈ থকা পথিকৰ সম্মুখত হঠাৎ এটা সাপ বা বাঘ ওলালে তেওঁৰ অৱস্থা যেনে হয়, সেই মুহূৰ্ত্তত দীনবন্ধুৰ অৱস্থাও তদ্ৰূপ হৈছিল। তেওঁ দেখিলে দুৱাৰ-মুখত মলিন-বদনা সাশ্ৰুনয়না বেপমানা প্ৰভাৱতী।

অলপ সময় থৰ হৈ থকাৰ পাচত দীনবন্ধু প্ৰকৃতিস্থ হ'ল, আৰু সেই অৱস্থাত কোনো কথা পতা যুগুত নহয় বুলি প্ৰভাৱতীক ক'লে,—"সোমাই আহাঁ।"

প্ৰভাৱতী ভিতৰ সোমাই আগৰ দৰেই কঁপিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে দুৱাৰখন বন্ধ কৰি থৈ প্ৰভাক সুধিলে,—"এই শেহ নিশা তুমি এনেকৈ আহিলা কিয় ?"

প্ৰভা নিমাত, মাত্ৰ বতাহত কল গছ কঁপা দি তেওঁৰ গোটেই শৰীৰ কঁপিব লাগিছে ; একোবাৰ দীনবন্ধুৰ মুখৰ ফালে চাই পিচ মুহূৰ্ত্ততে তলমূৰ কৰিছে।

দীনবন্ধু—হৈছে কি ? কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিছে নেকি ?

প্ৰভাৱতীয়ে মূৰ জোকাৰি নাই হোৱা বুলি বুজালে।

দীন—মোক লগ পোৱাৰ কিবা প্ৰয়োজন আছে নেকি ?

প্ৰভাই মূৰ দুপিয়াই স্বীকাৰ কৰিলে।

দীন—এনে কি বিশেষ প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে যে তুমি এই অন্ধকাৰ নিশা মোৰ ইয়ালৈ নাহিলেই নহয় ?

প্ৰভাই একো উত্তৰ নিদি ভৰিৰ আঙুলীৰে মাটিত আঁক দি তললৈ চাই ৰ'ল। দীনবন্ধুৱে অলপ বিৰক্তিৰ সুৰেৰে ক'লে,—"তোমাৰ যদি ক'বলৈ কথাই নাই, তেন্তে এনেকৈ আহিলা কিয় ? তুমি অন্যায়

কৰিছা। তুমি মোৰ ইয়ালৈ আহা বুলি কত কথা আগেয়ে ওলাই গৈছে! কিন্তু সেইবোৰ সম্পূৰ্ণ মিছা দেখি ইমান দিন তালৈ কৰ্ণপাত কৰা নাছিলোঁ। আজি এই মুহূৰ্ত্তৰ পৰাই যে সি সত্যত পৰিণত হ'ল! তোমাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন থাকিলে চিঠি লিখিলেও হ'লহেঁতেন; নতুবা তুমি অহাতকৈ দিনতে মোক মাতি পঠিওৱা হলেও ইয়াতকৈ সহস্ৰ গুণে ভাল আছিল। তোমাৰ ব্যৱহাৰত মই দুখ পাইছোঁ।"

"প্ৰভু, প্ৰাণেশ্বৰ,—" এই বুলিয়েই প্ৰভাই দীনবন্ধুৰ সম্মুখত আঠু কাঢ়িলে, সেৱা কৰি দুয়ো ভৰিত সাৱটি ধৰিলে।

দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৰ মতি-গতি ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে; প্ৰভাৰ হাতত ধৰি তুলি কোমল মাতেৰে ক'লে,—"ছিঃ প্ৰভা! তুমি ইমান অধীৰ হৈছা কিয়? কি হৈছে মোক কোৱাঁ।"

প্ৰভাই কোনো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে; কিবা আৱেগত সৰসৰ কৰে চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে, তেওঁ যেন তেতিয়া সকলোকে ধূঁৱলি-কুঁৱলী দেখিছিল। দীনবন্ধুৱে চকু-লো মচি দি পুনঃ পুনঃ সুধিবলৈ ধৰিলে,—"কোৱাঁ প্ৰভা, কি হৈছে তোমাৰ?"

প্ৰভাই কেইবাবাৰো কিবা কবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ কথা মুখৰ পৰা বাহিৰ নহ'ল। বহুত পৰৰ মূৰত মাথোন এবাৰ ক'লে,—"আপুনি দেৱতা—" আৰু কথা নোলাল।

দীনবন্ধুৱে বুজিলে প্ৰভাৰ কিবা ক'বলগীয়া আছে, কিন্তু কিবা আৱেগত কণ্ঠৰোধ হোৱাত তেওঁ তাক মুখ ফুটাই ক'ব পৰা নাই, আৰু ক'ব পৰাৰ সম্ভাৱনাও নাই। সেই দেখি তেওঁ আৰু প্ৰশ্ন নকৰি ক'লে,—"প্ৰভা, মই বুজিছোঁ, তোমাৰ কিবা ক'বলগীয়া আছে, কিন্তু ক'ব পৰা নাই। তুমি এনেকৈ নাহি চিঠিৰে জনোৱা হলেই ভাল আছিল। বাৰু যি হ'ল হ'ল, এতিয়াও তুমি কি ক'ব লগা আছে, মোলৈ লিখি পঠিয়াবা, মই ভাবি-চিন্তি যি উচিত বুজোঁ ক'ম এতিয়া

তুমি ইয়াত বেচি সময় থকা উচিত নহব। তুমি যোৱাঁ, কিন্তু অনাহকত বেজাৰ নকৰিবা। তোমাৰ যদি কিবা দুখ আছে আৰু তাক নিবাৰণ কৰা যদি মোৰ সাধ্যাতীত নহয়, তেনেহলে তুমি নিশ্চিন্ত হোৱাঁ।"

দীনবন্ধুৱে দুৱাৰ মেলি দিলে ; প্ৰভা বাহিৰ ওলাল। দীনবন্ধুৱে প্ৰভা ঘৰ নোপোৱালৈকে দুৱাৰ-দলিত থিয় হৈ চাই থাকিল, আৰু ঘৰ সোমালত দুৱাৰখন জপাই লাহে লাহে গৈ পাটীত পৰিল।

উনবিংশ অধ্যায়

শেষ সিদ্ধান্ত

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ পিচদিনা দীনবন্ধুৱে এই চিঠিখন পালে,—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

প্ৰাণাধিক, প্ৰভাৱতীৰ জীৱনসৰ্ব্বস্ব, প্ৰাণৰ দেৱতা, মোৰ শত-সহস্ৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰি সকলো দায়-দোষ যেন মাৰ্জ্জনা কৰে। মোৰ কালিৰ আচৰণত আপুনি নিশ্চয় ক্ষুণ্ণ হৈছে আৰু ময়ো তাৰ বাবে দুখিত আৰু লজ্জিত হৈছোঁ। কিয় তেনে কৰিছিলোঁ, তাক নকলে বোধকৰোঁ আপোনাৰ কিবা সন্দেহ জন্মিব পাৰে, সেই কাৰণেই আজি প্ৰকৃত কথা আপোনাক জনাবলৈ আগ বাঢ়িলোঁ।

কালি পুৱা আপোনাৰ চিঠিখন পাই মোৰ মনত যে কি অভাৱনীয় আনন্দৰ ঢৌ উঠিছিল, তাক বুজাই ক'ব নোৱাৰোঁ। কিন্তু কেনেকৈ তাৰ উত্তৰ লিখিম, কোনো মতেই স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। এটা সিদ্ধান্ত স্থিৰ কৰি লিখি যাওঁতেই হঠাৎ আকৌ আন এটা ভাৱৰ উদয় হয়, তেতিয়া আগৰখন ফালি আকৌ নতুনকৈ লিখিবলৈ লওঁ। এনেকৈয়ে ৰাতি দুপৰলৈকে দহখন চিঠি লিখি ফালিলোঁ, কিন্তু আপোনালৈ পঠিয়াব পৰাকৈ এখনো লিখিব নোৱাৰিলোঁ। মোৰ এই চাঞ্চল্যত আপুনি চাগৈ আচৰিত মানিব, কিন্তু ঘটনাৰ সোঁতত মই তেনেকৈ উটি যাবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। এবাৰ ভাবিলোঁ, আপোনাৰ যেতিয়া আপত্তি নাই, মই মহা আনন্দেৰে আপোনাৰ প্ৰস্তাৱত সম্মত হোৱা উচিত। আকৌ ভাবিলোঁ সহধৰ্ম্মিণীৰূপে আপোনাৰ সকলো কাৰ্য্যত সহায় হোৱা মোৰ কৰ্ত্তব্য, কিন্তু আমাৰ বিবাহে আপোনাৰ কৰ্ত্তব্যত বিঘিনি জন্মোৱাৰ সম্ভাৱনাহে

বেচি। কিয়নো সৰ্ব্বসাধাৰণে প্ৰকৃত সত্যৰ বহুত দূৰত থাকি অবিচাৰ কৰিব, আৰু তাৰ ফলত আপোনাৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাই আপোনাৰ অসম্পূৰ্ণ কাৰ্য্যবিলাক সম্পূৰ্ণ কৰাত ব্যাঘাত জন্মাব। এবাৰ মনত খেলালে,—লোকমতৰ ভয়ত আদৰ্শৰ পৰা আঁতৰি যোৱা অন্যায়; যি দুই এজনে এটা নতুন পন্থা, নতুন আদৰ্শ সমাজক দিব খোজে, তেওঁ-লোকে নিকাৰ ভুঞ্জিবই। কিন্তু সমাজে সেই আদৰ্শৰ মূল্য বুজি যেতিয়া গ্ৰহণ কৰিব, তেতিয়া সমাজৰ মঙ্গল হ'ব। লগে লগে এইটো ভাবো মনলৈ আহিল যে সমাজৰ অৱস্থাৰ লগত আদৰ্শৰ নেৰা-নেপেৰা সম্বন্ধ। যেনেকৈ যি মাটি যি খেতিৰ নিমিত্তে অনুপযুক্ত, তাত সেই খেতি কৰিলে পৰিশ্ৰম পণ্ড হয়, শেহত হা-হুমুনিয়াহ কাঢ়ি দিন নিয়াব লাগে, তেনেকৈয়ে যি সমাজে যি আদৰ্শ লবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা নাই, তাত সেই আদৰ্শ দেখুৱাবলৈ যোৱাৰ পৰা সুফল পোৱাৰ আশা নাই। এনেকৈয়ে ইটোৰ পিচত সিটো বিৰুদ্ধ ভাবনাই ভুমুকি মৰাত মই একোকে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি বিমোৰত পৰিলো। যথাসময়ত উত্তৰ নাপাই আপুনি চিন্তিত আৰু মোৰ ওপৰত অসন্তুষ্ট হৈছে বুলি ভাবি মোৰ অস্থিৰতা আৰু বাঢ়িল। বাতি এটা মান বজালৈকে এনেকৈ কটাই শেহত গৈ পাটীত পৰিলোঁ, বহুত সময়লৈকে সেই একে চিন্তাৰ ঢৌৱে অন্তৰত খলক লগাই শেহত তন্দ্ৰাৰ কোলাত মাৰ গ'ল। মই দেখিলোঁ,—আপুনি বৰ অস্থিৰ হৈছে, মোৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱাইছে, পাটীত পৰি ছটফটাই আছে, এটা বিৰক্তি আৰু বিমৰ্ষভাবৰ ছায়াই মুখমণ্ডল ঢাকি পেলাইছে। তেতিয়া মোৰ ধৈৰ্য্য হেৰাল, এক মুহূৰ্ত্তও বিলম্ব নকৰি আপোনাৰ চৰণত দীঘল দি পৰিবৰ নিমিত্তে এটা দুৰ্দ্দমনীয় আকাঙ্ক্ষা মনত লৈ মই লৰি গলোঁ। বাট ডোখৰত মই সম্পূৰ্ণ সজাগ আছিলোঁ বুলি কব নোৱাৰোঁ। যেতিয়া আপোনাৰ দুৱাৰ-মুখত থিয় হলোঁগৈ, তেতিয়াহে হঠাৎ মোৰ চকুৰ পৰা টোপনিৰ আঁৰ কাপোৰখন আঁতৰ হ'ল; মই কি অন্যায়

কৰিলোঁ। বুজিব পাৰিলোঁ ; গোটেই শৰীৰ জোকাৰি এটা কঁপনি উঠিল। এবাৰ ভাবিলোঁ,—উলটি আহোঁ ; আকৌ ভাবিলোঁ,—গলোঁৱেই যেতিয়া, আপোনাক সাক্ষাৎ কৰি অহাই কৰ্ত্তব্য। তাৰ পিচত কি হ'ল, কি কৰিলোঁ, সকলো আপুনিয়েই জানে। যদিও সকলো কথা আপোনাৰ চৰণত নিবেদন কৰিবলৈ মোৰ প্ৰবল আগ্ৰহ জন্মিছিল, তথাপি বিশেষ যত্ন কৰিও মুখ ফুটাই একোকে ক'ব নোৱাৰিলোঁ। আপুনি মোক বিশ্বাস কৰক, মই কোনো অসৎ অভিপ্ৰায় লৈ আপোনাৰ ওচৰলৈ যোৱা নাছিলোঁ।

সি যি হওক, তেনেকৈ যোৱাৰ পৰা মোৰ বিশেষ লাভ হ'ল। মই ইমান দিনেও আপোনাক ভালকৈ চিনা নাছিলোঁ, কালি চিনিলোঁ। পদে পদে পুৰুষৰ দুশ্চৰিত্ৰতা আৰু অত্যাচাৰৰ খুন্দা সহিব লগা হোৱাত, মোৰ কল্পনাৰ আদৰ্শ পুৰুষজনকো প্ৰকৃত উচ্চাসনত স্থাপন কৰি চাব নাজানি বহুতো তলত পেলাই থৈছিলোঁ। কালিহে বুজিলোঁ, আপুনি কি মহান! কিমান উচ্চ! মোৰ কল্পনাৰ মায়াপুৰী আপোনাৰ সেই শুভ্ৰ চৰণ-যুগলৰ কিমান তলত! কালি বুজিলোঁ আপোনাৰ প্ৰেমৰ মহিমা। সি যে গঙ্গা জলৰ দৰে পৱিত্ৰ, মহাসাগৰৰ দৰে অগাধ, হিমাচল-সদৃশ অচল অটল। আপোনাৰ প্ৰেম স্বৰ্গীয় পাৰিজাত, পাৰ্থিব মানুহে তাৰ গন্ধ অনুভৱ কৰা অসম্ভৱ ; সেই কাৰণেই কালিলৈকে মই তাক কল্পনা কৰিব পৰা নাছিলোঁ। মোৰ কল্পনাই প্ৰেমৰ স্নিগ্ধ, শুভ্ৰ, দিগন্তপ্ৰসাৰী বিৰাট মূৰ্ত্তিক বাসনাৰ ৰক্তিম ৰাগেৰে চিত্ৰিত কৰি লৈছিল। আপুনি মোৰ গুৰু, আপুনিয়েই মোৰ ভুল শুধৰাই দিলে। নিৰ্জ্জন গৃহত অন্ধকাৰ ৰাতি, প্ৰণয়িণীৰ কথাই নকওঁ, কোনো যুৱতীৰ প্ৰতি কোনো যুৱকে আপুনি কৰাৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে বুলি বিশ্বাস কৰোঁতাও কিজানি আজি দুৰ্ল্লভ হ'ব—ময়ে আগেয়ে বিশ্বাস নকৰিলোঁহেঁতেন। কালি আপোনাৰ প্ৰকৃত ৰূপ দেখা পোৱাত কালি

যি উত্তৰ দিবলৈ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিছিলোঁ, আজি তাক দিয়া সহজ হৈ পৰিল। কালি ভাবিছিলোঁ,—বিবাহত আপত্তি কৰিলে আপুনি কিজানি শোকাকুল হ'ব, মোৰ প্ৰতি ভালপোৱা কমি যাব, কিন্তু আজি মই ডাঠকৈ বিশ্বাস কৰিব পাৰিছোঁ যে আপুনি মোক সহধৰ্ম্মিণীৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে, শয্যাসঙ্গিনীৰূপে নহয়। সেই দেখিয়েই আজি মই আপোনাক জনাওঁ,—আমাৰ লৌকিক বিবাহৰ প্ৰয়োজন নাই। আপুনি যদি দয়া কৰি মোক আপোনাৰ সকলো কৰ্ত্তব্যৰ ভাগ দিয়ে, যদি মোক অন্ধ বুলি বাটদেখুৱাই লৈ ফুৰায় তেনেহলেই মোৰ সকলো সাধনা সিদ্ধি হ'ব।

মই ঘাইকৈ দুটা কথালৈ লক্ষ্য ৰাখি এই মন্ত্ৰ দিছোঁ। এটা হৈছে,—মই প্ৰেমৰ সাধনা প্ৰকৃততে এতিয়াহে আৰম্ভ কৰিব লগা হৈছে। ইয়াৰ আগেয়ে শৰীৰক কলুষিত হবলৈ যদিও দিয়া নাই, তথাপি কামনাৰ কুৰুক্ষেত্ৰত বহুত যুদ্ধ হৈ গৈছে। চেক্ৰেটাৰী, লক্ষ্মীকান্ত, মহেশ আদিৰ লগত কথা বতৰা পাতোঁতে অনিৰ্দ্দিষ্টভাবে হলেও কামনা সজাগ নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। তেওঁলোকৰ পশুভাবে পূৰ্ণৰূপে দেখা দিবলৈ উপক্ৰম কৰাৰ পিচতহে মই নিজক প্ৰকৃতিস্থ ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিব পাৰিছিলোঁ। আকৌ সেই ৰমণীমোহনৰ কথা। ৰমণীক যদিও মই ভালপোৱা নাছিলোঁ, তথাপি একো নজনা-নুশুনাকৈয়ে তাৰ পত্নী হ'বলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি চিঠি লিখাৰ মূলত নিশ্চয় মোৰ মানসিক চঞ্চলতা আৰু দুৰ্ব্বলতা। মোৰ এই দুৰ্ব্বলতাৰ কাৰণেই ৰমণী মোৰ আলহী হৈ মোৰ সৰ্ব্বনাশ সাধন কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছিল। হৃদয়েশ্বৰ, আপোনাক কোৱা নাই, সেই দিনা সি মোক নানা প্ৰলোভন দেখুৱাই মোৰ মনত এটা অনিশ্চিত ভৱিষ্যতৰ লোকালোক সৃষ্টি কৰিছিল। কিন্তু ভগৱানৰ অশেষ কৃপা আৰু আপোনাৰ অজ্ৰুত আশীৰ্ব্বাদে মোৰ অধঃপতন সম্পূৰ্ণ হবলৈ নিদি ৰক্ষা কৰিলে। সি সেই দিনাই তাৰ

প্ৰকৃতিৰ পৰিচয় দিয়াত মোৰ সকলো কল্পনা, প্ৰলোভনৰ সকলো মায়া-জাল অদৃশ্য হৈ গ'ল ; মই ৰক্ষা পৰিলোঁ। প্ৰিয়তম, সি পাষণ্ডই তাৰ পাশৱ বলেৰে মোৰ দেহ অপবিত্ৰ কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছিল, কিন্তু নানা চিন্তাত মই সজাগে থকাত সি মোক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিলে। তাৰ ফলত তাৰ ওপৰত মোৰ এটা ঘৃণা জন্মিল, তাক ঘৰৰ পৰা উলিয়াই খেদালোঁ। ক'ব নোৱাৰোঁ,—সি সংযতভাবে আগ বঢ়া হ'লে মোক ক'লৈ লৈ গ'লহেঁতেন ! কালি ৰাতি মই বিশেষকৈ ভাবিছিলোঁ ক'ত সেই ৰমণীৰ প্ৰেম, আৰু ক'ত আপোনাৰ ভালপোৱা ! ৰমণীৰ প্ৰেমত নৰকৰ পূতিগন্ধ, আপোনাৰ প্ৰেমত নন্দনৰ সুৰভি। ৰমণীয়ে কালিকতাৰ পৰাও বহুতো চিঠি লিখিছিল, মই চিঠি লিখিবলৈ মানা কৰি দুশাৰীমান লিখাৰ বাহিৰে আন কোনো উত্তৰ দিয়া নাই।

ইমানবোৰ ঠেলা সহ্য কৰিও মই সম্পূৰ্ণৰূপে সংযম শিকা নাছিলোঁ, নতুবা শিৱৰামৰ লগত আকৌ নতুন অভিনয়ৰ সূত্ৰপাত নহ'লহেঁতেন। আপুনিয়েই মোৰ ইষ্টদেৱতা হৈ এই সকলোবোৰৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছে। স্কুলসম্বন্ধীয় সভা হৈ যোৱাৰ পিচতহে মোৰ প্ৰকৃত সাধনা আৰম্ভ হৈছে ; লাহে লাহে মোৰ ইষ্টদেৱতাৰ ৰূপ স্পষ্টতৰ হৈ ধৰা পৰি আহিছে। মই এতিয়া ভালকৈ বুজিছোঁ, আপোনাৰ চৰণত আশ্ৰয় পাবলৈ মোৰ আৰু সাধনা, আৰু সংযমৰ প্ৰয়োজন। দেৱতা মোৰ, আবৰ্জ্জনাত পৰি থকা এই ফুল আপোনাৰ পূজাৰ নিমিত্তেই, কিন্তু চৰণত স্থাপন কৰাৰ পূৰ্ব্বেই তাক ধুই-পখালি সম্পূৰ্ণ নিৰ্ম্মল কৰিব লাগিব ; কামনাৰ দুৰ্গন্ধ একেবাৰেই দূৰ কৰিব লাগিব। কিন্তু সেই দিন যে এতিয়াও অহা নাই !

মোৰ দ্বিতীয় কথা হৈছে—আপোনাৰ কৰ্ম্ম-জীৱনৰ সম্পৰ্কে। আপোনাৰ কামত আপোনাৰ কোনো স্বাৰ্থ নাই। কেনেকৈ দেশত শিক্ষা, সাম্য, আৰু নীতি প্ৰচাৰ কৰিব পাৰি এয়ে মাথোন আপোনাৰ এক মাত্ৰ চিন্তাৰ বিষয়। এনে অৱস্থাত যিসকলৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে

আপুনি কাম কৰিব, সেইসকলৰ লগৰীয়া হৈ থকা আপোনাৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু সেইসকল এতিয়াও আপোনাৰ বিবাহৰ আদৰ্শ বুজিবৰ নিমিত্তে উপযুক্ত হোৱা নাই। আমাৰ বিবাহ হ'লে তেওঁলোকে তাত স্বাৰ্থৰ নীচতাহে দেখিবলৈ পাব, আৰু তাৰ ফলত আমাৰ সুখ-সন্তোষ পূৰ্ণ হলেও তেওঁলোকক এৰি দিব লগাত পৰিব। কৰ্ত্তব্য-সাধনত সাহায্য-লাভ কৰিবলৈকে পত্নীৰ প্ৰয়োজন, কিন্তু যদি বিবাহৰ পৰা কৰ্ত্তব্যত বিঘিনি জন্মে, তেন্তে তাৰ পৰা বিবাহৰ উদ্দেশ্য বিফল নহৈ নাথাকে। সেই দেখি সমাজৰ অন্ততঃ এটা ভাগক আমাৰ আদৰ্শৰ উপযোগিতা বুজাকৈ গঢ়ি লৈহে আদৰ্শ দেখুওৱা উচিত। ঘাইকৈ আপোনাৰ অনুষ্ঠানবোৰ সুপ্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পূৰ্ব্বেই ধ্বংস কৰিবলৈ বিপক্ষদলক সুযোগ দিলে আপোনাৰ আজীৱন যত্ন আৰু সাধনা বিফল হ'ব বুলি ভয় হয়। সেই দেখিয়েই দেশ আৰু কাললৈ লক্ষ্য ৰাখি আমাৰ কৰ্ত্তব্যত আগ বাঢ়িব লাগিব।

প্ৰিয়তম, আপোনাৰ পদপ্ৰান্তত ঠাই পোৱাতকৈ মোৰ কোনো উচ্চাভিলাষ নাই। মাহচেৰেকৰ আগেয়ে আপোনাৰ লগত বিবাহৰ কথা শুনামাত্ৰেই মই সংসাৰ পাহৰি গলোঁহেঁতেন, কিন্তু আপোনাৰ প্ৰভাৱে আজি প্ৰভাৱ মনৰ পৰা বিজাতীয় শিক্ষাৰ ভোগ-লিপ্সা, বিজাতীয় অনুকৰণ,—সকলো নিৰ্ব্বাসিত কৰি এটি উজ্জ্বল আলোকৰ শিখা সম্মুখত ডাঙি ধৰিছে, সেই হে আজি ওপৰৰ কথাখিনি ভাবিব পাৰিছো। আপুনি এই চিঠি পঢ়াৰ পাচত মোক যি আদেশ দিয়ে, সেয়ে মোৰ শিৰোধাৰ্য্য।

আৰু এটা কথা।—চেক্ৰেটাৰীৰ ব্যৱহাৰ অপমানজনক আৰু স্কুলৰ নিয়মপ্ৰণালী সুশিক্ষাৰ প্ৰতিবন্ধক হৈ উঠাত আমি দুয়ো শিক্ষয়িত্ৰীয়ে কামৰ পৰা অৱসৰ বিচাৰি আবেদন কৰাৰ কথা আপুনি জানে। ইয়াৰ পৰা ওলাই কি কৰিম, ক'লৈ যাম, একোকে স্থিৰ কৰা নাই। মাজতে মাথোন এটা মাহ বাকী। মোৰ ভৱিষ্যৎ আপোনাৰ হাতভেই সমৰ্পণ

কৰিলোঁ। আপোনাৰ বিবিধ অনুষ্ঠানৰ যিটোতে মোৰ পৰা কাম হ'ব পাৰে বুলি ভাবে, তাতে নিয়োগ কৰি মোক মোৰ কৰ্ত্তব্য কৰিবলৈ সুযোগ দিয়ক, আপোনাৰ কৰ্ত্তব্যৰ ভাৰ আংশিকৰূপে মোৰ কান্ধত স্থাপন কৰক, এয়ে মোৰ আপোনাৰ চৰণত গোহাৰী।

আপোনাৰেই অযোগ্যা দাসী
প্ৰভাৱতী

চিঠিখন দীনবন্ধুৱে কেইবা বাৰো ঘূৰাই ঘূৰাই পঢ়িলে। প্ৰথমতে তেওঁ কিছু গম্ভীৰ হ'ল, কিন্তু অলপ পিচতে এটা আনন্দৰ জ্যোতি তেওঁৰ গোটেই মুখমণ্ডলত বিয়পি পৰিল। তেওঁ প্ৰভাৱতীলৈ লিখিলে ঃ—

প্ৰাণৰ প্ৰভা,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মই পৰম আনন্দ লাভ কৰিলোঁ; তোমাৰ আধ্যাত্মিক উন্নতি দেখি মই আজি গৰ্ব্ব অনুভৱ কৰিছোঁ। বাস্তৱতে বিবাহৰ চৰম লক্ষ্য পতি-পত্নীৰ প্ৰিয় কাৰ্য্যৰ সম্পাদনত দুয়োৰে আত্মনিয়োগ কৰা, তাতেই বৈবাহিক জীৱনৰ সুখ-শান্তি। কোনোৱে সম্ভোগত সেই শান্তি পায়, কোনোৱে কৰ্ম্মত ততোধিক আনন্দ লাভ কৰে। তুমি স্কুলৰ কাম এৰাত ভালেই হৈছে, কিয়নো বৰ্ত্তমান সময়ত তোমাৰ সাহায্যৰ মোৰ বৰ আৱশ্যক হৈছে। সম্প্ৰতি যি নতুন অনুষ্ঠানৰ আয়োজন হৈছে, তাত কৃতকাৰ্য্য হবলৈ তোমাক লগত লাগিবই। ভগৱানৰ কৃপাত আমাৰ নিমিত্তে কৰ্ম্মক্ষেত্ৰৰ বিবাহ মণ্ডপ প্ৰস্তুত হ'ব লাগিছে। শীঘ্ৰে আমাৰ বিবাহ হব, কৰ্ম্মই হ'ব তাত মিলন-গ্ৰন্থি, প্ৰেমেই পুৰোহিত।

তোমাৰেই জীৱন-সঙ্গী
দীনবন্ধু

সাধনা

চতুর্থ খণ্ড

সাধনা

চতুৰ্থ খণ্ড

প্ৰথম অধ্যায়

মদাহী

গদাধৰ শৰ্ম্মাৰ দোকানত বহা মদাহীৰ মজলিচ আজিকালি কেইবাটাও কাৰণত বন্ধ হৈছে। কাৰণ কেইটা এই,—

(১) বছৰৰ শেহত হিচাপ কৰি দেখা গ'ল, সেই বছৰত দোকানৰ লাভ যে নহলেই লোকচানো বহুত হ'ল। দোকানৰ বিক্ৰী সেইবাৰ বৰ কম হৈছিল; তাতে গৰাকীৰ মনত সন্দেহ জন্মিল। তেওঁ ভাবিলে,—গদাধৰে মাল বেচি লাভখিনি মাজে মাজে আত্মসাৎ কৰে আৰু বিক্ৰীৰ হিচাপত নেদেখুৱাই নতুন মালেৰে পূৰাই থয়। সেই কাৰণেই তেওঁ গদাধৰক বিদায় দি নতুন মেনেজাৰ নিযুক্ত কৰিলে। গদাধৰ যোৱাত তাত আড্ডা বহাৰ সুবিধা নোহোৱা হ'ল।

(২) কাতিৰামৰ জমা টকা যি ঢুকালেই আকৌ ছয় হাজাৰমান টকা ধৰা হ'ল। আৰু বেচিকৈ টকা দিলে আদায় হোৱাৰ সম্ভাৱনা নেদেখি সৰ্ব্বানন্দই ইমানতে কাতিৰামৰ হিচাব বন্ধ কৰিলে, আৰু সোনকালে সেই টকা আদায় নকৰিলে মোকৰ্দ্দমা কৰিব বুলি জাননী

দিলে। সেই কাৰণে কাতিৰাম যুতভ্ৰষ্ট হ'ল, আৰু বাকী কেইজনে নিজ নিজ খৰচত নচলালে আড্ডা চলাৰ উপায় নোহোৱা হ'ল।

(৩) স্কুল-সম্বন্ধীয় আলোচনাৰ সময়ৰ পৰা গকুলচন্দ্ৰ আৰু ৰাজখোৱাৰ মাজত ঘোৰ শত্ৰুতা বাঢ়ে ; সেই দেখি গকুলচন্দ্ৰ আঁতৰি-বলৈ বাধ্য হয়। বাকী কেইজনৰ ভিতৰত তপেশ্বৰ নিজ খৰচত দেশী মদ আৰু লাওপানীৰ ওচৰ চাপিল। সৰ্ব্বানন্দ আৰু ৰাজখোৱাই নিজ নিজ ঘৰতে সুৰাদেৱীৰ উপাসনা চলাবলৈ ধৰিলে ; অৱশ্যে মাজে মাজে ইজনে সিজনৰ নিমন্ত্ৰণ যে পাইছিল, তাত সন্দেহ নাই। কৃষ্ণকুমাৰে কেতিয়াবা আনৰ ঘৰত ভাগ লয়, আৰু কেতিয়াবা সমূলি নাখাই পুৰাতত্ত্ব আৰু উদ্ভিদ্‌তত্ত্বৰ আলোচনাতে দিনটো কটাই দিয়ে।

দলৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ কাতিৰামে আজি গ্ৰামোফোনটো, কালিলৈ হাৰ্ম্মোনিয়মটো—এই অনুক্ৰমে বেচি মদৰ খৰচ উলিয়াবলৈ ধৰিলে ; লাহে লাহে চ'ৰা ঘৰ সজাবলৈ যিবোৰ বস্তু সংগ্ৰহ কৰিছিল, এটা এটাকৈ আটাইবোৰৰ পৰালি পেলালে।

কাতিৰামৰ মাক আৰু ঘৈণীয়েকে কত যে বুজনি দিলে, তাৰ সীমা নাই ; কিন্তু একোৱেই কাতিৰ কাণত নোসোমাল। আন কি, মদ খাবলৈ পইচা নাপাই ঘৈণীয়েকক দিনৌ দিনৌ কিলাবলৈ ধৰিলে। ঘৈণীয়েকক পইচা খোজে, আৰু ঘৈণীয়েকে 'মইনো ক'ত পইচা পাইছোঁ দিবলৈ' বুলি কলেই কাতিৰামে তেওঁক ভুকুৱাই-কিলাই, গঁতিয়াই-গুৰিয়াই নগুৰ-নাগতি কৰে, আৰু বাকচ ভাঙি যি পায় তাকে লৈ যায়। ললিতাই মাটিত পৰি কান্দি কান্দি ঈশ্বৰৰ ওচৰত স্বামীৰ সুমতি দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰে। একো দিনা মনৰ দুখত তেওঁৰ মৰিবৰ ইচ্ছা হয়, কিন্তু যেতিয়াই পুত্ৰমুখ দেখা পায়, যেতিয়াই সেই শিশুৰ অমৃতশ্ৰাৱী মধুৰ কলৰৱ শুনিবলৈ পায়, তেতিয়াই তেওঁৰ সকলো দুখ, সকলো অশান্তি আঁতৰ হয় ; মাতৃ-স্নেহৰ মন্দাকিনীধাৰাত পুত্ৰটিক স্নান কৰাই, নিজৰ

দুৰ্ভাগ্য পাহৰি যায়। শিশুটিক বুকুত সুমুৱাই যেতিয়া ঘনে ঘনে চুমা খাবলৈ ধৰে, তেতিয়া তেওঁ ভাবে যেন তেওঁৰ সমান ভাগ্যৱতী পৃথিবীত আৰু কোনো নাই।

কাতিৰামৰ এতিয়া কোনো কাম নাই; মাত্ৰ কেতিয়াবা দেশী মদৰ দোকানত আৰু কেতিয়াবা পইচা থাকিলে বিলাতী মদৰ দোকানতে মদ খাই বাটে বাটে বলিয়ালি কৰি ফুৰে। মদৰ জালত যেতিয়া ঢলংপলংকৈ ঘৰলৈ যায়, তেতিয়া ল'ৰাটো কোলাত উঠিবলৈ আহিলে, কেতিয়াবা আগ্ৰহেৰে কোলাত লয়, কেতিয়াবা 'গুচ, তেহেলেই যা' বুলি থেকেচা মাৰি দিয়ে। তেনে দেখিলে মাকে লৰি আহি ল'ৰাটো তুলি লয়, তাৰ বাবেও সময়ে সময়ে কাতিৰামৰ গালি আৰু কিল খাব লগাত পৰে। হায়! ললিতাৰ দোষ কি! স্বামী-প্ৰেম আৰু পুত্ৰ-বাৎসল্যৰ বাহিৰে যে তেওঁ একো নাজানে!

সৰ্ব্বানন্দই সঁচাকৈয়ে কাতিৰামৰ ওপৰত ছহেজাৰ টকাৰ গোচৰ কৰিলে। গোচৰৰ দিনা কাতিৰাম আদালতত উপস্থিত ন'হ'ল। হাকিমে গোচৰৰ সমুদায় ধন 'একতৰফা ডিক্ৰী' দিলে। কাতিৰামে সেই বিষয়ে কোনো চিন্তাকেই নকৰিলে।

এই ঘটনাৰ দিনচেৰেকৰ পাচত এদিন দীনবন্ধু কোনোবা এখন গাৱঁৰ ৰাজহুৱা সভাত যোগ দিবলৈ গৈছিল। সভা ভাঙি উলটি আহোঁতে প্ৰায় সন্ধ্যা হৈছিল। আহি থাকোঁতে তেওঁ নিলগৰ পৰা আলিৰ দাঁতিত এদল মানুহ গোট খোৱা দেখি কাণ্ডটো কি জানিবৰ নিমিত্তে কোবা-কুবিকৈ খোজ দিলে। ওচৰ পাই দেখিলে,—এটা মানুহ খাৱৈত পৰি আছে; মানুহটোৰ মুখৰ পৰা অনৰ্গল লাগ-বান্ধ নোহোৱা কথা ওলাইছে, আৰু চাৰিওফালৰ মানুহবোৰে পাৰে মানে হাঁহিছে। মানুহটোৱে কৈছে,—"তইঁতে হাঁহিছ, জনা নাই—মই তইঁতক কি কৰিব পাৰোঁ। তইঁত ছোটলোক, মই ৰায় বাহাদুৰ।

গুচ'ইয়াৰ পৰা। লে আও, মদ লে আও! আঃ-হা! আড়নয়নে মুচ্‌কি হেসে—জল্‌দি লে আও, মদ লে আও। কেয়া দিলখোচ্! ৰাম ৰহিমৰ জুদা কৰো ভাই, দিলকো সাচ্চা ৰাখ জী। আৰে দাৰু লে আও। বাইজী, বাইজী কাহা হ্যায়? লেও চাকী লেও, ভৰপিয়ালা পিলাও দাৰু ফিন। হাঃ হাঃ হাঃ হাঃ! কেয়া তোফা! শ্যালা নৰ্দ্দমা, তই দিনত হলে আলিৰ দাঁতিত থাকিবি, আৰু ৰাতি হলে আলিৰ মাজত উঠিবি! পাঁজী কাহাকা! ভাগ যাও শ্যালালোক, ডেম্, ইষ্টপিৎ” ইত্যাদি।

এই মানুহটো কাতিৰাম। দীনবন্ধুৱে ইয়াক আগে-পিচে দেখিছিল, আৰু চিনা-পৰিচয়ো আছিল। বাপেক জীয়াই থাকোঁতে তেওঁ যি কোনো নতুন খেতি হলে নগৰীয়া ডাঙৰ মানুহত অলপ অলপ লগাইছিল; দীনবন্ধুৱেও তাৰ ভাগ পাইছিল। ফেকেন্দাই থাকোঁতে কেতিয়াবা দীনবন্ধুও তেওঁৰ ঘৰলৈ গৈ খেতি-বাতিৰ ভু-ভা লৈছিল। ফেকেন্দাইৰ মৃত্যুৰ পিচতো দুই-এদিন দীনবন্ধুৱে কাতিৰামক সুপৰামৰ্শ দিছিল; কিন্তু যিদিনা তপেশ্বৰে তাক ৰায় বাহাদুৰ পাতিবলৈ নিয়ে, সেই দিনাৰ পৰা দীনবন্ধুৱে তাক লগ পোৱা নাছিল। ৰাজখোৱা প্ৰভৃতিয়ে ভাবিছিল দীনবন্ধুৱে পালে কাতিৰামক হাতত ৰখা টান হ'ব। সেই দেখি দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে বহুতো কথা কৈ তাক দীনবন্ধুৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈ উপদেশ দিছিল, আৰু এই কাৰ্য্য সাধনৰ নিমিত্তে তপেশ্বৰক ভালকৈ চকু ৰাখিবলৈ কৈছিল।

কাতিৰামে মদত ধৰাৰ কথা শুনি তাৰ বুজ লবলৈ দীনবন্ধু কাতিৰামৰ ঘৰলৈ গৈছিল, কিন্তু তাক লগ নাপালে; মাকৰ লগত কিবাকিবি কথা পাতি গুচি আহিল।

এই কথাৰ গম পাই, সেই দিনা তপেশ্বৰে কাতিৰামক সুধিলে,— হয়নে বোলে দীনবন্ধু তোৰ ঘৰলৈ আহিছিল?

কাতি—এবা, আহিছিল, পিচে মই দেখা পাই পলালোঁ।

তপেশ্বৰ—তই পলালত সি কি কৰিলে ?

কাতি—জানো আইৰ লগত কি কথা পাতিছিল !

তপেশ্বৰ—কিমান পৰৰ মূৰত গ'ল ?

কাতি—এঘণ্টামানেই হ'ব কি জানি।

তপেশ্বৰ—ওঁ, এতিয়া আৰু কোনো সন্দেহ নাই। মই যি শুনিছিলোঁ, সি সঁচা।

কাতি—কি কথা শুনিছিল ?

তপেশ্বৰ—যি শুনিছিলোঁ তাক কৈ আকৌ কাজিয়া এখন লগোৱা ভাল নহয়, মোক নুসুধিবি।

কাতি—নহয় আকৌ। কথাটো শুনিলে তেওঁ সাৱধান হ'ব পাৰিম।

তপেশ্বৰ—সেইটো হওঁতে হয়। বাৰু তেন্তে, তই মোৰ নাম ক'তো নুলিয়াবি। মই মুঠেই থোৰতে কথাটো কওঁ।

কাতি—সেইটোনো আৰু ক'ব লাগিছেনে ? মই কেলেই উলিয়াম ?

তপেশ্বৰ—শুন তেনে। দীনবন্ধু ডেকা মানুহ, এতিয়াও বিয়া কৰোৱা নাই। তাতে তোৰ ঘৈণীয়েৰ হৈছে গাভৰু ছোৱালী। তেনেস্থলত তই নথকাত সি এঘণ্টাকৈ তোৰ ঘৰত বহাৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে। মই বঢ়িয়াকৈ বুজিছোঁ,—তাৰ মতলব ভাল নহয়।

কাতি—আপুনি ঠিক কৈছে, মই আগেয়ে ভবাই নাছিলোঁ।

তপেশ্বৰ—তই এইবোৰ কথা লৈ বেচি গোলমাল নকৰিবি, তেতিয়া হ'লে বেয়া হ'ব। মুঠেই ঘৰত কৈ দিবি যাতে দীনবন্ধু আহিলে এতিয়াৰ পৰা তাক কোনেও বহিবলৈ নিদিয়ে, আৰু কোনো কথা নাপাতে। তই এতিয়া ডাঙৰ মানুহ ; তোৰ মাৰেই বা কিয় মতা মানুহৰ আগলৈ ওলাব ! সেইবোৰ সামান্য মানুহৰহে দস্তুৰ।

কাতিৰামে সেই দিনাই মাক আৰু ঘৈণীয়েকক এইদৰে ক'লে,—

"তহঁতে মই নথকাত দীনবন্ধুক কিয় আহিবলৈ দিয় ? সি যদি আকৌ মোৰ ঘৰলৈ আহে, তেনেহলে নিশ্চয় কৈছোঁ তাৰ মূৰ ভাঙি দিম, তহঁতকো গুদাই নেৰো। সি মোৰ ঘৰত নটী বিচাৰি আহিছে।"

কাতিৰামৰ কথাত মাক আৰু ললিতা একেবাৰেই অবাক! কথাটো কি মাকে বধ-শপত দি সুধিলে। কাতিৰামে কলে,—"সি মই নথকাত তিৰোতাৰ লগত কিহৰ চুপতি মাৰিবলৈ আহে ? তাৰ লাজ নালাগে নে ?"

হৰি! হৰি! কাতিৰামৰ মাকে পুতেকৰ কথাত হুকহুক কৰে কান্দি পেলালে। ষাঠি বছৰীয়া বৃদ্ধা মাকে দীনবন্ধুৰ লগত কথা পাতিছিল, ললিতা ওলোৱাই নাছিল। তেনে স্থলত পুতেকে এনে নিৰ্লজ্জভাবে আক্ৰমণ কৰিলে তেওঁৰ প্ৰাণে কেনেকৈ সহ্য কৰে!

বুঢ়ীয়ে পিচ দিনা দীনবন্ধুক আহিবলৈ মানা কৰি জনাই পঠিয়ালে; তপেশ্বৰৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ল।

বহুত দিন কাতিৰামৰ লগত দীনবন্ধুৰ দেখা-সাক্ষাৎ হোৱা নাছিল; আজি তাৰ অৱস্থা দেখি তাৰ কিমান অধঃপতন হৈছে বুজিব পাৰিলে। তেওঁ কাতিৰামক খাৰৈৰ পৰা তুলি দুটামান মানুহৰ সাহায্যেৰে ঘৰলৈ নিলে।

দীনবন্ধুক দেখি কাতিৰামৰ মাকে কান্দিবলৈ ধৰিলে, আৰু সকলো কথা বিবৰি ক'লে। দীনবন্ধুৱে এতিয়াহে কাতিৰামৰ অৱস্থা ভালকৈ জানিব পাৰিলে। ইয়াৰ আগতে সি তাৰ বাপেকৰ জমা টকাখিনি অন্ত কৰিলে বুলিহে তেওঁৰ ধাৰণা আছিল। ধাৰৰ কথা আৰু টকা ডিক্ৰী হোৱাৰ কথা আজি প্ৰথম শুনিলে। মাকৰ পৰা সকলো খবৰ লৈ দীনবন্ধুৱে ক'লে,—"আই, এতিয়া আৰু একো উপায় নাই, যি হ'ব লাগে হৈ গ'ল। যি অৱস্থাত মানুহ সংশোধন হোৱা অসম্ভৱ কাতিৰামৰ অৱস্থাও তেনে। ইফালে সম্পত্তিৰ যি হিচাপ পালোঁ,

সকলোকে ঠাই

কাৰা হ'ব। আবেলি

ন্ধ্যা সময়ত সঙ্গীতৰ শিক্ষা

হিচাপ শিক্ষাৰ বিশেষ অঙ্গ

৪। পুৱা আৰু গুধৰ সময়ত সকলোৱে ভগৱৎ-স্তোত্র পাঠ কৰি ঈশ্বৰোপাসনা কৰিব লাগিব।

৫। ৰন্ধা-বঢ়া, হিচাপ ৰখা আদি কাম ছাত্রীৰ ভিতৰতে পাল পাতি কৰিব লাগিব।

৬। যিবিলাক সৰু ছোৱালী ছাত্রী ভাবে ইয়ালৈ আহিব, তেওঁলোকে বিশেষ প্রয়োজন নহলে, অন্ততঃ ঋতুকাল পর্য্যন্ত ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিব, আৰু ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁলোকৰ বিবাহ হ'ব নোৱাৰিব। ছোৱালী পঠিওৱাৰ লগে লগে অভিভাবকে এই বিষয়ে প্রতিশ্রুতি দিব লাগিব। তেওঁলোকে খৰচ-পাতি একো দিব নালাগে।

৭। যিবিলাক অনাথা বিধবাই জীৱিকাৰ নিমিত্তে এই আশ্রমত ঠাই বিচাৰে, তেওঁলোকৰ উপযুক্ত অভিভাবক নাথাকিলে সাধাৰণ ছাত্রীৰ নিয়মৰ তলতীয়া হ'ব।

৮। যিবিলাক বিধৱাৰ ডাঙৰ ল'ৰা-ছোৱালী আছে, আৰু যিবিলাক সধবা সেইবিলাকেও জীৱিকা অর্জ্জনৰ নিমিত্তে আৱশ্যক হ'লে ইয়াত তাঁত-শালৰ কাম কৰিব পাৰিব। তেওঁলোকে সকলো লাগতিয়াল সঁজুলি আশ্রমৰ পৰা পাব, আৰু কাপোৰ বেচা হ'লে লাভৰ এক-তৃতীয়াংশ আশ্রমৰ ভঁৰালত জমা থৈ বাকীখিনি তেওঁলোকক দিয়া হ'ব।

৯। পূর্ণিমা আৰু সংক্রান্তিৰ দিনা আশ্রমৰ দৈনিক কাম বন্ধ থাকিব। সেই দিনা ধর্ম্ম, সমাজ আৰু তিৰোতাৰ কর্ত্তব্যৰ বিষয়ে আলোচনা হ'ব; ৰামায়ণ, মহাভাৰত আদি গ্রন্থ পাঠ হ'ব।

১০। আশ্রমত সম্প্রতিকে দুজনা শিক্ষয়িত্রী থাকিব। প্রধানা শিক্ষয়িত্রীয়েই স্থায়ী নিয়মৰ তলতীয়া হৈ আশ্রমৰ শিক্ষা আৰু ছাত্রীৰ তত্ত্বাৱধানৰ বাবে দায়ী থাকিব। তেওঁৰ হাতেদি ছাত্রীবিলাকে বাহিৰৰ মানুহৰ লগত চিঠি-পত্রৰ আদান-প্রদান কৰিব পাৰিব।

১১। কোনো মতা মানুহৰ আশ্ৰমত প্ৰয়োজন থাকিলে বাটচ'ৰাৰ পৰাই সংবাদ পঠিয়াব লাগিব, পৰিচালকৰ অনুমতি নোপোৱাকৈ কোনো ভিতৰলৈ সোমাব নোৱাৰে।

১২। এই আশ্ৰমত সৰ্ব্বসাধাৰণৰ নিত্য প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা মাথোন দিয়া হ'ব, দুই-এজনৰ উপযোগী উচ্চ শিক্ষাৰ নিমিত্তে সম্প্ৰতি ইয়াত কোনো ব্যৱস্থা নাই; সেই কাৰণে অৱস্থা-ভেদে থকা-মেলাৰ স্বকীয়া বন্দৰস্তও ইয়াত ৰখা নাই, আৰু আগলৈকো ৰখা নহয়।

প্ৰভাৱতী আৰু উষাই আগৰ কাম এৰি দিয়াৰ কথা প্ৰভাৱতীৰ চিঠিৰ পৰাই বুজা গৈছিল; বাস্তৱতে তেওঁলোকৰ ইস্তফা মঞ্জুৰ হ'ল; দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীকেই প্ৰধানা শিক্ষয়িত্ৰী মনোনীত কৰিলে আৰু তেওঁৰ অনুৰোধ মতেই উষাক সহকাৰিণীৰ পদত নিযুক্ত কৰিলে। তেওঁলোক আশ্ৰমতে স্থায়ীভাৱে থাকিব লাগিব, নিৰ্দ্দিষ্ট দৰমহাৰ উপৰি থকা ঘৰ আৰু খোৱা খৰচ আশ্ৰমৰ পৰা পাব—এয়েই নিযুক্ত-পত্ৰৰ চৰ্ত্ত।

পহিলা বহাগৰ দিনা উৎসৱ পাতি আশ্ৰম মুকলি কৰা হ'ল। আশ্ৰমৰ বন্দৰস্ত তলত দিয়াৰ দৰে—

বাটচ'ৰাৰ ওচৰতে যিটো ঘৰ দেখা গৈছিল তাত এজোৰা হিন্দুস্থানী মানুহ থাকে। তিৰোতাজনীয়ে ভিতৰত কাম আৰু মুনিহটোৱে বাহিৰৰ কাম কৰে; দুফালৰ দুখন জপনাৰ চাবি ইহঁতৰ হাততে থাকে। আৱশ্যক নহলে জপনা বন্ধ ৰাখিব লাগে। দৈনিক বজাৰো এই দুৱৰীটোৱেই কৰিব লাগে। দ্বিতীয়তে ভিতৰ সোমাই যিটো ঘৰ আগ ধৰি পোৱা যায়, সেইটোত লিখাপঢ়া শিকোৱা হয়। ইয়াৰ পিচত যি দুটা ঘৰ পোৱা যায়, তাৰে চাৰিচলীয়াটোত প্ৰভাৱতী থাকে, আৰু ইটোত খায়। দীঘল ঘৰ দুটাৰ এটাত ছাত্ৰী থাকে, তাৰে এমূৰে এটা বেলেগ খোটালি কৰি উষাক দিয়া হৈছে। ইটোত তাঁত বোৱা হয়।

তাৰ ওচৰত থকা অলপ চুটি ঘৰটোৰেই উমৈহতীয়া ৰান্ধনি'ঘৰ। এফলীয়াকৈ সজা ঘৰটো এৰি পুহিবৰ নিমিত্তে; সেই উদ্দেশ্যে এবিঘা-মান মাটিত সম্প্ৰতি এৰাৰ খেতিও কৰা হৈছে। ইয়াত কোনো লগুৱা বা লিগিৰী নাই, ছাত্ৰীসকলে সকলো কাম নিজহাতে কৰিব লাগে।

আশ্ৰম আৰম্ভ কৰিবৰ সময়ত ছাত্ৰী মাথোন দহজনীমান আছিল; কিন্তু যিমান দিন যাবলৈ ধৰিলে, সিমানেই সংখ্যাও বাঢ়িবলৈ ধৰিলে; বিশেষকৈ তাঁত-শালৰ কাম আশাতীতৰূপে চলিবলৈ ধৰিলে।

ইয়াৰ কেইবছৰমান আগতে বঙ্গদেশৰ এডোখৰ ফালি আনি আসামৰ লগত লগ লগাই পূৰ্ব্ববঙ্গ আৰু আসাম নামেৰে এখন নতুন প্ৰদেশ গঠন কৰা হয়। তাৰ ফলস্বৰূপে নানা ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ মাজেদি স্বদেশী আন্দোলনৰ জন্ম হয়, আৰু বহুত ঠাইৰ মানুহে বিদেশী বৰ্জ্জন কৰিবলৈ সঙ্কল্প কৰে। আশ্ৰম-স্থাপনৰ সময়তো সেই সঙ্কল্প সজীৱ আছিল। এই সুবিধাত আশ্ৰমৰ তাঁতৰ কাপোৰৰ গ্ৰাহক আশাতীতৰূপে পোৱা হ'ল। দীনবন্ধুৱে তাঁতশালৰ সংখ্যা বঢ়াবলৈ ধৰিলে, বহুতো দুখুনী বিধবাই জীৱিকা উপাৰ্জ্জনৰ এটা উপায় পালে। এই আশ্ৰমৰ পৰা কেইবাটাও কাম হবলৈ ধৰিলে। এফালে ছোৱালী-হঁতৰ শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা হ'ল, আশ্ৰয়হীনাৰ আশ্ৰয় আৰু জীৱিকাৰ উপায় ওলাল; আন ফালে স্বদেশীৰ প্ৰচাৰ আৰু আশ্ৰমৰ ভঁৰাল টনকিয়াল হ'ল। দীনবন্ধুৱে স্বদেশী-প্ৰচলন আৰু বিদেশী বৰ্জ্জনৰ অৰ্থনৈতিক আৱশ্যকতা সম্বন্ধে বক্তৃতা দি গাৱেঁ গাৱেঁ ঘূৰিবলৈ ধৰিলে, লগে লগে "জাতীয় সমস্যা আৰু ৰাইজৰ কৰ্ত্তব্য" নামেৰে এখন কিতাপ লিখি চাৰিওফালে বিলাই দিলে। ইয়াৰ পৰা বহুত পৰিমাণে স্বদেশীৰ প্ৰচাৰ হ'ল; বহুতো মানুহে বিশেষ যত্নেৰে এৰি-মুগা পুহিবলৈ আৰু কপাহৰ খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

আশ্ৰমত ছাত্ৰীৰ সংখ্যা এতিয়া আঢ়ৈ কুৰিৰ ওপৰ। অসমীয়াৰ ঘৰৰ উপযুক্ত গৃহিণী হবলৈ যিবোৰ শিক্ষা লাগে, ইয়াত সেই সকলোবোৰেই আছিল। প্ৰভা আৰু উষাই আশ্ৰমৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে প্ৰাণপণে পৰিশ্ৰম কৰিও এদিনলৈকে কাতৰ হোৱা নাছিল। প্ৰভা আশ্ৰমৰ প্ৰাণ, উষা তাৰ সৌন্দৰ্য্য। প্ৰভাৱতী এতিয়া সম্পূৰ্ণ যোগিনী। তেওঁ নিৰামিষ ভোজন কৰে, ভূমি-শয্যাত শোৱে, আশ্ৰমৰ উন্নতিৰ বাহিৰে তেওঁৰ নিজৰ কোনো চিন্তা নাই। আশ্ৰমৰ সফলতাত দীনবন্ধুৰ মনত মহা আনন্দ। তেওঁ ভক্তি-গদ্‌গদচিত্তে ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে এটি নমস্কাৰ জনাই ক'লে—প্ৰভু সকলো তোমাৰ কৃপা। এনে দুটি নাৰী-ৰত্নৰ সাহায্য নোপোৱা হ'লে মই মোৰ ক্ষুদ্ৰ শক্তিৰে কেতিয়াও এই মহৎ উদ্দেশ্য সফল কৰিব নোৱাৰিলোঁহেঁতেন। তোমাৰ কৰুণা-নিৰ্ম্মালি সদায় যেন এনেকৈয়ে এই তোমাৰ নিঃকিন সন্তানৰ মূৰত পৰে!

তৃতীয় অধ্যায়

ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা

আজি কাতিৰামৰ মাটি-বাৰী সম্পত্তি নীলাম হবৰ দিন। কাতি-ৰামৰ তাৰ নিমিত্তে কোনো চিন্তাই নাই; একোবাৰ মনত খেলালেও মদৰ ভাবনাই তাক কেনিবা উৰুৱাই নিয়ে। বাগী থকা সময়ৰতো কথাই নাই; তেতিয়া তেওঁ ৰায় বাহাদুৰ।

ললিতাৰ এক দূৰ সম্পৰ্কীয় ককায়েক আছিল। তেওঁ যদিও ধনী মানুহ নহয়, তথাপি অৱস্থা ভাল বুলিয়েই ক'ব পাৰি। আগেয়ে তেওঁ কাতিৰামৰ ঘৰলৈ প্ৰায়ে আহি গৈ আছিল, কিন্তু দুৰ্গা-পূজাৰ সময়ত কাতিৰামৰ ওচৰত অপমান পাই তেওঁ আগৰ সকলো সম্বন্ধ ছিঙি পেলালে। এতিয়া এই দুৰৱস্থাৰ সময়ত তেওঁৰ ওচৰলৈ যাবলৈকে ললিতাই স্থিৰ কৰিলে। উদ্দেশ্য—যদি তেওঁ দয়া কৰি মানুহকেইটা সোমাই থাকিবলৈ অন্ততঃ ঘৰ এটাকে ৰাখি দিয়ে। শাহুৱেকেও ললিতাৰ কথা সমৰ্থন কৰিলে।

সেই দিনা ৰাতিপুৱাতে ল'ৰাটো কোলাত লৈ ছ-মাইল বাট খোজ কাঢ়ি ললিতা ককায়েকৰ ওচৰত ওলাল গৈ, কিন্তু লাভ একো নহ'ল। ককায়েকে ক'লে,—"মই সেই মদাহীটোৰ লগত কোনো প্ৰকাৰৰ লেন-দেন ৰাখিব নোৱাৰোঁ। তই যদি থাকিব খোজ, ইয়াতে থাক; কিন্তু তাক হলে মোৰ পদূলিতো ভৰি দিবলৈ নিদিওঁ। সি কেতিয়াবা ইয়ালৈ আহিবৰ হলে বাঢ়নীশোটাই হে যি জানে।"

ললিতাই নীৰৱে কান্দিলে। যিমানেই তললৈ নামক কাতিৰাম তেওঁৰ স্বামী। অকল কাতিৰাম কিয়, সঙ্গদোষত পৰি বুদ্ধি হেৰুৱাই

কত মানুহ দিনে দিনে তললৈ নামিছে! সেই বিলাকক ঘিণ কৰাৰ পৰা কাৰ কি লাভ! তাতকৈ তেনে মানুহক পুতৌ কৰি, তেনে মানুহৰ কাৰ্য্যক ঘৃণা কৰা হে সাধু আৰু বিজ্ঞ লোকৰ কাম; কাতিৰামৰ প্ৰতি ককায়েকৰ কটুক্তিত ললিতাই বৰ আঘাত পালে আৰু ককায়েক-বোৱেকৰ অনুৰোধ উপেক্ষা কৰি নোখোৱা-নেমেলাকৈ উভতি আহিল। পুৱাৰে পৰা বৰ ৰ'দ আছিল। ভোকে-লঘোনে খোজ কাঢ়ি ললিতা বৰ ক্লান্ত হৈ পৰিছিল; গোটেই গা ঘামেৰে তিতি গৈছিল। তেওঁ আহি মাজ বাট পাওঁতেই হঠাৎ বতৰৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল, ততালিকে ডাৱৰে আকাশ ছাতি পেলালে, দুই-এটোপালকৈ বৰষুণ পৰিবলৈ ধৰিলে। ই বোধকৰোঁ ললিতাৰ ভাগ্য পৰিবৰ্ত্তনৰ আগবাতৰি! লাহে লাহে বৰষুণ ডাঙৰ হৈ আহিল, ললিতা ল'ৰাটোৰে সৈতে জুৰুলি-জুপুৰি হ'ল। ললিতাই চকু-লোৰে দুয়ো গাল তিয়াই, আৰু বৰষুণত কাপোৰ-কানিৰ জোল বোৱাই, বেলি ভাটী দিয়াত ঘৰ পালেহি।

যথাসময়ত আদালতৰ সম্মুখত কাতিৰামৰ স্থাৱৰ-অস্থাৱৰ সম্পত্তি নীলাম হৈ গ'ল। দীনবন্ধুৱে বহুত যত্ন কৰি বৰঘৰটোৰে সৈতে বাৰীখন পাঁচ শ টকাত ডাকি ল'লে। ইয়াৰ নিমিত্তে তেওঁ ধাৰ কৰিব লগাতো পৰিল; কিয়নো খেতি-বাতিৰ পৰা তেওঁ যি দুই চাৰি টকা ৰাহি কৰিছিল সকলো আশ্ৰমৰ কামতে খৰচ হৈ গ'ল। যি হওক, ধাৰে-ঋণে কাতিৰামৰ বাৰীখন ল'ব পৰাত তেওঁ আনন্দ পালে।

সন্ধ্যা সময়ত ললিতা আৰু তেওঁৰ শাহুৱেক ঘৰৰ পিৰালিতে বহি জুপুকা লাগি চকু-লো টুকিছে, ল'ৰাটোৱে মাকহঁতক কন্দা দেখি ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কান্দিছে, এনেতে পদূলিত দীনবন্ধুৰ মাত শুনা গ'ল। দীনবন্ধুৰ মাত শুনা মাত্ৰকে বুঢ়ী ওলাই আহিল; দীনবন্ধুৱে ক'লে,— "আই, নাকান্দিব, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত আপোনাৰ বাৰীখন আৰু বৰ ঘৰটো

কোনোমতে ৰক্ষা পৰিছে। জানেই মই দুখীয়া মানুহ, তাতকৈ অধিক কৰিবলৈ মোৰ শক্তি নহ'ল। ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিয়ক—তেওঁৰ কৃপাত আপোনালোকে নিজৰ ভেটি এৰিব লগা নহ'ল।

বুঢ়ী—বোপাদেউ, ঈশ্বৰে তোমাৰ ভাল কৰিব। পোনাটিক বুকত লৈ যে গছৰ তলত থাকিব লগা নহ'ল, এয়েই পৰম ভাগ্য। পিচে, বোপা, ধন খৰচ কৰি ৰাখিলা নাৰাখিলা, সি মদাহীয়ে জানো থাকিবলৈ দিব!

দীন—সেই বাবে ভয় নাই। মাটি আৰু ঘৰৰ ওপৰত কাতিৰ এতিয়া কোনো হাত নাই; সি মোৰ। কিন্তু মই তাক লবৰ ইচ্ছাৰে ৰখা নাই; আপনালোক যাতে ভেঁটি এৰি যাব নালাগে, তাৰ নিমিত্তেহে ৰাখিছোঁ। আপোনালোকে মোক একো দিব নালাগে; আগেয়ে যেনেকৈ নিজৰ বুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল, এতিয়াও তেনেকৈয়ে কৰক। ল'ৰাটি যেতিয়া বুজন হ'ব, তেতিয়া মই যি কৰিব লাগে কৰিম। আপোনালোকে এতিয়া ভালকৈ বোৱাকটাত ধৰক, তাৰ পৰাই খোৱা খৰচ ওলাব। সূতা-নেতা লাগিলে মোক ক'ব, মই পঠিয়াই দিম; পিচত কাপোৰ বেচিলে দাম দিব।

বুঢ়ীয়ে প্ৰাণ খুলি দীনবন্ধুক আশীৰ্ব্বাদ দিলে। ললিতাই বেৰৰ আঁৰৰ পৰা শুনি থাকি ভক্তি-গদ্‌গদ চিত্তে দীনবন্ধুৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনালে। দীনবন্ধুৱে বুঢ়াক বৰাই-বুজাই সান্ত্বনা দি বিদায় ল'লে। ললিতা আৰু বুঢ়ীও কিছু আশ্বস্ত হ'ল।

সেই দিনা ৰাতি ল'ৰাটোৱে ঘনাই কান্দিবলৈ ধৰিলে; মাকে হাত দি চাই দেখিলে—গাটো জুই যেন তপত, ৰাতিটো বুকতে লৈ শুই থাকিল।

ৰাতিপুৱা জ্বৰ আৰু বেচি হ'ল, লগে লগে কাহিবলৈকো ধৰিলে। ললিতাই কান্তিৰামক এজন ডাক্তৰ বা কবিৰাজ মাতিবলৈ ক'লে।

কাতিৰামে ক'লে,—থৈ দে, বৰষুণত তিতি পানী লাগিছে, তাতে আকৌ ডাক্তৰ বিচাৰিব লাগিছে। দুদিন বা তিন দিনৰ মূৰত আপুনি ভাল হ'ব।

ললিতায়ো সেই কথাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি তিন দিন অপেক্ষা কৰিলে, কিন্তু জ্বৰ ভাল হওক ছাৰি ক্ৰমশঃ বেচিহে হ'ল। ললিতা অস্থিৰ হৈ পৰিল, তেওঁ ভাবিলে দীনবন্ধুক বাতৰি দিলে কিজানি তেওঁ কিবা কৰিবই পাৰে। তেতিয়াই তেওঁ সেই কথা শাহুৱেকক ক'লে; শাহুৱেকে ওচৰৰে মানুহ এটাক মাতি যেনে তেনে দীনবন্ধুক বাতৰিটো দিবলৈ পঠিয়াই দিলে। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ যেতিয়া মানুহটো দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ যায়, তেতিয়া দীনবন্ধু বা গঙ্গা এজনো ঘৰত নাছিল। মানুহটোৱে তেতিয়া আন উপায় নেদেখি আস্পতালৰ পৰা অলপ ঔষধ লৈ অহাকে উচিত বিবেচনা কৰিলে। আস্পতাললৈ গৈ জ্বৰৰ দৰৱ খুজিলত ডাক্তৰে "কুইনাইন মিকচাৰ" এচিচা দিলে।

ডাক্তৰৰ দৰবে একো গুণ নিদিলে, ৰোগীৰ অৱস্থা দিনে দিনে বেয়া হৈ যাবলৈ ধৰিলে। ললিতাৰ ভাত নাই, পানী নাই, টোপনি নাই, ল'ৰাটোক বুকত লৈয়েই দিন-ৰাতি কটাইছে। ঈশ্বৰক কত যে কাকুতি কৰিছে, কত দেৱালয় আৰু সত্ৰাদিলৈ পূজা আগ কৰিছে, তাৰ লেখ নাই, কিন্তু তাৰ পৰা ৰোগীৰ অৱস্থাৰ একো উন্নতি নহ'ল। ললিতাৰ এতিয়া এনে অৱস্থা যে তেওঁক দেখিলে যেয়ে-সেয়ে বেমাৰী বুলি ক'ব।

সাত দিনৰ দিনা ৰোগীৰ অৱস্থা নিতান্ত শোচনীয় হৈ পৰিল। ললিতাই কান্দি কান্দি এজন ডাক্তৰ আনিবলৈ গিৰীয়েকক কাকুতি কৰিবলৈ ধৰিলে। কাতিৰামে ক'লে,—"ডাক্তৰক দিবলৈ টকা পাম ক'ত ?"

বুঢ়ীয়ে কৰবাৰ পৰা সাঁচতীয়া ৰূপ দুটকা উলিয়াই দিলে, তাকে লৈ কাতিৰাম ডাক্তৰ আনিবলৈ গ'ল। ললিতাই প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে

ডাক্তৰৰ আগমন প্ৰতীক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে; কিন্তু ডাক্তৰ যি নাযেই, কাতিৰামো নাহিল।

ডাক্তৰ আহে কেনেকৈ? কাতিৰামে ডাক্তৰ বিচাৰি যাওঁতে বাটতে মদৰ দোকান দেখি ভাবিলে,—"ডাক্তৰক পিচত টকা দিলেও হ'ব, এতিয়া ইয়াৰে মদ খাই লোৱা যাওক।" সেই মতেই কাম হ'ল, কাতিয়ে টকাকেইটা মদৰ দোকানত জমা দিলে। যিমানেহে ৰাগী লাগি আহিবলৈ ধৰিলে, সিমানেই তাৰ উদ্দেশ্যৰ কথা পাহৰি যাবলৈ ধৰিলে, শেহত ডাক্তৰ বিচাৰি যোৱাৰ কথা মনতেই নপৰা হ'ল।

ললিতাৰ শোকোচ্ছ্বাস ক্ৰমশঃ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, কাতৰভাবে ক'লে,—"প্ৰভু, দয়াময়, দুখুনীক দয়া কৰা প্ৰভু; মোৰ ধন গ'ল, বস্তু গ'ল,—তাত সিমান বেজাৰ নাই। এই যে মাণিকটি দিছিলা, তাৰ ওচৰত সেইবোৰ কুটাৰ নিচিনা। মই চুলি ছিঙি কাতৰ কৰি মাতিছোঁ, মোৰ পোনাটিক ভাল কৰি দিয়াঁ প্ৰভু। দুখুনীৰ একেটি মাথোন বুকৰ ৰতন কাঢ়ি নিনিবা দয়াময়!"

কথাৰ লগে লগে ললিতা মূৰ্চ্ছা যাওঁ যাওঁ হ'ল, ধাৰাসাৰে চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে। সন্ধ্যালৈকে বাট চাই ডাক্তৰ বা কাতিৰাম কাকো নহা দেখি বুঢ়ীয়ে আকৌ সেই গাৱঁৰ মানুহটোকে এজন ডাক্তৰ আনিবলৈ পঠিয়ালে।

এঘণ্টামান সময়ৰ মূৰত ডাক্তৰ আহিল। ৰোগীক পৰীক্ষা কৰি ডাক্তৰে মুখ কোঁচাই পেলালে। তেওঁ ৰোগীক ভালকৈ সেঁকিবলৈ কৈ এটা ঔষধৰ ব্যৱস্থা দি গুচি গ'ল। ডাক্তৰে টকা লবলৈ সম্মত নহ'ল, সেই মানুহটোৱেই ব্যৱস্থামতে দৰব আনিলেগৈ।

ডাক্তৰ যেতিয়া উভতি যায়, তেতিয়া দীনবন্ধুৱে তেওঁক বাটত লগ পালে। আগৰে পৰা দুয়োৰে চিনা-জনা আছিল, সেই দেখি দীনবন্ধুৱে

অলপ ধেমালি কৰি সুধিলে,—"কিহে ডাক্তৰ ? ক'ৰ পৰা ? বোলোঁ কাক নো ভৱবন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰি আহিলা ?"

ডাক্তৰ—হওঁতে ভৱ-বন্ধন মুক্ত কৰাইহে হয়। মানুহবোৰ এনে অদ্ভুত, সময়ৰ বেলিকা ডাক্তৰৰ খবৰেই নলয়, শেহত যেতিয়া ভাল হোৱাৰ কোনো আশা নাথাকে, তেতিয়া মাত ডাক্তৰ, মৰা মানুহ জীয়াই দিয়কহি। ডাক্তৰে তেতিয়া কি কৰিব ! সিফালে কথাটো ওলাব, ডাক্তৰ আহিহে মানুহটো মাৰিলে, যেন ডাক্তৰৰ কাম মানুহ মৰাটোহে।"

দীন—পিচে গৈছিলা কলৈ ?

ডাক্তৰ—কলৈনো যাবা ! মানুহ মাৰিবলৈ। তুমি দেখোন আগেয়ে গম পাইছা।

দীন—কিন্তু ক'ৰ মানুহ, তাৰ গম পোৱা নাই নহয়।

ডাক্তৰ—সেই কাতিৰাম বোলা মদাহীটোৰ সৰু ল'ৰা এটা। ইমান দিন ভূ নাই, এতিয়া মৰিবলৈ ধৰিলত মোক মাতিছে। মই কি কৰিম ! আৰু এঘণ্টামান থকাৰো আশা নাই।

দীন—বেমাৰটো কি ?

ডাক্তৰ—নিউমনিয়া।

ডাক্তৰ গ'ল, দীনবন্ধুৰ চকুত চকুলোৱে দেখা দিলে। তেওঁ তেতিয়াই লৰালৰিকৈ কাতিৰামৰ ঘৰলৈ গ'ল। গৈ দেখিলে ৰোগীৰ অৱস্থা সঙ্কটজনক। তথাপি তেওঁ ৰোগীৰ ওচৰত বহি শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু সকলো মিছা হ'ল। ভগৱানৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কোনে কি কৰিব ! অলপ পিচতেই ললিতাৰ বুকু শুদা কৰি, জীৱনৰ একমাত্ৰ অৱলম্বন, আলাসৰ লাড়ু পুত্ৰটিক নিষ্ঠুৰ কালে অকালতে হৰি নিলে। হাঁহাকাৰ ধ্বনিৰে দিগ্বিদিক পূৰ্ণ হ'ল। মৃত সন্তানক বুকত বান্ধি ললিতা মাটিত পৰি মূৰ্চ্ছা গ'ল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

পাদ্রীৰৰ পৰিবৰ্ত্তন

আবেলি বেলিকা দীনবন্ধু তেওঁৰ পাঠাগাৰত সোমাই গোখেলৰ বক্তৃতাৱলী পঢ়ি আছে, আৰু মাজে মাজে দাগ দিছে, এনেতে গঙ্গাই এখন ভিজিটিং কাৰ্ড তেওঁৰ হাতত দিলে। কাৰ্ডখনত ইংৰাজীত লিখা আছিল,—"এম, ডব্লিউ, হেমিণ্টন, কলিকতা।" তেওঁ কিতাপখন জপাই ওলাই গ'ল, আৰু তেওঁৰ ঘৰৰ মুখতে এখন মটৰ গাড়ী ৰৈ থকা দেখিলে। চাহাব তেতিয়া দীনবন্ধুৰ ঘৰৰ মুখত থিয় দি আছিল আৰু মটৰ ড্ৰাইভাৰটো মটৰতে বহি আছিল। সি তাৰ মুখখন টুপীটোৰে সৈতে যিমানলৈকে পাৰি ঢাকি ৰাখিছিল ; তথাপি তাক দেখা মাত্ৰেই দীনবন্ধু চক খাই উঠিল। সি যি হওক, তাৰ প্ৰতি বিশেষ লক্ষ্য কৰিবলৈ দীনবন্ধুৰ সুবিধা বা সময় নাছিল। চাহাব আৰু তেওঁৰ ভিতৰত বিলাতী নিয়মে স্বাগত সম্ভাষণ জনোৱা আৰু কৰমৰ্দ্দনৰ পাচত দীনবন্ধুৱে চাহাবক বহিবলৈ দিলে।

চাহাবে ক'লে,—"বোধকৰোঁ মোৰ কথা আপোনাৰ মনত আছে।"

দীন—নিশ্চয় আছে। পিছে আপুনি হঠাৎ এই অনুগ্ৰহ দেখুওৱাৰ কাৰণ জানিব পাৰোঁনে ?

চাহাব—কাৰণ বিশেষ একো নাই। এই ফালে আহিছিলোঁ, ভাবিলোঁ এবাৰ আপোনাক লগ পাই যাওঁ। ঘাইকৈ মই আপোনাক ধন্যবাদ জনাবলগীয়া আছে।

দীন—মই বোধকৰোঁ ধন্যবাদ পাবলগীয়া একো কৰা নাই।

চাহাব—আপুনি নাজানিব পাৰে, কিন্তু আপুনি মোৰ মহৎ উপকাৰ সাধন কৰিছে।

দীন—মই দেখোন আপোনাৰ কথা একোকে বুজিব পৰা নাই।

চাহাব—আপোনাৰ মনত থাকিব পায়, আপুনি মোক কিছুমান কিতাপ পঢ়িবলৈ উপদেশ দিছিল; সেই কিতাপ বিলাকৰ প্ৰত্যেকখনেই একো একোটি ৰত্ন। মই এতিয়াহে বুজিছোঁ কিয় জৰ্ম্মান দাৰ্শনিক শ্বপেনহৱাৰে "মোৰ জীৱনত শান্তি পাইছোঁ উপনিষদত, মৰিলেও যদি কৰবাত শান্তি পাওঁ উপনিষদতেই পাম" বুলি কৈছিল। আনবোৰ কথা এৰি গীতাত এনে দুটা অমূল্য কথা পালোঁ যে সি মোৰ আগৰ বিশ্বাসকেই ওলোটাই দিলে। সেই দুটা হৈছে চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ একাদশ শ্লোক, আৰু নৱম অধ্যায়ৰ ত্ৰয়োবিংশ শ্লোক। শ্লোক দুটা এই :—

(১) যে যথা মাং প্ৰপদ্যন্তে তাংস্তথৈৱ ভজাম্যহম্।
মম ৱৰ্ত্মানুৱৰ্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্ব্বশঃ॥

(২) যেঽপ্যন্যদেৱতাভক্তা যজন্তে শ্ৰদ্ধয়ান্বিতাঃ।
তেঽপি মামেৱ কৌন্তেয় যজন্ত্যৱিধিপূৰ্ব্বকম্॥

আপুনি নাম দিয়া কিতাপৰ বাহিৰেও মই আৰু বহুতো কিতাপ পঢ়িলোঁ। তাৰ দ্বাৰা মোৰ বহুতো উপকাৰ হ'ল। বাস্তৱতে ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ এই কথামতে যদি সকলো ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰক চলিলহেঁতেন তেনেহলে জগতত কেতিয়াও ধৰ্ম্মৰ নিমিত্তে কটাকটি মৰামৰি নহ'লহেঁতেন। এতিয়া মই স্বীকাৰ কৰোঁ, এইবোৰ গ্ৰন্থ পঢ়াৰ আগেয়ে মই ধৰ্ম্মৰ আধ্যাত্মিকতা ভালকৈ বুজা নাছিলোঁ। পাশ্চাত্য দেশে যে পূৰ্ব্বদেশৰ পৰা ধৰ্ম্মসম্বন্ধীয় বহুতো শিক্ষা লাভ কৰিব লাগিব, তাত এতিয়া মোৰ সংশয় নাই। আপোনাৰ অনুগ্ৰহত মোৰ এই জ্ঞান হোৱাৰ

পৰা মই আপোনাৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ আৰু সেই বাবে আপোনাক ধন্যবাদ দিওঁ।*

দীন—আপুনি যে মোৰ কথাতেই সেই কিতাপবোৰ পঢ়িলে, সেই বাবে ময়ো আপোনাক মোৰ ধন্যবাদ জনাইছোঁ।

* (i) The Maker of mankind will graciously accept their gratitude whether the offering be laid in the temple or on the turf, whether in the enthusiasm of the heart, before a beautiful image expressing love or benignity or without any visible object, in the bleak and desert air.

—Walter Savege Landor.

(ii) It is true, the Hindus worship idols. But in the Bhagavat Gita the supreme spirit is introduced as looking with pity on all these helpless childish customs not as condemning the worshippers of idol to death and destruction, but as saying with the sublimest and almost superdivine unselfishness. "Even those who worship idols worship me." Is not this the same thought which St Paul expressed so powerfully at Athens :—Whom therefore ye ignorantly worship, him declare I unto you, and is not this the spirit in which missionaries might and ought to approach every religion ? Religions have always been much maligned and misrepresented, and here and elsewhere the golden rule applies :—Never to judge before we know.—Max Muller.

(iii) O India, is not this thy sacred mission to be among the nations of the earth a people of the spirit, to give to all mankind an example, a lesson of true spirituality ? Thou hast been in past ages the light of the world. Become so again But in order to become so, make no claim to be so.

—Paul Richard.

চাহাব—মই তেতিয়া সেইবোৰ কিতাপৰ মূল্য বুজা নাছিলোঁ; বৰং তাত কি আছে চাই প্ৰতিবাদ কৰিম বুলিহে ওলাইছিলোঁ। পিচত পঢ়িহে মোৰ জ্ঞান হ'ল। কিন্তু এটা কথা, আপুনি সেই দিনা কোৱা কথাবোৰ মোৰ মতে একেবাৰেই নিৰপেক্ষ হোৱা নাই।

দীন—কোনবোৰ কথা ?

চাহাব—আপুনি কৈছিল আমি খৃষ্টান ধৰ্ম্মটো ব্যৱসায়ত পৰিণত কৰিছোঁ, কিন্তু হিন্দুধৰ্ম্ম তেনে নহয়। কিন্তু মই যিমান দূৰ জানিব পাৰিছোঁ, সেই কথা একেবাৰেই সঁচা নহয়। আজি কালি ধৰ্ম্ম-যাজক-সকলৰ মাজত হিন্দুধৰ্ম্মৰ সেই উচ্চ আদৰ্শ নাই, তেওঁলোকে তাক পণ্য দ্ৰব্যত পৰিণত কৰিছে।

দীন—সেই কথা ময়ো স্বীকাৰ কৰোঁ। কিন্তু মই কওঁতে আন এটা কথা লক্ষ্য কৰিহে তেনেকৈ কৈছিলোঁ যেন মনত পৰে। হিন্দু-ধৰ্ম্মই কাকো বিশ্বাসৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ নকয়, কিন্তু আপোনা-লোকে আপোনালোকৰ ধৰ্ম্মত সমূলি বিশ্বাস নথকা মানুহকো জানি-শুনিয়েই পাৰ্থিব ভোগসুখৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই বেপ্টাইজ্ড্ কৰে। মই বোধকৰোঁ সেই কথা লক্ষ্য কৰিয়েই তেনেকৈ কৈছিলোঁ।

চাহাব—আৰু এটা কথা,—প্ৰতিমা পূজাৰ মাজেদি চৈতন্য শক্তিৰ উপলব্ধিৰ কথা আপুনি যিদৰে কৈছিল, আৰু শাস্ত্ৰই যিদৰে কয়, ঠিক তেনেকৈ আচৰণ কৰা সাধাৰণতঃ দেখা নাযায়।

দীন—হ'ব পাৰে। তথাপিও তাত যি এটা অন্ধ বিশ্বাস আছে, তাৰ পৰাও উপকাৰ হোৱাৰ সম্ভৱ। অন্ততঃ যিটো মতত বিশ্বাস জন্মা নাই তাক গ্ৰহণ কৰাতকৈ, বেয়া হলেও যিটোত বিশ্বাস আছে তাতে থকাই ভাল। যদি তেনে বিশ্বাসৰ পৰা অপকাৰ হোৱা যেন দেখা যায়,

তেওঁলৈ কোনো কুটনীতিৰ আশ্ৰয় নলৈ পোন পটিয়ে ভুলটো বুজাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। আপুনি ক'ব পাৰে নে আপোনালোকে খৃষ্টান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত কৰা মানুহবিলাকৰ শতকৰা এজনৰো কিবা আধ্যাত্মিক উন্নতি হৈছে বুলি ?

চাহাব—একেবাৰেই নাই হোৱা বুলিও ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু সিহঁতে যে ধৰ্ম্মবিশ্বাসতকৈ পাৰ্থিব সুখলৈহে বেচিকৈ লক্ষ্য ৰাখিছে, তাক মই স্বীকাৰ কৰো। মই এতিয়া বহুতো দেশী খৃষ্টানক পৰীক্ষা কৰি এইটো বুজিছো, সিহঁতে প্ৰায়ে খৃষ্টান ধৰ্ম্ম বুজা নাই। বুজিব বা কেনেকৈ। ময়েই স্বামীজীৰ 'ঈশদূত খৃষ্ট' কিতাপখন পঢ়াৰ আগলৈকে ভালকৈ বুজা নাছিলোঁ। তাৰ পিচত সিহঁতে টানত পৰিলে এতিয়াও হৰিনাম লয়, কালীৰ নাম লয়; আন কি দুই-এজনে আনৰ হাতেদি কালী-পূজাত পাঠা দিয়াও ধৰা পৰিছে। মই সোধাত সিহঁতে এক ৰকম স্পষ্টভাবেই ক'লে যে সিহঁতে উপায় নথকাতহে খৃষ্টান হৈছিল। সেই দেখি খৃষ্টান হৈ অন্যায় কৰিলে বুলি জানে, আৰু দেখুৱাই খৃষ্টান হৈ থাকিলেও লুকুৱাই আগৰ দৰে চলে। কেইজনমান এনেকুৱাও পালোঁ যি খৃষ্টান ধৰ্ম্মতো বিশ্বাস নকৰে, আৰু আগৰ বিশ্বাসো হেৰুৱালে,—মূঠতে নাস্তিক হ'ল।

দীন—তেনেহলে সিহঁতৰ এই আধ্যাত্মিক অধঃপতনৰ বাবে দায়ী কোন ?

চাহাব—সেই দেখিয়েই এতিয়া মই কাকো ফাঁকি দি "বেপ্টাইজড্" নকৰোঁ। যেতিয়া মানুহটোৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্মত সঁচাকৈয়ে বিশ্বাস জন্মিছে বুলি বুজোঁ, তেতিয়াহে দীক্ষা দিওঁ। আজি-কালি মই কোনো ধৰ্ম্মকে অযথা নিন্দা নকৰোঁ।

দীন—আপোনাৰ কথাত মই সুখী হলোঁ। ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰক হলেই ধাৰ্ম্মিক হ'ব লাগে। ঠগৰ ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ অধৰ্ম্মপ্ৰচাৰহে।

তাৰ পিচত চাহাবে দীনবন্ধুৰ পুথি-ভঁৰাল চা খুজিলে, দীনৱন্ধুৱে আগ্ৰহেৰে দেখুৱালে। চাহাবে চাই চাই কিছুমান কিতাপৰ আৰু দোকানৰ নাম টুকিবলৈ লাগিল।

হঠাৎ কিবা এটা কথা মনত পৰি দীনবন্ধুৱে চাহাবক সুধিলে,—আপোনাৰ মটৰ-ড্ৰাইভাৰটোৰ নাম কি ?

চাহাব—জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়।

দীন—তেওঁ আপোনাৰ লগত কিমান দিন কাম কৰিছে ?

চাহাব—প্ৰায় পাঁচ বছৰ।

দীন—ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ আসামলৈ আহিছিলনে ?

চাহাব—মই যিমান বাৰ আহিছোঁ, তেৱোঁ প্ৰায় সিমান বাৰেই আহিছে। এবাৰ কি দুবাৰ মাত্ৰ মই মটৰ অনা নাছিলোঁ।

দীন—মই আপোনাৰ লগত অহাৰ কথা সোধা নাই। অকলৈ তেওঁ কেতিয়াবা আহিছিল নে নাই, তাকে জানিব খুজিছোঁ।

চাহাব—পূজাৰ সময়ত তেওঁ দুমাহৰ ছুটী লৈ বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিবৰ নিমিত্তে আসামলৈ আহিছিল, পিচত বন্দৱস্ত ঠিক নোহোৱাত কেইদিনমানৰ আগতে উভতি গ'ল। আপুনি-নো সুধিলে কিয় ?

দীন—মই তেওঁক চিনো যেন লাগিছে, বোধকৰোঁ সেই সময়তে দেখিছিলোঁ, সেই হে সুধিলোঁ! বাৰু আপুনি কিতাপ চাওকচোন, মই এবাৰ তেওঁক লগ ধৰিব লাগে।

দীনবন্ধু ওলাই গ'ল। চাহাবে আগৰ দৰেই কিতাপ চাবলৈ আৰু টোকা ৰাখিবলৈ লাগিল।

পঞ্চম অধ্যায়

গ্ৰেপ্তাৰ

দীনবন্ধুৰ ওলাই যোৱা দেখিয়েই মটৰ-ড্ৰাইভাৰে নেদেখা ভাও জুৰি আন ফাললৈ মুখ ঘূৰালে। দীনবন্ধুৱে সেইটো লক্ষ্য কৰিও আগ বাঢ়ি গৈ মাত লগালে,—"গুড্ মৰ্ণিং মিষ্টাৰ ৰায়।"

মটৰ ড্ৰাইভাৰ উচাপ খাই উঠিল; লৰালৰিকৈ উত্তৰ কৰিলে,—"গুড্ মৰ্ণিং চাৰ।"

"বোধ কৰোঁ আপোনাৰ নাম জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়?"

"হয়।"

"আপুনি আগেয়ে কেতিয়াবা আসামলৈ আহিছিল নে?"

"সৰুতে মই ইয়াতে আছিলোঁ। আজি দহ বছৰমান এই ফালে অহা নাই।"

"এই বছৰৰ ভিতৰতে আপোনাক ক'ৰবাত দেখা দেখা যেন লাগিছে।"

জ্ঞানেন্দ্ৰৰ বুকু কঁপিল। দীনবন্ধুক দেখা পোৱাৰে পৰা তেওঁ বৰ অশান্তি অনুভৱ কৰিছিল, এতিয়া একেবাৰেই অধীৰ হৈ পৰিল। সেপ ঢুকি ঢুকি কলে,—"আপোনাৰ ভুল হৈছে, এই বছৰতহে নালাগে, মই কলিকতালৈ যোৱাৰ পৰা এই ফালে অহাই নাই।"

দীন—তেনেহলে মোৰ ভুল হৈছিল, মাফ কৰিব। বোধ কৰোঁ, কলিকতাত আপুনি মুক্তা বাবুৰ লেনত থকা ১১৮ নম্বৰ ঘৰত থাকে?

জ্ঞানেন্দ্ৰৰ আগতকৈও বোচ কঁপনি উঠিল। দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ ইমানবোৰ খবৰ পালে ক'ৰ পৰা! আৰু এইবোৰ কথা সোধাৰ

উদ্দেশ্য কি ! মূৰ খজুৱাই খজুৱাই সেপ ঢুকি উত্তৰ দিলে—"হয়।"

দীন—আপুনি ৰমণীমোহন দত্তক চিনি পায় ?

জ্ঞানেন্দ্ৰই থৰক-বৰক মাতেৰে বহুত বেলিৰ মূৰত ক'লে,—"কোন —ৰমণীমোহন দত্ত ?"

দীন—বেৰিষ্টাৰ, আপোনাৰ বোধকৰোঁ বন্ধু।

জ্ঞান—মোৰ বন্ধু ! ক'তা মই দেখোন নামকে শুনা নাই।

দীন—বোধকৰোঁ আপুনি সঁচা কথা কোৱা নাই।

জ্ঞান—মিছা কোৱাৰ পৰা মোৰ কি লাভ ?

দীনবন্ধুৱে এখন চিঠি উলিয়ালে। সেইখন ৰমণীমোহনে কলিকতা পাই প্ৰভাৱতীলৈ লিখা চিঠি। তাত বহুত কথাৰ পাচত সামৰণিত এই কেইটা কথা আছিল,—'কোনো কাৰণবশতঃ মই আগৰ ঘৰ এৰি আহিলোঁ। সম্প্ৰতি বিশেষ কাৰ্য্যত বহুত ঠাইত ঘূৰিব লগাত পৰিছোঁ। সেই কাৰণে মোলৈ চিঠি দিলে তলত লিখা ঠিকানালৈ দিবা, "শ্ৰীৰমণীমোহন দত্ত। কেয়াৰ অব্ বাবু জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়, ১১৮ নম্বৰ মুক্তা বাবুৰ লেন, কলিকতা।" এই চিঠিখন প্ৰভাৱতীয়ে বহুত দিনৰ পিচত ফটা কাকতৰ পাচিত পাই দীনবন্ধুক দিছিল।

চিঠিখন দেখুৱাই দীনবন্ধুৱে জ্ঞানেন্দ্ৰক সুধিলে,—"এই চিঠিখন কাৰ লিখা ক'ব পাৰেনে ?"

জ্ঞান—ক'ব নোৱাৰোঁ।

দীন—ভাল কথা। শেহত মোক হলে দোষ দিব নোৱাৰিব। মই এতিয়া সকলো কথা আপোনাৰ চাহাবক ক'ম। তাৰ পিচত যি কৰা উচিত কৰিম। মোৰ কবলগীয়া কথা শুনক,—আপুনি আচলতে জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়, কিন্তু ৰমণীমোহন দত্ত বেৰিষ্টাৰ হৈ বালিকা-স্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰী প্ৰভাৱতীক বিয়া কৰাবলৈ আহিছিল, তেতিয়া এবাৰ মোৰো দৰ্শন-লাভ ঘটিছিল। আপুনি তেওঁৰ ঘৰত এদিন এৰাতি থাকি

আপোনাৰ পশু-চৰিত্ৰৰ পৰিচয় দিছিল, আৰু এতিয়া সকলো কথা অস্বীকাৰ কৰি নিজক মিছলীয়া বুলি প্ৰমাণ কৰিছে।

দীনবন্ধু ছুখোজমান যাওঁতেই জ্ঞানেন্দ্ৰই আগভেঁটি ধৰি হাত যোৰ কৰি ক'লে,—"মোক এই বাৰলৈ ক্ষমা কৰক।"

দীন—দোষ স্বীকাৰ কৰিলে আৰু সেই দোষ ক্ষমাৰ যোগ্য হ'লে ক্ষমা কৰিব পাৰি; কিন্তু যি মিছা কৈ দোষ ঢাকিব খোজে, তাক কেতিয়াও ক্ষমা কৰা উচিত নহয়। মই এতিয়া সকলো কথা চাহাবক কম, তাৰ পিচত আদালতৰ আশ্ৰয় লৈ যি কৰিব পাৰি কৰিম।

জ্ঞানেন্দ্ৰই দীনবন্ধুৰ ভৰিত ধৰি ক'লে,—"আপুনি মোক ৰক্ষা কৰক।"

দীন—কৰ্ত্তব্যৰ ওচৰত দয়া-মায়া নাই। আপুনি যদি দোষ স্বীকাৰ কৰি অনুতাপ কৰিলেহেঁতেন, তেনেহলে কিজানি ক্ষমা কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন। কিন্তু এতিয়া আপুনি মিছা কথা কৈ দুগুণ শাস্তিৰ যোগ্য হৈছে মাথোন।

জ্ঞান—আপুনি মোক অভয় দিলে সকলো কথা ক'ব পাৰোঁ।

দীন—আপোনাৰ কথা শুনাৰ আগেয়ে মই প্ৰতিজ্ঞা কৰিবলৈ সাজু নহওঁ।

জ্ঞানেন্দ্ৰ—শুনক মোৰ কথা,—মোৰ নাম জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ ৰায়। ৰমণীমোহন দত্ত কোন মই ক'ব নোৱাৰোঁ। তেওঁ দিয়া জাননীও মই দেখা নাই। লক্ষ্মীকান্ত মোৰ সহপাঠী আৰু বন্ধু বুলি আপুনিও কিজানি জানে; তেওঁৰ লগত মোৰ প্ৰায়েই চিঠিপত্ৰ চলি থাকে। পূজাৰ সময়ত তেওঁৰ পৰা এখন চিঠি পালোঁ; তাত লিখিছিল,—"বন্ধু, শেহত এটা প্ৰকৃত বন্ধুৰ কাম কৰিবলৈ খাটনি ধৰিব খুজিছোঁ। মোক এজনী তিৰোতাই অপমান কৰিলে। মই প্ৰতিশোধ ল'ম বুলি

যদিও হুমিয়াইছিলোঁ তথাপি তোমাৰ সাহায্য নহলে কৃতকাৰ্য্য হোৱাৰ আশা নাই। যুৱতী ইয়াৰ বালিকা স্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰী, নাম প্ৰভাৱতী। কলিকতাৰ কোনোবা ৰমণীমোহন দত্ত নামেৰে •বেৰিষ্টাৰ এজনে বিবাহৰ পাত্ৰী বিচাৰি দিয়া জাননী এখন দেখি, তেওঁ পাত্ৰী হ'বৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি চিঠি লিখিছিল। মই ডাকঘৰৰ কৰ্ম্মচাৰী এজনৰ সাহায্যেৰে তাৰ উত্তৰ হস্তগত কৰিছোঁ। মুঠতে তেওঁৰ বিবাহ কলিকতাতে হৈ গ'ল, আৰু সেই কাৰণে প্ৰভাৱতীৰ লগত বিবাহ হ'ব নোৱাৰে। প্ৰভাৱতীয়ে চিঠিখন নোপোৱাৰ কাৰণে এতিয়াও এই কথা জানিব পৰা নাই। তুমি যদি তোমাৰ বন্ধুৰ অপমানৰ প্ৰতিশোধ লোৱাত সাহায্য কৰিব খোজা, তেন্তে এয়েই সুৱৰ্ণ সুযোগ। তুমি ততালিকে ছুটী লৈ ৰমণীমোহন দত্ত বুলি পৰিচয় দি প্ৰভাৱতীৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাহি, কলিকতাৰ পৰা এনে ভাবে চিঠি লিখিবা যাতে ভাবিবলৈ বা কাৰবাক সুধি-পুছি চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে তুমি আহি পোৱা। তাৰ পাচত ছলে-বলে কৌশলে যদি এবাৰ তেওঁক কলিকতালৈ নি দিব পাৰা, তেন্তে অপমানৰ প্ৰতিশোধ ভালকৈ ল'ব পাৰিম।"—তেওঁৰ অনুৰোধ মতেই মই ৰমণীমোহন হৈ আহিছিলোঁ, আৰু আপুনিও দেখা পাইছিল। আপুনি ইয়াত নথকা হলে আমাৰ উদ্দেশ্য কিজানি সিদ্ধিয়েই হ'লহেঁতেন। কলিকতাৰ পৰা তেনে ঠিকনা কিয় দিছিলোঁ, সেইটো আপোনাক নকলেও হ'ব। বাকী সকলো কথা আপুনি জানে। মই এতিয়া সকলো কথা কলোঁ, আপুনি মোক ৰক্ষা কৰক।

দীন—আপোনাৰ অপৰাধ ক্ষমাৰ অযোগ্য।

জ্ঞান—কিন্তু মোক শাস্তি দিয়ালেও কৰা কাম নকৰা নহয়। তদুপৰি আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ল যেতিয়া, প্ৰভাৱতীৰো সঁচাকৈয়ে কোনো ক্ষতি হোৱা নাই।

দীন—কিন্তু প্ৰভাৱতীৰ সৰ্ব্বনাশ সাধনৰ চেষ্টাতো কৰিছিল! আৰু তেনেকৈ কিমানৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিব তাক কোনে জানে? শাস্তি পালে আগলৈ মনত থাকিব।

জ্ঞান—মই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছোঁ—আগলৈ আৰু কেতিয়াও তেনে কাম নকৰোঁ।

দীন—যদি প্ৰতিজ্ঞা নৰয়?

জ্ঞান—তেতিয়া আপোনাৰ যি ইচ্ছা তাকে কৰিব।

দীন—বাৰু সম্প্ৰতি মই আপোনাৰ কথাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিলোঁ। কিন্তু চাহাবৰ আগত সকলো ক'ম।

জ্ঞান—তেতিয়া হলে চাহাবে মোক খেদাই নেৰে।

দীন—আপুনি আপোনাৰ প্ৰতিজ্ঞামতে কাম কৰিলে আপোনাৰ কোনো অমঙ্গল নহয়। ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো প্ৰতিশ্ৰুতি দিবলৈ মই সাজু নহওঁ।

এই দৰে কৈয়েই দিনবন্ধু ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল; চাহাবক ক'লে,—"আপোনাক এনেকৈ এৰি যোৱাৰ বাবে যেন বেয়া নাপায়।"

চাহাব—নিশ্চয় নাপাওঁ। মই আপোনাৰ লাইব্ৰেৰী দেখি মোহিত হৈছোঁ। আপোনাতকৈ ভাগ্যবান মানুহ অতি কম। আপোনাৰ এই খোটালিটোৰ ভিতৰত সোমাই জগতৰ সকলো মনীষীৰ লগত সাক্ষাৎ হোৱা যেন লাগিছে। আপোনাৰ নিৰ্ব্বাচন দেখি অবাক হৈছোঁ। আপোনাৰ লাইব্ৰেৰীত যে জগতৰ সাহিত্যৰ উৎকৃষ্ট ৰত্নৰাজি এনেকৈ সজাই ৰাখিছে, দিনৌ অতীত-বৰ্ত্তমানৰ মহা মহা পণ্ডিতসকলৰ লগত আপুনি সময় কটাবলৈ পাইছে, তাকে ভাবি মই আপোনাৰ সৌভাগ্যক ঈৰ্ষা-ভাবেৰে নাচাই থাকিব পৰা নাই। সঁচাকৈয়ে আপুনিয়েই ধন্য। পিচে আপুনি এনে এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ী হৈ মোক খেতিয়ক বুলি পৰিচয় দিছিল কিয়?

দীন—সঁচাকৈয়ে মই খেতিয়ক। আপুনি যেনেকৈ নানা কাৰ্য্যত ফুৰিলেও ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকেই ঘাই ব্যৱসায় বুলি জানে, ময়ো তেনেকৈ আন কামত হাত দিলেও খেতিকেইহে মোৰ ঘাই ব্যৱসায় বুলি জানো। মোৰ জীৱিকা আৰু সকলো কাম খেতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। তদুপৰি সময় পালে মই নিজ হাতেও খেতি কৰোঁ। তেনেস্থলত মই খেতিয়ক বুলি পৰিচয় নিদি আৰু কি বুলি দিম ?

চাহাব—মই আপোনাৰ বিষয়ে সকলো শুনিছোঁ। যদি আপোনাৰ দৰে খেতিয়ক প্ৰত্যেক দেশতে অন্ততঃ আধা ডজন থাকিলহেঁতেন, তেনেহলে আজি পৃথিবীৰ ৰূপেই বেলেগ হ'লহেঁতেন।

দীনবন্ধুৱে চাহাবৰ প্ৰশংসাত আহুকাল বোধ কৰি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে। শুনি থাকি শেহত চাহাবে ক'লে,—"সি মোৰো কুনাম আনিলে। মোৰ লগত পাঁচ বছৰ থাকিও, সি যেতিয়া এনে পাষণ্ড হৈয়েই আছে, তাৰ আৰু সংশোধন অসম্ভৱ। তাৰ যথোচিত শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে।"

দীন—আপুনি এজন ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰক, জ্ঞানেন্দ্ৰও আপোনাৰ অধীনতে থাকে। তেনেস্থলত আপুনি তেওঁক ভাল বাটলৈ আনিবলৈ গাত ল'ব নোৱাৰেনে ? যি ভাল, সি এনেয়ে ভাল; বেয়াক ভাল কৰিব পাৰিলেহে ধৰ্ম্মৰ প্ৰভাৱ বুজা যায়। মোৰ মতে আপুনি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ অভিভাৱক হৈ তাৰ কাৰ্য্যকলাপত সততে চকু ৰাখক। যদি তাৰ পৰা সংশোধন হয় ভালেই, যদি নহয় তেতিয়া মোক জানিবলৈ দিব, মই যথাবিহিত কৰিম।

চাহাব দীনবন্ধুৰ কথাত সম্মত হ'ল, আৰু দীনবন্ধুৰ অনুৰোধ মতে চাহ এপিয়লা খাই বিদায় ল'লে। যাবৰ সময়ত পিচদিনা স্ত্ৰীশিক্ষাশ্ৰম আৰু সেৱাশ্ৰমৰ কাৰ্য্য-প্ৰণালী দেখুৱাব লাগিব বুলি দীনবন্ধুক অনুৰোধ কৰি গ'ল।

ৰীতিমতে চাহাবক বিদায় দি দীনবন্ধু ভিতৰ সোমাইছে মাথোন, এনেতে তেওঁ পদূলিত আকৌ মটৰৰ শব্দ শুনিলে। কিবা কাৰণত হেমিল্টনেই উলটি আহিল নেকি বুলি তেওঁ ওলাই গ'ল। বাহিৰ ওলাই যি দৃশ্য দেখিলে তাত তেওঁ আচৰিত হ'ল। তেওঁ দেখিলে,—তেওঁৰ ঘৰৰ আগত এজন পুলিচ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট, এজন ইন্সপেক্টৰ এজন চব-ইন্সপেক্টৰ আৰু চাৰিজন কনিষ্টবল্। তেওঁ একো বুজিব নোৱাৰিলে, কিন্তু তেওঁ কোনো প্ৰশ্ন সুধিবলৈ নৌ পাওঁতেই চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে তেওঁৰ হাতত এখন গ্ৰেপ্তাৰী পৰোৱানা দিলে। পৰোৱানা চাই দীনবন্ধু গম্ভীৰ হ'ল, তাৰ পিচত ক'লে—"মোৰ কবলৈ একো নাই, আপোনালোকৰ কৰ্ত্তব্যত মই বাধা নিদিওঁ।" পিচ মুহূৰ্ত্ততে পুলিচ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টৰ ইচ্ছামতে দীনবন্ধু মটৰত উঠিল ; ততালিকে মটৰ থানাৰ ফাললৈ দ্ৰুত বেগে চলাই দিয়া হ'ল।

ষষ্ঠ অধ্যায়

ৰূপৰ বজাৰ

এমাহৰ ভিতৰতে ৰম্ভাৰ মেম সজাৰ হেঁপাহ্ন কেনিবা গ'ল আগেয়ে গাউন পিন্ধি মেম চাহাব হৈ বাটত গা ঘেলোৱা বৰ ডাঙৰ কাম আৰু সৌভাগ্যৰ ফল বুলি অনুমান কৰিছিল। এতিয়া কিন্তু এই অলপ দিনৰ ভিতৰতে সেই সুখে আমুৱালে। একোজনী মেম যেনে ছটফটীয়া, যেনে হৃষ্ট-পুষ্ট আৰু বলী, আমাৰ কোনো কোনো মতা মানুহো তেনে নহয়। তাৰ কাৰণ হৈছে তেওঁলোকে সৰুৰে পৰা তেনেকৈ চলি শৰীৰ আৰু মন গঢ়ি লৈছে, কিন্তু আমাৰ দেশৰ তিৰোতা সদায় চুকত সোমাই থাকিব লগা হোৱাত সাহ-শক্তিও সেই অনুপাতে হৈছে। সেই দেখিয়েই কোনোবাই হঠাৎ এদিন বিলাতী প্ৰথামতে চলিবলৈ আগ বাঢ়িলেও চলিব নোৱাৰে, বৰং তেনে অনুকৰণে অভিসম্পাতৰূপে দেহ মন অৱসন্ন কৰি তোলাহে দেখা যায়। ৰম্ভাই আগেয়ে বাটত গা ঘেলোৱাটো যেনে সুখৰ বুলি ভাবিছিল, এতিয়া তেনে নহ'ল। অভ্যাস নথকাত অলপ বাট খোজ কাঢ়িলেই ৰম্ভাৰ ভাগৰ লাগে আৰু ঘূৰি আহি দীঘল দি পৰিব লগা হয়। লাহে লাহে গাউন পিন্ধি আৰু অখাদ্য খায়ো ৰম্ভাই প্ৰীতি নোপোৱা হ'ল। সি যি কি নহওক, এনেকৈয়ে দিন যাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰত ৰম্ভাই কিন্তু এটা সুচল দেখিলে যে তেওঁ যাব প্ৰতি সদয় হয়, তেওঁৰ লগত ফুৰা-চকাত আগৰ দৰে লুক-ঢুক কৰিব নালাগে। প্ৰথমতে এমাহমান তেওঁৰ আৰু মেকেঞ্জিৰ মাজত প্ৰণয় বৰ গাঢ় হৈ উঠিছিল, কিন্তু তাৰ পিচত ক্ৰমশঃ টুটি আহিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰেমৰ প্ৰথম বেগ মাৰ যোৱাৰ লগে লগে আকৌ মেকেঞ্জিয়ে সন্ধ্যাৰ পিচত তেওঁৰ গাৰ্ড্ৰত ঘূৰিবলৈ ল'লে। তাত তেওঁৰ কেইবাজনীও প্ৰণয়িনী আছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁৰ গোটেই নিশা বাজে বাজে গৈছিল। কিছুদিন এনেকৈ গ'লত ৰম্ভায়ো সেই একে বাটকে ল'লে। কেইবাজনো ফিৰিঙী তেওঁৰ বাসনাৰ আলহী হ'ল।

সত্য কেতিয়াও গোপনে নাথাকে; এইবোৰ ঘটনাও লুকাই নাথাকিল। তিনি মাহ নৌ যাওঁতেই দুইৰো মাজত খকা-খুন্দা লাগিবলৈ ধৰিলে। তাৰ ফলত চতুৰ্থ মাহত দুয়োৰে বিচ্ছেদ ঘটিল, আৰু লগে লগে ৰম্ভাক স্কুলৰ পৰাও বিদায় দিয়া হ'ল।

ৰম্ভাৰ পূৰ্ণ বিশ্বাস আছিল—তেওঁ জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ওচৰত আশ্ৰয় পাব; সেই বাবেই বয়-বস্তু সকলো লৈ তেওঁ জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ঘৰত ওলালহি, কিন্তু জ্ঞানেন্দ্ৰই আশ্ৰয় দিয়া দূৰৰ কথা, ভিতৰ সোমাবলৈকো নিদিলে। তেতিয়া প্ৰায় সন্ধ্যা লাগোঁ লাগোঁ হৈছিল। ৰম্ভাই ক'লৈ যাব, কি কৰিব, একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। কোনোবা হোটেললৈ যাবৰ নিমিত্তে মনতে পাঙি থাকোঁতেই হঠাৎ আব্দুল আহি তেওঁৰ সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। আব্দুলে অলপ আচৰিত ভাবে সুধিলে,—"কিহে, ৰম্ভা নেকি? পিচে কাৰনো ভাগ্য প্ৰসন্ন হ'ল?"

ৰম্ভাই এটা শুকান হাঁহি মাৰি ক'লে,—"কাৰনো হ'ব? মই যে তোমাক লগ পাবলৈ ব্যাকুল হৈ ফুৰিছোঁ।"

আব্দুল—মোক ইয়াত লগ পাবা বুলি কেনেকৈ জানিলা?

ৰম্ভা—ইয়াত পাম বুলি জনা নাছিলোঁ, কিন্তু পাবলৈ বৰ আগ্ৰহ জন্মিছিল। মোৰ বোধেৰে সেই আগ্ৰহেই তোমাক টানি আনিছে।

আব্দুল—সেইটো বাৰু মানিলোঁ। পিচে তুমি ইয়ালৈ আহিলা কেতিয়া?

ৰন্তা—মই অহা ছমাহমান হ'ল, ইয়াৰে মিশ্যন স্কুলত কাম কৰিছিলোঁ। পিচে এতিয়া মোক খৃষ্টান হবলৈ স্কুলৰ গৰাকীয়ে টানি ধৰাত মই কামকে নকৰোঁ বুলি এৰি আহিলোঁ। তাৰ পৰা আহি এবাৰ ভাবিলোঁ, ঘৰলৈ যাওঁ; আকৌ ভাবিলোঁ,—নহয়, এবাৰ তোমাক লগ ধৰিব পাৰিলে ভাল।

আব্দুল—মোক লগ ধৰিবলৈ ইয়ালৈ অহাৰ উদ্দেশ্য কি?

ৰন্তা—তুমি কলিকতাতে আছা বুলি মই জানিছিলোঁ, কিন্তু ঠিকনাটো ক'ব নোৱাৰোঁ। সেই দেখি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ওচৰত কিবা সংবাদ পাওঁ নে সুধিবলৈ আহিছিলোঁ।

আব্দুল—জ্ঞানেন্দ্ৰ কোন?

ৰন্তা—তেওঁ এজন ককাইদেউৰ বন্ধু। তেৱেঁই মোক ইয়াত কামত সুমুৱাই দিছিল।

আব্দুল—সচাঁকৈয়ে মোৰ কথা মনত পৰিছিলনে?

ৰন্তা—তোমাকনো মই পাহৰিব পাৰোঁনে?

আব্দুল—তেনেহলে এতিয়া মোৰ লগত যাবলৈ তোমাৰ কোনো আপত্তি নাই?

ৰন্তা—মই তোমাকেই বিচাৰি ফুৰিছোঁ, তেনেস্থলত আকৌ আপত্তি ওলাব কিহৰ?

আব্দুল—ব'লা তেন্তে মোৰ ঘৰলৈ যাওঁ।

ৰন্তাৰ মাল-বস্তুৰে সৈতে গাড়ীখন তেতিয়াও তাতে বৈ আছিল; এতিয়া আব্দুল আৰু ৰন্তা দুয়ো ভিতৰ সোমাল। আব্দুলে কচোৱানক কিবা এটা ঠিকনা কৈ গাড়ী চলাবলৈ দিলে।

বহুতো ঘূৰি পকি এটা গলিৰ ভিতৰত গাড়ীখন ৰ'ল। আব্দুলে গাড়ীৰ পৰা নামি এটা খোলাৰ ঘৰৰ দুৱাৰ মেলিলে, তাৰ পাচত পেৰাপেটাৰিবে সৈতে ৰন্তাক ভিতৰলৈ নিলে আৰু কচোৱানৰ লেঠা মাৰি যাবলৈ ক'লে।

ঘৰটোৰ দুৰৱস্থা আৰু সঙ্কীৰ্ণতা দেখি ৰন্তাৰ ভাল লগা নাছিল। আব্দুলৰ লগত গৈ তেওঁ ভাল কৰিলে নে বেয়া কৰিলে তাকো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। কিন্তু তাৰ বাহিৰে আন উপায়ো তো নাছিল! হৈ যোৱাবোৰ ঘটনাৰ পিচত ঘৰলৈ গলেও তাত ঠাই পোৱাৰ সম্ভাৱনা কম হৈ পৰিছিল, শাৰীৰিক অৱস্থাও সিমান ভাল নাছিল। আটাইবোৰ কথা ভাবি ৰন্তাই কোনো আপত্তি নকৰি আব্দুলৰ লগত থকাকেই ভাল বিবেচনা কৰিলে।

ৰন্তা আব্দুলৰ লগত দুসপ্তাহমান থকাৰ পিচত এদিন আব্দুলে ক'লে :—"মোৰ এজনী পেহী আছে, তেওঁৰ অৱস্থা খুব ভাল। মাজে-সময়ে মোক সাহায্যও কৰে। তোমাৰ কথা শুনি তেওঁ তোমাক চাবলৈ বৰকৈ হেঁপাহ কৰিছে। মই আজিয়েই যাম বুলি কৈ আহিছোঁ। তুমি সাজু হৈ থাকিবা, আবেলিলৈ যাব লাগিব।"

ৰন্তা—তেওঁ কিমান দূৰত থাকে?

আব্দুল—বেচি দূৰৈ নহয়, ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰে দহ মিনিটৰ বাট।

ৰন্তা—বাৰু, যাব লাগে যদি যাম।

ওপৰৰ আলোচনামতে আবেলি ৰন্তা আৰু আব্দুলে ঘৰৰ পৰা যাত্ৰা কৰিলে, আৰু কিছু সময়ৰ মূৰত এটা ঘৰৰ মুখত উপস্থিত হ'ল। কচোৱানক বিদায় দি দুয়ো ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল, এজনী আদহীয়া তিৰোতাই তেওঁলোকক অভ্যৰ্থনা কৰিলে। মানুহজনীয়ে নানা প্ৰকাৰ মৰম লগা কথা কৈ তেওঁলোকক জা-জলপান খুৱালে, ৰন্তাই তেওঁৰ ব্যৱহাৰত বৰ সন্তোষ পালে। এনেকৈ এঘণ্টামান সময় যোৱাৰ পাচত আব্দুল হঠাৎ বাহিৰলৈ ওলাল, ৰন্তাই তেতিয়া তাত ভাবিবলগীয়া একো নেদেখিলে। কিন্তু বহুত বেলিৰ মূৰতো যেতিয়া আব্দুল ঘূৰি নগ'ল, তেতিয়া তেওঁৰ মনত নানা সন্দেহ জন্মিবলৈ ধৰিলে। মানুহজনীক সুধিলত ক'লে,—"তুমিনো তাকে ভাবিছা

কেলেই ? মতা মানুহৰ কি ঠিক আছে, এফালে ওলাই গলে ঘৰলৈ আহিবলৈ জানো মনত থাকে ! আহক যেতিয়াই আহে'। 'আহে যদি যাবা, নাহে যদি ইয়াতে থাকিবা। মোৰ ঘৰক তোমাৰ নিজৰ বুলিয়েই ভাবিবাচোন।"

ৰম্ভাই ভালকৈ একোকে বুজিব নোৱাৰিলে। মনতে নানা প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ কৰি আব্দুলৰ আগমনলৈ অপেক্ষা কৰি থাকিল। লাহে লাহে সন্ধ্যা হৈ আহিল, কিন্তু আব্দুলৰ প্ৰত্যাবৰ্ত্তনৰ কোনো আশা দেখা নগ'ল। ৰম্ভা কিছু অধীৰ হৈ তেওঁক ঘৰলৈ পঠিয়াই দিবৰ নিমিত্তে মানুহজনীক ক'লে। মানুহজনীয়ে ক'লে—"তুমি ইমান বিতত হৈছা কেলেই ? আব্দুল আৰু নাহে, তুমি যি ঘৰত আছিলা সি এতিয়া শুদা। ইয়াতে থকাৰ বাহিৰে আৰু তোমাৰ আন উপায় নাই।"

ৰম্ভা কঁপি উঠিল, কিন্তু কি কৰিব ক'ব নোৱাৰিলে। ৰম্ভাই মনে মনে ভাবিছিল তেওঁ আব্দুলক প্ৰৱঞ্চনা কৰাত কৃতকাৰ্য্য হৈছে, কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ ভুল বুজিব পাৰিলে। আচলতে আব্দুলে তেওঁৰ সকলো কথাকেই জানে, তথাপি ৰম্ভাক হাত কৰিবৰ মনেৰে নজনাৰ ভাও জুৰিছিল। ৰম্ভাৰ প্ৰতি আব্দুলৰ আগৰ অনুৰাগ মুঠেই নাছিল, মাত্ৰ তেওঁৰ ধনখিনি উদ্ধাৰ কৰাৰ আশাতহে ৰম্ভাক তেনেকৈ বুজিবলৈ দিছিল। এতিয়া ৰম্ভাক সেই ঘৰতে এৰি মাল-বস্তু সোপাকে লৈ তেওঁ তাৰ পৰা উঠি গ'ল।

মানুহজনীয়ে ক'লে,—"আইটি, তুমি বেজাৰ কৰি নাথাকিবা। নিৰাশ্ৰয়া তিৰোতাক আশ্ৰয় দিবৰ নিমিত্তেই মোৰ এই ঘৰ। তুমি ইয়াতে মহাসুখেৰে থাকিব পাৰিবা। তোমাৰ দৰে কত জনীয়ে আপুনি আহি ইয়াত আশ্ৰয় লৈছে !"

ৰম্ভাই সন্দিগ্ধচিত্তেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে,—"সিহঁতে ইয়াত কি কৰে ?"

একো নকৰে। মুঠেই বহে, শোৱে, মুৰ মেলায়, গান গায়, খায়. আৰু গাঁ ঘৈলায়।"

ৰন্তাই বাৰাণ্ডালৈ চাই দুৱাৰ মুখে মুখে একোজনী ৰমকজমক সাজপাৰ পিন্ধা তিৰোতা দেখিলে। তেওঁ মানুহজনীক সুধিলে,—"ইহঁত এইদৰে সাজি-পাৰি আছে কিয় ?

"সেইটো তুমি নিজে নিজেই বুজিবা।"

ৰন্তাই মনে মনে ভাবিলে,—"তেনেহলে ই বেশ্যালয় নেকি ?"

সপ্তম অধ্যায়

বিচাৰ

আজি দীনবন্ধুৰ বিচাৰৰ দিন। তেওঁৰ ওপৰত অভিযোগ—তেওঁ "জাতীয় সমস্যা আৰু ৰাইজৰ কৰ্ত্তব্য" নামেৰে ৰাজদ্ৰোহসূচক কিতাপ এখন প্ৰচাৰ কৰিছে, আৰু য'তে ত'তে ৰাজদ্ৰোহজনক বক্তৃতা দি মানুহবিলাকক গৱৰ্ণমেণ্টৰ বিৰুদ্ধে উত্তেজিত কৰি তুলিছে।

দীনবন্ধু অভিযুক্ত হোৱাৰ কথা সকলো ঠাইতে জনাজাত হৈ পৰিছিল ; আজি সেই কাৰণে বিচাৰ চাবলৈ বহুত ঠাইৰ পৰা মানুহ আহিছে। আদালত বহাৰ আগৰে পৰা শই শই মানুহ আহি কাছাৰী ঘৰৰ সম্মুখৰ পথাৰত জুম বান্ধিছে। সকলোৰে মুখত অশান্তি আৰু উৎকণ্ঠাৰ চিন।

দীনবন্ধুক সেই দিনা উমাকান্তই এহেজাৰ টকাৰ জামীন হৈ লৈ গৈছিল। তেওঁৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰিবলৈ এজন বেৰিষ্টাৰ উপযাচি আহিছিল। দীনবন্ধুৰ বিশ্বাস আছিল যে ধৰ্ম্মবিচাৰ আদালত কেতিয়াবা ভুলতহে হয়, সেই কাৰণে তেওঁ সাক্ষী প্ৰমাণ আদিৰ নিমিত্তে বিশেষ ব্যস্ত নহৈ তেওঁৰ ফাটক হ'লে তেওঁৰ অনুষ্ঠানবোৰ কেনেকৈ চলিব তাৰ দিহা কৰাত লাগিল। দীনবন্ধুৱে য'ত যি বেমেজালি হ'ব পৰাৰ সম্ভাৱনা দেখিছিল, সেইবোৰ আগ ধৰি শৃঙ্খলা লগালে ; কিছুমান কাৰ্য্যৰ তত্ত্বাৱধানৰ ভাৰ উমাকান্তৰ গাত দিলে ; প্ৰভাৱতীৰ ওপৰতে শিক্ষাশ্ৰমৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ ন্যস্ত কৰিলে। পূৰ্ব্বে মুনিহ-তিৰোতা দুয়োবিধ ৰোগীৰ নিমিত্তে একে আশ্ৰমৰ ভাগ আছিল ; এতিয়া তিৰোতাৰ ভাগটো শিক্ষাশ্ৰমৰ লগত সংলগ্ন কৰা হ'ল।

খেতি-বাতিৰ সকলো ভাৰ গঙ্গাৰামৰ ওপৰত পৰিল। গঙ্গাৰ ওপৰত দীনবন্ধুৰ অটল বিশ্বাস আছিল। গঙ্গাৰামেও দীনবন্ধুৰ লগত থাকি দীনবন্ধুৰ প্ৰায় সকলো গুণকে আংশিকৰূপে লাভ কৰিছিল। আৱশ্যক মতে প্ৰভাৱতী আৰু উমাকান্তৰ পৰা উপদেশ লবলৈ দীনবন্ধুৱে গঙ্গাক বুজাই দিছিল। তেওঁৰ ঘৰ-দুৱাৰ আৰু ছাত্ৰ কেইটাৰ ভাৰো গঙ্গায়েই লব লগাত পৰিল।

এই সকলোবোৰ দিহা হোৱাৰ পাচত দীনবন্ধুৱে এখন জাননী লিখিলে। সি এই :—

"চেনেহৰ ভাইভনীসকল,

আপোনালোকে শুনিছে—মোক ৰাজদ্ৰোহী বুলি অভিযুক্ত কৰিছে। যদিও মই কেতিয়াও ৰজাৰ দ্ৰোহ চিন্তা নাই,—সেই কথা আপোনালোকেও জানে,—তথাপি বৰ্ত্তমান আদালতৰ বিচাৰ-পদ্ধতিলৈ চাই মোক কাৰাগাৰত ঠাই দিয়া একো আচৰিত নহয়। সেই দেখি আপোনালোকৰ ওচৰত মোৰ এটি নিবেদন আছে। যদি মই কাৰাবাসী হওঁ, তাতো মোৰ বেজাৰ নাই, কিয়নো কোনো পাপ কৰি মই নিৰ্য্যাতন ভোগ কৰিব লগা হোৱা নাই। মোৰ ভাই-ভনী আৰু জন্মভূমিৰ প্ৰতি কৰ্ত্তব্য সাধনৰ চেষ্টা কৰাৰ বাবে যদি মোৰ শাস্তি হয়, তাক মই হাঁহি হাঁহি গ্ৰহণ কৰিম, সি মোক অপৱিত্ৰ নকৰি পৱিত্ৰহে কৰিব। যদি আপোনালোকে মোক মৰম কৰে, ভাল পায়, তেনেহলে মোক শাস্তি দিলেও,—নিতান্ত অন্যায়ভাৱে অত্যাচাৰ কৰিলেও,—যেন আপোনালোকৰ ধৈৰ্য্য নেহেৰায়। মই ইমান দিন যি পৱিত্ৰ কৰ্ত্তব্য-সাধনৰ নিমিত্তে আপোনালোকৰ সাহায্য পাই আছিছোঁ, মোৰ অনুপস্থিতিতো যদি আপোনালোক তাত আশাগুধীয়াকৈ লাগে, তেনেহলেই মোৰ সুখ-সন্তোষ উভৈনদী হ'ব। আপোনালোকে

যেন , কোনো প্রকাৰ অশান্তি-উপদ্ৰৱত হাত নিদিয়ে, এয়ে মোৰ আপোনালোকৰ ওচৰত বিনীত গোহাৰি।

ৰাইজৰ ভৰিৰ ধূলি
দীনবন্ধু

এই জাননীখন লিখাতে থাকিল ; ৰাইজৰ হাতত দিবলৈ দীনবন্ধুৱে সময় কৰিব নোৱাৰিলে। সেই কাৰণে বিচাৰৰ দিনা তেওঁ উমাকান্তৰ হাতত যথাবিহিত কৰিবলৈ দিলে।

ঠিক এঘাৰ বজাত উমাকান্ত আৰু আন মানুহ জনচেৰেকৰে সৈতে দীনবন্ধু আদালতত উপস্থিত হ'ল। দীনবন্ধুক দেখামাত্ৰেই সমবেত নৰমণ্ডলীয়ে জয়-ধ্বনি কৰি উঠিল। দীনবন্ধুৱে সকলোকে নীৰৱ হবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

বিচাৰ উপলক্ষে এক ফৌজ গুৰ্খা অনা হৈছিল : বৰ চাহাবৰ আদেশমতে কোনো মানুহ আদালতৰ ভিতৰলৈ সোমাব নোৱৰাকৈ ইহঁতে পহৰা দিলে।

বিচাৰ আৰম্ভ হ'ল। পুলিচ কৰ্ম্মচাৰীয়ে দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে ওপৰত কৈ অহা অভিযোগ থিয় কৰিলে। গকুলচন্দ্ৰ, লক্ষ্মীকান্ত আৰু ভূতনাথ পুলিচৰ ফলীয়া সাক্ষী হৈ ক'লে যে সেই "জাতীয় সমস্যা আৰু ৰাইজৰ কৰ্ত্তব্য" নামৰ কিতাপখন দীনবন্ধুৰ বুলি তেওঁলোকে জানে, আৰু কিতাপৰ ওপৰত তেৱেঁই লিখক বুলি দিয়াও আছে। তাৰ উপৰি তেওঁলোকে দীনবন্ধুৰ বক্তৃতা বহুত ঠাইত শুনিছে ; তাত কিতাপত লিখা কথাৰ উপৰিও ৰাজদ্ৰোহসূচক বহুতো কথা শুনিবলৈ পাইছিল, গৱৰ্ণমেণ্টক ধ্বংস কৰি স্বাধীন হবলৈ মানুহবিলাকক উচটোৱা দেখিছিল।

বাদী পক্ষৰ পৰীক্ষাৰ পাচত দীনবন্ধুক ৰাজদ্ৰোহ অপৰাধৰ বাবে সংশোধিত ফৌজদাৰী আইনৰ ১২৪ ধাৰাত অভিযুক্ত কৰা হ'ল।

দীনবন্ধুৱে নিজৰ বৰ্ণনাত ক'লে,—"অভিযোগৰ কথা মই আংশিকৰূপে স্বীকাৰ কৰো। কিতাপখন মই নিজে লিখা; তাত ময়েই ৰচক বুলি পৰিচয় দিয়াও আছে। বক্তৃতা দিয়াও সঁচা। কিন্তু কিতাপতেই হওক, নাইবা বক্তৃতাতেই হওক, ক'তো মই বিশেষ ভাবে ৰাজনীতি আলোচনা কৰা নাই; অৰ্থনীতিহে মোৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয়। কিতাপত ৰাজনীতিৰ যি সামান্য আভাস আছে, বক্তৃতাতো তাতকৈ একো বেচি নাছিল; কিবা যদি বেচি আছিল, সি সমাজ সম্বন্ধীয়। কিতাপৰ যি অংশ পুলিচ কৰ্ম্মচাৰীয়ে আদালতত পঢ়ি শুনাইছে, সেই অংশতো কোনো দোষৰ কথা বা মিছা কথা আছে বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো। মহাৰাণীৰ ঘোষণা পত্ৰ আৰু লৰ্ড ৱিলিয়ম বেণ্টিঙ্কৰ ঘোষণামতে যে বৰ্ত্তমান গৱৰ্ণমেণ্ট শাসনযন্ত্ৰ পৰিচালনা কৰা নাই, সেই কথা সকলোৱে জানে। তেনেস্থলত সেই সত্য কথাকে ক'লে বা লিখিলে যে ৰাজদ্ৰোহ কৰা হয়, তেনে যুক্তি মোৰ মস্তিষ্কই ধাৰণা কৰিব নোৱাৰে। তাৰ পিচত পৰৰ হাত মুখলৈ নাচাই নিজৰ ভাতকাপোৰ নিজে আৰ্জ্জি লবলৈ কোৱাৰ পৰা মাঞ্চেষ্টৰৰ তাঁতীৰ ক্ষতি হ'লে হ'ব পাৰে, কিন্তু কোনো যুক্তিমতে সি ৰাজদ্ৰোহ হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে মই কওঁ— মোৰ জ্ঞান আৰু বিশ্বাস মতে মই সম্পূৰ্ণ নিৰ্দ্দোষ।"

ইয়াৰ পিচত জেৰা আৰম্ভ হ'ল আৰু দীনবন্ধুৰ সাক্ষী-বাদীও লোৱা হ'ল। কাৰো মুখত দীনবন্ধুৰ বৰ্ণনাত দিয়াৰ বাহিৰে আন কথা একেষাৰো পোৱা নগ'ল।

তাৰ পিচত দুয়ো পক্ষৰ উকীলৰ তৰ্ক হৈ গ'ল। বিচাৰকে সকলো শুনি ৰায় দিলে,—দীনবন্ধুৰ এবছৰ সশ্ৰম কাৰাবাস।

আদালতৰ পাচফালে এখন মটৰ গাড়ী সাজু কৰি ৰখা আছিল, ৰায় দিয়া মাত্ৰেই দীনবন্ধুক তাত তুলি ফাটেকলৈ নিয়া হ'ল।

তেতিয়াহে বাজৰ মানুহবিলাকে বিচাৰৰ ফলাফল জানিব পাৰিলে। তৎক্ষণাৎ মানুহবিলাকৰ মাজত এটা উত্তেজনাই দেখা দিলে, ধৰৰ্হভাগে ততালিকে ফাটেকৰ ফাললৈ ঢাপলি মেলিলে। ডুজনমানে চিঞৰি ক'লে—"ভাইহঁত, চকুৰ আগতে এনে অন্যায়, অধৰম দেখিও সহি থাকিবিনে? দীনবন্ধুক ফাটেকত এৰি আমি কোনটো লাজেৰে ঘৰলৈ গৈ তিৰোতাৰ আগত মুখ উলিয়াম! ব'ল ভাইহঁত, হয় ফাটেক ভাঙি দীনবন্ধুক উলিয়াই আনিম, নহয় আমিও তাতে থাকিম।"

হঠাৎ মানুহবিলাক এনেদৰে উত্তেজিত হোৱা দেখি উমাকান্তই প্ৰমাদ গণিলে; তেওঁ সকলোকে আগভেঁটি ধৰি কবলৈ ধৰিলে,—"ৰাইজসকল আপোনালোকে আন কাম কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে দীনবন্ধুৱে কি কৰিবলৈ আপোনালোকক অনুৰোধ কৰি গৈছে, তাক শুনক। তেখেতক যদি আপেনালোকে ভাল পায়, তেন্তে তেখেতৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰক। তেখেতে নিজে কবলৈ সুবিধা কৰিব নোৱাৰি, এইখন লিখি মোৰ হাতত দি গৈছে, আপোনালোকে মন দি শুনক!"—এই বুলি তেওঁ দীনবন্ধুৰ নিবেদন ৰাইজক পঢ়ি শুনালে। একান্ত মনে শুনি আৰু লগতে উমাকান্তৰ উপদেশ পাই সকলো ৰাইজ শান্ত হ'ল, আৰু ঘৰাঘৰি উলটি আহিল।

যাওঁতে বাটত ডুই এজনে কৈ গ'ল—"এই গকুলচন্দ্ৰ, সি বাৰু ইমান ডাঙৰ মানুহটো হৈ মিছা কথা ক'ব পায় নে?"

"তাক যদি ভালকৈ জলপান খুৱাব নোৱাৰোঁ, মই মানুহেই নহওঁ।"

অষ্টম অধ্যায়

সান-মিহলি

কাতিৰামৰ লৰাটোৰ মৃত্যুৰ পৰা দহ দিন মানৰ পিচতে বুঢ়ীয়েও চিৰকালৰ নিমিত্তে চকু মুদিলে। ললিতা উন্মাদিনী হ'ল। দীনবন্ধুৱে বহুত চেষ্টা কৰিও কাতিৰামক ঘৰ লোৱাব নোৱাৰিলে; সেৱাশ্ৰমত থৈ কিবা কৰিব পাৰিব বুলি তালৈ পঠিয়ালে, কিন্তু তাতো একো ফল নহ'ল। এখন্তেক ভালমতে থাকি এবাৰ চল চাই পইচা নাইবা কিবা বস্তুকে এটা লই একে লৰেই মদৰ দোকান পায়গৈ। দীনবন্ধুৱে কোনোমতে একো কৰিব নোৱাৰি শেহত এৰি দিলে, কাতিৰামে বলিয়ালি কৰি ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। আগৰ লগৰীয়াদলে আজি তেওঁৰ লগত কথা ক'বলৈকো অপমান পায়। মুঠতে কোনোবাই এমুঠি দিলে খায়, নহলে লঘোনতে তেওঁৰ[redacted] যায়। কোনোবাই দয়া কৰি দুই-এপইচা দিলে পোনেই মদৰ দো[redacted] লৰ মাৰে। কোনোবাই কিবা কলে নাইবা বুজনি দিলে কয়,— "চোপ ৰও, হাম্ ৰায় বাহাদুৰ। নহলে কয়,—"পইচা দে, মদ খাওঁগৈ।"

ললিতাৰ দশাও তথৈবচ। পুতেকৰ মৃত্যুৰ পৰাই তেওঁ ঘৰৰ কথা পাহৰিলে। দিনে-ৰাতিয়ে মৰিশালিত ঘূৰি পুতেকক বিচাৰি ফুৰে। একো একোবাৰ পুতেকক মাতে!—"আহাঁ মোৰ সোণ, খং নকৰিবা; আহাঁ মোৰ আঁচলৰ নিধি, মোৰ দেহ-লাও, মোৰ দেৱতা, লৰি আহাঁ। ক'তনো লুকাই আছা মোৰ সোণ। মই মাতিছোঁ নহয়। ঠেহ নাপাতিবা, মই তোমাক গাখীৰ দিম, কল

দিম; মিঠৈ দিম ; বেগাই আহাঁ, বুকুত সোমাই চুমা দিয়া, মোক এবাৰ আই বুলি মাতাঁ।" লগে লগে মাটিত পৰি, মূৰ্চ্ছা যায়। মূৰ্চ্ছা ভাগিলে কেতিয়াবা কান্দে, কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা যি পায় তাকে বকে। কেতিয়াবা কয়,—"সৌৱা মোৰ সোণে গছৰ আঁৰত লুকাই হাঁহিব লাগিছে, মই মাতিলে নাহে, কুক্-ভা খেলিছে।" তাৰ পিচত কোনোবা এফালে লৰ মাৰে। তেওঁৰ গাৰ কাপোৰ-কানিৰ ঠিক নাই, খোৱা-লোৱাৰ কথা মনত নাই। কোনোবাই কিবা খোৱা বস্তু দিলে কেতিয়াবা খায়, কেতিয়াবা পেলাই দিয়ে। কিবা ভাল বস্তু পালে পুতেকলৈ বুলি টোপোলা বান্ধি থৈ দিয়ে। দীনবন্ধুৱে নিজে একো কৰিব নোৱাৰি কোনোমতে নি প্ৰভাৱতীৰ হাতত গতাই দিছিল। প্ৰভাই বহুত যত্ন কৰি অলপ সান্ত্বনা দিলে, কিন্তু সেই উন্মাদ অৱস্থা একেবাৰেই নগ'ল। এতিয়াও মাজে মাজে পলাই আহি আগৰ দৰে মৰিশালিত ফুৰে ; প্ৰভাই দুই তিন দিনৰ মূৰত কোনোমতে বিচৰাই নিয়ে।

* * * *

প্ৰভা আৰু উষাই এৰি অহাৰ পৰাই বালিকা স্কুলৰ অৱস্থা ক্ৰমাৎ বেয়া হবলৈ ধৰিলে ; ছাত্ৰীৰ সংখ্যাও দিনে দিনে কমি গ'ল। গকুলচন্দ্ৰই এজনী কামৰ পৰা খেদা খোৱা ধাত্ৰী আৰু তেওঁৰে সম্পৰ্কীয়া এজনী তিৰোতাক শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত কৰিলে। এই ধাত্ৰীৰ লগত গকুলচন্দ্ৰৰ বন্ধুতা বহুতদিনীয়া। সেই দেখিয়েই হবলা তেওঁ কমিটিৰ মত নোলোৱাকৈ আৰু উপযুক্ততালৈ নোচোৱাকৈ এওঁলোকক কাম দিছিল।

এইবোৰ ঘটনাৰ পাচত দীনবন্ধুৰ বিচাৰ হয়, তাত গকুলচন্দ্ৰই চৰকাৰৰ ফলীয়া হৈ দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে মিছা সাক্ষী দিয়ে।

ৰাজখোৱাই এইটো এটা ডাঙৰ সুযোগ পালে, আৰু সহজেই সকলো মানুহক উকীলৰ বিপক্ষে থিয় দিয়ালে। তাৰ ফলত গকুলচন্দ্ৰ চেক্ৰেটাৰী ভাগিল, আৰু ৰাজখোৱাই সেই ঠাই পূৰ্ণ কৰিলে। আগৰ শিক্ষয়িত্ৰী দুজনাক ভাঙি এযোৰা বিবাহিত মতামাইকীক শিক্ষাৰ ভাৰ দিয়া হ'ল। ইয়াৰ পৰা স্কুলৰ অৱস্থা যদিও অলপ ভাললৈ আহিল, তথাপি আগৰ দৰে নহ'ল।

* * * *

পেৰাৰ ভিতৰত লক্ষ্মীকান্তক পোৱাৰ অলপ দিনৰ পিচতে মহেশচন্দ্ৰ দেশলৈ গ'ল। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁক আৰু কোনেও ইয়াত দেখা নাই।

ৰম্ভা কলিকতালৈ গলত লক্ষ্মীকান্তৰ বন্ধু-বান্ধৱবোৰো লাহে-লাহে আতৰি গ'ল। এতিয়া তেওঁৰ পূৰ্ব্বৰ আড্ডা এটাও নাই। সেই কাৰণে বাধ্য হৈ আজি-কালি তেওঁ ঘৰ লৈছে। তাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ নহলেও কিছু পৰিমাণে তেওঁৰ স্বভাৱৰ দোষ দূৰ হৈছে। মহেশৰ ঘৰত পোৱা শিক্ষাৰ পৰাও তেওঁৰ অলপ উপকাৰ নোহোৱাকৈ থকা নাই

* * * *

ৰম্ভা যোৱাৰ পিচত ইন্দ্ৰনাথ এঘৰত চপনীয়া চাপিল। এতিয়াও তেওঁ পূৰ্ব্বৰ কামকে কৰে। বিয়াৰ পিচৰ পৰা তেওঁবো স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আগতকৈ ভাল দেখা গৈছে।

ৰম্ভাৱতীক আমি কলিকতাৰ ৰূপৰ বজাৰত এৰি আহিছিলোঁ, তেওঁ তাতে থাকিল। তাত থাকিবলৈ যদিও তেওঁৰ মুঠেই আগ্ৰহ জন্মা নাছিল, তথাপি ওলাই আহিবৰো উপায় নাছিল। তাত অলপ দিন থকাৰ পাচতেই তেওঁৰ স্বাস্থ্য পৰি আহিল, দিন-ৰাতি

চিন্তাত কটাবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা ভাবে,—“মই আজি জগতৰ ঘৃণনীয়া, তিৰোতাই কৰিব পৰা এনে কোনো কাম নাই, যিটো মই কৰা নাই। কিন্তু ইয়াৰ বাবে দায়ী কোন? —মোৰ শিক্ষা, আৰু মোৰ অভিভাৱক। মোৰ অভিভাৱকে যদি ধনবস্তুৰ লোভত মোৰ অধঃপতনৰ বাট মুকলি কৰি নিদিলেহেঁতেন, চকুৰ আগত কুৎসিৎ আদৰ্শ ডাঙি নধৰিলেহেঁতেন, তেনেহলে কেতিয়াও মোৰ এনেকুৱা পতন নহলহেঁতেন। আকৌ শিক্ষা! বৰ্ত্তমান শিক্ষাই কামনাৰ জুইত ঘিউ ঢালে মাথোন। ইয়াত সংযমৰ গোন্ধ নাই। মই যদি শিক্ষা নাপালোঁহেঁতেন, তেনেহলেও কিজানি আজি এনেকৈ ভ্ৰষ্টা নহলোঁহেঁতেন!”

লাহে লাহে ৰত্নাৱতীৰ শৰীৰ নানা ৰোগৰ ভঁৰাল হ'ল; ৰূপ-যৌৱন সকলোৱে এৰা দিলে; কোনো কথা মনত নোৰোৱা হ'ল; একোৱেই ভাল নলগাত পৰিল, আগৰ হাঁহি-ধেমালিয়ে চিৰদিনৰ নিমিত্তে বিদায় ল'লে।

কিছুমান দিনৰ মূৰত এদিন ৰত্না ৰূপৰ বজাৰৰ পৰা অদৃশ্য হ'ল। কোনে জানে তেওঁ কলৈ গ'ল।

নৱম অধ্যায়

উপসংহাৰ

দীনবন্ধু ফাটেকলৈ যোৱাৰ পৰা ছমাহ হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰভাৱতীয়ে আশ্ৰমৰ বহুতো উন্নতি সাধন কৰিলে। তেওঁ আজি-কালি আগতকৈও দুগুণ উৎসাহেৰে কাম কৰে। তেওঁৰ সদায় চিন্তা—দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ ওপৰত যি কাৰ্য্যৰ ভাৰ দি গৈছে, তেওঁ ঘূৰি আহি যেন তাক সুসম্পন্ন দেখিবলৈ পায়। খেতি-বাতিৰ সম্পৰ্কেও তেও সদায় ভু লৈ থাকে আৰু আৱশ্যক মতে গঙ্গাক উপদেশ দিয়ে। গঙ্গায়ো সকলো কাৰ্য্য এনে পৰিপাটীকৈ কৰিছে যে দানবন্ধু থকা হলেও তাতকৈ ভালকৈ কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। মঠতে পুৰণি অনুষ্ঠান আৰু কাৰ্য্যাদি যেনে ভাবে চলিছে, তালৈ চাই দীনবন্ধু নোহোৱাৰ পৰা কোনো ক্ষতি হোৱা নাই; মাত্ৰ যেই সেই নতুন সমস্যা ওলালেহে দীনবন্ধুৰ অভাৱ বিশেষভাবে অনুভৱ কৰিব লগাত পৰে।

আগেয়ে কোৱা হৈছে—প্ৰভাৱতী থকা ঘৰটোৰ দুটা খোটালি এটাত তেওঁ আৰু তেওঁৰ ব্যৱহাৰত লগা বস্তু থাকে। ইটো খোটালি প্ৰায়ে বন্ধ থাকে; দিনটোৰ ভিতৰত সাধাৰণতঃ দুবাৰ মাথো প্ৰভাৱতী তালৈ সোমায়। এবাৰ ৰাতিপুৱা ব্ৰহ্মপুত্ৰত স্নান কৰি আহি, আৰু এবাৰ সন্ধ্যা সময়ত স্নানৰ পিচত। এই খোটালিটোত কি আছে, প্ৰভাৰ বাহিৰে আনে কেতিয়াও দেখা নাই। অনুমানত বুজা যায়—তেওঁ তাত দেৱাৰ্চ্চনা কৰে।

উষাৰ যদিও বেচি ভাগ সময় প্ৰভাৰ লগতে যায়, তথাপি তেৱোঁ এই খোটালিত কি আছে ক'ব নোৱাৰে। কেতিয়াবা দুয়ো কিবা

বিষয়ৰ আলোচনা কৰি কোনো সিদ্ধান্তত ওলাব নোৱাৰিলে প্ৰভা এই খোঁটালিত সোমাই কিছু সময় নীৰৱে থাকে, আৰু ওলাই আহি এটা মত প্ৰকাশ কৰি দিয়ে। উষাই ইয়াৰ ৰহস্য আজিলৈকে ভেদ কৰি পৰা নাই ; সুধিলেও প্ৰভাই একো নকয়।

এদিন কথা-প্ৰসঙ্গত উষাই ক'লে,—"বাইদেউ, মই এটা কথা সদায় ভাবোঁ, মই যদি মই নহৈ তুমি হলোঁহেঁতেন।

প্ৰভা—কিয় তুমি তেনে আকাঙ্ক্ষা কৰা উষা ? মোৰ দৰে হোৱাৰ পৰা ঈশ্বৰে তোমাক ৰক্ষা কৰক।

উষা—কিয় ? তোমাৰ দৰে ভাগ্যৱতী কোন আছে ?

প্ৰভা—সঁচা আজি মই ভাগ্যৱতী, কিন্তু দুৰ্ভাগ্যৰ তুমুল সংগ্ৰামত জৰ্জ্জৰিত হৈহে এই সৌভাগ্যৰ আলোক পাইছোঁ। এই আলোক দয়া কৰি দেৱতাই দিয়া।

উষা—যি দেৱতাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰিব পাৰে, তেওঁতকৈ আৰু কোন ভাগ্যৱতী আছে !

প্ৰভা—মই মোৰ অতীত দুৰ্ভাগ্যৰ কথা সুঁৱৰিহে তোমাক তাৰ পৰা ৰক্ষা কৰাৰ কথা কৈছিলোঁ। সেই দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই আজিও দেৱতাৰ চৰণত মই এই পাৰ্থিব কুসুমৰ অঞ্জলি দিবলৈ সাহ কৰা নাই। দেৱতা নিজগুণে সন্তুষ্ট বুলিয়েইহে আজি মই তোমাৰ ঈৰ্ষ্যাৰ পাত্ৰী হ'ব পাৰিছোঁ।

উষা—মোৰ প্ৰতি দেৱতা বিমুখ কিয় ?

প্ৰভা—তোমাৰ আহ্বান তেওঁৰ কাণত পৰা নাই।

উষা—কেনেকৈ মাতিলে তেওঁ শুনে মোক শিকাই দিয়া।

প্ৰভা—শিকিব পাৰিবা ?

উষা—দেৱতাৰ তুষ্টিৰ অৰ্থে এনে কোনো কাম নাই যিটো মই কৰিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰভা—দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে কৰা কাম সিমান টান নহয়; কৰো বুলিলেই যে কৰিব পাৰি, তেনে নাভাবিবা। তালৈ সাধনা লাগে, দেৱতাক ভালকৈ দেখিব পাৰিব লাগে। অন্তশ্চকুৰে আগত দেৱতাৰ বিৰাট বিশ্বৰূপ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে। তেতিয়াহে তোমাৰ কথা তেওঁ শুনিব, তুমিও তেওঁৰ কথা শুনিবলৈ পাবা। এই অৱস্থা লাভ কৰা দুই-এদিনৰ কাম নহয়। সেই দেখিয়েই প্ৰথমে স্থূলভাবে এই স্থূল চকুৰে চাবলৈ অভ্যাস কৰিব লাগিব।

উষা—তুমি যেনেকৈ শিকোৱা, মই ঠিক তেনেকৈ চলিবলৈ সাজু আছোঁ।

প্ৰভা—শুনা তেন্তে। মই আগেয়ে কৈছোঁ মই এতিয়ালৈকে দেৱতাৰ পূজা-সেৱাৰ সম্পূৰ্ণ তাৰ ল'ব পৰা নাই। মই তেওঁৰ চিন্তাৰ যজ্ঞত হবি যোগাইছোঁ, তাৰ পৰা যি প্ৰসন্ন হৈছে তাক ডাঙৰ-দীঘল কৰিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। কিন্তু দেৱতাৰ শাৰীৰিক আৰু সাংসাৰিক স্বচ্ছন্দতাৰ নিমিত্তে তেওঁৰ সেৱাৰ কোনো ব্যৱস্থা হোৱা নাই। তাৰ দিহা তুমি কৰিব লাগিব।

উষা—সেৱাৰ দিহা কৰা টান নহয়, কিন্তু দেৱতাই যে গ্ৰহণ নকৰে।

প্ৰভা—যত্নৰ অসাধ্য একো নাই। সাধনাত সকলো সিদ্ধি হয়। সুকীয়াভাবে আমি তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ পূজাৰ অধিকাৰিণী হ'ব পৰা নাই। আহাঁ, আজি দুয়ো মিলি পূৰ্ণতা লাভ কৰোঁ।

উষা—সেইটো তোমাৰ দয়া।

প্ৰভা—বাৰু আহাঁ, এতিয়া স্নান কৰি আহোঁ।

তেতিয়া সন্ধ্যা লাগোঁ লাগোঁ হৈছিল: দুয়ো হাতত ধৰাধৰিকৈ গৈ স্নান কৰিলে আৰু কাপোৰ-কানি সলাই ঘৰলৈ আহিল। তাৰ পিচত ফুলনিলৈ গৈ দুয়ো একোঁচ একোঁচ ফুল তুলি আনিলে।

'প্ৰভাৰতীয়ে ক'লে,—"উষা, আজি প্ৰথম তোমাক মোৰ পূজাৰ সঙ্গিনী কৰিবলৈ ওলাইছোঁ ; এই আৰম্ভণ যেন দেৱতাৰ আশীৰ্ব্বাদত চিৰন্তন হয়।"

উষাই মাথোন মূৰ দোঁৱালে।

প্ৰভাই বন্ধ কৰি থোৱা খোটালিটোৰ দুৱাৰখন মেলি ক'লে,—"আজিলৈকে মোৰ পূজাৰ মন্দিৰত কাকো প্ৰৱেশ কৰিবলৈ দিয়া নাছিলোঁ। আজি মোৰ বুকু কঁপি উঠিছে! উষা! উষা!"

উষা—বাইদেউ!

প্ৰভা—উষা! ক'ব নোৱাৰোঁ মই কি কৰিছোঁ। প্ৰাণ কাতৰ হৈ উঠিছে, ধৈৰ্য্য চঞ্চল হৈ উঠিছে, কিবা এটা অৰূপ তৰঙ্গই অন্তৰত তোলপাৰ লগাইছে! অবলাক বল দিয়াঁ হৃদয়-দেৱতা! নহয়, আৰু পাচ নোহোঁহকোঁ। আহাঁ উষা!

দুয়ো প্ৰৱেশ কৰিলে। তাৰ পিচত চাকি লগোৱা হ'ল। চাকিৰ পোহৰত দেখা গ'ল—খোটালিটোৰ পূবফালে এটা বেদী। বেদীৰ ওপৰত এখন সৰু সিংহাসন;—তাত কিবা এটা বিগ্ৰহ স্থাপিত। দুয়ো বেদীৰ ওচৰত কুশাসনত বহিল ; ধূপ জ্বলোৱা হ'ল ; শঙ্খ-ঘণ্টাৰ ধ্বনিৰে নিনাদিত কৰি আৰতি শেষ কৰিলে। তাৰ পিচত দুয়োৰে আঁজলি এক কৰি বিগ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে পুষ্পাঞ্জলি প্ৰদান কৰিলে। উষাই বিগ্ৰহৰ প্ৰতি আগেয়ে ভালকৈ লক্ষ্য কৰা নাছিল ; এতিয়া বিগ্ৰহৰ সম্পূৰ্ণ অৱয়ব নিৰীক্ষণ কৰি উষাৰ গোটেই শৰীৰ কণ্টকিত হৈ উঠিল। উষাই ক'লে,—"ধন্য তোমাৰ পূজা, তুমি সঁচাকৈয়ে দেৱতাৰ কৃপা লাভ কৰিবৰ উপযুক্ত।"

প্ৰভাই একো নামাতিলে। আগৰ দৰেই আকৌ দুবাৰ অঞ্জলি প্ৰদান কৰি দুয়ো প্ৰণিপাত কৰিলে।

হঠাৎ কাৰবাৰ পদশব্দ শুনি দুয়ো চক খাই উঠিল ; মূৰ ডাঙি

চাই দেখিলে—সম্মুখত স্বয়ং দীনবন্ধু। দুয়ো বিগ্ৰহৰ পৰিবৰ্ত্তে দীনবন্ধুক সাষ্টাঙ্গে প্ৰণিপাত কৰিলে।

দীনবন্ধুৰ এবছৰ কাৰাদণ্ড হোৱাৰ কথা সকলোৱে জানে। তেওঁ এই দণ্ডৰ বিৰুদ্ধে হাইকোৰ্টত আপীলো কৰিছিল কিন্তু হাইকোৰ্টে আগৰ দণ্ডকেই 'বহাল' ৰাখিলে, মাত্ৰ সশ্ৰম গুচাই বিনাশ্ৰম কৰিলে।

ফাটেকত দীনবন্ধুৰ ছমাহ অন্ত হোৱাৰ পিচতে মহাৰাজাধিৰাজ পঞ্চম জৰ্জ্জ ভাৰত-সম্ৰাট-স্বৰূপে দিল্লীৰ ৰাজপাটত বহিল। সম্ৰাটে বঙ্গবিচ্ছেদ ৰহিত কৰে, আৰু লগে লগে বহুতো ৰাজনৈতিক বন্দীৰ মুক্তি হয়। দীনবন্ধুৱেও এই ঘোষণামতেই মুক্তিলাভ কৰে। এই ছমাহ ফাটেকত তেওঁ বহুত গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিলে, আৰু "ধৰ্ম্ম আৰু সমাজ" নামেৰে এখন ডাঙৰ কিতাপ লিখিলে। অবিৰাম পৰিশ্ৰমৰ পাচত এই ছমাহৰ বিশ্ৰাম তেওঁক লগাও হৈছিল। ফাটেকত তেওঁ বিশেষ অসুবিধা একো পোৱা নাছিল; জেইলৰ কৰ্ম্মচাৰীসকলে তেওঁক যথেষ্ট শ্ৰদ্ধা কৰিছিল।

মুক্ত পাই দীনবন্ধু ঘৰলৈ আহিল। দীনবন্ধুক দেখা পাই গঙ্গাৰ কি আনন্দ তাক বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰি। দীনবন্ধুৱে সকলো কাৰ্য্যৰ বুজ লৈ গঙ্গাৰ প্ৰভু-পৰায়ণতাত মুগ্ধ হ'ল; গঙ্গাক সাৱটি ধৰি ক'লে,—"আজিৰ পৰা আৰু তই মোৰ ভৃত্য নহয়, তই মোৰ সহোদৰ ভাই।"

সন্ধ্যা সময়ত দীনবন্ধু স্ত্ৰীশিক্ষাশ্ৰমলৈ গ'ল। প্ৰভাৱতীয়ে দীনবন্ধুৰ মুক্তিৰ সংবাদ পোৱা নাছিল।

দীনবন্ধুৱে বাহিৰত প্ৰভাক দেখা নাপালে; তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ঠিক সেই সময়তে সান্ধ্য আৰতিৰ মধুৰ ধ্বনি তেওঁৰ কাণত পৰিল। তেওঁ নীৰৱে শুনি থাকিবলৈ ধৰিলে। আৰতিৰ অন্ত হ'লত

তেওঁ ধীৰে ধীৰে ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল, প্ৰভাৰ উপাসনা গৃহত প্ৰৱেশ কৰিলে। উষাক লগত নিয়াৰ বাবে, আজি প্ৰভাই আন দিনৰ দৰে দুৱাৰ মাৰিবলৈ পাহৰি গৈছিল।

ভিতৰ সোমায়েই দীনবন্ধুৱে এই দুই পূজাৰিণীক বিগ্ৰহৰ সম্মুখত প্ৰণিপাত কৰা দেখা পালে। বিগ্ৰহলৈ চাই তেওঁ থৰ হ'ল। তেওঁ দেখিলে—সিংহাসনত স্থাপিত বিগ্ৰহ কোনো দেৱতাৰ নহয়, তেওঁৰেই এখন 'ফটো-চিত্ৰ' মাত্ৰ। তেওঁৰ অন্তৰত তেতিয়া কিবা এটা অজ্ঞাত ভাবৰ হেন্দোলনি উঠিছিল। পিচ মুহূৰ্ত্ততে দুয়ো পূজাৰিণী তেওঁৰ পদপ্ৰান্তত পতিত হ'ল। অলপ পৰ থৰ লাগি থাকি দীনবন্ধুৱে দুইকো উঠিবলৈ কলে। উঠিয়েই প্ৰভাই কলে,—"দেৱ, মই আপোনাৰ সেৱাৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুপযুক্ত। আন ফালে আপোনাৰ সেৱাৰ ভাগ পাবলৈ উষাই দিনে ৰাতিয়ে সাধিব লাগিছে। সেই কাৰণেই সেৱাৰ সম্পূৰ্ণতাৰ নিমিত্তে আজি আমি দুয়ো লগ লাগিলোঁ। ইমান দিন মোৰ অকলশৰীয়া ক্ষীণ আহ্বানে আপোনাক টানিব পৰা নাছিল; আজি দুয়োৰে যুটীয়া আহ্বানত এই শুভ মুহূৰ্ত্তত আপুনি দেখা দিছে!"

তাৰ পিচত উষাৰ হাতখন দীনবন্ধুৰ হাতত দি ক'লে—আজিৰ পৰা মই ল'ব নোৱৰা পূজাৰ ভাৰ উষাৰ ওপৰত সমৰ্পণ কৰি আপোনাৰ হাতত গতাই দিলোঁ। আপোনাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰি যেন উষা ধন্য হ'ব পাৰে।"

দীনবন্ধু নিৰ্ব্বাক, নিস্পন্দ। কিছু সময় স্থিৰদৃষ্টিৰে শূন্যৰ ফালে চাই থাকি ক'লে—"প্ৰভু, এয়েনে তোমাৰ ইচ্ছা!"

অলপ সময় বৈ আকৌ ক'লে,—"শক্তি দিয়াঁ, সংযম দিয়াঁ, ভগৱান! যেন মোৰ সাধনাৰ পুণ্যাশ্ৰমৰ পৱিত্ৰতা ৰক্ষা হয়! তাৰ পিচত ধীৰে ধীৰে গালে,—